

Віталій
Гавриленко

ШЛЯХ ДО СФРАГІСТИКИ

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського
Львівське відділення

Українське геральдичне товариство

Інститут спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих

ВІТАЛІЙ ГАВРИЛЕНКО

ШЛЯХ ДО СФРАГІСТИКИ

**Київ – Львів
2014**

УДК 736.3:929.651
ББК 63.225(4УКР)
Г 12

Науковий редактор, упорядник – Андрій Гречило, д. і. н.

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Львівського відділення Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 2 від 13 травня 2014 р.)*

*Видання здійснено завдяки фінансовій підтримці Олексія Шереметьєва,
оберігача сфрагістичних скарбів, полум'яного популяризатора
українських печаток.*

*Гавриленко В. О. Шлях до сфрагістики / Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України; Українське геральдичне товариство; Інститут спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих. – Київ; Львів, 2014. – 328 с.
ISBN 978-966-02-7306-1*

У книзі представлено науково-творчий доробок відомого українського дослідника сфрагістики Віталія Гавриленка. Публікуються праці з бібліографії, історіографії, питань предмета і методології печаткознавства України, які сприяли оформленню української сфрагістики в окрему галузь серед однопрофільних історичних дисциплін інших країн. Висвітлюється широкий спектр сфрагістичної проблематики: циліндри і скарабеї Стародавнього Світу, геми античності, молівдовули Візантії, давньоруські та козацькі сфрагістичні інсигнії, цехові печатки. В цьому плані книга вибраних праць Віталія Гавриленка – своєрідна хрестоматія для вивчення сфрагістичних і геральдичних пам'яток.

Розрахована на фахівців сфрагістики, працівників архівів і музеїв, колекціонерів, студентів вузів, усіх, хто цікавиться історією, культурою, мистецтвом.

ISBN 978-966-02-7306-1

© В. О. Гавриленко, тексти, 2014
© А. Б. Гречило, передмова, 2014

ЗМІСТ

Зміст	3
Гречило А. Наукова діяльність Віталія Гавриленка на ниві сфрагістики	5

Розділ I. Історіографія, печаткознавство

Про предмет, методи і завдання сфрагістики	17
Дослідження зі сфрагістики дорадянського періоду (Історіографічно-бібліографічний огляд)	25
Радянські дослідження зі сфрагістики (Історико-бібліографічний нарис)	38
Нагромадження сфрагістичних знань з давніх часів до середини XIX ст. Початок української сфрагістики	45
Історіографія української сфрагістики другої половини XIX ст.	54
Основні тенденції і напрямки розвитку української сфрагістики періоду імперіалізму	68
Українська сфрагістика кінця XIX – початку XX ст.	69
Джерело історії	80
Сфрагістика [стаття з енциклопедії]	81

Розділ II. Візантійська сфрагістика

До історії дослідження візантійської сфрагістики	89
Византийская сфрагистика в отечественной историографии (Библиографический указатель)	91
Византийская сфрагистика в дореволюционной историографии России	99
Візантійські печатки та їх ремінісценції у сфрагістичній практиці Київської Русі	108

Розділ III. Печатки княжої доби

Вислі свинцеві булли з Плісеська: факти і гіпотези	121
[Рец. на:] В. Л. Янин. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. 1: Печати X – начала XIII вв. – 326 с., илл.; Т. 2: Новгородские печати XIII–XV вв. – 369 с., илл. – Москва, 1970	147

Розділ IV. Цехові печатки

Цехові печатки XIV ст. як джерело до історії цехів м. Львова	151
Імена майстрів [печаток] – невідомі	155
Львівські цехові печатки XIV–XV ст. та питання про час їх виникнення	156
Печатки ремісничих цехів Кам'янця-Подільського	167
Сфрагістичні пам'ятки ремісників	169
Середньовічна цехова геральдика та питання про використання її для репрезентації місцевого виробництва в умовах ринкових відносин	170

Джерелознавчі аспекти печаток львівського гончарного цеху	172
Зацікавленим поглядом	174
Печатки купецьких організацій Львова з фаховою символікою	177
Спроба визначення емблеми цеху золотарів: сигіллограма	179
Гербові емблеми львівських деревообробних цехів	181
Символіка цехового шкіряного промислу міста Львова	194
Опис львівських цехових печаток та ціх XIV–XVIII ст.	196
Фаховий колорит львівських цехових печаток кінця XVIII – I пол. XIX ст.	208

Розділ V. Козацькі печатки

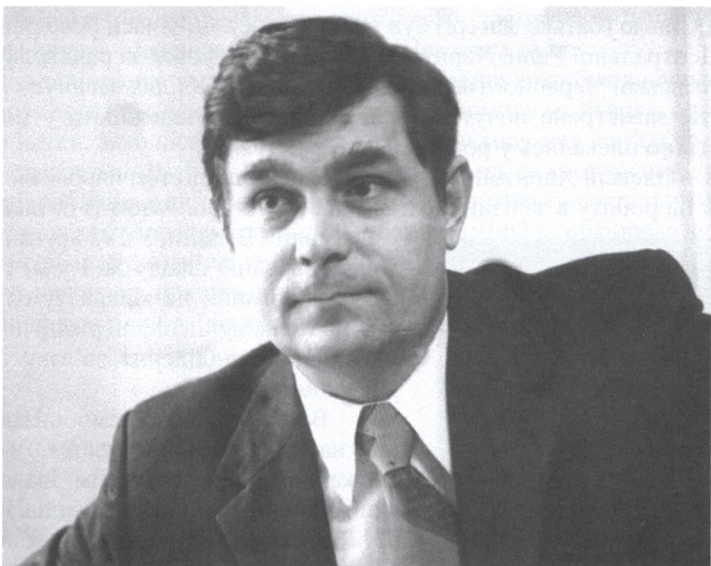
Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р.	219
Образний світ козацької сфрагістики	223
Печатки Війська Запорозького – невід’ємний атрибут козацької державності	224
Сфрагістичні пам’ятки козацької державності: першооснова і генеза	229
Печатки з написом «копія» у системі комунікаційних координат козацької сфрагістики	237

Розділ VI. Матеріали до підручника сфрагістики

Український підручник сфрагістики – вимога часу	257
Теоретико-методологічні засади сфрагістики	260
Про використання цехової емблематики та символіки при вивченні історії України в технічних вузах	278
Українська сфрагістика: Програма спецкурсу для студентів історичного факультету	280
Циліндричні печатки та їх глиняні відбитки стародавньої Месопотамії	287

Бібліографічний покажчик публікацій

В. О. Гавриленка (1961–2014)	302
Іменний покажчик	315

Наукова діяльність Віталія Гавриленка на ниві сфрагістики

Через усе свідоме життя Віталій Гавриленко проніс любов до печатки, сфрагістичного і геральдичного факту, за яким завжди бачив значимі історичні явища, суспільні й державні процеси, а надто повсякденні клопоти трудової людини. Саме останнім пояснюється його прихильність до цехової сфрагістики, до вивчення якої він неодмінно повертається уже понад п'ятдесят років. Крім печаток цехів Віталій Гавриленко вивчає давньоруські свинцеві булли, візантійські молівдовули, циліндри, скарабеї, геми Стародавнього Світу, цікавиться питаннями методики і теорії сфрагістики, що вказує на високий професіоналізм, універсальність, широкий діапазон його сфрагістичних уподобань.

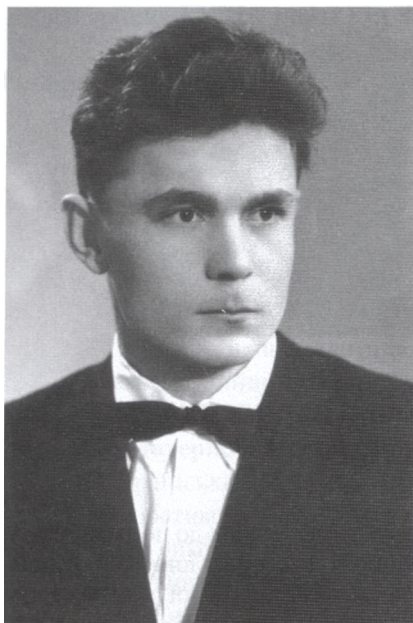
Зацікавлення сфрагістичною тематикою в українській історіографії триває понад двісті років. Незаперечною заслугою Віталія Гавриленка є те, що він підвів підсумки розвитку українського печаткознавства, показав багатство нашої сфрагістичної бази, глибочінь творчих пошуків дослідників печаток. І на цій основі вченому поталанило завершити процес становлення української сфрагістики як самостійної історичної дисципліни, що було зовсім не просто в умовах, коли російські історики намагалися монополізувати сфрагістичні дослідження в СРСР.

Народився Віталій Олексійович Гавриленко 6 грудня 1935 р. в м. Ромни Сумської області¹. Нашадок давніх родин козаків-реєстровців Лубенського полку на Полтавщині. Прадід по материнській лінії Самсон Кудря – дрібний козацький старшина. Перед революцією сім'я володіла значними угіддями, в т. ч. шістьма десятинами лісу, що було великим статком. Прадід по лінії батька – Максим Гав-

¹ Біографічні довідки про В. О. Гавриленка див.: Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000): Ювілейна книга. – Львів, 2000. – С. 89; Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. Наукова діяльність, структура, працівники. – Львів, 2001. – С. 174.

риленко належав до збіднілих козаків, його син Харитон працював на залізниці. Дід – Пилип Сінко (батько матері) був унтер-офіцером, у часи революції перейшов на бік Центральної Ради. Харитон Гавриленко боровся за радянську владу у складі Чернігівської Червоної гвардії залізничників. Обидва загинули у 1920 р. Волелюбність, загострене почуття справедливості, незалежність у помислах і вчинках постійно плекались у родині.

Батько – Олексій Харитонович – працював машиністом паровоза. В 1940 р. направлений на роботу в залізничне депо ст. Тернопіль. Разом із батьками пере-

Віталій Гавриленко у головній ролі у п'єсі Павла Когоута «Така любов», 1959 р.

їхав і малий Віталій. У 1954 р. закінчив чоловічу середню школу № 1 у м. Тернополі й був призваний на військову службу. Закінчив полкову школу сержантів і служив командиром відділення зв'язку в артилерійському полку.

В 1957 р. після демобілізації поступив на історичний факультет Львівського державного університету ім. Івана Франка, який закінчив у 1962 р. Спеціалізувався на кафедрі історії Стародавнього Світу та середніх віків. Студентом другого курсу, за порадою проф. Юрія Гроссмана, зацікавився сфрагістикою. Оскільки в той час ця дисципліна не викладалась в університеті, навчався самотужки. Спочатку за допомогою завідуючого музеєм допоміжних історичних дисциплін Івана Шпитковського – відомого музейного діяча, засновника українського музею у м. Перемишлі. Потім за науковим керівництвом Івана Крип'якевича, навчання, а по-суті, наукові бесіди, відбувалися на квартирі академіка по вул. Острозького, 7, один раз на тиждень. Саме Іван Крип'якевич рекомендував Віталія Гавриленка, тоді ще

студента четвертого курсу, для участі у першій республіканській науковій конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, схвалив його статтю «Львівські цехові печатки XIV–XV ст. та питання про час їх виникнення», що побачила світ у збірнику «Історичні джерела та їх використання» (вип. 1).

Перша друкована праця «Цехові печатки XIV ст. як джерело до історії цехів м. Львова» вийшла у матеріалах ювілейної наукової студентської конференції до 300-річчя Львівського університету (жовтень 1961 р.).

Поряд з навчальною і науковою роботою займався громадською діяльністю, був членом комітету комсомолу університету, де відповідав за художню самодіяльність, заступником голови правління клубу навчального закладу, виконував головні ролі у Народному театрі університету (п'єси «Кадри» Івана Микитенка, «Підземна Галичина» Мирослава Ірчана, «Іркутська історія» Олексія Арбузова, «Така любов» Павла Когоута та ін.).

На велику театральну сцену вийшло чимало партнерів Віталія Гавриленка зі студентського театру: Наталя Лотоцька – народна артистка України (Київський драматичний театр ім. І. Франка), Алла Бабенко – провідний режисер Львівського академічного театру ім. М. Заньковецької, заслужені артисти – Володимир Глухий і Юрій Брилинський. Для багатьох (в т. ч. Віталія Гавриленка) театральні лаштунки

університету стали школою громадської зрілості. Тут вперше в Україні були здійснені постановки п'єс репресованих українських драматургів Івана Микитенка та Мирослава Ірчана, інсценізації поезій Т. Г. Шевченка та ін.

Після закінчення університету Віталій Гавриленко був висунутий на посаду першого секретаря Ленінського райкому комсомолу м. Львова, однак, невдовзі любов до науки, захоплення сфрагістикою взяли гору над кар'єрою та театральними пристрастями. В січні 1965 р. його обирають за конкурсом молодшим науковим співробітником відділу історії України Інституту суспільних наук Львівського державного університету ім. Ів. Франка, з 1967 р. працював вченим секретарем цього закладу, який перейшов тоді у систему АН УРСР. Згідно з науковою тематикою інституту працював над історією міст і сіл України, вивчав питання возз'єднання західноукраїнських областей з УРСР².

Львів, 22 квітня 1961 р.

*Декану Історичного факультету
А. Я. У. ім. Франка*

Вражаючим мене було стаття В. О. Гавриленка, студента ІІ курсу МГУ «Цехові печатки XIX-XVIII віків» та його висновок про час виникнення цехів у м. Львові. Та друга його убірка, що стаття має історичний матеріал для радянської сфрагістики, – рекомендую В. О. Гавриленка для участі в роботі по питаннях історичних дисциплін, яка відбудеться при Академічному університеті УРСР в Києві в середині червня 1961 р.

В. Крип'якевич

Автограф академіка І. П. Крип'якевича

Поза планом за власною ініціативою продовжував займатися сфрагістикою. Скрупульозно опрацьовує Віталій Гавриленко матеріали, що стосуються сфрагістики у Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові (зокрема, грамоту 1425 р. з цеховими печатками, яка стала відправним моментом для перших наукових публікацій молодого дослідника), у Львівській державній науковій бібліотеці АН УРСР (відділі рукописів – найдавніший у Центральній Європі підручник проф. Львівського у-ту Готфріда Уліха з дипломатики, шостий розділ якого присвячений сфрагістиці (1785 р.), та кабінеті мистецтв – цікаві збірки печаток).

Жодних показників зі сфрагістики на той час не існувало, доводилося переглядати стоси книг і періодичних видань, їх кількість обчислювалась не сотнями, а тисячами. Бібліотекарі вибивалися з сил, врешті-решт – показували потрібні полиці, вручали ключ від книгозховища і наш дослідник сам носив собі книжки, як кажуть – «свій тягар не тяжить». Не вистачало робочих днів – Віталій Гавриленко

² Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С. 559–594. Детальніше див.: Бібліографічний показник публікацій В. О. Гавриленка.

працював у бібліотеці у вихідні на самоті. Зараз, коли бачиш у архівах, бібліотеках і музеях воєнізовану охорону, важко уявити, що колись було по іншому.

У львівських книгозбірнях сфрагістична література була представлена недостатньо. Віталій Гавриленко відвідує провідні бібліотеки і музеї Києва, Москви, Ленінграда, а також Ужгорода, Чернівців, Полтави, Одеси, Сімферополя, Керчі, переглядає каталоги, рукописні матеріали, експонати.

Йдучи слідами вивезених з України сфрагістичних пам'яток (зокрема, відомим російським колекціонером М. П. Лихачовим, який «підчищав» все сфрагістичне поле України), Віталій Гавриленко працює у науковому архіві Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР (колишньої ім. Археологічної комісії), де вивчає справи Російського археологічного товариства, Археологічно-нумізматичного товариства, Державної академії історії матеріальної культури; в Архіві давніх актів у Москві; Відділі писаних джерел Державного історичного музею (Москва); Відділі рукописів Третьяковської картинної галереї; Державному музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна. Особливо результативними були неодноразові відрядження до Державного Ермітажу, де зберігались основні сфрагістичні колекції Радянського Союзу, в т. ч. печатки, знайдені в межах України. Детально проглянув інвентарні книги відділів нумізматики, історії російської культури, Візантії і Близького Сходу. Добрі стосунки склалися із головним зберігачем відділу нумізматики Державного Ермітажу Іваном Спаським, вихідцем із Чернігівщини³.

Працюючи у Ленінградському архіві АН СРСР, Віталій Гавриленко домовився про надання Львівській державній науковій бібліотеці АН УРСР другого випуску книги Миколи Лихачова «Матеріали для історії візантійської і руської сфрагістики» (Ленінград, 1930), наклад якої знищено у друкарні, коли був репресований його автор. Лише випадково збереглося 25 сигнальних примірників. Один із них тепер знаходиться у Львові, це єдиний примірник в Україні.

Дослідникам теперішнього часу важко уявити, за яких обставин працювали дослідники 50–70-х років минулого століття. Не було елементарних історичних енциклопедій, довідників, про Інтернет і мови не йшлося. Щоб уточнити деякі дані про дослідників печаток, колекціонерів, антикварів доводилося переглядати кіпи газет, журналів, розсилати листи у різні інстанції. В архіві Віталія Гавриленка зберігся лист зав. бюро ЗАГСу (записів актів громадського стану) м. Сквиря Павличенко, яка на запит про відомого дослідника сфрагістичних знаків Карла Болсуновського відповіла, що в записах ЗАГСу, книгах місцевого костелу даних про нього не збереглося. Опитавши місцевих старожилів вона з'ясувала, що К. В. Болсуновський дійсно проживав у м. Сквиря в 20-х роках.

Без наукового керівника, без чітко визначеної наукової теми Віталій Гавриленко з молодечим максималізмом замахнувся на дослідження печаток всіх територій Радянського Союзу, включаючи Росію, Кавказ, Середню Азію і навіть Далекий Схід. Про це свідчать його перші історико-бібліографічні публікації «Дослідження зі сфрагістики дорадянського періоду» та «Радянські дослідження зі сфрагістики» (Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 4–5). До речі, до цього часу подібного огляду сфрагістичної літератури в Російській федерації немає.

Зусиль було витрачено чимало, але вони не пропали марно. Молодий вчений усвідомив, які багатства має у своєму розпорядженні українська сфрагістика і що вона заслуговує на окреме глибоке вивчення. Водночас, він усвідомлював

³ Домашній архів Віталія Гавриленка. – Щоденник, № 11. – Арк. 65–67, 82–101; № 12. – Арк. 2–11, 36–39.

труднощі, які повстають перед ним, ті завдання, від вирішення яких «... залежати-ме дальший розвиток української сфрагістики: ... з'ясування предмету дисципліни, встановлення термінології, вдосконалення методики наукового дослідження печаток, вивчення історіографії тощо»⁴. Віталій Гавриленко публікує декілька праць з предмету та історіографії української сфрагістики, заохочує до дослідження печаток науковців, працівників архівів і музеїв, студентів вузів⁵. Розгортає проблематику сфрагістичних праць – козацькі печатки, молівдовули Візантії, інші сфрагістичні пам'ятки⁶. З молодечим запалом виступає на семінарах з архівознавства та допоміжних історичних дисциплін у Центральному державному історичному архіві у м. Львові, де апробує більшість своїх сфрагістичних задумів.

У 1971 р. захищає кандидатську дисертацію на тему «Історіографія української сфрагістики (дорадянський період)» – першу на Україні дисертацію в галузі сфрагістики. Захист пройшов досить важко. Відомий спеціаліст у галузі сфрагістики, доцент Московського архівного інституту Олена Каменцева відмовилася дати відгук на автореферат, мотивуючи це тим, що такого поняття як українська сфрагістика не існує. Прикрий був усний відгук відомого вченого, одного з офіційних організаторів української історичної науки, який заявив, що «Гавриленко назбирав польських, російських, єврейських дослідників і проголосив українську сфрагістику». Однак тих, хто вітав захист дисертації, виявилось більше: Юрій Гроссман, Микола Котляр, Микола Кравець, Ярослав Дашкевич, Володимир Зварич, вчена рада історичного факультету ЛДУ ім. Ів. Франка.

З лютого 1977 р. працював завідуючим відділом етнографії Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР. Перехід до музею певною мірою був зумовлений сподіванням на публікацію монографії зі сфрагістики, робота над якою знову відбувалась на громадських засадах.

Монографія «Українська сфрагістика: Питання предмета та історіографії» побачила світ у 1977 р. Підготовка до друку книги у видавництві «Наукова думка» проходила з великими перешкодами, що мали, в основному, суб'єктивний характер. Директор музею особисто звернувся до видавництва із заявою, що автор допустив у монографії «націоналістичні збочення», «не використав усі наявні матеріали» і т. п. Справу вдалося владнати завдяки збігу трьох обставин, зокрема, напередодні відбувся XXV з'їзд КІПСР і з планів редакції суспільно-політичної літератури дві книги було відправлено на доопрацювання – «актуалізацію» згідно рішень з'їзду, що ставило під загрозу виконання видавничого плану. Крім того, на той час акціонерне товариство «Українська книга на експорт» зібрало майже на чверть накладу «Української сфрагістики» замовлення за кордоном за валюту. А головне, велику підтримку надали однокурсники, львів'яни, які працювали на керівних посадах у Києві.

⁴ Гавриленко В. О. Про предмет, методи і завдання сфрагістики // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Друга секція. – Київ, 1968. – С. 292.

⁵ Гавриленко В. Нагромадження сфрагістичних знань з давніх часів до середини XIX ст. Початок української сфрагістики // Архіви України. – 1969. – № 6. – С. 16–24; Його ж. Історіографія української сфрагістики II пол. XIX ст. // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1972. – Вип. 7. – С. 138–152.

⁶ Гавриленко В., Грабовецький В. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. – Київ, 1971. – Вип. 1. – С. 204–208; Гавриленко В. Византийская сфрагистика в дореволюционной историографии... // Нумизматика и сфрагистика. – Киев, 1974. – № 5. – С. 49–56.

Ускладнення з публікацією наклали відбиток на деякі оцінки, включені в книгу вже в процесі редакційної підготовки, зокрема, щодо Івана Мазепи, було вилучено з тексту сфрагістичні праці Михайла Грушевського, дослідників із діаспори.

Коли монографія була вже надрукована, у відділ науки ЦК компартії України надійшла заява, що автор на одній із таблиць підступно подав ілюстрацію печатки партії українських комуністів за кордоном Володимира Винниченка, згадка про якого тоді була великою кривою. В дійсності ж це була печатка партії українських комуністів, організованої в Ташкенті групою військовополонених галичан. Було подолано і цю перешкоду.

Монографію «Українська сфрагістика» схвально зустрів науковий світ. Рецензії на неї вийшли в Україні⁷, Польщі⁸, США⁹. Зав'язується жваве листування з українськими та зарубіжними дослідниками і просто шанувальниками сфрагістики. Особливо тривалим було листування з харківським дослідником Борисом Ватулею, відомим польським сфрагістом Мар'яном Гайсігом, колишнім січовим стрільцем з Тернопільщини Зеноном Яворським, який свого часу емігрував до США, але його дуже цікавила кожна згадка про рідну землю, зокрема, і про українські печатки.

Працюючи в музеї, Віталій Гавриленко розпочав дослідження історії музейної справи України. Зібрав великий фактичний матеріал, написав один розділ. Але керівництво музею виключило цю тему з плану науково-дослідних праць як «неперспективну».

Займатися сфрагістикою, музейною справою стало неможливо і Віталій Гавриленко перейшов на педагогічну роботу у Львівський лісотехнічний інститут. Довелося виконувати далекі від наукових уподобань теми – підготовка кадрів для лісівничої справи в Україні, методика викладання у вищій школі. Вчений результативно працює в товаристві «Знання», щорічно читає до 200 лекцій для робітників, селян, молоді.

Енергійно включився Віталій Гавриленко у вир політичних подій кінця 80-х – поч. 90-х років. Вступає в Народний рух України за перебудову, очолює інститутський осередок товариства «Меморіал», у березні 1990 р. обирається депутатом Львівської міської ради першого демократичного скликання від товариства «Знання».

Переходить на викладання історії України, авторських спецкурсів «Історія української державності», «Історія української еміграції», розробляє програми та плани семінарських занять цих дисциплін. Разом із Ярославом Дашкевичем підготував програму політичних занять для військовослужбовців «Історія української державності», що була видана соціально-психологічною службою Збройних сил України окремою брошурою (Київ, 1992).

Поглиблено вивчає козацьку тематику. Виступає з доповіддю на Міжнародній науковій конференції, присвяченій 500-річчю українського козацтва на тему «Печатки Війська Запорозького – невід'ємний атрибут української козацької державності», що побачила світ у матеріалах конференції (вип. 3). У збірнику республіканських історичних читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» публікує статтю «До питання про стан освіти на Запорозькій Січі» (Київ, 1991).

В умовах національно-державного відродження України зростає інтерес до вивчення забутих або малодосліджених питань історії. Щоб поживити сфрагіс-

⁷ Архіви України. – 1977. – № 6. – С. 75–76; Український історичний журнал. – 1979. – № 12. – С. 134–136; Народна творчість та етнографія. – 1979. – № 1. – С. 78–80.

⁸ Studia źródłoznawcze. – Warszawa; Poznań, 1981. – Т. 26. – С. 247–248.

⁹ Українська книга. – Філадельфія, 1979. – № 3. – С. 83–85.

тичні дослідження, залучити до них нові сили, Віталій Гавриленко терміново готує і видає бібліографічний покажчик з української сфрагістики в серії «Науково-довідкові видання з історії України» під егідою Археографічної комісії АН УРСР. У покажчику зафіксовано 552 позиції¹⁰.

Активно включається дослідник в роботу Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Українського геральдичного товариства, Товариства наукових викладачів імені Петра Могили, публікує на сторінках їхніх видань низку статей та повідомлень про цехову сфрагістику та геральдику¹¹. Виступає з доповідями на науково-методичних конференціях вузів України з популяризацією сфрагістики¹².

В 1997 р. на долю вченого випало ще одне випробування – звільнення з роботи. Причини були відверто ідеологічними, але ректоратом Лісотехнічного університету вони інтерпретувались як вихід на пенсію. Щоб вижити у важкий час, Віталій Гавриленко бере в руки розвідний ключ, ремонтує сантехніку у приватних квартирах. Єдиною розрадою стало дослідження печаток, виходять друком його ґрунтовні статті¹³.

У 1998 р. Віталій Гавриленко влаштовується за контрактом (0,25 ставки) на посаду доцента кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Львівського національного університету ім. Ів. Франка, викладає курси сфрагістики. Публікує першу на Україні навчальну програму «Українська сфрагістика» (Львів, 1999).

Одночасно Віталій Гавриленко працює на правовому відділенні Львівського техніко-економічного коледжу. Протягом двох років, ночами без відпустки розробляє лекції з нових для себе дисциплін «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія політичних і правових вчень». Публікує близько 20 брошур з історико-правничої тематики. Це методичні розробки і плани семінарських занять, практичні вправи і завдання для самостійної роботи студентів-правників, тексти лекцій про політико-правові вчення античної Греції, епохи Відродження, історію буржуазної держави і права Англії, феодальної Росії та ін.

Напружена робота дається взнаки, починаються проблеми із зором, операції на очах, за допомогою штучного кришталіка вдалось врятувати лише одне око.

У цих нелегких обставинах Віталій Гавриленко не зрікається головної мети свого життя – дослідження печаток. Виходять його аналітичні статті про печатки Запорозької Січі і козацько-гетьманської державності сер. XVII – 80-х років XVIII ст. Автор доводить, що сфрагістичні інсигнії обох періодів розвивались на одних і тих самих засадах: аналогічний стиль зображень, тотожний герб (озбро-

¹⁰ Гавриленко В. О. Українська сфрагістика: Анотований бібліографічний покажчик. – Київ, 1991. – 83 с.

¹¹ Гавриленко В. Джерелознавчі аспекти печаток львівського гончарного цеху // Друга наук. геральдична конф. – Львів, 1992. – С. 14–15; Його жс. Печатки купецьких організацій Львова з фаховою символікою // Третя наук. геральдична конф. – Львів, 1993. – С. 23–24; Його жс. Атрибути української козацької державності і слави // Доповіді до наукової конференції / Товариство наукових викладачів ім. Петра Могили. – Львів, 1993. – Ч. 2. – С. 16–17.

¹² Його жс. Про використання цехової символіки при вивченні історії України в технічних вузах // Тези допов. науково-метод. конф.: Проблеми гуманізації технічної освіти. – Вінниця, 1992. – С. 189–190.

¹³ Його жс. Гербові емблеми львівських деревообробних цехів // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1997. – Т. 223. – С. 193–205; Його жс. Гербознавча експертиза цехової символіки // Знак. – 1997. – Ч. 13. – С. 4–5.

ений козак), адекватний зміст легенд з назвою державного утворення – «Військо Запорозьке»¹⁴. Сфрагістика розширює потенціал інформації про українську державотворчість, додає чимало нових аргументів.

У слідуючій праці «Вислі свинцеві булли з Пліснеська ...» вчений-сфрагіст демонструє філігранне володіння методикою і технікою сфрагістичного дослідження. На основі методу сфрагістичної аналогії, широкого застосування історико-порівняльного методу здійснено вдалу атрибуцію пліснеських сфрагістичних знахідок, які віднесено до родини Ізяславичів. Піднімається питання про використання сфрагістичних джерел для етно-топографічної прив'язки окремих територій і населених пунктів. Пліснеськ розташовувався на межі Галицько-Волинської та Володимирської земель і між дослідниками давно точиться дискусія про його територіальну приналежність. Пліснеські знахідки печаток родини Ізяславичів, які володіли Володимирською землею, залучають Пліснеськ у сферу впливу останньої¹⁵.

Досить довго, коли вивчення печаток не акцептувалося офіційною історичною наукою (радянський період), Віталій Гавриленко вимушений був займатись сфрагістичними дослідженнями майже усамітнено. В умовах незалежної України відкрились можливості для тісної співпраці з науковими осередками джерелознавчого профілю – Українським геральдичним товариством, Науковим товариством імені Шевченка, академічними установами. Праця у доброзичливому науковому середовищі позитивно вплинула на рівень публікацій вченого. Так, Віталій Олексійович Гавриленко склав розгорнутий опис цехових сфрагістичних пам'яток XIV–XVIII ст. з авторськими фотоілюстраціями для фундаментальної публікації цехових привілеїв Львова, здійсненої Львівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського¹⁶.

У віснику Українського геральдичного товариства «Знак» (2012, ч. 58) завершує видання цехової сфрагістичної спадщини м. Львова. Автор підводить підсумки дослідницьких спостережень символіки і написів печаток. Він поділяє напечатні образи на три типи: 1) фахові емблеми, скомпоновані з цехових знарядь і виробів, які найповніше відображають специфіку ремесел; 2) зображення з елементами традиційної геральдики (гербові щити, картуші та щитотримачі, геральдичні фігури – балка, перев'яз, основа, кроква та ін.); 3) жанрові картини, що репрезентують ремісничі процеси, алегоричні сюжети. Детально проаналізовано легенди та інші компоненти печаток¹⁷.

За представленням Українського геральдичного товариства Указом Президента України за № 418/2012 від 27 червня 2012 р. Віталій Гавриленко нагороджений Ювілейною медаллю «Двадцять років незалежності України» за особисті заслуги в державотворчій і культурно-освітній діяльності.

У 2010 р. розпочалася плідна співпраця з невтомним колекціонером сфрагістичних скарбів, меценатом, організатором практично всіх значущих заходів сфрагістичної інфраструктури України Олексієм Шереметьєвим, з яким склалися

¹⁴ *Його жс.* Державні печатки України козацької доби: першооснова і генеза // Вісник Львівського університету. – 2000. – Вип. 35–36. – С. 532–539; *Його жс.* Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності // Знак. – 2001. – Ч. 23. – С. 2–3.

¹⁵ *Гавриленко В., Чайка Р.* Вислі свинцеві булли з Пліснеська: факти і гіпотези // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського ... – Київ; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 562–593.

¹⁶ *Гавриленко В.* Опис Львівських цехових печаток та цих XIV–XVIII ст. // Привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій. – Львів, 2007. – С. 795–800.

¹⁷ *Його жс.* Фаховий колорит львівських цехових печаток кінця XVIII – I пол. XIX ст. // Знак. – 2012. – Ч. 58. – С. 2–5.

теплі приязні стосунки. Спілкування з колегами-сфрагістами України та сусідніх країн, творча атмосфера міжнародних сфрагістичних конференцій, сприятливі можливості для публікації наукового доробку – надихають Віталія Олексійовича, людину вже далеко не молоду (в 2010 р. йому виповнилось 75 років) на нові цікаві дослідження, наукові проекти.

На сторінках «Сфрагістичних щорічників» виходить низка глибоких за змістом і багатих за джерельним матеріалом наукових праць. У статті «Печатки з написом «копія» у системі комунікаційних координат козацької сфрагістики» Віталій Гавриленко розв’язує проблему, яка понад сто років інтригувала дослідників сфрагістики¹⁸. Він вважає, що печатки з терміном «копія» становлять окремий перехідний тип козацьких клейнодів, який виник у період козацько-селянських повстань 1591–1638 рр., коли сфера діяльності запорозьких гетьманів поширилася на етнічні території України, коли гетьмани виконували не лише функції командирів військових підрозділів, але й займалися налагодженням життєдіяльності регіонів, охоплених заворушеннями. Тобто печатки зі словом «копія» репрезентують перехідний етап у становленні інституту гетьманської влади, що виходить за межі Запорозької Січі.

У наступній статті «Циліндричні печатки стародавньої Месопотамії та їх глиняні відбитки»¹⁹ вчений звертається до абсолютно не розробленої у нашій історіографії проблематики, до витоків сфрагістичної практики. У підзаголовку праці зазначено, що це матеріали до підручника, отже, її основна мета – дидактична, що вимагало від автора відповідного підходу до викладу матеріалу, уваги до кожної деталі циліндрів, їх функціонального призначення. Дослідницький досвід Віталія Гавриленка дозволив успішно впоратись із нелегким завданням. Сфрагістичний матеріал розглядається на загальному історичному тлі надзвичайно нестабільної політичної ситуації в межиріччі Тигру і Євфрату, де почергово змінювалися цивілізації Шумеру і Аккаду, Давньо-Вавилонського, Ассирійського і Ново-Вавилонського царств та ін. Циліндри доносять до нас важливі відомості про суспільний розвиток, державну діяльність, становлення писемності, матеріальну культуру та мистецтво.

У даний час вчений у співавторстві з Олексієм Алфьоровим, Андрієм Грецилом, Олегом Однороженком і Віталієм Перкуном працює над підручником зі сфрагістики, що дозволить закрити ще одну, здається, останню, суттєву прогалину в українській сфрагістиці і виведе її на рівень світової історіографії.

У колі друзів, колег Віталія Гавриленка величають напівсерйозно-напівжартома «патріархом української сфрагістики». Цілком певно, спеціальна історична дисципліна – сфрагістика стала науковим покликанням, метою життя вченого.

* * *

У назві книги «Шлях до сфрагістики» втілено двоєдиний сенс пізнання: науковий доробок автора і дорога до нього читачів. До книги увійшли наукові статті, історіографічні й бібліографічні матеріали, рецензії, тези виступів на конференціях, науково-популярні повідомлення у періодичній пресі, методичні рекомендації студентам вузів.

За структурою збірник поділяється на шість розділів: I. Історіографія, печаткознавство; II. Візантійська сфрагістика; III. Печатки княжої доби; IV. Цехові печатки; V. Козацькі печатки; VI. Матеріали до підручника сфрагістики та Бібліографічного покажчика публікацій В. О. Гавриленка (1961–2014).

¹⁸ Сфрагістичний щорічник. – Київ, 2012. – Вип. III. – С. 137–163, іл.

¹⁹ Сфрагістичний щорічник. – Київ, 2013. – Вип. IV. – С. 5–25, іл.

До книги включено понад 40 републікацій автора, що стосуються сфрагістичної та геральдичної тематики, серед них верстка статті, призупиненої друком за вимогою керівних інстанцій, електронний варіант декількох близьких за змістом статей. Як правило, подаються тексти найбільш змістовних публікацій. Дані про передруки, скорочені варіанти, газетні матеріали, за їх наявності, подаються в кінці републікацій.

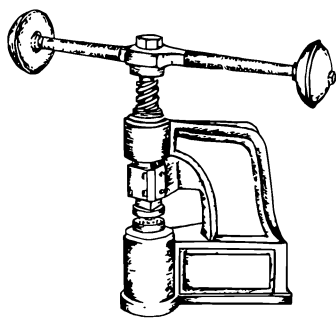
Усі тексти переглянуто автором, внесено доповнення, уточнення і скорочення. Покликання уніфіковано згідно сучасних вимог. Нумерація покликань наведена окремо для кожної публікації. Ілюстрації, як правило, подано за оригіналами першодруків. Щодо ілюстрацій цехових печаток, які повторюються у декількох статтях, покликаємося на «Опис львівських цехових печаток кінця XVIII – I пол. XIX ст.», та «Фаховий колорит львівських цехових печаток кінця XVIII – I пол. XIX ст.» де представлено увесь масив цехових пам'яток Львова.

На завершення висловлюю подяку всім, хто дотичний до підготовки і публікації даного видання: Оксані Гладій – комп'ютерне верстання, макетування і складання іменного покажчика, Руслану Серцелевичу – попередня підготовка текстів, Зоряні Гавриленко-Бойко – укладання бібліографічного покажчика наукових публікацій автора, Марії Пуздровській – співробітниці Музею історичних та культурних реліквій родини Шереметьєвих – за художнє оформлення обкладинки і, звичайно, Олексію Шереметьєву, який забезпечив фінансову підтримку проекту та організацію друкування книжки.

Андрій Гречило

РОЗДІЛ I

Історіографія, печаткознавство

Про предмет, методи і завдання сфрагістики

Певні зрушення, що намітилися останнім часом [кінець 60-х років XX ст.] у вивченні печаток в Україні, поставили перед дослідниками низку нових проблем, від успішного розв'язання яких у значній мірі залежатиме дальший розвиток української сфрагістики.

На нашу думку, є потреба з'ясувати предмет і завдання сфрагістики, встановити її термінологію, вдосконалити методи наукового дослідження, вивчити історіографію цієї галузі історичної науки.

Принципи, на яких базується сфрагістика України, характерні для всієї сфрагістики, для зручності можна запровадити термін – *загальна сфрагістика*. Справа ускладнюється тим, що питання про предмет загальної сфрагістики також остаточно не вирішено. Тому спочатку з'ясуємо питання предмету загальної сфрагістики, її завдань і дальшого розвитку.

Відомо, що термін «сфрагістика» походить від грецького слова «сфрагіс» – печатка. Подібно до інших наукових назв, цей термін використовується в різних значеннях: так називається спеціальна історична дисципліна, що вивчає знаки засвідчення вірогідності документів і речей; ним позначається сукупність сфрагістичних матеріалів. Наприклад, говорять «сфрагістика Галицько-Волинського князівства», «запорізька сфрагістика», «сфрагістика цехів» та ін., маючи на увазі печатки, що відносяться до певного періоду чи державно-правового інституту. Перше значення терміну є основним, в інших значеннях ним користуються для зручності викладу.

Не з'ясовано також питання про термін «допоміжні історичні дисципліни», останнім часом деякі історики замість нього почали вживати назву «спеціальні історичні дисципліни»¹. В «Нарисах історії історичної науки в СРСР» вони подаються паралельно. Спеціальними історичними дисциплінами називаються джерелознавство, історіографія, археологія, етнографія, історична географія, архівознавство, а допоміжними – палеографія, сфрагістика, дипломатика, епіграфіка, хронологія і нумізматики, геральдика, генеалогія та історична бібліографія².

У дореволюційній історичній літературі і в сучасних закордонних працях допоміжні дисципліни інколи називаються допоміжними науками історії³. На перший погляд термін «допоміжні науки» має певну перевагу, бо ним, зокрема, підвищується значимість цієї галузі історії, підноситься її науковий авторитет. Але виділення допоміжних історичних дисциплін в окреме ціле може призвести до відособлення їх від історичної науки, розірвати між ними органічні зв'язки і, врешті-решт, перетворити вивчення допоміжних дисциплін у самоціль. Тому від цього терміну слід відмовитись. Як слушно зауважив Ф. П. Шевченко, існує єдина історична наука, що може поділятися на ряд галузей і дисциплін⁴. Спеці-

¹ Тихомиров М. Н. Об охране и изучении письменных богатств нашей страны // Вопросы истории. – 1961. – № 4. – С. 66.

² Очерки истории исторической науки в СССР. – Т. 3. – Москва, 1963. – С. 558, 615.

³ Лакиер А. Русская геральдика. – Санкт-Петербург, 1855. – Кн. 1. – С. 85; Semkowicz W. Encyklopedia nauk pomocniczych historii. – Kraków, 1925; Gumowski M., Haisig M., Mikucki S. Sfragistyka. – Warszawa, 1960. – S. 11.

⁴ Шевченко Ф. П. Про створення «Вступу до історичної науки» // Український історичний журнал. – 1959. – № 1. – С. 96.

альні історичні дисципліни покликані сприяти кращому пізнанню першоджерел, правильному розумінню фактів, піднімати якість історичних досліджень. Важливих результатів вони можуть досягти тільки в поєднанні з іншими історичними даними.

Сфрагістика, як видно з назви дисципліни, вивчає печатки і споріднені з ними пломби та циліндри стародавнього світу. Але на наш погляд, цей традиційний комплекс сфрагістичних пам'яток необхідно поповнити. У відання сфрагістики, очевидно, слід передати геми, скарабеї, керамічні і гончарні клейма та штампи на металевих виробах. Слід відзначити, що геми і скарабеї досить часто виконували функції печаток, – ними завірялися документи, опечатувалися товари і посудини з рідинами. Керамічні та гончарні клейма, знаки на металевих виробах також мають багато спільного з печатками.

Деякі дослідники висували пропозицію об'єднати сфрагістику з геральдикою і, долучивши до них філіграні, медалі, ордени, різні емблеми та символи, створити нову дисципліну – емблематику. Але об'єднання віддалених за змістом і формою історичних пам'яток виглядає досить штучно.

Сфрагістика пройшла тривалий і складний шлях розвитку від практичного знання до наукової дисципліни. Це наклало певний відбиток на її предмет і вимагає від дослідника історичного підходу до вивчення питання.

Коріння сфрагістики сягають глибокої давнини. Перші печатки – циліндри і глиняні булли відомі ще з часів стародавніх месопотамських держав – Лагашу, Ніпуру і Акаду (III тис. до н.е.), стародавнього Єгипту та Вавилону⁵. За новими дослідженнями печатки-циліндри відомі з II пол. IV тис. до н. е. (Урук і Джемдет-Наср).

На території СРСР печатки відомі з найдавніших часів. В Мінгечаурі, наприклад, знайдено глиняну печатку, яку дослідники відносять до початку I тис. до н. е.⁶ В Криму виявлені античні печатки та візантійські молівдовули⁷, в Середній Азії – печатки стародавньої Парфії та Согдіани⁸.

Перші згадки про сфрагістичні пам'ятки Київської Русі датуються серединою X ст. У грамоті 971 р. київського князя Святослава до візантійського імператора Йоана Цимісхія, текст якої наведено в найдавнішій пам'ятці руського літописання «Повести временных лет», знаходимо такий запис: «Се же имейте во истину, якоже сотворихом ныне к вам, написахом на харатыи сей и своими печатъми запечатахом»⁹. Ще перед цим, під 945 р. в літописі подаються відомості про застосування печаток як вірчих грамот¹⁰.

Дані літопису підтверджуються речовими знахідками. Так, у 1953 р. в Новгороді археологи знайшли печатку полоцького князя Ізяслава Володимировича, що жив у другій половині X ст.¹¹ Дійшли до нас також печатки Ярослава Мудрого,

⁵ Лихачев Н. П. Древнейшая сфрагистика. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 10–31.

⁶ Асланов Г. М. Об одной печати (деж), найденной в Мингечауре // Доклады Академии наук Азербайджанской ССР. – 1953. – Т. 9. – С. 561–563.

⁷ Максимова М. Античные печати Северного Причерноморья // Вопросы древней истории. – 1937. – № 1. – С. 251–261; Толстой И. И. О византийских печатях Херсонской фемы // Записки имп. Русского археологического общества. – 1887. – Т. 2. – С. 28–43.

⁸ Массон М. Е., Пугаченкова Г. А. Оттиски парфянских печатей из Нисы // Вопросы древней истории. – 1954. – № 4. – С. 159–169; Фрейман А. А. Печать при документе 5В-4 // Проблемы востоковедения. – 1960. – № 3. – С. 212–214.

⁹ Повесть временных лет. – Изд. 2-е. – Ленинград, 1926. – С. 72.

¹⁰ Там само. – С. 47.

¹¹ Янин В. Л. Древнейшая русская печать X века // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Москва, 1955. – Вып. 57. – С. 39–46.

Мстислава Володимировича, Ізяслава і Всеволода Ярославичів, тмутакаканського посадника Ратибора, київського митрополита Георгія та ін. З кінця першої чверті XII ст. на Русі спостерігаємо масову появу сфрагістичних пам'яток. Особливо повно представлена сфрагістика Новгороду і Пскова¹². З кожним роком зростає кількість знахідок свинцевих пломб, за останніми даними їх розшукуано понад 10 тис. екземплярів¹³.

Значного розповсюдження печатки набули у середні віки та наступні періоди історії. Зростає кількість пам'яток, розширюються рамки сфрагістики. Зокрема в Україні входять у вжиток печатки самоврядування Війська Запорозького, гетьманського управління, козацької старшини, військових територіальних об'єднань – полків і сотень. Найдавнішою з відомих козацьких печаток, що дійшли до нас, є печатка гетьмана Григорія Лободи з універсалу 1595 р., яка зберігається у відділі рукописів Львівської державної наукової бібліотеки. Значний науковий інтерес для дослідників мають печатки гетьманів Гната Василевича, Михайла Дорошенка, Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Павла Тетері, Михайла Ханенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Скоропадського та ін.¹⁴

Короткий екскурс до джерел сфрагістики свідчить про те, що печатки, пломби, геми і штампи-клеями набули значного поширення, глибоко увійшовши в діловодство, торгівлю, ремесло та інші сфери людської діяльності.

Печатки, пломби та інші сфрагістичні знаки успішно могли виконувати свої численні функції тоді, коли найменші спроби їх фальсифікації могли своєчасно розпізнаватися. Іншими словами, дієвість і ефективність використання сфрагістичних пам'яток повністю залежить від їх достовірності. Тому одночасно із введенням у вжиток печаток повинна була скластись певна сума знань, первісні прийоми сфрагістичного аналізу, які давали можливість перевіряти непорушність сфрагістичних пам'яток, гарантували їх від зловживань. Ще в середні віки були зроблені перші спроби систематизації сфрагістичних знань, вироблені найбільш загальні принципи дослідження печаток, як знаків посвідчення вірогідності документів. Причиною цього були запекла боротьба за землю, феодалні привілеї та майнові права, що досить часто супроводжувалася підробкою документів, у тому числі й печаток. Тому для визначення автентичності актів необхідна була документальна експертиза. Оскільки перевірка вірогідності документів проводилась виключно в практичних цілях, центрами дослідження печаток стають середньовічні суди, державні та духовні установи, які видавали документи. На перше місце серед них висувається канцелярія папи римського, де були складені спеціальні реєстри всіх можливих способів підробки печаток¹⁵.

Першим дослідником сфрагістики вважається канонік Конрад з Муре, який в своєму трактаті «*Suma de arte prosandi*», написаному в 1275 р., подає правила укладання документів. Шостий розділ цього рукопису присвячений знакам посвідчення актів, зокрема печаткам. Виходячи із сучасної йому практики, автор викладає основи сфрагістики: форму і колір печаток, матеріал відтисків, способи їх прикладання, напечатні зображення та написи, правове значення печаток тощо¹⁶.

¹² Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская сфрагистика и геральдика. – Москва, 1963. – С. 69.

¹³ Монгайт А. Л. Абу Хамид ал-Гарнати и его путешествие в Русские земли 1150–1153 гг. // История СССР. – 1959. – № 1. – С. 117.

¹⁴ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 1–16 (Окр. паг.).

¹⁵ Gutowski M., Haisig M., Mikucki S. Sfragistyka. – S. 16.

¹⁶ Трактат Конрада з Муре опублікований в: «*Quellen zur bayerischen und deutschen Geschichte*». – Мюнхен, 1863. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 405–482.

На подібних засадах розвивалась також практична сфрагістика Росії. На початку 70-х років XVII ст. правитель Посольського приказу А. С. Матвеев написав твір «Всех Великих князей московских и всея России самодержцев персоны, титула и печати, как они великие государи сами себя описывали; также всех государей христьянских и бусурманских, которне имеют ссылки с Вами великим государем, персоны их, титула и печати»¹⁷. Рукопис цієї праці не зберігся, але про його зміст можна судити з іншого твору – «Большой государственной книги 1672 г.», так званого «Титулярника» – довідника з дипломатичного листування, написаного під керівництвом Артамона Матвеева перекладачем Посольського приказу Миколою Спафарієм та піддячим Петром Долгово¹⁸.

Таким чином, сфрагістика – не лише сума практичних навичок, а й нагромадження знання про печатки, що мало важливе значення для закладання наукових основ цієї історичної дисципліни. Найчіткіше мета сфрагістики сформульована в класичній праці Жана Мабільйона «De re diplomatica libri sex», виданій у 1681 р. Він вважав печатки невід’ємним елементом документів і пропонував використовувати їх при визначенні достовірності історичних джерел. У книзі іншого дослідника сфрагістики – німецького юриста Йогана Гейнекція «De veteribus Germanorum aliarumque nationum sigillis», що вийшла в 1709 р., подано систематичний огляд усіх відомих на той час видів і типів печаток. Й. Гейнекцій поповнює проблематику дисципліни, закладає теоретичні основи наукової сфрагістики.

Початкова сфрагістика була складовою частиною дипломатики¹⁹, за допомогою печаток встановлювалась вірогідність джерел, час і місце написання документів, їх можливі автори. Деякі дослідники, зокрема Йоган Гейман, який дав дисципліні грецьку назву «сфрагістика», відомий фахівець у галузі дипломатики і геральдики Й. Х. Гаттерер, український вчений, професор Харківського університету К. Паулович та інші відносили сфрагістику до семіотики – популярної в кінці XVIII ст. і на початку XIX ст. дисципліни про знаки²⁰.

У другій половині XIX ст., коли видання і вивчення писаних джерел набрало широкого розмаху, сфрагістика викристалізувалась у самостійну історичну дисципліну, з окремим предметом дослідження і специфічними завданнями. Дослідникам сфрагістики вдалося вирішити низку складних і важливих джерелознавчих питань, що дозволило уникнути багатьох помилок при відтворенні історичного минулого. На основі сфрагістичних даних встановлювались фальсифікації не лише окремих грамот чи актів, а навіть цілих груп писаних документів.

Сфрагістика знаходиться в тісних взаємовідносинах з деякими іншими історичними дисциплінами. Непечатні зображення, символи та емблеми служать важливим джерелом для геральдики, розповідають про появу, розвиток і становлення гербів. Найменування осіб, титулів і посад, що наводяться в написах печаток, дають матеріал для генеалогічних розвідок. Графічна форма літер, система скорочень слів, стиль і характер письма легенд поєднують сфрагістику з палеографією та епіграфікою. Не зайві дані сфрагістики і для дослідників нумізматики.

¹⁷ Терещенко А. Опыт обозрения жизни сановников, управляющих иностранными делами в России. – Санкт-Петербург, 1837. – Ч. 1. – С. 119.

¹⁸ Матвеев П. Артамон Сергеевич Матвеев в приказе Малой России и его отношения к делам и людям этого края // Русская мысль. – 1901. – № 9. – С. 47.

¹⁹ Бестужев-Рюмин К. Русская история. – Санкт-Петербург, 1872. – Ч. 1. – С. 16.

²⁰ Neumann J. Commentarii de re diplomatica imperatorum ac regum Germanorum inde a Caroli Magni temporibus. – Norimbergae, 1745–1753. – Т. 1–2; Gatterer J. Ch. Arbiss der Diplomatie. – Göttingen, 1799; Конспект или краткое обозрение дипломатики вообще, составленный при Харьковском университете профессором К. Пауловичем 1829 года. – Харьков, 1829.

Таким чином, відкривається засіб для взаємного доповнення, перевірки сфрагістичних та інших сторін історичного джерела.

Певні зрушення, досягнуті в розвитку сфрагістики на межі XIX і XX ст. збагатили предмет цієї дисципліни новим змістом. Змінилась основна направленість сфрагістики. Продовжуючи вживатись як один із важливих засобів визначення автентичності документів, печатки відтоді вивчаються як одне із історичних джерел, як пам'ятки матеріальної культури і мистецтва.

Виготовлення і застосування печаток суворо регламентувалося, існували навіть спеціальні установи, які здійснювали нагляд за їх вживанням, тому дані сфрагістики відзначаються високою достовірністю. Зокрема, написи печаток вважаються найбільш авторитетним і точним джерелом при визначенні посад, титулів, чинів, імен історичних діячів, назв територій і установ. Печатки завжди були невід'ємним атрибутом влади, тому без залучення даних сфрагістики практично неможливо дістати вичерпну відповідь на задані вище питання.

Важливе значення сфрагістика має при дослідженні походження класів і суспільних верств. В Україні, наприклад, за допомогою печаток можна з високою достовірністю встановити час появи нового панівного класу – козацької старшини. Притім сфрагістичні матеріали дають можливість одержати відповідь не про дату юридичного оформлення цього явища, а подають розгорнуту картину процесу, з визріванням його елементів, поширенням і становленням.

На основі вивчення сфрагістичних пам'яток можна здобути відомості про соціальне розшарування в містах, цехах, сільських громадах. Відсутність чи незначна кількість печаток певних суспільних груп вказує на правове і економічне безправ'я окремих прошарків суспільства, на їх підлегле становище.

Коли ж відсутні писані дані, печатки нерідко стають єдиним свідком існування професійних і споживчих товариств, нелегальних об'єднань, робітничих підпільних груп, бібліотек, освітніх товариств, книгарень, шкіл, студентських гуртків і т. п.²¹

Певну джерелознавчу цінність мають сфрагістичні старожитності, знайдені під час археологічних розкопок. Разом з іншими історичними даними, вивчення сюжетних мотивів, форми і змісту легенд, символіки зображень та інших складових елементів сфрагістичних пам'яток дає багатий матеріал для встановлення характеру культурних взаємин між народами, можливість простежити мистецькі зв'язки і взаємовпливи.

В історичній літературі вже неодноразово зазначалось, що печатки, геми і скарабеї мають мистецьку цінність і слугують одним з джерел для вивчення ювелірного та граверного промислів, історії культури, художніх смаків населення. Але в Україні до цього часу немає жодного дослідження про мистецькі властивості печаток, не розроблена методика дослідження сфрагістичних пам'яток як творів прикладного мистецтва. Тут просторе поле для співпраці істориків, мистецтвознавців і етнографів.

Не розв'язано в історіографії також питання про «магічну» силу печаток. Відомо, що серед неписьменних верств населення печатка користувалась значно більшим авторитетом, ніж зміст незрозумілого їм писаного слова²². Поширеним було вживання печаток як знаків, що охороняли право власності.

Немає потреби викладати всі ймовірні шляхи і напрями сфрагістичного дослідження, вони, практично, невичерпні. Як показує історія сфрагістики, предмет цієї дисципліни постійно розвивається, набуває нових якостей.

²¹ Крип'якевич І. Стан і завдання української сфрагістики // Український історичний журнал. – 1959. – № 1. – С. 119.

²² Gumowski M., Haisig M., Mikucki S. Sfragistyka. – S. 13.

Можливості сфрагістики великі. Всі історичні дисципліни, у тому числі й сфрагістика, покликані спеціалізувати вивчення численних історичних джерел, сприяти їх глибшому пізнанню, узагальненню, класифікації матеріалу. Існування спеціальних дисциплін – це своєрідний суспільний поділ праці дослідників, кооперування наукових зусиль.

Підсумовуючи сказане, можна сформулювати таке *визначення предмету сфрагістики*. Спеціальна історична дисципліна сфрагістика займається вивченням еволюції розвитку типів, форми, зображень, написів, матеріалу відтисків, способу прикладання і правового значення печаток, пломб, циліндрів та інших сфрагістичних знаків з метою встановлення ступені вірогідності писаних джерел, дослідження матеріальної культури, мистецтва та історії суспільства.

В сучасній історіографії загальна сфрагістика поділяється на ряд галузей: сфрагістика стародавнього світу (Месопотамія, Єгипет, Вавилон, Персія, Ассирія), антична (Греція, Рим, їх колонії), візантійська, східна (Індія, Китай, Передня Азія), західноєвропейська тощо. В окреме ціле виділяється також сфрагістика країн і народів.

Українська сфрагістика, в розумінні сукупності сфрагістичних матеріалів, бере свій початок у Київській Русі. Вивченням сфрагістичних матеріалів давньоруського періоду, крім українських істориків, займаються російські і білоруські вчені, частково – польські дослідники.

Українські вчені беруть також участь у вивченні сфрагістичних пам'яток інших народів, зокрема античного світу і Візантії. Зрозуміло, що їх праці повинні стати предметом дослідження української сфрагістики.

Ключові питання сфрагістики можна з'ясувати на основі вивчення великих комплексів початок. Тому перед українською сфрагістикою стоїть невідкладне завдання перейти від утилітарного вивчення найбільш яскравих екземплярів чи невеликих груп печаток, що було характерним для попереднього періоду, до систематичних досліджень. З цією метою потрібно скласти бібліографію українських печаток, видати альбоми і каталоги, підготувати і опублікувати повний корпус сфрагістичних пам'яток України. До роботи слід залучити широке коло істориків, працівників архівів, музеїв, рукописних відділів бібліотек. Головна вимога – сфрагістичні пам'ятки повинні досліджуватись у нерозривному зв'язку з економічним, політичним та культурним життям, у комплексі з іншими видами історичних джерел, в першу чергу – писаних.

Будучи однією із спеціальних дисциплін історії, сфрагістика застосовує в своїх студіях методи і прийоми історичної науки, виробила вона також свою специфічну методику.

Найпоширенішим методом сфрагістики вважається *метод сфрагістичної аналогії* – зіставлення досліджуваної печатки з ідентичними сфрагістичними пам'ятками. В основу цього методу покладено дослідження змісту і стилю легенд, характеру зображень, форми і розміру печаток, матеріалу та кольору відтисків, способів з'єднання печаток з документами, кустодій тощо.

Важливе значення відіграє *порівняльно-сфрагістичний метод*, суть якого полягає в тому, що сфрагістичні пам'ятки, їх складові елементи порівнюються з даними історії, мистецтва та мовознавства. Процес дослідження включає: а) вивчення змісту напису (імен, титулів, географічних термінів тощо) і звірення їх з відомими даними; б) аналіз графічних та мовних особливостей легенд, стилю письма, формулювань напису, розділових знаків, скорочень з метою зіставлення з палеографічними і епіграфічними матеріалами; в) вивчення символів та емблем, зображених на печатках, відшукування аналогій серед геральдичних та нумізматичних пам'яток; г) порівняння мистецького стилю, іконографічних типів, сюжету сфрагістичних знахідок з іншими пам'ятками матеріальної культури, зокрема,

ювелірними виробами; д) розгляд прийомів різьби печаток і зіставлення з технічною обробкою монет та пам'яток дрібної пластики.

Майстрів, які займалися вирізуванням печаток, в середні віки було не багато. Виходячи з цієї обставини, професор Московського університету В. Л. Янін запропонував вивчати стилістичні особливості печаток з боку аналізу художніх «почерків» різьбярів, досліджувати окремі «школи торевтики» – гравірування²³. *Метод дослідження індивідуальних прийомів майстрів* заслуговує на увагу; при дальшій розробці та конкретизації за окремими центрами, що славилися художньою обробкою металу, він може привести до важливих для сфрагістики висновків. За допомогою цього методу, наприклад, вдалося встановити час різання штемпелів найдавніших цехових печаток м. Львова й уточнити дату появи львівських цехів²⁴.

При дослідженні печаток та плombs можна застосувати *методи природничих наук*: рентгеноскопію і рентгенографію, хімічний та спектральний аналізи.

Серед металевих сфрагістичних пам'яток, що дійшли до нас, дуже багато пошкоджених примірників з невиразними зображеннями і нечіткими написами. Вони вважалися безповоротно загубленими для науки. Однак певна реконструкція цих пам'яток не виключена. Справа в тому, що при відтискуванні печаток, структура свинцевих, золотих чи срібних заготовок порушувалася: в одних місцях метал стискувався менше, в інших – щільніше. Досліджуючи пошкоджені сфрагістичні пам'ятки у рентгеновських проміннях можна відновити на фотоплівці їх початковий вигляд. Криміналісти, наприклад, встановлюють номери на зброї і металевих предметах навіть тоді, коли вони повністю знищені механічним способом.

Наближене датування сфрагістичних пам'яток можна здійснювати за допомогою хімічного і спектрального аналізів. Цей метод складніший від попереднього, але він дає змогу досліджувати не лише металеві печатки, а й воскові і воскомастичні відтиски. Склад мастики, з якої виготовлялися печатки, відомий з історичних джерел. У Новгороді Великому наприкінці XVII ст. для приготування червоного воску брали: 12 фунтів воску, 3 фунти кіноварі, 4 фунти сурику, 7 фунтів смоли, півфунту терпентину. Вихід продукції – 26,5 фунтів²⁵. У різні часи і у різних канцеляріях сполуки мастик були неоднакові. Наприклад, у Москві в кінці XVIII ст. використовувалась інша рецептура: 3 фунти білого воску, 1 фунт смоли і кіноварі²⁶. Порівняльну таблицю хімічного складу восків і мастик можна скласти, дослідивши рецептуру відомих, відтиснутих на документах печаток. І за її допомогою досліджувати пошкоджені відтиски і штемпелі печаток.

Розглянуті методи можуть використовуватись при датуванні сфрагістичних пам'яток, визначенні осіб та урядових установ, які виготовляли печатки, встановленні достовірності сфрагістичних матеріалів. Метод сфрагістичної аналогії, успішно застосовується при дослідженні культурних та мистецьких впливів між народами і країнами.

Під час вивчення і аналізу складові елементи сфрагістичних пам'яток розглядаються відокремлено, кінцевим наслідком дослідження повинно бути узагальнення, синтез одержаних даних на основі сукупності всіх методів, прийомів і способів дослідження. В майбутньому, коли буде нагромаджено значну суму знань

²³ Янін В. Л. Из истории русской художественной и политической жизни XII в. // Советская археология. – 1957. – № 1. – С. 114.

²⁴ Гавриленко В. Львівські цехові печатки XIV–XV ст. та питання про час їх виникнення // Історичні джерела та їх використання. – 1964. – Вип. 1. – С. 248–262, іл.

²⁵ Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская сфрагистика и геральдика. – С. 46.

²⁶ О составлении воска, употребляемого на красные печати // Экономический магазин. – Москва, 1783. – Ч. 13. – С. 48.

про печатки, про їх характерні особливості і відміни, постане потреба створити метод синтезу, назвемо його *методом сукупності ознак чи характерних ознак*.

Деякі дослідники раніше і, на жаль, у наш час, трактують методику дослідження сфрагістики спрощено, приділяючи основну увагу розгляду зовнішніх особливостей печаток, формальному опису пам'яток. Наукова сфрагістика передбачає виділення у сфрагістичних пам'ятках найбільш істотних ознак, зіставлення і аналіз взаємозв'язаних, синхронних властивостей. Тим самим виключається можливість поєднання, зовнішньо подібних, але якісно відмінних елементів.

Крім методів хронологічного визначення та встановлення приналежності сфрагістичних пам'яток, існують методи і прийоми наукового дослідження печаток як історичних джерел, як пам'яток побуту, матеріальної культури і мистецтва.

Важливим етапом дослідження сфрагістичних джерел є *класифікація*. Залежно від завдань і мети дослідження існує кілька класифікаційних схем: 1) хронологічний розподіл матеріалу; 2) групування печаток за власниками; 3) поділ за характером зображень; 4) систематизація за змістом напису; 5) поділ за способом прикладання, формою печаток, матеріалом відтисків. Кожна група, в свою чергу, поділяється на підгрупи, параграфи і т. п.

Певне значення для дослідження печаток має *статистичний метод* (виявлення, групування і встановлення всієї суми фактів, що мають відношення до теми дослідження). Цей метод застосовується при дослідженні інститутів державної влади, адміністративно-територіального поділу, посад, титулів тощо.

Система торговельних комунікацій, шляхи сполучення встановлюються на основі *методу картографії*, тобто нанесення на карту місць сфрагістичних знахідок, особливо пломб.

Значні труднощі у вивчення сфрагістики вносить відсутність єдиної *термінології*. Навіть термін «печать» використовується у двох значеннях: по-перше, для позначення штемпелів печаток, тобто предметів на яких викарбовані певні зображення чи написи; по-друге, так називаються відтиски згаданих штемпелів. Для зручності можна було б вживати у першому випадку слова – штемпель чи матриця, а в другому – печать, печатка. Печаті привішені до грамот називаються вислими печатками або буллами, залежно від металу вони бувають – молівдовулами (свинець), хрисовулами (золото) та ін. Не проведено чіткого розмежування між термінами «печать» і «штамп», інколи плутають поняття «печатка на папері» і «печатка під кустодією». Перше означає окремий вид печаток, у яких папірець є складовою частиною печатки, а паперова кустодія накладалась лише для збереження печаток. Кустодією називають також металеві, дерев'яні і кістяні коробочки, мішечки з тканини, в які вкладались воскові печатки для кращого збереження.

Обсяг статті не дає можливості у повній мірі з'ясувати порушені питання, але наведені матеріали показують, що методологічні і теоретичні проблеми української сфрагістики потребують пильної уваги дослідників.

Публікується за виданням: Гавриленко В. Про предмет, методи і завдання сфрагістики // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – Київ, 1968. – С. 292–308. Виправлено і доповнено автором.

Дослідження зі сфрагістики дорадянського періоду (Історіографічно-бібліографічний огляд)

Останнім часом [кінець 50 – поч. 60-х рр. XX ст.] у вітчизняній історіографії поживалось дослідження печаток, але досі немає жодної праці з історіографії сфрагістики. Тим часом успішний розвиток цієї спеціальної історичної дисципліни в значній мірі залежить від стану розробки її історії. Аналіз поглядів наших попередників дає можливість вірно засвоїти багатовіковий досвід, удосконалити методи наукових досліджень, уникнути допущених раніше помилок.

У вивченні сфрагістичного матеріалу взяли участь історики, філологи, мистецтвознавці, археологи, працівники архівів та музеїв. Їх праці зустрічаються в різних періодичних виданнях та збірниках і, при відсутності бібліографічного покажчика, відомі лише обмеженому колу читачів. Тому, висвітлюючи історію сфрагістики, ми включаємо в статтю велику кількість чисто бібліографічних відомостей¹.

Історію розвитку вітчизняної сфрагістики можна поділити на чотири етапи, які, в основному, збігаються з періодизацією історії СРСР:

I етап (кінець XVIII ст. – середина XIX ст.) – панування дворянських поглядів у сфрагістиці. Нагромадження матеріалу і визначення основних напрямків у дослідженні печаток.

II етап (середина – кінець XIX ст.) – становлення буржуазної історичної думки. Перші спроби систематизації і наукового опрацювання сфрагістичних пам'яток. Основне джерело поповнення матеріалу – архіви і археографічні видання.

III етап (кінець XIX ст. – 1917 р.) – криза буржуазної історичної думки. Пожвавлене вивчення допоміжних дисциплін історії з метою виходу з кризи. Систематизація і класифікація сфрагістичного матеріалу.

¹ Перші згадки про сфрагістичну літературу знаходимо в бібліографічній праці братів П. і Б. Ламбіних: *Русская историческая библиография (1855–1864 гг.)*. – Санкт-Петербург, 1861–1884. – Т. 1–10 та в працях відомого бібліографа *Межова В. І.* *Русская историческая библиография: Указатель книг и статей по русской и всеобщей истории и вспомогательным наукам за 1800–1854 гг.* – Санкт-Петербург, 1893. – Т. 1–3; *Русская историческая библиография за 1865–1876 гг. вкл.* – Санкт-Петербург, 1882–1890. – Т. 1–8. Бібліографічних покажчиків з історичних праць за 1887–1917 рр. немає. Відомості про сфрагістичну літературу цього періоду знаходимо в універсальних бібліографіях. За роки Радянської влади вийшло кілька покажчиків з розписами праць зі сфрагістики: *Магнус О. М.* *Библиографический указатель литературы по археологии*, вышедшей в СССР за 1918–1928 гг. // *Известия Государственной Академии истории материальной культуры*. – 1931. – Т. VIII. – Вып. 4–7; *Винберг Н. А., Заднепровская Т. Н., Любимова А. А.* *Советская археологическая литература (1941–1957)*. – Москва; Ленинград, 1959. У 1937 р. в збірнику «Вспомогательные исторические дисциплины» (Москва; Ленинград. – С. 245–283) була надрукована праця *Орлова А. С.* *Материалы для библиографии русских печатей XI–XV вв. до 1425 г.* В покажчику зареєстровані публікації, у яких вміщені малюнки чи описи всіх відомих на той час давньоруських печаток. Широкий список літератури про українські печатки поданий у статті *Крип'якевича І. П.* *Стан і завдання української сфрагістики* // *Український історичний журнал*. – 1959. – № 1.

IV етап – радянський період. Докорінний переворот у поглядах на сфрагістику, марксистське опрацювання зібраних раніше матеріалів, вивчення окремих питань сфрагістики.

На третьому і четвертому етапах у розширенні матеріальної бази сфрагістики провідне місце належить археології.

Інтерес до сфрагістичних матеріалів з'явився вже в Середньовіччі та впливав з практичних потреб застосування печаток². Як історичні пам'ятки, печатки вперше почали розглядатися видатним російським істориком В. М. Татищевим в багатотомній праці «История Российская с самых древнейших времен...» (Москва; Санкт-Петербург, 1768–1784. – Кн. I–IV). У цей же час відомий просвітителю М. І. Новиков видає велику збірку історичних документів під назвою «Древняя Российская Вивлиофика» (Санкт-Петербург, 1773–1775. – Т. 1–10), в якій подає описи печаток, привішених до грамот.

Але як самостійна історична дисципліна сфрагістика визначилась тільки в першій половині XIX ст. Криза феодально-кріпосницької системи, розвиток у її надрах капіталістичного укладу, могутня хвиля буржуазних революцій у Західній Європі та загострення класової боротьби в поєднанні з політичною реакцією – все це посилює ідеологічну боротьбу і сприяло розвитку історичної науки в країні. Дворянський уряд, намагаючись здобути першість у цій боротьбі, розпочинає видавництво писаних історичних джерел. Видавнича діяльність тісно пов'язується з розвитком спеціальних історичних дисциплін, без яких неможливо було відбирати і науково пояснювати першоджерела³.

В 1811 р. при Московському архіві Міністерства закордонних справ була створена «Комиссия печатания государственных грамот и договоров». В результаті її діяльності з'явилася монументальна публікація «Собрание государственных грамот и договоров...» (Москва, 1813–1828. – Т. 1–4; 1894. – Т. 5), в якій вперше в російській історіографії репродуковано 163 печатки, хоч малюнки печаток не завжди точні.

Велику кількість нових сфрагістичних матеріалів вводять у науковий обіг археографічні експедиції. Зокрема учасник першої експедиції Я. І. Бередников, дослідивши бібліотеки та архівосховища московського Кремля, публікує низку давніх російських печаток⁴. Для друкування документів, зібраних експедиціями, в Петербурзі і Києві були створені спеціальні археографічні комісії. В легендах опублікованих ними історичних джерел містяться описи та малюнки печаток⁵. Публікації комісій мали тенденційний характер. Вони покликані були звеличувати самодержавство, дворянство та православну церкву, обґрунтовувати колонізаторську політику царизму. Тенденційність шкідливо позначилась на сфрагістиці: збирались і вивчались переважно печатки царів, дворян, духовенства, а печатки міст і ремісників лишались недослідженими.

² Найпершу згадку про давньоруські печатки знаходимо у договорі князя Ігоря з греками від 945 р.: «Ношаху сли [послы] печати златы, а гостье [купцы] сребрени» (Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1846. – С. 211).

³ Очерки истории исторической науки в СССР. – Москва, 1955. – Т. 1. – С. 562–268.

⁴ Бередников Я. Записка об открытых в Московском Кремле древностях, представленная второму отделению Академии наук // Bulletin de la classe des sciences historiques, philologiques et politiques de l'Académie imp. des sciences de St. Pétersbourg. – 1845. – Т. II. – Табл.

⁵ Акты исторические. – Санкт-Петербург, 1841–1842. Т. 1–5; Дополнение к Актам историческим. – Санкт-Петербург, 1846–1872. – Т. 1–12; Памятники, издаваемые Временною Комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1846. – Т. II.

Археографічні комісії переважно друкували джерела, що відносилися до XII–XVIII ст. Пізніші документи, які відбивали розклад феодальної системи, лишалися поза увагою багатотомних видань. В результаті в цей період досліджувалися тільки печатки XII–XVI ст.; як виняток є коротке повідомлення Б. Кене «Первая печать Петра Великого» (Записки императорского Археологического общества. – 1853. – Т. 5).

Першим справжнім дослідником сфрагістики був київський митрополит Є. Болховитінов, який вважав печатки переконливими свідками автентичності документів і широко використовував їх при дипломатичних аналізах джерел⁶. Діяльність Є. Болховитінова стала поштовхом для початку сфрагістичних досліджень в Україні. У 1821 р. в «Отечественных записках» друкується стаття В. Анастасевича «Любопытное известие о золотой гривне, найденной близ Чернигова» (ч. 8, кн. 20), в якій подаються відомості про печатки з грецькими написами, знайдені в Києві та його околицях.

Трохи пізніше, після виходу в світ праці архимандрита Гавриїла «Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре» (Одеса, 1838) та книги А. О. Скальковського «История новой Сечи или последнего коша Запорожского» (Одеса, 1841), розпочалося вивчення запорозьких печаток, які стали головним предметом сфрагістичних досліджень в Україні. У першій праці репродуковано малюнок печатки Самарської паланки, в другій – печатки Низового Запорозького війська, кошового отамана Бушкальської (Задунайської) Січі, Чорноморського і Дунайського війська та чотирьох паланок. Питанням української сфрагістики зацікавився російський археолог О. С. Уваров, він написав невелике повідомлення «Печать войска Малороссийского» (Записки имп. Археологического общества. – 1851. – Т. 3).

Розгорнулось вивчення печаток Литви та Середньої Азії. Поряд з російськими дослідниками литовські печатки вивчали польські історики⁷.

Сфрагістика розвивається в тісному зв'язку з іншою допоміжною історичною дисципліною – палеографією. Дослідники російської палеографії О. Х. Востоков, І. П. Сахаров, П. І. Іванов та І. І. Срезневський, не обмежуючись аналізом рукописів, вивчали написи на предметах. У їх працях можна знайти відомості про печатки⁸.

О. М. Оленін використовує сфрагістичні знахідки для з'ясування питань побуту. В праці «Опыт об одежде, оружии, нравах, обычаях и степени просвещения славян...» (Санкт-Петербург, 1832) автор використовує зображення на печатках новгородських посадників для дослідження староруського одягу та зброї.

У сфрагістиці першої половини XIX ст. яскраво проявилась тенденція протиставлення вітчизняних сфрагістичних пам'яток західноєвропейським. Печатки були покликані довести непорушність самодержавного ладу, показати протилежність істо-

⁶ Митрополит Евгений [Болховитинов Е.]. Примечания на грамоту великого князя Мстислава Володимировича и сына его Всеволода Мстиславовича, удельного князя новгородского, пожалованную Новгородскому Юрьеву монастырю // Вестник Европы. – 1818. – Ч. 100. – № 15–16.

⁷ Оболенский М. А. Литовские печати с русскими надписями // Москвитянин. – 1854. – Ч. 6. – № 21. – Кн. 1; Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии... – Санкт-Петербург, 1851.

⁸ Сахаров И. П. Образцы древней письменности. – Санкт-Петербург, 1841; Востоков А. Х. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума. – Санкт-Петербург, 1842; Иванов П. Сборник палеографических снимков с почерков... – Москва, 1844; Срезневский И. И. Рядная запись с печатью XIII века // Записки имп. Археологического общества (далі – ЗІАО). – Санкт-Петербург. – 1851. – Т. 3.

ричної долі Росії і Західної Європи. Тим самим представники офіційної історіографії намагалися заперечити можливість революційних потрясінь у Російській імперії.

І. Сахаров у своїй праці «Записки о русских гербах», яка є логічним завершенням сфрагістики першого етапу, писав: «Русская геральдика в основании своем имеет начало религиозное, совершенно противоположное западной рыцарской геральдике... Наш древний русский герб – родовое знамя – явился впервые на печати великого князя Киевского...»⁹.

Сфрагістичні праці першого етапу мали описовий, збірний характер. Але проведена робота не пройшла марно, вона дала можливість приступити до систематизації зібраного матеріалу.

Другий етап відкривається змістовною працею бібліотекаря петербурзького Археологічного товариства О. Б. Лакієра «Русская Геральдика»¹⁰. Заслуга О. Лакієра в тому, що він не обмежувався описом та класифікацією російських печаток, а досліджував матеріал відтисків, їх форму, способи прикладання. Він розірвав зачароване коло сфрагістики князів і вельмож. На сторінках його твору знайшли місце печатки міст, службових осіб і приказів. Позитивною рисою праці був її зв'язок з нумізматику та геральдику.

О. Б. Лакієр – представник дворянської історіографії, але на його світогляді позначилися віяння нової капіталістичної епохи. Автор виступає проти урядової ідеї винятковості російської сфрагістики. Проте дворянська обмеженість штовхає його на ґрунт схильня перед іноземщиною. Він пише, що наші печатки «... по большей части геммы, в именные ободочки вставленные... Геммы, которые шли для этой цели, поступали с Византии, нередко с них делались копии, по большей части плохие, с XV в. подобные печати начали получать с Западной Европы»¹¹.

З рецензією на книгу О. Лакієра виступив М. Г. Чернишевський («Современник». – 1855. – № 3). Засудивши захоплення О. Лакієра геральдику, як наукою, покликаною звеличувати панівні класи, М. Г. Чернишевський висловлюється за вивчення сфрагістики «... чем более страниц уделял бы этой науке г. Лакиер в своей книге, тем более было бы в ней страниц, имеющих значение для истории»¹².

Після виходу у світ «Русской геральдики» видання печаток стає невід'ємною частиною архівної роботи.

У 1858 р. директор Московського архіву Міністерства юстиції П. І. Иванов опублікував репродукції 550 печаток XIV–XVIII століть¹³. За його прикладом директор Московського архіву Міністерства закордонних справ М. А. Оболенський видає «Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских присутственных мест и частных лиц» з 125 таблицями і пояснювальним текстом¹⁴. У 1903 р. виходить титулярник «Портреты, гербы и печати» Большой государственной книги 1672 р.» з 97 таблицями ілюстрацій.

⁹ Сахаров И. П. Записки о русских гербах: Московский герб. – Санкт-Петербург, 1856. – С. 3.

¹⁰ Лакиер А. Русская геральдика. – Санкт-Петербург, 1855. – Кн. 1.

¹¹ Там само. – С. 134–136.

¹² Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений, – Москва, 1949. – Т. 2. – С. 694.

¹³ Иванов П. Сборник снимков с древнейших русских печатей, приложенных к грамотам и другим документам, хранящимся в Московском архиве Министерства юстиции... – Москва, 1858. Поширену рецензію на збірник дав Гаврилов С. Несколько слов по поводу сборника снимков с печатей... составленного П. И. Ивановым // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1859. – Кн. 1.

¹⁴ Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских присутственных мест и частных лиц. – Москва, 1882. – Вып. 1.

У збірниках зголошено велику кількість найрізноманітніших печаток, подано їх класифікацію за власниками і вказано документи, до яких вони прикладені. Публікації стали незамінним джерелом при вивченні печаток. Вони не втратили наукової цінності до наших днів.

У розширенні матеріальної бази сфрагістики, як і раніше, провідна роль належить археографічним комісіям. Продовжуючи випуск попередніх серій джерел, комісії приступають до друку великої кількості нових документів¹⁵.

Багато цікавого матеріалу внесли в сфрагістику обстеження в ризькому архіві, де були знайдені золоті та позолочені печатки смоленських князів¹⁶.

В літературі піднімається питання про характер зображень на печатках, зокрема П. І. Иванов вважав, що вони походять від знаків, які замінювали підписи в Давній Русі¹⁷.

З падінням кріпосного права починається новий період в історії нашої країни. Під впливом капіталістичних відносин сфрагістика другої половини XIX ст. зробила крок вперед як в кількісному, так і в якісному відношенні.

Новий, живучий струмінь у сфрагістику вносить археологія; предметом сфрагістичних досліджень стають печатки, знайдені під час археологічних розкопок.

У 1872 р. в «Известиях Русского археологического общества» (Санкт-Петербург. – Т. 7, – Вып. 3) надрукована коротенька замітка під назвою «Древняя печать», в якій Г. Г. Шпігельберг описує печатку з написом «Юрия Есифовича печать». Це була перша згадка про російські матриці. Археологи Росії звернули увагу на печатки Волзької Болгарії. До праць II археологічного з'їзду додано малюнки цих печаток¹⁸. Відомий збирач старожитностей Д. П. Сонцов інформує нас «О древнерусских печатях до XVI ст.» (Древности: Труды Московского археологического общества. – Москва, 1880. – Т. 1).

Досліджуючи печатки, археологи зіткнулись із значними труднощами: сфрагістичний матеріал, пролежавши в землі довгий час, псувався. Крім того, були втрачені прості можливості його датування. Тому не обходилося і без помилок. Так, у 1896 р. Н. Троїцький вмістив в «Археологических известиях и заметках» (Москва, № 1) статтю «Перстень Юфбон-Амын-Хана». Як довів пізніше М. І. Веселовський, цей перстень-печатка мав зовсім інший напис: «Перстень Софрона мниха»¹⁹.

Цікава доля печатки м. Пскова з 1425 р. Напис печатки подає відомості про час закладення міських мурів, і перший дослідник цієї знахідки Д. І. Прозоровський, введений в оману змістом напису, помилково вважав її медаллю²⁰.

¹⁵ Описи чи знімки печаток зустрічаємо в «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России». – (Санкт-Петербург, 1861–1892. – Т. 1–15); в «Русской исторической библиотеке» (Санкт-Петербург, 1872–1917. – Т. 1–35).

¹⁶ Грамоты, касающиеся до сношений северо-западной России с Ригой и Ганзейскими городами в XII, XIII и XIV вв. – Санкт-Петербург, 1857; *Напьерский К. Э.* Русско-ливонские акты. – Санкт-Петербург, 1868; Katalog der Ausstellung zum X Archeologischen Kongress in Riga 1896. – Riga, 1896.

¹⁷ *Иванов П. И.* О знаках, заменяющих подписи в Древней России // Известия имп. Московского археологического общества. – 1861. – Т. 2. – Вып. 2.

¹⁸ Рисунки к трудам II археологического съезда. – Санкт-Петербург, 1876. – Вып. 1.

¹⁹ *Веселовский Н.* Развенчанный перстень // Известия Археологической комиссии. – Санкт-Петербург, 1910. – Вып. 37.

²⁰ *Прозоровский Д. И.* Псковская медаль 1425 года // Записки имп. Русского археологического общества (далі – ЗРАО). – Санкт-Петербург, 1887. – Т. 2 (новая серия).

Сфрагістика входить в коло зацікавлень музеїв. Вони приступають до видання описів сфрагістичних колекцій²¹. Зацікавленість печатками проявляється і серед краєзнавців, що надрукували декілька статей в губернських газетах²².

Тісні взаємини склалися між сфрагістикою і нумізматикою²³. Справа в тому, що для підкреслення вірогідності монет в XIV–XV ст. на їх зворотній стороні відтворювалася печатка великого князя. Часто печатки і штемпелі монет різалися одним і тим же майстром та мають багато спільного в способах обробки. Таким чином, відкривається засіб для взаємного доповнення і перевірки сфрагістичних та нумізматичних пам'яток.

Сфрагістика проникає у найрізноманітніші сфери людських знань. Печатки використовувалися як пам'ятки мистецтва і геральдики, як ілюстрації²⁴. Вони допомагали в дослідженні клинописного письма і російської мови²⁵, а інколи йдучи за модою, їх включали в праці з метою показу ерудиції автора.

Зростає інтерес до вивчення історії народів Російської імперії та її сусідів. З'явилися окремі праці з сфрагістики Сибіру, Середньої Азії, Польщі і Китаю²⁶.

Провідне місце в сфрагістичних дослідженнях в Україні належало запорозьким печаткам. Описи і малюнки печаток друкувалися в археографічних виданнях, в каталогах, покажчиках музеїв²⁷. Чималий сфрагістичний матеріал зі-

²¹ *Жизневский А. К.* Описание Тверского музея. Археологический отдел. – Москва, 1880; *Юргевич В.* Свинцовые печати, принадлежащие музею общества // Записки имп. Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1889. – Т. 15; *Бураковский С. З.* Путеводитель по Новгороду и его окрестностям. – Новгород, 1891.

²² *Лазаревский А. М.* Сфрагистическая заметка // Черниговские губернские ведомости. – 1855. – № 4; 1858. – № 9; *Токмаков И. Ф.* Печати и гербы Псковской губернии // Псковские губернские ведомости. – 1882. – № 41; *Кун А. Л.* Описание печатей Хивинских ханов // Туркестанские ведомости. – 1873. – № 40.

²³ *Кунин А.* Орусско-византийских монетах Ярослава I Владимировича. – Санкт-Петербург, 1860; *Толстой И. И.* Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского. – Санкт-Петербург, 1882; *Його ж*, Случай применения византийской сфрагистики к вопросу по русской нумизматике // Труды VII археологического съезда. – Москва, 1891. – Т. 2.

²⁴ *Срезневский И. И.* Грамота великого князя Мстислава... // Известия второго отделения Академии наук. – Санкт-Петербург, 1860. – Т. IX. – Вып. 1; *Пекарский П. П.* Известие о печатях царя Алексея Михайловича // Известия имп. Археологического общества. – Санкт-Петербург, 1865. – Т. 5. – Вып. 6; *Darowski-Weryha A.* Znaki pieczętne ruskie: Noty heraldyczne. – Paryż, 1862; *Погодин М. П.* Древняя русская история до монгольского ига. – Москва, 1871. – Т. 3 (Атлас); Всемирная иллюстрация. – Санкт-Петербург, 1870–1871. – Т. 4–5.

²⁵ *Никольский М. В.* Гемма с клинообразной надписью // Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями имп. Московского археологического общества. – Москва, 1896. – Вып. 5; *Шахматов А.* Исследование о языке новгородских грамот XIII и XIV веков. – Санкт-Петербург, 1886.

²⁶ *Абрамов Н. А.* О древних печатях и гербах сибирских городов // Тобольские губернские ведомости // 1858. – № 47; *Ахмедов П. Н.* Описание печати Ахмеда Яссави // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. – Казань, 1896. – Т. 13. – Вып. 6; *Прозоровский Д. И.* Собрание польских и других печатей, принадлежащее Академии художеств. – Санкт-Петербург, 1881; *Позднеев Д. М.* Пять китайских печатей // Записки восточного отделения имп. Русского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1896. – Т. 9.

²⁷ Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора... // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1874. – Кн. 2–3; *Петров Н. И.* Указатель Церковно-археологического музея при имп. Киевской духовной академии. – Изд. 2. – Киев, 1897; *Болсуновский К.* Каталог предметов, выставленных в университете св. Владимира во время XI археологического съезда. – Киев, 1899.

брала Київська археографічна комісія. У 1858 р. Г. Милорадович опублікував невелику збірку документів «Материалы для истории Южной Руси» (Чернігів), в якій дано описи 15 печаток козацької старшини та печатки міст Гадяча, Батурина, Кролевеця.

В. Антонович видав «Летопись или краткое описание знатнейших действий и случаев, что в котором году деялось на Украине (1506–1737 гг.)», де під 1576 р. є опис найдавнішої запорозької печатки²⁸. Деякий сфрагістичний матеріал вміщено в «Палеографическом изборнике», виданому І. Каманіним (Київ, 1899. – Вып. 1). Родові знаки власності, від яких, на думку деяких дослідників, походять печатки, вивчив П. С. Єфименко в статті «Юридические знаки»²⁹.

Значну роль у популяризації сфрагістичних пам'яток відіграв журнал «Киевская старина». На його сторінках була описана печатка Запорозького війська з документа 1603 р. О. М. Лазаревський вперше висловив думку про оригінальність і самобутність українських печаток³⁰. Ця думка була підхоплена наступними дослідниками і міцно ввійшла в українську сфрагістику. Цікаве повідомлення про матрицю ватажка коліївщини Івана Гонти подано в польському журналі «Ілюстрований щотижневик»³¹. В числі інших праць з української сфрагістики можна назвати статтю невідомого автора про печатку адміністративного округу, надруковану в «Земском сборнике Черниговской губернии» (1883).

Першу спробу систематизації українських печаток зробив А. Барсуков у праці «Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II». Автор послідовно змалював історію печаток Малоросійської колегії, але він використав лише 4 печатки³².

З виходом у світ статті керченського краєзнавця Ю. Ю. Люценка «О древней вислой свинцовой печати с надписью «от Ратибора»... розпочалось дослідження печаток Давної Русі³³, матеріал для сфрагістики безперебійно постачала археологія.

Значним центром сфрагістики на Україні стає місто Львів. У період що розглядається вивчалися печатки міст і цехів, що було прогресивним явищем в тогочасній сфрагістиці. Описи і малюнки львівських цехових печаток знаходимо в праці В. Лозинського, в краківській газеті «Час»³⁴. Печатка Ставропігійського братства репродукована в «Юбилейном издании в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства» (Львів, 1886. – Т. 1). В «Актах гродських і земських» друкувались описи печаток західноукраїнської шляхти, духовенства і міст³⁵.

²⁸ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – Киев, 1888. – С. 3.

²⁹ Ефименко П. С. Юридические знаки // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Кн. 10–12.

³⁰ А. Л[азаревский]. Универсал гетьмана Гавриила Крутневича, 1603 г. // Киевская старина (далі – КС). – 1898. – Т. 60. – Кн. 1; А. Л[азаревский]. К истории цехов // КС. – 1899. – Т. 65. – Кн. 6. – С. 132.

³¹ Jasieniecki W. Pieczęć pułku humańskiego // Tygodnik ilustrowany. – 1862. – № 5, № 120.

³² Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II // КС. – 1887. – Т. 19, сентябрь.

³³ Люценко Е. О древней вислой свинцовой печати с надписью «от Ратибора»... // Труды III археологического съезда. – Киев, 1878. – Т. 2.

³⁴ Łoziński W. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII w. – Wyd. 2. – Lwów, 1892; B. G. Pieczęcie i berełko miasta Lwowa // Czas. – Kraków, 1866. – № 186.

³⁵ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. – Lwów, 1883. – Т. I–IX.

Наукове товариство імені Шевченка зацікавилася давньоруськими печатками з археологічних розкопок в Галичині. В «Записках» товариства опубліковано з цього питання декілька статей М. С. Грушевського та інших авторів³⁶.

Велика кількість праць присвячена свинцевим пломбам, знайденим біля Дорогичина – колишнього міста Галицько-Волинського князівства. Вперше увагу на пломби звернув К. П. Тишкевич у статті «Свинцовые оттиски, найденные в р. Западном Буге близ г. Дорогичина...» (Древности: Труды имп. Московского археологического общества. – 1864. – Т. 1. – Вып. 2). Його праця написана в крайньо-реакційному, ідеалістичному дусі. На думку автора, пломби були релігійними символами язичників, які носили їх на шнурках. З заміткою на статтю виступив О. О. Котляревський³⁷.

З новою силою спалахує вивчення пломб у 90-х роках ХІХ ст., коли між вченими розгорнулася гаряча дискусія з приводу походження пломб. Суб'єктивістичні погляди на походження пломб висловлював М. О. Леопардов. Він намагався довести, що пломби містили в собі прототип хреста і належали християнським біженцям від гонінь Риму, які нібито перебралися на Західний Буг в II–III ст.³⁸

З критикою поглядів Тишкевича і Леопардова виступив ряд вчених. М. П. Авенаріус наголошує на давньоруському походженні пломб³⁹. К. В. Болсуновський відносить пломби до економічної сфери, вважаючи їх клеймами митниці, що привішувались при сплаті мита⁴⁰.

Отже, всі попередні автори вважали пломби пам'ятками місцевого походження. Професор Київського університету І. В. Лучицький дотримувався дещо іншої думки. Переглянувши велику кількість літератури зарубіжних і вітчизняних авторів, він приходить до висновку, що пломби були товарними знаками⁴¹. Велике скупчення їх саме в Дорогичині пояснюється тим, що через це місто проходив давній торгівельний шлях між Руссю і Західною Європою. В Дорогичині

³⁶ Грушевський М. С. Печатка м[итрополита] Константина з Звенигорода // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1898. – Т. 22; *Його ж.* Молотовське срібло // Там само. – Т. 25; Печатка з Ступниці під Самбором // Там само. – 1899. – Т. 31–32; *Його ж.* Звенигород галицький // Там само; *Його ж.* Печатки з околиць Галича // Там само. – 1900. – Т. 38; *Його ж.* Лист Володимирської громади з 1324 р. // Там само. – 1906. – Т. 72; рец.: Barwiński B. Ze sfragistyki ruskiej // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne (далі – WNA). – 1909. – Т. 1. – № 1.

³⁷ Котляревський А. Замечания к статье К. П. Тышкевича «О свинцовых оттисках» // Древности: Труды Московского археологического общества (далі – Древности). – 1864. – Т. 1. – Вып. 2.

³⁸ Леопардов Н. А. набросок о дрогичинских свинцовых пломбах. – Киев, 1890; *Його ж.* По поводу дрогичинских находок // Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках. – Киев, 1890. – Вып. 1; *Його ж.* О сходстве изображений на некоторых херсонских монетах с изображениями на дрогичинских свинцовых знаках-пломбах // Там само. – Вып. 2.

³⁹ Авенариус Н. П. Дрогичин надбужский и его древности // Материалы по археологии России. – Санкт-Петербург, 1890. – Т. 1. – Вып. 1; *Його ж.* Несколько слов о дрогичинских пломбах // ЗРАО. – Санкт-Петербург, 1893. – Т. 6 (новая серия).

⁴⁰ Болсуновский К. В. Znaki pieczętne na łożu (plomby), znajdujące w Bugu przy mieście Drohiczyne // WNA. – 1891, № 7–8; *Його ж.* Дрогичинские пломбы. – Киев, 1894. – Ч. 1; *Його ж.* Свинцовые пластинки (пломбы) с условными знаками церковных праздников. – Москва, 1899; *Його ж.* Znaki symboliczne na łożu (plomby), ich znaczenie i klasyfikacja. – Warszawa, 1903.

⁴¹ Лучицкий И. В. По поводу «Дрогичинских древностей»: Заметки к истории торговых сношений Ганзы с Северо-Западной и Южной Русью // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. – Киев, 1892. – Т. 6.

товари перевантажувалися з сухопутного транспорту на водний і навпаки. Під час цієї операції plombи свідомо чи випадково відривалися з тюків.

Знахідки О. Черепніна, В. Ястребова, Н. Висоцького, О. Орешникова та деяких закордонних археологів⁴² показали, що plombи крім Дорогичина, у великій кількості поширені на значних територіях.

В міру нагромадження сфрагістичного матеріалу відбувається теоретичне переосмислення його. Буржуазна історіографія відкидає думку О. Лакієра про гомогліптичне походження наших печаток. Найбільш чітко нова концепція сформована в праці Ф. Родзевича «О русской сфрагистике»⁴³.

В кінці XIX – на початку XX ст. (третій етап розвитку сфрагістики згідно запропонованої нами періодизації) спостерігається посилене вивчення сфрагістичних пам'яток. У поповненні джерельної бази сфрагістики помітно зменшується роль архівів⁴⁴ і стрімко зростає частка археологічних знахідок.

Дослідження сфрагістичних пам'яток на третьому етапі проходило у двох основних напрямках: 1. розгляд написів печаток; 2. вивчення печаток як творів прикладного мистецтва. Перший напрям представлений працями І. А. Шляпкіна, І. К. Антошевського і Н. Ф. Романченка⁴⁵, другий – працями М. П. Лихачова, М. О. Макаренка та О. В. Орешникова⁴⁶. Значний вклад у сфрагістику вніс знавець російського і візантійського мистецтва М. П. Кондаков, який розглядав печатки як повноцінні твори мистецтва. Але, переоцінивши візантійський вплив, М. Кондаков, поставив нашу сфрагістику в залежність від прикладного мистецтва Візантії⁴⁷.

Діяльну участь у збиранні і збереженні печаток взяли музеї, які приступили до публікації каталогів та описів сфрагістичних збірок⁴⁸. Печатки зацікавлюють

⁴² Черепнин А. И. Раскопки в Рязанской губернии // Труды Рязанской ученой архивной комиссии. – 1894; Ястребов В. Н. Поездка на остров Каменоватый // Археологические известия и заметки. – 1894. – Т. 2. – № 5. Высоцкий Н. Ф. Несколько слов о древностях Волжской Болгарии // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. – 1908. – Т. 24. – Вып. 4; Орешников А. В. Новые материалы по вопросу о загадочных фигурах на древнейших русских монетах // Археологические известия и заметки. – 1894. – Т. 2. – № 10; Brensztein M. IX zjazd archeologiczny w Wilnie // WNA. – 1893, № 4 (18); Stieda L. Über die plomben von Drogitschin // Festschrift zur Feier des fünfzigjährigen Bestehens der Altertumsgesellschaft «Prussia». – Königsberg, 1895.

⁴³ Родзевич Ф. О русской сфрагистике // Вестник археологии и истории. – Санкт-Петербург, 1886, – Т. 6. – С. 212.

⁴⁴ З археографічних праць, в яких зустрічаються описи печаток, можна назвати: Курдюмов М. Г. Описание актов, хранящихся в архиве Археографической комиссии // Летопись занятий Археографической комиссии. – Санкт-Петербург, 1908. – Вып. 19; Список оттисков с древнейших русских печатей Рижского городского архива, поднесенный XV археологическому съезду в Новгороде от Общества истории и древностей Прибалтийского края [Рига]. – 1911; Шахматов В. А. В Саратовскую ученую архивную комиссию (о печати князя Михаила). – Саратов, 1912.

⁴⁵ Шляпкин И. А. Перечень русских вещевых надписей XI–XIV века. – Санкт-Петербург, 1897; Антошевский И. К. Надписи и девизы на русских печатях частных лиц. – Санкт-Петербург, 1903; Романченко Н. Ф. Надписи и девизы на русских печатях моего собрания. – Санкт-Петербург, 1905.

⁴⁶ Лихачев Н. П. Историческое значение итало-греческой иконописи. – Санкт-Петербург, 1911; Макаренко Н. Художественные сокровища имп. Эрмитажа. – Петроград, 1916; Орешников А. В. Челобитный знак Никифора // Нумизматический сборник. – Москва, 1911. – Т. 1.

⁴⁷ Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства. – Санкт-Петербург, 1891–1897. – Вып. 4–5; Кондаков Н. П. Иконография богоматери. – Петроград, 1915. – Т. 2.

⁴⁸ Грачев В. И. Краткий каталог предметов древностей смоленского городского историко-археологического музея. – Смоленск, 1908; Ляковский В. П. Путеводитель по

колекціонерів. При всіх своїх недоліках, колекціонування відіграло значну роль у збільшенні сфрагістичної бази⁴⁹.

Сфрагістика розвивалась у взаємозв'язку з іншими спеціальними історичними дисциплінами. Великою увагою вона користувалась у дослідників палеографії⁵⁰, геральдики і генеалогії⁵¹. Відомості про сфрагістичну літературу зустрічаються також у публікаціях довідкового характеру. Зокрема слід відзначити статтю «Энциклопедического словаря» (Санкт-Петербург, 1901. – Т. 32), в якій висвітлюється історія виникнення печаток на Русі.

Новгородські і псковські печатки досліджували М. І. Полянський і Ф. А. Ушаков⁵². Печатку Петра II вивчав археолог Н. І. Репников⁵³, а знавець російської геральдики П. П. Вінклер ознайомив нас з печатками приватних осіб⁵⁴. З інших праць російської сфрагістики слід згадати «Указатель печатей русских дворянских родов» В. К. Лавровського (Петроград, 1916).

Литовська сфрагістика цього періоду представлена працями С. М. Гольдштейна і Саксендаля⁵⁵. Печатку литовського князя Кейстута з давньоруським написом дослідив Б. Барвінський⁵⁶.

В Україні, як і раніше, досліджувалися запорозькі пам'ятки, печатки цехів і міст, давньоруські знахідки. Основна увага приділялася печаткам Київської Русі та періоду феодальної роздробленості. Давньоруські печатки вивчалися в працях Б. Барвінського, М. Ф. Біляшівського, Т. В. Кибальчича, М. І. Петрова⁵⁷. Чудові

Новгороду. – Новгород, 1913; *Мансветов В.* Дорники (печати для просфор) // Братское слово. – Москва, 1916.

⁴⁹ *Стицын А.* Древности камской чуди по коллекции Теплоуховых // Материалы по археологии России. – Санкт-Петербург, 1902. – № 26; *Лукомский В.* Собрание гербовых печатей Н. Ф. Романченка // Гербовед. – Санкт-Петербург, 1913. – Июль.

⁵⁰ *Срезневский И. И.* Древние памятники русского языка и письма. – Санкт-Петербург, 1866. – Изд. 2. – 1898; *Полевой П.* История русской словесности. – Санкт-Петербург, 1900. – Т. 1; *Маркс Н.* Две старейших русских грамоты из дошедших до нас в подлинниках // Древности. – 1914. – Т. 24.

⁵¹ *Арсеньев Ю. В.* Геральдика. – Москва, 1908; *Лукомский В. К.* Печать с гербом Ганнибала, арапа Петра Великого // Русский библиофил. – 1911, № 8; *Модзалевский Б. Л.* Гербовая печать имп. Академии наук // Гербовед. – 1914, март; Собрание гербовых печатей В. К. Лукомского // Там само.

⁵² *Полянський М.* Сфрагістика по памятникам захоронения в селе Городище, Новгородского уезда // Волховский листок. – Новгород, 1903. – № 10; *Його ж.* Новгородские вислые печати княжьи, владычные, посадничьи, наместничьи, воевод и тысяцких // Там само. – № 93–94; *Ушаков Ф. А.* По поводу псковских древних печатей // ЗРАО. – 1901. – Т. 12. – Вып. 1–2 (новая серия).

⁵³ *Репников Н. И.* Личная печать императора Петра II // Записки Разряда военной археологии Русского военно-исторического общества. – Петербург, 1914.

⁵⁴ *Винклер П. П.* Печати частных лиц до начала XVIII века // Всемирная иллюстрация. – 1892. – Т. XVII. – № 17.

⁵⁵ *Гольдштейн С. М.* Польско-литовские древности. – Санкт-Петербург, 1899. *Саксендаль.* О значении печатей в исторической науке // Труды X археологического съезда. – Москва, 1900. – Т. 3.

⁵⁶ *Barwiński B.* Nieznana pieczęć ruska księcia Kiejstuta z r. 1366 // WNA. – 1909. – Т. I. – № 11.

⁵⁷ *Барвінський Б.* Дві печатки галицько-володимирських князів з 1316 і 1335 рр. // Руслан. – 1903. – № 170–171, а також: Історичні причинки. – Жовква, 1908. – Вип. 1; *Беляшевский Н. Ф.* Раскопки на Княжей горе в 1892 г. // КС. – 1893. – Т. 41. – Кн. 4; *Кибальчич Т. В.* Каталог гем, собранных преимущественно в Южной России. – Киев, 1896; *Петров Н. И.* Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при имп. Киевской духовной академии. – Киев, 1915. – Вып. IV–V.

малюнки семи печаток і п'яти пломб опубліковані в шостому томі капітального видання Ханенків, серед них печатки з написом «Дьнеслово»⁵⁸.

У 1907 р. вийшло обширне дослідження О. С. Лаппо-Данилевського про печатки галицько-володимирських князів і бояр з грамот 1316–1341 рр., які зберігалися в архівах Кракова і Кенігсберга⁵⁹. Праця подає нові відомості про печатки, але в ній допущено ряд помилок у визначенні приналежності сфрагістичних пам'яток⁶⁰.

Велике значення для дальшого розвитку сфрагістики мала стаття М. І. Петрова «Южно-русские металлические вислые печати дотатарского периода»⁶¹, в якій описана велика кількість давньоруських печаток XI–XIII ст., знайдених археологами і колекціонерами стародавніх речей на території України.

У статті немає репродукцій досліджуваних пам'яток, але описи їх повні і конкретні, прочитані написи, визначені власники печаток, дано відомості про місця знахідок і збереження пам'яток. М. І. Петров класифікував печатки за власниками. Він же вперше висунув припущення, що на анонімних печатках зображені святі, які є патронами власника печатки і його батька. Це припущення, дещо пізніше доповнене Лихачовим, лягло в основу системи визначення приналежності печаток.

Недоліком статті було заперечення своєрідності давньоруських печаток, які Петров вважав копіями візантійських сфрагістичних і нумізматичних пам'яток. Теорія зовнішніх впливів в дореволюційній сфрагістиці не нова. Вона впливала із заперечення тогочасними істориками закономірностей суспільного розвитку, з формальних методів дослідження. Вивчення печаток у нас почалося дещо пізніше, ніж у західно-європейських країнах. Наші дослідники, стоячи перед фактом кращої розробки сфрагістики за кордоном і будучи озброєні невірною методологією, ставили наші сфрагістичні пам'ятки в залежність від іноземних зразків. Притому, як правило, забувалося, що, крім впливу, існує взаємовплив, не цікавилися, що ж він вносив у скарбницю людської культури.

Дальший розвиток спостерігається також у вивченні запорозьких сфрагістичних пам'яток, печаток гетьманського управління і козацької старшини. Описи і знімки цих печаток знаходимо в архіві Стороженків, у працях Чернігівського комітету по організації XIV археологічного з'їзду, в книгах Д. Яворницького й О. С. Уварова⁶². Цікаві архівні матеріали про печатку Малоросійської колегії опублікував В. К. Лукомський в петербурзькому журналі «Гербовед»⁶³.

Печатки українських міст і цехів розглядаються в працях Є. Сіцинського і В. Лозинського⁶⁴. Описи понад 40 матриць цехів уміщено в каталозі цехових

⁵⁸ Ханенко Б. И. и В. Н. Древности Приднепровья и побережья Черного моря. – Киев, 1907. – Вып. 6.

⁵⁹ Лаппо-Данилевский А. Печати последних галицко-володимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований. – Санкт-Петербург, 1907.

⁶⁰ Рец.: Barwiński B. Pieczęcie książąt halicko-włodzimierskich z pierwszej połowy XIV w. // WNA. – 1909. – Т. I. – № 6–7.

⁶¹ Петров Н. И. Южно-русские металлические вислые печати дотатарского периода // Труды имп. Киевской духовной академии. – Киев, 1913. – Кн. 5.

⁶² Стороженки. Фамильный архив. – Киев, 1902–1910. – Т. 1–8; Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда / Изд. проф. Д. Я. Самоковасов. – Чернигов, 1908; Яворницький Д. История запорожских козаков. – Санкт-Петербург, 1892. – Т. 1; Уваров А. С. Печать Войска Малороссийского // Сборник мелких трудов. – Москва, 1910. – Т. 2.

⁶³ О перемене прежней запорожской печати // Гербовед. – Санкт-Петербург, 1914. – Май.

⁶⁴ Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1904. – Вып. 10;

пам'яток Львова⁶⁵, а печатки львівських міщан подаються у статті польського дослідника В. Віттига⁶⁶.

Своєрідно ввійшли в науковий обіг печатки таких міст, як Лубни і Миргород. П. А. Китицин, який видав ці пам'ятки, вважав їх печатками козацьких полків⁶⁷. З рецензією на статтю виступив В. Сотниченко, який виправив помилку⁶⁸.

Поряд із збільшенням сфрагістичного матеріалу, поглиблювалось його вивчення, урізноманітнювалась тематика. К. Болсуновський у праці «Сфрагистические и геральдические памятники Юго-западного края» (Київ, 1899. – Вип. 2) розглядає печатки в чотирьох напрямках: як матеріал для родових знаків та геральдики і як пам'ятки місцевого граверного мистецтва та стародавньої іконографії. Всього описано 52 печатки.

В. К. Лукомський і В. Л. Модзалевський використали печатки при укладанні «Малороссийского гербовника» (Санкт-Петербург, 1914). У книзі подано короткі описи тих печаток, які були єдиним джерелом при визначенні офіційно не затверджених гербів або підтверджували давність користування емблемами.

На Україні не набрало певного поширення дослідження мистецьких властивостей печаток, але в працях Т. В. Кибальчича, Б. В. Варнеке та М. Макаренка вміщено цікавий матеріал з цього питання⁶⁹.

Значний науковий інтерес мають печатки сільських громад, репродуковані в монографії С. Стшетельської-Гринберг. На жаль, це дослідження було єдиним у дореволюційній сфрагістиці⁷⁰.

Серед інших сфрагістичних пам'яток слід назвати перстень членів Кирило-Мефодіївського братства та дві печатки масонської ложі «Трьох білих орлів»⁷¹.

У 1912 р. в Одесі вийшла невеличка книжечка Марії Слабченко «Материалы по малорусской сфрагистике», в якій підведено підсумки досліджень українських печаток і подано стислий огляд літератури з цього питання. М. Слабченко робить спробу класифікації печаток, в основу якої кладе форму (система Х. Гротенфенда) та зміст зображення на пам'ятках (система Ф. Гогенлое-Вальденбурга). У праці описано 126 печаток.

Нові матеріали про запорозькі печатки вміщені у статті І. П. Крип'якевича «З козацької сфрагістики» (Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1917. – Т. 123–124), написаній на підставі архівних матеріалів з Москви та Варшави. Основна увага у праці приділяється печаткам гетьманів запорозького війська, які автор поділяє на офіційні (урядові) та приватні. Всього в статті описано 37 печа-

Łoziński W. Złotnictwo lwowskie w dawnych czasach. – Lwów, 1912. – Wyol. 2. (Biblioteka Lwowska. – Т. XV–XVII).

⁶⁵ Katalog wystawy zabytków cechowych, urządzony we Lwowie. – Lwów, 1905.

⁶⁶ *Wittig W.* Pieczęcie miast dawnej Polski. – Kraków; Warszawa, 1905–1914. – Zesz. 1–3; *Ejusdem.* Znaki pieczętne (gmerki) mieszczan w Polsce w XVI i zaraniu XVII w. // WNA. – 1907. – Т. 6.

⁶⁷ *Китицын П. А.* Печати городов трех малороссийских казачьих полков в XVIII ст. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1906. – Вып. 2.

⁶⁸ *Сотниченко В.* Труды Полтавской учёной архивной комиссии. – Вып. II, Полтава, 1906 г. // КС. – 1906. – Т. 92, март–апрель. – С. 54–55.

⁶⁹ *Кибальчич Т. В.* Древние драгоценные амулеты, найденные в Южной России и геммы нового времени. – Киев, 1896; *Його ж.* Южно-русские геммы, – Берлин, 1910; *Варнеке Б. В.* Гемма Одесского музея. – Одесса, 1916; *Макаренко Н.* Древнейший памятник искусства Переяславского княжества // Сборник статей в честь П. С. Уваровой. – Москва, 1916.

⁷⁰ *Strzetelska-Grynbergowa Z.* Staromiejskie ziemia i ludność. – Lwów, 1899.

⁷¹ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства // Записки Українського наукового товариства. – Київ, 1915. – Т. 15; *Jaworski F.* O szarym Lwowie. – [1916].

ток, починаючи з сфрагістичної пам'ятки гетьмана Гната Василевича з 1596 р. і закінчуючи печаткою Івана Скоропадського з 1720–1722 рр.

На рубежі XIX і XX ст. розпочинає свою діяльність талановитий дослідник російської та закордонної сигіллографії М. П. Лихачов. Важко знайти ділянку сфрагістики, куди б не проникнув допитливий погляд вченого, його цікавить історія утворення державної російської печатки, циліндри Давнього Сходу, золоті печатки тверських князів, візантійська сфрагістика, печатки земських ополчень Ляпунова і Пожарського⁷². Відомий Лихачов і як педагог. Він читав курс сфрагістики в Петербурзькому археологічному інституті. Для його лекцій характерна глибока науковість, докладність викладу та юнацьке захоплення своєю дисципліною⁷³.

Програмною працею третього періоду була монографія О. В. Орешникова «Материалы к русской сфрагистике» (Москва, 1903). Підвівши підсумки попередніх досліджень і вивчивши велику кількість невідомих раніше стародавніх печаток, здобутих під час археологічних розкопок, О. Орешников видав цікаву дослідницьку працю⁷⁴.

Завершуючи огляд історіографії сфрагістики дорадянського періоду зазначимо, що вона характеризується інтенсивним ростом джерелознавчого фонду. Визначається тематика і основні напрями у вивченні печаток, плombs та інших сфрагістичних пам'яток. Більшість праць зі сфрагістики мали речознавчий характер, у них головна увага приділялась реєстрації та описові печаток. З нагромадженням сфрагістичного матеріалу проводилась його систематизація та класифікація. При всьому багатстві і науковій цінності зібраного фактичного матеріалу, дослідники не змогли використати печатки для вивчення соціально-економічної та політичної історії.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Дослідження з сфрагістики дорадянського періоду (Історіографічно-бібліографічний огляд) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 4. – С. 33–42.

⁷² *Лихачев Н. П.* История образования Российской государственной печати // Биржевые ведомости. – 1915, № 14843 (утренний выпуск); *Його ж.* Древнейшие буллы и печати Ширпурлы // Записки классического отделения Русского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1907. – Т. 4; *Його ж.* Хрисовулы тверских князей // Известия Русского генеологического общества. – Санкт-Петербург, 1900. – Вып. I; *Його ж.* Некоторые старейшие типы печати византийских императоров // Нумизматический сборник. – Москва, 1911. – Т. 1; *Його ж.* Земская печать московского государства в смутное время // Нумизматический сборник. – Москва, 1915. – Т. 3.

⁷³ *Лихачев Н. П.* Русская сфрагистика (Лекции, записанные слушателями археологического института в 1899–1900 акад. году). – Санкт-Петербург, 1900; *Його ж.* Древнейшая сфрагистика. – Санкт-Петербург, 1906; *Його ж.* Западная и русская дипломатика и сфрагистика Древнего Востока (По программам и чтениям проф. *Н. П. Лихачева* и другим источникам, составил *Я. И. Трусович*). – Санкт-Петербург, 1907.

⁷⁴ *Орешников А. В.* Материалы к русской сфрагистике // Труды Московского нумизматического общества. – 1903. – Т. 3. – Вып. 1.

Радянські дослідження зі сфрагістики (Історико-бібліографічний нарис)

Після перемоги Жовтневої соціалістичної революції й утвердження нових суспільних відносин перехід від старої сфрагістичної думки на нові позиції відбувся не відразу. Сфрагістичні дослідження мають багато особливостей і вимагають певної спеціальної підготовки. Тому на перших порах у вітчизняній сфрагістиці спостерігалось значне успадкування поглядів попереднього етапу.

Як приклад можна пригадати наукову діяльність відомої дослідниці гем М. І. Максимової. В статті «Императрица Екатерина II и собрание резных камней Эрмитажа» (Сборник Государственного Эрмитажа. – 1921. – Вып. I) авторка майже на двадцяти сторінках розповідає про «романтичне» захоплення російських цариць красою античних гем. Подальші праці «Греческий скарабей Эрмитажа из собрания Людвига Росса» (Сборник Государственного Эрмитажа. – 1923. – Вып. 2), «Античные резные камни Эрмитажа» (Ленинград, 1926) також не виходять за рамки речознавства. Перехід до суспільно-економічної проблематики, що було однією із засад радянських історичних досліджень, простежується в праці «Античные печати Северного Причерноморья» (Вестник древней истории. – 1937. – № 1), де М. І. Максимова засвідчує, що печатки у стародавньому світі застосовувалися не тільки для скріплення документів, але й були покликані також охороняти майно панівних класів.

У вихованні молодих радянських фахівців зі спеціальних історичних дисциплін значну роль відіграла книга А. М. Большакова «Вспомогательные исторические дисциплины» (Изд. 1–4, Тверь – Ленинград, 1923–1924), один із розділів якої присвячений сфрагістиці.

Винятковий науковий інтерес становить видана в 1923 р. у Петербурзі М. А. Тіпольтом «Инструкция для снятия слепков», у якій автор порушує важливе питання про збереження та консервацію печаток.

У 1928–1930 рр. з друку вийшла капітальна монографія М. П. Лихачова «Материалы для истории византийской и русской сфрагистики» (Ленинград. – Вып. 1–2). Автор поширив поняття «сфрагістика»; в його книгу включені татарські тамги, байси кочових народів, керамічні та гончарні клейма, знаки власності, пайзе.

Найдавніші печатки давньоруських князів здебільшого були анонімними. Запроваджена М. Лихачовим система визначення приналежності печаток за зображеннями святих дала можливість включити у вітчизняну сфрагістику багато давньоруських сфрагістичних пам'яток. На підставі великого матеріалу власної збірки і критичного використання вітчизняної та зарубіжної літератури М. П. Лихачову вдалося створити широке, аргументоване дослідження, наукове значення якого не втрачено й досі. На жаль, не всі роботи М. П. Лихачова побачили світ¹.

¹ Лихачев Н. П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. – Вып. 3 // Научный архив Института материальной культуры Российской Академии наук. – Ф. 35. – Оп. 2. – № 444; *Його ж.* Сфрагистический альбом // Там само; *Його ж.* Материалы к альбому печатей // Там само.

Печатки стали предметом дослідження відомого спеціаліста з історії літератури, документу і письма О. С. Орлова, який вважав написи давньоруських печаток репрезентативними пам'ятками писемності².

В кінці 30-х років минулого століття вийшли друком праці молодих дослідників сфрагістики Н. Коробкова й Б. Іванова «Русские печати»³ та І. Колесникова «Вспомогательные исторические дисциплины и их значение для истории и архивной работы» з розділом про сфрагістику⁴.

Історики-марксисти пов'язали вивчення печаток з інститутом приватної власності, з соціально-економічними умовами життя суспільства. Печатки використовуються при з'ясуванні проблем класової боротьби, політично-культурних зв'язків, ремесла, торгівлі і торговельних шляхів⁵. Особливе місце серед цих робіт належить статтям Р. В. Овчиннікова та Н. Ф. Демидової про печатки народних героїв Омеляна Пугачова і Салавата Юлаєва⁶. Радянські вчені поклали край теорії про залежність наших печаток від іноземних зразків, довели самостійність та оригінальність вітчизняної сфрагістики⁷.

Вивчаючи історію Північного Причорномор'я, дореволюційні вчені за блискою античною цивілізацією не бачили історії місцевого населення. Радянські дослідники сфрагістики показали взаємозв'язок античної і місцевої культур. М. І. Максимова довела, що мистецтво різання гем було відоме в Північному Причорномор'ї уже в I ст., до н. е., причому вироби місцевих майстрів не поступалися перед грецькими⁸.

Критично переглядаючи сфрагістичну спадщину, наші вчені не цураються досягнень своїх попередників. В. Л. Янін у своїх численних працях творчо відбирає все найкраще, що дала сфрагістична думка, поповнює його новими даними. Розглядаючи печатки як важливі історичні джерела, як пам'ятки найбільш демократичного виду мистецтва, що увібрало в себе багато рис з народного побуту, В. Л. Янін показує сфрагістику в усій її багатогранності, багатстві наукового і фактичного матеріалу⁹.

² Орлов А. С. Материалы для библиографии русских печатей XI–XV вв. до 1425 г. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Москва; Ленинград, 1937, а також у книзі: Орлов А. С. Библиография русских надписей XI–XV вв. – Москва; Ленинград, 1952.

³ Коробков Н., Иванов Б. Русские печати // Архивное дело. – 1939. – № 3.

⁴ Колесников И. Вспомогательные исторические дисциплины и их значение для истории и архивной работы // Там само. – 1940. – № 2.

⁵ Банк А. В. Вислая свинцовая печать XI–XII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР (далі – МИА). – 1953. – № 34; Голубева Л. А. Новый образец свинцовой печати из Суздаль // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР (далі – КСИИМК). – 1949. – Вып. 29; Массон М. Е., Пугаченкова Г. А. Оттиски парфяных печатей из Ниссы // Вестник древней истории (далі – ВДИ). – 1954. – № 4; Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. // Советская археология (далі – СА). – 1940. – № 6; Його ж. Торговля и торговые пути // История культуры древней Руси, – Москва; Ленинград. – Т. I.

⁶ Овчинников Р. В. Обзор печатей на документах Е. И. Пугачева, его Военной коллегии и атаманов // Вопросы социально-экономической истории и источниковедения периода феодализма в России. – Москва, 1961; Демидова Н. Ф. Печать Салавата Юлаева // Вопросы архивоведения. – 1961. – № 2.

⁷ Арциховский А. В. Древнерусские областные гербы // Ученые записки Московского Государственного университета. – Москва, 1946. – Вып. 93. – Кн. 1: История.

⁸ Максимова М. И. Боспорская камнерезная мастерская // СА. – 1957. – № 4; Йї ж. Резные камни // Античные города Северного Причерноморья. – Санкт-Петербург, 1955. – Т. I.

⁹ Янин В. Л. Печати новгородских тиунов как исторический источник // КСИИМК. – 1953. – Вып. 52; Його ж. Редчайший памятник московской сфрагистики XIV в. // Там само. –

Наші дослідники продовжили хорошу традицію дореволюційних вчених по вивченню мистецьких властивостей печаток. Протягом 1945–1960 рр. вийшло близько 25 праць з цього питання¹⁰.

Успішно триває вивчення пломб. А. Л. Монгайт на підставі свідчень арабського мандрівника Абу Хаміда ал-Гарнаті висунув нову теорію про походження пломб, як знаків, що привішувались до хутрових грошей для свідчення повноцінності витертих від довгого користування шкур¹¹.

Використовуються печатки і при дипломатичних (джерелознавчих) аналізах письмових документів. Так, за допомогою печаток С. Н. Чернову вдалося встановити невідомого автора листів до декабриста І. Д. Якушкіна¹², а Л. В. Черепній на підставі сфрагістичного матеріалу уточнив дати складання деяких грамот московських князів¹³.

За допомогою печаток історикам вдалося виявити невідому за літописами й актами посаду «новгородських тивунів». З написів на печатках ми дізналися про назви п'яти кінців в м. Новгороді¹⁴.

Відмінною рисою сфрагістики даного етапу є поєднання індивідуальної дослідницької роботи з колективною. Наприклад, праці В. Л. Яніна по новгородській сфрагістиці побачили світ завдяки проведенню великих археологічних розкопок в м. Новгороді¹⁵. Те ж саме можна сказати про праці М. М. Дьяконова, А. А. Фреймана та багатьох інших¹⁶.

Широкі масштаби археологічних досліджень дали можливість включити в сфрагістику нові зразки печаток. Якщо раніше сфрагістика не йшла далі XII ст., то тепер археологи повсякчас знаходять печатки XI і навіть X ст.¹⁷ Сфрагістика не залишається в боргу перед археологією. Вона виступає вірним помічником

1954. – Вып. 53; *Його ж.* Печать Мстиславовой грамоты // Там само. – 1956. – Вып. 65; *Його ж.* Из истории русской художественной и политической жизни XII в. // СА. – 1957. – № 1; *Його ж.* О первоначальной принадлежности так называемого шлема Ярослава Всеволодовича // СА. – 1958. – № 3.

¹⁰ *Ерохова Л. А.* Перстень с изображением Ники, приносящей в жертву лань // Труды отдела истории искусства и культуры античного мира Государственного Эрмитажа. – Ленинград, 1945. – Т. I; *Пахомов Е. А.* Доисламские печати и резные камни Музея истории Азербайджана // Материальная культура Азербайджана. – Баку, 1949; *Рыбаков Б. А.* Прикладное искусство и скульптура // История культуры Древней Руси. – Москва, 1951. – Т. 2; *Лордкипанидзе М. Н.* Произведение Платона резчика III в. // Вестник Музея Грузии. – Тбилиси, 1953. – Вып. 18; *Sacharow A. A.* Gemmen und Siegel des Museums Georgiens. – Тбилиси, 1930.

¹¹ *Монгайт А. Л.* Абу Хамид ал-Гарнати и его путешествие в Русские земли в 1150–1153 гг. // История СССР. – 1959. – № 1.

¹² *Чернов С. Н.* Четыре письма неизвестного к декабристу И. Д. Якушкину. – Саратов, 1927.

¹³ *Черепнин Л. В.* Русские феодальные архивы XIV–XV вв. – Москва; Ленинград, 1948. – Т. I.

¹⁴ *Арциховский А. В.* Раскопки на Славне в Новгороде // МИА. – 1949. – № 11, 1949; *Його ж.* Городские концы в древней Руси // Исторические записки. – 1945. – Вып. 16.

¹⁵ *Янин В. Л.* Печати из новгородских раскопок 1951 г. // СА, 1953. – № 18; *Його ж.* Печати ладожских наместников // КСИИМК. – 1953. – Вып. 52; *Його ж.* Печати наместников новоторжских // СА. – 1954. – № 19.

¹⁶ *Дьяконов М. М.* Надписи на парфянских печатях из древней Нисы // ВДИ. – 1954. – № 4; *Фрейман А. А.* Печать при документе 5 В–4 // Проблемы востоковедения. – 1960. – № 3.

¹⁷ *Янин В. Л.* Печать смоленского князя Вячеслава Ярославича // КСИИМК. – 1954. – Вып. 55; *Його ж.* Древнейшая русская печать X века // КСИИМК. – 1955. – Вып. 57.

при датуванні археологічних шарів¹⁸. У місцях масових сфрагістичних знахідок (стародавній столиці Грузії, Новгороді та ін.) печатки перетворилися в один із основних елементів датування будівельних ярусів¹⁹.

Почесне місце у радянській сфрагістичній справі належить Новгороду і Пскову. Дослідження печаток цих міст почалося ще до революції, але тільки з проведенням планованих археологічних розкопок відкрилося невичерпне родовище сфрагістичного матеріалу. Першим до вивчення печаток Новгорода приступив А. В. Арциховський. У 1938 р. в «Исторических записках» (Кн. 2) була надрукована його стаття «К истории Новгорода», в якій подано відомості про походження новгородських печаток. Над дослідженням новгородських печаток успішно працює Н. Г. Порфиридов²⁰.

Надзвичайно цікаві для істориків печатки міста Пскова. Вивчаючи зміни в характері зображень на цих пам'ятках можна відтворити успішну боротьбу міста в XV ст. за незалежність від Новгорода та поступове включення його в орбіту впливу Москви²¹.

Історія печаток інших міст розглядається в дисертації А. А. Ураносова, захищеній в Московському історико-архівному інституті. В дисертації зібрані нові матеріали про печатки міст, але вона має ряд недоліків, насамперед, в огульному запереченні досягнень попередніх авторів, особливо дореволюційних²².

Під час будівництва Мінгечаурської ГЕС була знайдена глиняна печатка I тис. до н. е. Інформацію про неї подав співробітник музею історії Азербайджану Г. М. Асланов²³. Грузинські печатки вивчали С. В. Барнавелі та В. А. Левкінатдзе²⁴. Про печатку вірменського князя Ашота Багратида писав Х. О. Лайпанов²⁵. Цікаві дослідження на матеріалах кавказьких гем дали Є. А. Пахомов і Г. Ф. Турчанинов²⁶. А. А. Росляков описав парфянську печатку, знайдену під час розкопок біля

¹⁸ *Крачковская В. А.* Печать Багратида Ашота с арабской надписью // КСИИМК. – 1946. – Вып. 12.

¹⁹ *Лордкипанидзе М. Н.* Каталог гемм, найденных в Самтавро в 1940–1948 гг. – Тбилиси, 1954; *Янин В. Л.* Вислые печати из новгородских раскопок 1951–1954 гг. // МИА. – 1956. – № 55.

²⁰ *Порфиридов Н. Г.* Очерки памятников новгородской сфрагистики // Новгородский исторический сборник. – 1940. – Вып. 8; *Його ж.* Печати владык Великого Новгорода // Там само. – 1959. – Вып. 9; *Його ж.* Именные владычные печати Новгорода // СА. – 1958. – № 3.

²¹ *Белецкий В.* Именная владычная печать XV века из раскопок 1959 года в Пскове // Сообщения Государственного Эрмитажа. – 1961. – Т. 20; *Його ж.* Печати из раскопок 1960 года в Довмонтовом городе в Пскове // Там само. – 1962. – Вып. 23.

²² *Ураносов А. А.* Русские областные и городские печати и гербы... Автореф. дисс. – Москва, 1953.

²³ *Асланов Г. М.* Об одной печати, найденной в Мингечауре // Доклады Академии наук Азербайджанской ССР. – Баку, 1953. – Т. 9. – № 9.

²⁴ *Барнавели С. В.* Грузинская печать позднефеодального времени // VIII научная сессия Института истории грузинского искусства. – Тбилиси, 1954; *Його ж.* Из истории античных печатей Грузии // Сообщения Академии наук Грузинской ССР. – 1957. – Т. 18. – № 2; *Левкинатдзе В. А.* Вислая печать Константина Абхазского // Там само. 1955. – Т. 16. – № 5.

²⁵ *Лайпанов Х. О.* Печать Ашота Багратида // Известия Академии наук Армянской ССР: Общие социальные науки. – Ереван, 1955. – № 2 (на армянском языке).

²⁶ *Пахомов Е. А.* Об одном загадочном типе кавказских резных камней // Известия Азербайджанского филиала Академии наук СССР. – Баку, 1944. – № 5; *Турчанинов Г. Ф.* Древнейшая, IV в. н. э., осетинская (аланская) надпись греческого письма на инталии из Эрмитажа // Известия Северо-осетинского научно-исследовательского института. – Орджоникидзе, 1960. – Т. 22. – Вып. 4.

Ашхабада²⁷, А. А. Семенов опублікував повідомлення під назвою «Нечто о среднеазиатских геммах, их любителях и собирателях»²⁸, в кількох працях розглядається печатка самаркандського царя Деваштича²⁹.

Печатки казахських ханів і старшин подаються в «Материалах по истории Казахской ССР» (Москва; Ленинград, 1940. – Т. 4), а печатки башкирських старшин – в книзі «Материалы по истории Башкирской АССР» (Москва, 1956. – Т. IV. – Ч. I).

Печатки стародавньої Болгарії вивчав Н. Ф. Калінін³⁰. У 1961 р. з друку вийшла стаття Є. В. Шавкунова «О датировке бронзовых дисков и печати, обнаруженных в Приморском крае» (Эпиграфика Востока. – Т. 14). Цю працю можна вважати першою ластівкою далекосхідної сфрагістики.

Своєрідним був розвиток української сфрагістики, адже їй довгий час довелося розвиватись в умовах політичного розмежування країни. В Україні розроблялась традиційна сфрагістична тематика, але як ніколи раніше сфрагістичні дослідження тісно пов'язуються з подіями часу, соціальною історією. Значно зростає інтерес до печаток трудового народу: ремісників і міського населення. Д. М. Щербаківський ознайомив нас з печатками київського магістрату та п'ятьма цеховими печатками; К. Е. Антипович докладно вивчив еволюцію київської міської печатки XVI–XVIII ст.; М. Корнилович звернув увагу на професійно-виробничий характер зображень на печатках цехів³¹.

Тридцять печаток січової старшини досліджені в праці Михайла Слабченка «Запорозькі печатки XVIII ст.»³². Це дослідження тісно примикає до праці Марії Слабченко, їх поєднує принцип класифікації печаток (до речі, в обох випадках невдалий). Поряд із вірними твердженнями про зв'язок печаток з політичним та економічним становищем козаків і про те, що печатки різали на Запорозжжі майстри, які карбували зброю, Михайло Слабченко помилково вважав, що зображення «хреста, корови, кабанця, черногуза, перехрещених стріл і шаблі» почерпнуті з польських печаток. На нашу думку, цілком природно було б шукати джерела цих зображень у навколишньому середовищі.

Особливо складні процеси проходили в західноукраїнській сфрагістиці передвоєнного періоду. Тут простежуються дві тенденції у розгляді печаток: одні дослідники намагалися прив'язати українську сфрагістику до польської³³, інші –

²⁷ Росляков А. А. Глиняная печать из села Изгант // Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. – Ашхабад, 1955. – Т. 5.

²⁸ Семенов А. А. Нечто о среднеазиатских геммах, их любителях и собирателях // Известия отделения общественных наук Академии наук Таджикской ССР. – 1957. – № 14.

²⁹ Фрейман А. А. Три согдийских документа с горы Муг // Проблемы востоковедения. – 1959. – № 1; Лившиц В. А. Согдийский документ В-4 с горы Муг // Там само.

³⁰ Калінін Н. Ф. Булгарская перстневая печать XIV века в фондах музея. – Казань, 1956.

³¹ Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування, – Київ, 1925; Антипович К. Е. Київська міська печатка // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. – Київ, 1927; Корнилович М. Печатки 16 київських цехів XIX віку й характер символіки на них // Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського. – Київ, 1928. – Т. I.

³² Слабченко М. Є. Запорозькі печатки XVIII ст. // Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – Київ, 1928. – Кн. 19.

³³ Барвінський Б. Причинки до польсько-української геральдики і сфрагістики // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – 1925. – Т. 138–140; Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej. – Lwów, 1929; Sochaniewicz K. Herb miasta Lwowa. – Lwów, 1933 (= Biblioteka lwowska. – Т. 23); Haisig M. Nieznana, najdawniejsza pieczęć ławnicza m. Lwowa // Miesięcznik Heraldyczny. – Warszawa, 1935. – Т. XIV; Ejusdem. Sfragistyka szlachecka doby średniowiecznej w świetle archiwaliów lwowskich. – Lwów, 1938.

обстоювали її самостійність, вбачаючи спільні корені з російськими сфрагістичними пам'ятками³⁴.

Значної шкоди сфрагістиці завдав культ особи Сталіна. В умовах довільного, ілюстративного ставлення до джерел, характерного для того часу, не було потреби у вивченні спеціальних історичних дисциплін.

В Україні у ці роки вийшло лише кілька невеликих праць. Серед них стаття Б. О. Рибакіна «Печать Георгия и Софии» про унікальну печатку з поєднанням чоловічого і жіночого імені, яку автор вважав продуктом боротьби міського населення Києва з князями³⁵ та інформація З. А. Володченко про перстень-печатку XII ст.³⁶ Дві праці присвячено печатці, знайденої в Білгородці³⁷. Д. І. Бліфельд датує її початком XI ст., а Б. О. Рибакін вважає, що вона походить з середини XII ст. Розбіжність у датуванні майже на півтора століття вказує на великі труднощі, з якими зустрічаються дослідники при визначенні приналежності анонімних печаток.

За останнє десятиріччя (кінець 50 – поч. 60-х рр. XX ст.) спостерігається деяке поживлення у вивченні печаток. Міська переяславська печатка вміщена в книжці «Переяслав-Хмельницький и его исторические памятники» (Київ, 1954); печатка Ярослава Мудрого опублікована в статті В. К. Гончарова³⁸; сфрагістичні знахідки з археологічних розкопок на території західних областей УРСР подані в брошурі О. Ратича³⁹.

У статті С. Р. Кілієвич «Висла печатка з Києва» підведено підсумки дослідження печаток з написом «дньєслово». На сьогодні відомо понад 20 варіантів цих печаток. Авторка, ідучи за Б. О. Рибакіном, вважає, що ці печатки ставились на документах таємного листування, «дньєслово» означає «таємне слово»⁴⁰.

Знаменною подією для української сфрагістики став вихід статті І. П. Крип'якевича «Стан і завдання української сфрагістики» (Український історичний журнал. – 1959. – № 1), у якій подано широкий список літератури з української сфрагістики і накреслено основні шляхи дальшого розвитку цієї дисципліни. Корисні поради І. П. Крип'якевича працівникам архівів у підборі і публікації печаток⁴¹.

В. І. Стрельський у праці «Основные принципы научной критики источников по истории СССР» (Київ, 1961) звертає увагу на важливе значення сфрагістики при визначенні автентичності писаних джерел.

Мало дослідженим ділянкам сфрагістики присвячені праці В. О. Гавриленка про цехові печатки міста Львова та О. В. Маркевича про печатки сільських громад⁴².

³⁴ Крип'якевич І. П. З пограничної українсько-російської переписки // ЗНТШ. – 1928. – Т. 150.

³⁵ Рыбаков Б. А. Печать Георгия и Софии // КСИИМК. – 1949. – Вып. 29.

³⁶ Володченко З. А. Перстень-печатка XII в. // КСИИМК. – 1951. – Вып. 36.

³⁷ Бліфельд Д. І. Висла печатка з Білгородки // Археологія. – Київ, 1950. – Т. 3; Рибакін Б. О. Печатки чернігівських князів // Там само.

³⁸ Гончаров В. К. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р. // Археологія. – 1957. – Т. 10.

³⁹ Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – Київ, 1957.

⁴⁰ Кілієвич С. Р. Висла печатка з Києва // Праці Київського державного історичного музею. – Київ, 1958. – Вип. 1.

⁴¹ Крип'якевич І. П. Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1961. – № 5.

⁴² Гавриленко В. О. Львівські цехові печатки XIV–XV ст. та питання про час їх виникнення // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1964. – Вип. 1; Маркевич О. Час і причини виникнення сільських печаток в Галичині // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – № 6.

У газеті «Ленінська молодь» вміщено повідомлення співробітника Львівського історичного музею В. С. Терського про нову знахідку печатки з ім'ям Василя⁴³. Цікава стаття В. І. Стрельського «Геральдика і сфрагістика в науковій роботі істориків» опублікована у «Вопросах архивоведения» (1963, № 2).

У 1963 р. в Москві та Києві вийшли підручники з допоміжних історичних дисциплін з розділами про сфрагістику⁴⁴.

Підсумовуючи статтю, зазначимо, що сфрагістика Радянського Союзу пройшла складний і нелегкий шлях. Над розвитком цієї спеціальної історичної дисципліни працювали визначні вчені і маловідомі любителі, представники різних поглядів. Печаткам присвячені монографії, ґрунтовні дослідження та окремі стислі згадки на сторінках численних видань та збірок документів.

Проведена робота дала підставу заперечити думку деяких попередніх дослідників про бідність нашого сфрагістичного матеріалу, про поверхове його дослідження. Але, разом з тим, слід зазначити, що розвиток нашої сфрагістики не встигає за потребами, які висуває перед цією дисципліною сучасна історична наука. Вийшов ряд статей відомих учених, які ставлять питання про докорінне поліпшення сфрагістичних досліджень⁴⁵. З цієї метою проведено кілька наукових конференцій, на яких вказувалося, що печатки ще слабо вивчаються архівними працівниками, науковцями академічних установ і вузів⁴⁶. Не налагоджена справа з виявленням, обліком та збереженням печаток, відчувається відсутність координації сфрагістичних досліджень, нестача наукових кадрів зі спеціальних історичних дисциплін. Дуже повільно вводиться в науковий обіг великий сфрагістичний матеріал архівів та музеїв. Назріла невідкладна потреба видати описи, каталоги і альбоми печаток.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Радянські дослідження з сфрагістики (Історико-бібліографічний нарис) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 5. – С. 72–78.

⁴³ Терський В. Нова знахідка істориків // Ленінська молодь. – 1964. – № 22 (19 лют.).

⁴⁴ Введенский А. О., Дядиченко В. А., Стрельский В. Допоміжні історичні дисципліни. – Київ, 1963; Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская сфрагистика и геральдика. – Москва, 1963.

⁴⁵ Шевченко Ф. П. Про створення «Вступу до історичної науки» // Український історичний журнал. – 1959. – № 1; Тихомиров М. Н. Об охране и изучении письменных богатств нашей страны // Вопросы истории. – 1961. – № 4; Скажин С. Д., Люблинская А. Д., Неусыхин А. И. и др. За развитие вспомогательных исторических дисциплин в области изучения западноевропейского и византийского феодализма // Там само; Щербаков Н. А. Назревшие задачи источниковедения // Там само. – 1964. – № 1.

⁴⁶ Описи печаток рідко зустрічаються в археографічних виданнях, ми можемо назвати лише: Андреев А. И. Грамота 1685 г. царей Иоанна и Петра Алексеевичей шведському королю Карлу XI // Летопись занятий Археографической комиссии. – Ленинград, 1926. – Вып. 33; Чаев Н. С. Северные грамоты XV в // Там само. – 1929. – Вып. 35; Садилов П. А. Земская печать и Нижегородское ополчение 1611–1612 гг. // Там само; Памятники социально-экономической истории Московского государства XIV–XVII вв. – Москва, 1929; Грамоты Великого Новгорода и Пскова. – Москва; Ленинград, 1950; Янин В. Л. Две неизданные новгородские грамоты XV в. // Археографический ежегодник за 1959 г. – Москва, 1960; Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст. – Львів, 1961.

Нагромадження сфрагістичних знань з давніх часів до середини XIX ст. Початок української сфрагістики

Сфрагістика як наукова дисципліна виникла на певному етапі розвитку історичної науки. Інтерес до сфрагістичних пам'яток прокинувся у дослідників наприкінці XVII – початку XVIII ст. Але певні практичні навички, початкові прийоми сфрагістичного аналізу почали закладатися ще з давніх часів, майже одночасно з зведенням в ужиток печаток, циліндрів, пломб та інших сфрагістичних знаків. На основі сфрагістичних знань, нагромаджених практичною сфрагістикою, встановлювали вірогідність сфрагістичних пам'яток, відрізняли фальшиві печатки від справжніх.

Українська сфрагістика пройшла тривалий шлях розвитку від практичного знання до спеціальної дисципліни історії. Перші згадки про давньоруські печатки знаходимо на сторінках «Повести временных лет» – найдавнішої писаної пам'ятки, що вважається першою працею вітчизняної історіографії. Вона складена близько 1113 р. і відома у двох редакціях: Лаврентіївський літопис XIV ст. та Іпатіївський літопис XV ст. Автор цього літописного зводу, монах Київського печерського монастиря Нестор, був знайомий з архівними матеріалами Київської Русі, цікавився він також практикою застосування печаток.

Літописні дані про сфрагістичні пам'ятки фрагментарні, але вони дають певне уявлення про звичай вживання печаток у Київській Русі. По-перше, незаперечно доводиться факт застосування печаток на Русі в X ст. У грамоті 971 р. київського князя Святослава до візантійського імператора Іоана Цимісхія, наведений у початковому літопису, читаємо: «Се же имейте во истину, якоже сотворихом ныне к вам, написахом на харатыи сей и своими печатыми запечатахом»¹. По-друге, з літопису видно, що Київська Русь знала два види печаток: печатки при документах і печатки – вірчі грамоти, що видавалися на підтвердження княжої волі. В договорі князя Ігоря з греками 944 (945) р. пишеться: «А великий князь Русский и бояре его да посылают в греки к великим царем Гречьским корабли, елико хотятъ, со слы и гостьми (послами и купцями. – В. Г.), якоже им уставлено есть. Ношаху сли печати злати, а гостье сребрени; ныне же уведемь есть князь нашъ посылати грамоту ко цесарьству вашему; иже посылаеми бывають от них [посли] и гостье, да приносятъ грамоту, пишуче сие: яко послах корабль селько; и от тех да увеми и имы, оже с миромъ приходить»². У підручниках з допоміжних історичних дисциплін та у багатьох працях з давньоруської сфрагістики наводиться лише перша частина цього запису, тобто підтверджується факт застосування печаток як вірчих грамот у згаданому році. Але друга частина запису незаперечно свідчить, що цей звичай виник раніше, договором 944 (945) р. вводився інший порядок, а саме: посли і купці зобов'язані були пред'являти візантійським урядовим особам не печатки, а грамоти, в яких позначалася кількість посланих до Візантії кораблів. Проте цей звичай зберігся і в пізніші часи. Наприклад, у 1006 р. київський князь

¹ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку. – Изд. 2-е. – Ленинград, 1926. – С. 72.

² Там само. – С. 47.

Володимир Святославович дозволив волзьким болгарам вільно торгувати у містах по Волзі і Оці, на знак княжого дозволу їм були дані печатки. Руські торгові люди, які направлялись у болгарські землі, на посвідчення свого звання також повинні були отримувати від князівської адміністрації спеціальні печатки³.

Нестору-літописцю відомий звичай вживання печаток як митних пломб. У «Повести временных лет» під 944 р. наводиться звітка про опечатування візантійськими чиновниками («Царев муж») паволок (тонкі дорогі тканини), куплених руськими купцями у Царгороді⁴. Літопис зазначає, що цей захід введено з метою обмежити безмитний вивіз з Візантії ремісничих виробів понад встановлену візантійсько-руським договором норму. Про вживання пломб на території Київської Русі у літопису немає відомостей, але багатотисячні знахідки дорогочинських пломб свідчать про їх велике поширення на Русі в XI–XIV ст., тобто у час написання і редагування Початкового літопису. Інтерес, виявлений київським літописцем до пломб, не був випадковий.

«Повесть временных лет» відіграла велике значення у поширенні історичних знань на Русі, вона лягла в основу багатьох пізніших літописних зводів. Під її впливом знаходилися майже всі визначні історичні твори середньовіччя. Значний внесок було зроблено також у розвиток сфрагістичних знань. Початковий літопис був першою, і по суті єдиною, працею протягом XIII–XV ст. і навіть XVI ст., в якій з такою повнотою порушувалися питання сфрагістики.

Цікаві відомості про скріплення печатками документів наведено у літописі Авраамки, складеному у Смоленську в кінці XV ст. Поряд з даними відомими з «Повести временных лет» тут уміщено згадки про застосування печаток у Новгороді, Пскові, Юр'єві, розповідається про золоті печатки константинопольського патріарха Філофея та імператора Іоана VI Кантакузіна, про сфрагістичні пам'ятки Лівонського ордену⁵.

Татаро-монгольська навала, феодальні усобиці, загарбницькі напади польських і литовських феодалів затримали культурний розвиток України. Під час воєн, пожеж і грабежів загинула велика кількість культурних цінностей, у тому числі історичні твори і джерела. Наприклад, польський історик Ян Длугош (1415–1480) – автор дванадцятитомної «Історії Польщі», знав значну кількість літописів, що до нас не дійшли. Він зробив цікаві описи і подав малюнки гербів Львівської, Галицької, Перемишльської, Холмської і Подільської земель, які зображались на корогах і печатках⁶.

Оборонний рух козацтва проти нападів турків і кримських татар, визвольна війна під проводом Б. Хмельницького 1648–1654 рр., загострення класових суперечностей, що вилилися у повстання Семена Палія та селянсько-козацький рух гайдамаків, сприяли піднесенню національної самосвідомості українського народу, викликали великий інтерес до історичного минулого. У XVII ст. і першій половині XVIII ст. українська історіографія інтенсивно розвивається. В публікаціях історичних документів, виданих на початку XVII ст. у Львові та Києві⁷ та в козацько-

³ Татищев В. Н. История Российская с самых древнейших времен. – Москва, 1773. – Кн. 2. – С. 88–89.

⁴ Повесть временных лет... – С. 48.

⁵ Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1889. – Т. 16. – С. 87, 171, 204, 213, 226, 243.

⁶ Długosz J. Banderia prutenorum tudzież insignia seu clenodia regni Poloniae / Wydał J. Muczkowski. – Kraków, 1851. Одна з копій рукопису Яна Длугоша з малюнками гербів зберігається в Науковій бібліотеці Львівського національного університету ім. Ів. Франка, № 995 III.

⁷ У 1614 р. в друкарні Львівського братства було видано текст ухвали Віденського собору 1509–1510 рр.; у його заключній частині було подано опис рукопису: «Сей собор на

старшинських літописах, що збереглися у рукописах, містяться згадки про сфрагістичні пам'ятки, коротко охарактеризовано способи прикріплення печаток тощо.

З найбільшою повнотою питання української сфрагістики знайшли своє відображення у творі гадяцького полковника Григорія Івановича Граб'янки, складеному в 1710 р. Він зробив спробу дослідити історію гетьманської печатки, що вважалася державною печаткою України. Найдавніша печатка Запоріжжя була дана козакам за «мужество великое из татары на бранех» польським королем Стефаном Баторієм у 1576 р. Григорій Граб'янка подав детальний опис цієї пам'ятки: «Сей на печати Малороссийской войсковой герб, тоесть, воин в колпаку перекривленом, на плечах мушкет, а при боку шабля и козацкий рог с пороховом кули меючий...»⁸. Печатка 1576 р., за свідченням автора, була у вжитку запорізької військової канцелярії до 1708 р., коли Мазепа при втечі забрав її з собою. Петро I при встановленні на гетьманство Івана Скоропадського дав йому в урочистій обстановці з власних рук булаву і палаш і звелів вирізати печатку з попереднім гербом, увівши новий напис: «Печать Малой России войска его царского пресветлого величества Запорожского»⁹.

Григорій Граб'янка допускає помилку, твердячи, що перша печатка застосовувалась аж до 1708 р., насправді дослідникам відомо декілька десятків гетьманських печаток з цього часу, але факт вивозу печатки І. Мазепою та запровадження нової гетьманської печатки за розпорядженням Петра I підтверджується джерелами.

Літопис Григорія Граб'янки не дає відповіді на питання про час появи першої печатки у Запорозькій Січі, але його згадку про надання козакам печатки у 1576 р. можна вважати вірогідною. Вона, очевидно, спирається на попередні козацькі літописи, що не збереглися, або на праці польських істориків М. Кромера, М. Стрийковського, О. Гваньїні і В. Коховського, на які покликається автор у своєму творі¹⁰. Рукопис літопису Граб'янки не зберігся, в його численних копіях зазначається, що на початку твору перед «Віршем на герб Малоросійський» була зображена гетьманська печатка, але в списках її малюнок, на жаль, не подається.

У поширенні знань про українські сфрагістичні пам'ятки літопису Григорія Граб'янки належить особливе місце. Подібно як згадки «Повести временных лет» про сфрагістичні пам'ятки стали основою для давньоруських літописів, так і дані літопису Г. Граб'янки про запорозькі печатки були запозичені майже всіма авторами історичних творів України XVIII ст., починаючи від так званої хроніки Я. Ю. Лизогуба та праці О. Рігельмана і закінчуючи «Історією Русів»¹¹.

пергаміні письмом стародавнім, якоможе zde слово імаше, есть писан. У него же печатей завішених осм: митрополитова і епископские». Згадки про сфрагістичні пам'ятки подані також у книзі «Апології книжки діалектом руським написаної, польським зась ве Львовѣ друковано, вкrotце а правдиве зсумованая», виданій у Києво-Печерській друкарні в 1628 р. *Ісаєвич Я. Д.* Українська археографія в XVII–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1964. – Вип. 1. – С. 179, 180.

⁸ *Летопись Григория Грабянки.* – Киев, 1854. – С. XXIV.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – С. 1.

¹¹ *Летописец, или описание краткое знатнейших действ и случаев, что в котором году деялося в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетьманом был козацким* // *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.* – Киев, 1888. – С. 3; *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. – Москва, 1847. – С. 25; *История Русов или Малой России.* – Москва, 1846. – С. 211.

Наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст. у соціально-економічному житті України сталися суттєві зміни. Криза феодально-кріпосницької системи, розвиток в її надрах капіталістичного укладу, загострення антифеодальної боротьби у поєднанні з жорстокою політичною реакцією посилили ідеологічну боротьбу і сприяли розвитку історичної науки.

У другій половині XVIII ст. завершується процес переростання історичних знань у науку. Українська історіографія переходить від простого відтворення історичних фактів та явищ до пояснення їх змісту і значення. Розширюється джерельна база історичних творів, удосконалюється техніка і проблематика досліджень. Літописна спадщина і мемуарна література вже не задовільняють істориків і вони все ширше починають застосовувати архівні матеріали, етнографічні джерела. Розвиваються допоміжні історичні дисципліни, без яких було неможливо вірно відбирати і науково пояснювати документи. На рубежі XVIII–XIX ст. закладаються наукові основи української сфрагістики. У цей час вона була складовою частиною іншої допоміжної історичної дисципліни – дипломатики. Сфрагістичні пам'ятки використовувалися при встановленні автентичності писаних джерел, перевіранні і визначенні часу написання документів, з'ясуванні їх авторств, місця складання тощо.

Наукова сфрагістика, тобто спеціальна дисципліна історії, вивчає сфрагістичні знаки як історичні пам'ятки, свідки минулих часів, – у цьому її коріння відміна від первісної сфрагістики, що застосовувалася виключно з практичною метою. Практична (первісна) сфрагістика стала основою для наукової сфрагістики, але остання не була продуктом її розвитку. Тому зовсім не правомірно говорити про переростання сфрагістичних знань у наукову дисципліну. Процес ішов у зворотному напрямі. На певному етапі розвитку історичної науки виділилися спеціальні, або, як їх називали, допоміжні історичні дисципліни, що виконували роль методики історичного дослідження, становили сукупність технічних прийомів та правил виявлення, збирання і систематизації першоджерел. Серед цих дисциплін була сфрагістика, що спеціалізувалася на дослідженні своєрідних історичних пам'яток – печаток, циліндрів, пломб, а згодом інших сфрагістичних знаків. У процесі становлення наукова сфрагістика органічно засвоїла сфрагістичні знання та прийоми сфрагістичного аналізу первісної сфрагістики. Таким чином, відбувається ніби друге народження сфрагістичних знань, але на вищому, науковому рівні.

Важливу роль у розвитку історичної науки, в тому числі і допоміжних історичних дисциплін, відіграли Харківський, Львівський та Київський університети. В 1785 р. професор Львівського університету Готфрід Уліх (1743–1794) видав підручник з дипломатики, сфрагістики і геральдики. Це найдавніший з відомих на Україні і на території всього Радянського Союзу посібник з допоміжних дисциплін історії для вищої школи. Слід зауважити, що декретом цесаря в університетах Австрії були запроваджені спеціальні підручники, від яких, під загрозою кари і навіть утрати кафедри, заборонялося відступати у викладах. Публікація підручника Г. Уліха, таким чином, була не лише важливою науковою подією, але і фактом суспільного значення.

У цьому підручнику, що озаглавлений «Лекції з дипломатики, складені для користування своїм слухачам за працями Гаттерера, Екгарда і Грубера, Готфрідом Уліхом з школи Піарів, професором дипломатики і нумізматики Львівського університету»¹², автор розглядає теоретичні засади формальної дипломатики.

¹² Praelectiones diplomaticae, quas in usum auditorium suorum ex Gatterero, Eckhardo et Grubero adornavit Godefridus Uhliche e Scholis Piis diplomaticae et numismaticae in universitate leopolitana professor. – Leopoli, 1785. – 111 s.

Шоста глава підручника присвячена сфрагістиці (С. 76–83). Г. Уліх трактує печатку як один із основних елементів грамот, він коротко, але детально викладає основи сфрагістики: типи і види печаток (булли, сигнети та пломби, маєстатові – тронні печатки, контрпечатки, секретні відтиски), матеріал, форму і колір пам'яток, способи прикладання печаток, відпечатані зображення тощо.

Підручник Г. Уліха був науковою компіляцією і базувався на західноєвропейській літературі. Питання української дипломатики і сфрагістики в ньому не знайшли відображення. Але, незважаючи на це, підручник відіграв значну роль у пошавленні досліджень допоміжних історичних дисциплін, від нього бере початок львівська школа дипломатики і сфрагістики.

За матеріалами античної і західноєвропейської дипломатики і сфрагістики побудована праця професора Харківського університету К. П. Пауловича «Конспект или краткое обозрение дипломатики вообще».

За університетським статутом 1804 р. на правничих факультетах університетів Росії були запроваджені кафедри «дипломатики і політичної економії». Під дипломатикою тоді розуміли практику міжнародного права, дипломатичних зносин. Паулович змінив зміст курсу і замість міжнародного права почав читати науку «О истинных и ложных дипломах», тобто допоміжну історичну дисципліну¹³. Цим, зокрема, можна пояснити, що курс дипломатики у Харківському університеті був єдиним в університетській практиці Росії першої половини XIX ст.

Курс дипломатики К. Паулович читав двічі на тиждень студентам третього курсу юридичного факультету, а в 1829 р. видав його окремим посібником¹⁴. За традицією тогочасної історіографії К. Паулович розчленовує дипломатику на три частини: «1) Графика или наука показывающая как письмо букв и слов разным временам свойственное, так и орудия при сем употребляемые; 2) Семиотика, излагающая и рассматривающая торжественные знаки при Дипломах употребляемые; 3) Формулярия, изъясняющая торжественные формулы Дипломов, их содержание, составление и расположение, бывшие в разные времена в употреблении». Друга частина книги, зокрема § 27–33, присвячені сфрагістиці: «Поелику в Дипломатике печати представляют знаки, коими для большей достоверности скрепляются дипломы и другие грамоты; то посему Сфрагистика или наука о печатях, составляет часть Семиотики, рассуждающей вообще о знаках»¹⁵.

Паулович розрізняє матриці і відтиски печаток, але предметом вивчення сфрагістики, як складової частини дипломатики, вважає лише привішені і прикладені до документів печатки. Він зосереджує увагу на одній функції сфрагістичних пам'яток – вживання їх замість підписів при затвердженні документів.

Виклад теоретичних засад сфрагістики автор починає з огляду історії походження печаток (§ 27). Дослідникам у той час ще не були відомі циліндри і глиняні булли стародавніх народів, тому найдавнішими печатками К. Паулович вважав перстні. Печатки-перстені застосовувалися в Єгипті, Вавилоні, Мідії, Персії, Ассирії, Китаї і Японії. Знали їх також греки і римляни, а після падіння Римської імперії майже всі європейські народи. Перстені були у вжитку до X ст., пізніше відомі привісні печатки. Металеві печатки називалися буллами, ця назва поширювалася також на завірені ними дипломи. Наступні параграфи присвячено матеріалу печаток (§ 28–29), їх формі (§ 30), написам і зображенням (§ 31), спо-

¹³ Введенський А. О. З минулого російської дипломатики // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. – Київ, 1927. – С. 922–923.

¹⁴ Конспект или краткое обозрение дипломатики вообще, составленный при Харьковском университете профессором Константином Пауловичем 1829 года. – Харьков, 1829. – 93 с.

¹⁵ Там само. – С. 49.

собоу прикріплення печаток (§ 32). В останньому (§ 33) параграфі розповідається про колір та матеріал шнурків, на яких привішувались печатки, про «коробочки» (кустодії), що охороняли печатки від пошкоджень. Наприкінці кожного параграфа вміщено поширені списки літератури. Автор покликається на праці Й. Х. Гаттєрера, Й. Геймана, Й. Гейнекція, Ж. Мабільйона, І. Луціча, М. Швартнера та ін. Виклад ілюструється досить значною кількістю прикладів, почерпнутих К. Пауловичем з публікацій західноєвропейських авторів. Паулович робить спробу підсумувати свої дослідження, він подає часткові висновки про практику застосування печаток, але його узагальнення відображали тогочасний стан науки і далекі від істини.

Таким чином, в університетських курсах, які читались у Львівському і Харківському університетах, розглядалися теоретичні питання сфрагістики. Курси базувались на закордонному сфрагістичному матеріалові і за своїм характером були компіляціями. Їх значення у розвитку української сфрагістики полягає в тому, що вони збудили інтерес до вивчення сфрагістичних пам'яток, поставили печатки в ряд історичних джерел.

Університетські курси стоять осторонь від сфрагістичних матеріалів України. Дослідження українських сфрагістичних пам'яток йшло іншим шляхом, і виникло воно в архівній практиці. Першим справжнім дослідником вітчизняної сфрагістики був російський і український історик, відомий збирач давньоруських рукописів та грамот Є. О. Болховитінов (1767–1837).

У 1818 р. виходить його ґрунтовне дослідження про найдавнішу, що дійшла до нас в оригіналі, грамоту князів Мстислава Володимировича і Всеволода Мстиславовича, надану новгородському Юр'єву монастирю близько 1130 р.¹⁶ Досліджуючи грамоту і визначаючи ступінь її вірогідності, Є. Болховитінов проводить розгорнутий дипломатико-палеографічний аналіз пам'ятки, встановлює її хронологію, пояснює незрозумілі вирази, скорочення, надрядкові титли, розглядає папір, чорнило, зразки літер, почерк і правопис грамоти. В останньому, найбільшому за обсягом, розділові «О признаках удостоверяющих даную грамоту», автор вивчає печатку, якою скріплено документ (С. 235–249). Є. Болховитінов усвідомлював, що для переконливого аналізу печатки Мстиславової грамоти, для вирішення питання про її автентичність необхідно мати загальне уявлення про характер сфрагістичних пам'яток. Тому перш ніж приступити до розгляду печатки Мстислава, він робить короткий огляд вітчизняної сфрагістики з літописних часів аж до XVIII ст. Дослідник вивчає матеріал печаток, визначає групи осіб, які виставляли печатки, мету їх використання тощо. Він встановлює основні різновидності печаток, поділяючи їх на великокняжі, княжі, патріарші, архієпископські та печатки посадників. Печатки виготовлялися з металу (тверді) або печатки з чистого чи змішаного з фарбами воску, борошна, крейди, воскомастики (м'які). Автор детально описує печатки великих князів і царів, починаючи з сфрагістичної пам'ятки великого князя Михайла Ярославовича Тверського (1305–1309) і закінчуючи печаткою Петра I з 1712 р.; печатки духовенства XIV–XVI ст.; сфрагістичні знаки новгородських посадників, тисяцьких і п'яти кінців міста Новгорода. Всього йому було відомо понад 40 сфрагістичних пам'яток.

¹⁶ [Болховитинов Е.] *Евгений, митрополит*. Примечания на грамоту великого князя Мстислава Володимировича и сына его Всеволода Мстиславовича, удельного князя новгородского, пожалованною Новгородскому Юрьеву монастырю // Вестник Европы. – 1818. – Ч. 100. – № 15–16. – С. 201–255. Доповнений і виправлений варіант цієї статті опублікований у «Трудах и записках Общества истории и древностей российских, учрежденного при имп. Московском университете». – 1826. – Ч. 3. – Кн. 1. – С. 3–64.

Є. Болховитінов був добре обізнаний з теорією сфрагістики, у своїй статті він покликається на праці Мабільйона і Гаттерера, порівнює давньоруські печатки з візантійськими і західно-європейськими сфрагістичними зразками. Фактичний матеріал він черпав з «Древней Российской Вивлиофики», «Истории Российской» В. М. Татищева, а, головним чином, досліджував печатки оригінальних документів власної збірки і Рум'янцівської колекції.

Болховитінов закладає основи методики сфрагістичного дослідження, він досить вдало використовує сфрагістичну аналогію, запроваджує класифікацію сфрагістичних пам'яток. Його система класифікації сфрагістичних матеріалів передбачає поділ печаток на групи за їх власниками. Цей принцип має певну перевагу перед класифікаційними схемами, що визначались формальними ознаками пам'яток, наприклад, їх формою, матеріалом, способами виконання відтисків і прикріплення печаток. Болховитінов розглядає печатки у суворо хронологічному порядку, цим самим він виразно виявляє своє прагнення до визначення закономірних зв'язків у розвитку сфрагістики.

Праці Є. Болховитінова стали зразком для сфрагістичних студій Росії і України, вони були найбільш повними збірками вітчизняних сфрагістичних матеріалів у першій половині XIX ст.

Гостра ідеологічна боротьба, що точилась у Росії напередодні скасування кріпосного права, пожвавила видавничу діяльність. Дворянський уряд, відстоюючи свої позиції, розпочинає видавати писані історичні джерела. В легендах опублікованих документів поміщались описи і малюнки прикріплених до них печаток. У четвертому томі монументальної публікації «Собрание государственных грамот и договоров» репродуковано запорозьку печатку з написом: «Печать Малой России войска его царского пресветлого величества Запорожского», яка знаходилась при грамоті 1672 р. обозного Петра Забіли і всієї старшини війська запорозького¹⁷. На знімку представлено печатку з традиційним козацьким гербом – воїн з мушкетом, який відомий ще з книги ректора Київської братської школи Касіяна Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана Войска Запорожского», виданій у Києві в 1622 р.¹⁸, та з описів, поміщених у працях Г. Грабянки, О. Рігельмана й А. Шафонського¹⁹.

Репродукції запорозьких печаток уміщено в праці тверського архієпископа Гавриїла «Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре», опублікованій в Одесі у 1838 р. та в книзі А. О. Скальковського (1808–1898)²⁰. У першій праці репродуковано печатку Самарської паланки Запорозького війська, у другій – подано малюнки і описи печаток Низового війська Запорозького та чотирьох його паланок, кошового отамана бушкарських козаків, Дунайського і Чорноморського війська.

На печатці Нової Січі напис: «Печать славного войска Запорожскаго Низоваго» та зображення озброєного козака, що стоїть на посту біля вежі. Автор зазначає, що цариця Катерина II указом від 6 червня 1763 р. ввела новий напис печатки – «Печать войска Е. И. В. Запороскаго Низоваго». Цікаві зображення печаток паланок (адміністративно-територіальних округів): Самарської – зіп'ятий на щит

¹⁷ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. – Москва, 1828. – Ч. 4. – С. 265.

¹⁸ Киевлянин. – Киев, 1850. – Кн. 3. – С. 120, табл.

¹⁹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... – Киев, 1851. – С. 54.

²⁰ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива. – Одесса, 1841. – С. 26, табл.

лев; Кодацької – кінь та перехрещені шабля і стріла; Орельської – орел; Бугогардівської – зображення коня і спису.

Після зруйнування Катериною II Нової Січі у 1775 р. частина козаків втекла за Дунай у володіння Туреччини і заснувала тут Задунайську (Бушкальську) Січ. А. Скальковський подає малюнок їх печатки, на ній вирізано турецький напис: «Начальник Бушкальських козаків, Кошовий 1217» (тобто 1801 р.). Інша частина козаків осіла між гирлами Дністра і Дунаю, на їх печатці вирізано символічне зображення кордону або річки, що розділяє хрест і сонце у верхній частині і півмісяць – унизу. Навколо і в полі печатки напис: «Печать Буджацких и Устьдунских козацких войск 1807». Пізніше це військо було реорганізовано російським урядом у Чорноморське козацьке військо. Цей факт знайшов своє відображення на печатці, на якій вирізано напис: «Печать Коша воиска верных казаков Черноморских». Після виходу у світ праць архієпископа Гавриїла та А. О. Скальковського вивчення запорозьких печаток стало головним предметом сфрагістичних досліджень в Україні.

У 1843 р. при Київському генерал-губернаторі була створена Тимчасова комісія для розбору стародавніх актів. Публікації комісії мали тенденційний характер. Вони покликані були за допомогою історичних документів звеличити самодержавство, дворянство та православну церкву, обґрунтувати кріпосницьку і національно-колоніальну політику царизму щодо України. Але, незважаючи на тенденційність, з видань комісії постали цікаві сторінки історії українського народу, його антикріпосницька і національно-визвольна боротьба. В легендах опублікованих історичних джерел містяться описи і малюнки сфрагістичних пам'яток. У другому томі археографічних матеріалів комісії, що вийшли під назвою «Пам'ятки», репродуковано печатки гетьманів: Богдана Хмельницького (два варіанти), Юрія Хмельницького, Івана Виговського (два варіанти), Павла Тетері, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного (Ігнатовича), Самійла Кішки, Івана Мазепи та Івана Скоропадського²¹.

Репродукції печаток, опубліковані у працях українських істориків та в археографічних виданнях, позитивно вплинули на розвиток української сфрагістики і дали змогу візуально познайомитись з козацькими сфрагістичними пам'ятками. Техніка деревориту і літографії, що застосовувалася при друкуванні ілюстрацій, не гарантувала від помилок і різного роду перекручень у написах та зображеннях сфрагістичних пам'яток. Вона повною мірою залежала від майстерності, художньої манери і досвіду граверів. Лише з винаходом фотографії і застосуванням фотоцинкографії та фототипії вдалося із дзеркальною виразністю відтворювати зовнішній вигляд печаток.

Тенденційність у відборі документальних матеріалів, яка була характерною для тогочасної історіографії, шкідливо позначилася на розвитку сфрагістики. В цей час збирали і вивчали переважно печатки панівної верхівки і духовенства, а печатки міст, ремісників, сільських громад залишалися недослідженими. Археографічні комісії друкували джерела XIV–XVII ст., частково – початку XVIII ст. Пізніші документи лишалися поза увагою багатотомних видань, відповідно досліджувались печатки XV – початку XVIII ст.

Таким чином, перший, початковий період у розвитку української сфрагістики був тривалим. Він хронологічно збігається з феодально-кріпосницькою епохою на території нашої країни. До XVII ст. сфрагістика була суто практичним явищем. За допомогою сфрагістичної експертизи в адміністративно-судових

²¹ Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Киев, 1846. – Т. 2. – Табл. 4–5. – Реестр печаток: С. VIII.

установах визначалася вірогідність печаток, встановлювалися випадки підробки і фальшування документів.

З розвитком історичної науки і розширенням джерельної бази виділяються спеціальні історичні дисципліни. Сфрагістика була складовою частиною дипломатики і застосовувалась переважно при визначенні автентичності історичних джерел. Перші сфрагістичні праці, виконані на Україні, вивчали загально-теоретичні питання цієї дисципліни, в них досліджувались зарубіжні сфрагістичні матеріали. Дослідження вітчизняної сфрагістики було розпочате працівниками архівів, учасниками археографічних експедицій і членами комісій, що видавали історичні документи.

У першій половині XIX ст. визначаються два основні напрями у розвитку української сфрагістики – дослідження давньоруських пам'яток і вивчення запорозьких печаток. Основним джерелом збагачення матеріальної бази сфрагістики були архіви і археографічні видання. Дослідники основну увагу приділяли збиранню фактичного сфрагістичного матеріалу, його описові і публікації. Недостатня джерельна база не давала можливості широко розгорнути сфрагістичні дослідження, обмежувала проблематику праць.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Нагромадження сфрагістичних знань з давніх часів до середини XIX ст. Початок української сфрагістики // *Архіви України.* – 1969. – № 6. – С. 16–24.

Історіографія української сфрагістики другої половини XIX ст.

В історії України друга половина XIX ст. була періодом важливих економічних і соціальних зрушень. Вона пройшла під знаком ліквідації кріпосництва та інтенсивного розвитку капіталістичних відносин. Починається новий етап розвитку української сфрагістики¹, яка виділяється з дипломатики в окрему історичну дисципліну. Печатки починають вивчатися як спеціальні історичні джерела, як твори прикладного мистецтва. Вони дають багатий матеріал дослідникам палеографії, геральдики, нумізматики та інших історичних дисциплін.

Сфрагістичні дослідження другої половини XIX ст. започатковані двома невеличкими за обсягом працями О. М. Лазаревського – визначного українського історика, представника прогресивного напрямку в українській історіографії. Сфрагістикою О. М. Лазаревський зацікавився ще у молоді роки, навчаючись в останньому класі 2-ї петербурзької гімназії. В 1854 р. він опублікував у газеті «Черниговские губернские ведомости» «Сфрагистическую заметку». В статті досліджено сім українських печаток: генерального обозного Івана Ломиковського, печатку Війська Запорізького з документу 1735 р., печатку Стародубського полковника (пізніше гетьмана) Івана Скоропадського, печатку Ніжинського козацького полку, Конотопської сотні Ніжинського полку. Одним з перших О. М. Лазаревський звернув увагу на сфрагістичні пам'ятки міст. Він описав печатки Глухова і Конотопа².

Стаття О. М. Лазаревського цінна не лише фактичним матеріалом, а й тим, що в ній міститься заклик вивчати сфрагістичні пам'ятки, подаються практичні поради збирачам і дослідникам печаток. «Вважаю не зайвим, – писав О. М. Лазаревський, – звернути увагу осіб, які повідомляють редакції «Черниговских губернских ведомостей» стародавні акти, на таку обставину: печатки, що є, очевидно, на більшій частині цих актів, майже завжди залишаються поза увагою. Тим часом їх описання могло б служити матеріалом для української сфрагістики, яка, незважаючи на свої тісні рамки, все-таки могла б зацікавити».

«Сфрагистическая заметка» вийшла окремим відбитком³ і була відома не лише на Чернігівщині, а й за її межами. Вона відіграла значну роль у становленні української сфрагістики, популяризації сфрагістичних пам'яток серед дослідників і шанувальників давнини.

В 1858 р. О. М. Лазаревський помістив у «Черниговских губернских ведомостях» (№ 9) ще одну статтю під назвою «Сфрагистическая заметка», в якій дослідив печатку чернігівського полковника Павла Полуботка.

Відгукнувшись на заклик О. М. Лазаревського, молодий чернігівський дослідник Г. О. Милорадович включив до своєї збірки документів «Материалы для истории Южной Руси» описи 18 козацьких печаток. Його збірка спочатку була

¹ Перший етап розглянуто в статті: Гавриленко В. О. Нагромадження сфрагістичних знань з давніх часів до середини XIX ст. Початок української сфрагістики // Архіви України. – 1969. – № 6. – С. 16–24.

² Л-ий Ал. [Лазаревский А.] Сфрагистическая заметка // Черниговские губернские ведомости. – 1854. – № 4. – С. 8–10.

³ Л-ий Ал. [Лазаревский А.] Сфрагистическая заметка. – Чернигов. – 1854. – 6 с.

надрукована у «Черниговских губернских ведомостях»⁴, а потім вийшла окремою книгою⁵. Г. О. Милорадович детально дослідив зображення і форму печаток, написи на них він подав у графічному вигляді, тобто із збереженням порядку розміщення абrevіатур (сиглів) у полі печатки. В збірці описано печатки гетьманів, чернігівських, ніжинських і стародубських полковників та сотників, генерального запорізького судді, духовенства, магістратів міст Батурина, Гадяча, Кролевця, Новомлинська та ін.

Важливим кроком у розвиткові вітчизняної сфрагістики була праця українського етнографа і краєзнавця народницького напрямку П. С. Єфименка (1835–1908) «Юридические знаки»⁶. В ній на основі великого фактичного матеріалу з'ясовується роль і значення знаків власності у побуті та виробничій діяльності населення Російської імперії. Дослідник детально вивчає питання походження знаків власності східних слов'ян. Він заперечує теорію запозичень знаків власності від сусідніх народів і доводить їх стародавнє місцеве походження. Наприклад, у «Руській правді» вони відомі під назвою «п'ятен» і «знамен»; їх у той час застосовували для таврування коней і позначення бджолиних бортей. Свідчення «Руської правди» підтверджується записом Іпатіївського літопису 1169 р.⁷

Теорія запозичень і тісно пов'язані з нею теорії культурних кругів та міграцій, якими буржуазна історіографія оперувала при з'ясуванні нових, невідомих раніше історичних явищ, найбільшого свого розвитку досягли у кінці XIX – на початку XX ст. Велика заслуга П. С. Єфименка в тому, що він зрозумів хибність цих концепцій ще в їх зародковому стані. Він був далекий від тверджень про замкнутий характер історичного розвитку нашої країни, про її культурну відособленість. Він визнавав культурні впливи і взаємозв'язки, але не надавав їм вирішального значення у розвитку суспільства⁸.

З цих же позицій П. С. Єфименко розглядав питання про початки вітчизняної сфрагістики. Він відстоював самобутнє походження сфрагістичних пам'яток стародавньої Русі і доводив, що основою, «коренем» печаток і гербів послужили знаки власності. Печатки з'явилися на тій стадії розвитку знаків власності, коли вони набрали виразно індивідуального характеру, тобто стали особистими знаками. Із знаків власності виникли також торгові і митні тавра. Спочатку їх ставили безпосередньо на товари або на привішені до них дощечки, а згодом почали витискати на свинцевих пластинках – пломбах.

Позитивною рисою, яка виділяє працю П. С. Єфименка з інших тогочасних досліджень, є те, що в ній вивчення фактичного матеріалу тісно пов'язується з його теоретичним осмисленням, з намаганням автора встановити суспільні процеси, які стояли за тією чи іншою пам'яткою матеріальної культури, в даному випадку сфрагістичними знаками. Він встановив три важливі положення, які мали велике значення у вивченні пломб. По-перше, у стародавній Русі митними знаками служили особисті знаки великих і удільних князів, що розвинулися на основі їх родових знаків. При нанесенні на товари вони ставали урядовими таврами і набирали офіційної чинності. По-друге, родові і особисті княжі знаки (пломби) були тісно пов'язані з грошовим обігом, зокрема з так званими хутровими грошима. П. С. Єфименко пише: «У нас спершу цілі шкури, затавровані

⁴ Черниговские губернские ведомости. – 1858. – № 10–12, 14–24.

⁵ Милорадович Г. О. Материалы для истории Южной Руси. – Чернигов. – 1858. – 109 с.

⁶ Ефименко П. С. Юридические знаки (Опыт исследования по сравнительному обычному праву) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Кн. 10. – С. 53–83; Кн. 11. – С. 145–170; Кн. 12. – С. 271–293, 1 табл. илл.

⁷ Там само. – Кн. 10. – С. 72–80.

⁸ Там само. – С. 74.

родовими або особистими князівськими знаками (а таврувати ті речі, що призначалися для продажу, зокрема хутро і шкури, було у звичай), а потім частини їх ходили замість грошей»⁹. Особливо важливе і принципове значення мало висунуте П. С. Єфименком третє положення про наявність органічних зв'язків між пломбами і вислими свинцевими печатками. Дослідник вбачав між ними подібність не лише у зовнішньому вигляді, символіці і сюжетних мотивах зображень, а й у самій суті, функціональному значенні.

П. С. Єфименко приділяв увагу вивченню методики геральдично-сфрагістичних досліджень. Він одним з перших у вітчизняній історіографії при розгляді печаток, пломб і юридичних знаків застосовував метод аналогії та історико-порівняльний метод. Дослідник прагнув встановити закономірні зв'язки у розвитку знаків власності, з'ясувати причини, які впливали на зміни їх форми і функцій. Він зазначає, що знаки власності змінювались під впливом суспільних умов, зокрема таких важливих моментів у житті суспільства, як перехід від скотарства до землеробства, від родового до общинного ладу і т. п.

За браком джерельних даних і нерозробленістю предмета історик не зміг дати вичерпну відповідь на всі порушені ним питання. Декларативними були його методологічні принципи. Непослідовна позиція дослідника у вивченні закономірностей розвитку знаків власності, печаток і пломб. Він потрапляє під вплив одного з напрямів буржуазної історіографії – позитивізму – і механічно переносить закони природи на суспільні відносини. «Розвиток знаків, – пише П. С. Єфименко, – здійснюється під впливом тих самих законів, які панують і в світі органічних форм»¹⁰. Відповідно до цього дослідник вводить і специфічні терміни: «види», «особи» і «ембріони» знаків і т. п. Однак, незважаючи на наявні недоліки, праця «Юридичні знаки» була помітним явищем у розвитку вітчизняної сфрагістики. Висунуті П. С. Єфименком положення набагато випередили судження сучасних йому дослідників.

У розширенні джерельної бази і публікації сфрагістичного матеріалу (як і в першій половині століття) провідна роль належала археографічним комісіям та архівам. Продовжуючи випуск попередніх серій джерел, археографічні комісії приступають до друку великої кількості нових документів. У легендах до опублікованих документів подаються відомості про форму, зображення і написи печаток, матеріал і колір відбитків, способи прикладання печаток та інші сфрагістичні дані.

Описи чи знімки печаток зустрічаються в «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России»¹¹, виданих Археографічною комісією, у публікаціях Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів¹² та в інших археографічних виданнях. В «Актах» зроблено описи печаток Богдана Хмельницького і Борзенського полковника Мартина Небаби¹³. На печатці останнього зображено геральдичний щит, оточений мистецьким оздобленням і розділений надвое, у правій його частині – пернач, у лівій – жезл Меркурія. Навколо щита літери: М. Н. Б. П. В. З., що означає «Мартин Небаба борзенський полковник Війська Запорізького». Вживання аббревіатур (сиглів) замість повного напису та різного виду картушів, наметів, закручених вінєток у стилі українського бароко, при-

⁹ Там само. – Кн. 11. – С. 165.

¹⁰ Там само. – Кн. 12. – С. 288.

¹¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Санкт-Петербург, 1861–1892. – Т. I–XV.

¹² Архив Юго-Западной России. – Киев, 1859–1914. – Ч. I–VIII.

¹³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – 1861. – Т. III. – С. 345; *дополнение*. – С. 120.

кладом яких може служити печатка М. Небаби, було типовим для української козацької сфрагістики XVII–XVIII ст.

Печатку і факсиміле підпису Б. Хмельницького з «Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленного 16 октября 1649 года» опублікував відомий видавець українських історичних джерел і досліджень О. М. Бодянский¹⁴. О. М. Лазаревський описав печатку Війська Запорізького з універсалу гетьмана Гаврила Крутневича 1603 р.¹⁵

Цікаві сфрагістичні матеріали знаходимо в археографічних публікаціях Західної України. Ставропігійський інститут опублікував велику та малу печатки князя Костянтина Острозького і печатку львівського владики Гедеона Балабана¹⁶. В ювілейному виданні на честь 300-ї річниці Львівського Ставропігійського братства подано малюнки і описи 23 печаток з документів, що мали відношення до історії цього братства: дві печатки Ставропігійського братства XVI ст.; печатки львівського архітектора Павла Римлянина та майстрів, які брали участь у спорудженні Успенської церкви¹⁷. В «Актах гродських і земських», що видавались у Львові, друкувалися описи печаток західноукраїнської шляхти, духовенства, міст і цехів¹⁸. У четвертому томі цього видання зроблено стислий опис найдавніших цехових печаток Львова з документа 1425 р., що зберігався у львівському бернардинському архіві¹⁹.

У додатку до творів молдавського літописця Мирона Костіна, виданих у Бухаресті, знаходимо знімок печатки Чернівців з 1765 р. Печатка восьмигранна, з розеткою (стилізованою квіткою) у центрі поля і круговим написом українською мовою²⁰.

Новий живучий струмись у розвиток сфрагістики вносить археологія. Важливим джерелом нагромадження матеріальної бази сфрагістики стають печатки, пломби та інші сфрагістичні знаки, знайдені археологами під час розкопок. У 60–70-х роках XIX століття у розвитку археології спостерігаються значні зміни. Вітчизняні археологи переключають свою увагу з досліджень пам'яток античної культури Північного Причорномор'я, що було характерним для першої половини століття, на вивчення матеріальних пам'яток Давньої Русі. Під час розкопок могил, городищ і поселень Давньої Русі знаходили печатки, персні і пломби. Протягом другої половини століття їх нагромаджено чимало.

Початок дослідженням давньоруських сфрагістичних пам'яток поклав керченський краєзнавець і археолог Ю. Ю. Люценко. Він дослідив вислу свинцеву печатку з написом «От Ратибора», знайдену в Криму біля Єнікале. Ю. Ю. Люценко приписує її київському боярину і тисяцькому Ратибору, призначеному у 1079 р.

¹⁴ Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1874. – Кн. 3. – С. 340, илл.

¹⁵ Л. А. [Лазаревский А.] Универсал гетьмана Гаврила Крутневича 1603 года // Киевская старина (далі – КС). – 1898. – Т. 60. – Кн. 1. – Отд. II. – С. 1–4.

¹⁶ Временник Института Ставропигийского с месяцесловом. – Львов, 1867. – Год 4. – С. 72, 73, 76.

¹⁷ Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства. – Львов, 1886. – Т. 1, илл.

¹⁸ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie (далі – AGZ). – Lwów, 1868–1883. – Т. I–IX; в інших томах цього видання описів печаток немає.

¹⁹ AGZ. – 1873. – Т. IV. – С. 134.

²⁰ Costin M. Opere complete. – București, 1888. – Т. 2. – С. 641.

тмудараканським посадником²¹. Досліджуючи печатку, археолог зіткнувся із значними труднощами. Сфрагістична пам'ятка, пролежавши у землі довгий час, пошкодилася. Крім того, були втрачені прості можливості її хронологічного визначення за датою документа. Не маючи необхідного досвіду, Ю. Ю. Люценко допускає помилку у відчитанні напису лицьового боку печатки, де він вбачає ім'я «Николай» замість напису «О. Климент».

З виходом у світ статті Ю. Ю. Люценка вивчення печаток Давньої Русі набрало систематичного характеру. Професор Д. Я. Самоквасов при розкопках давньоруських могил біля Корсуня знайшов печатку митрополита Кирила Грека²²; П. Г. Лебединцев відшукав у с. Вишгороді на Київщині чотирикутну мідну матрицю XI–XII ст.²³; Л. Лаврецький під час розкопок фундаментів церкви Спаса у с. Залукві під Галичем натрапив на свинцеву печатку єпископа Косми з часів Ярослава Осмомисла²⁴; у Крилосі біля Галича знайдено вислу печатку з грецьким написом «Теодосій»; міщанин м. Переяслава Ш. А. Найдис у 1888 р. знайшов печатку з загадковим написом «Дньеслово»²⁵; український археолог М. Ф. Біляшівський добув на Княжій горі у Києві ще одну печатку київського митрополита Кирила Грека (1225–1233)²⁶.

В. Б. Антонович у 1895 р. склав археологічну карту Київської губернії, в якій поряд з іншими археологічними пам'ятками подано відомості про знахідки печаток у м Києві, селах Вишгороді і Трипіллі²⁷.

Археологи звернули увагу на сфрагістичні пам'ятки Візантії. Візантійські печатки були знайдені у Херсонесі, Феодосії, Керчі, у с. Партеніт, що біля гори Аю-Даг, та на території інших візантійських колоній Криму. У Неаполі скіфському (околиця м. Сімферополя) під час розкопок були виявлені єгипетські скарабеї; вони надійшли в музей Таврійської архівної комісії²⁸. Ці своєрідні сфрагістичні пам'ятки, які виконували роль печаток і талісманів, були знайдені також біля Кирилівського монастиря у Києві²⁹, на території Дніпропетровської області³⁰, в Одесі³¹, Керчі³²,

²¹ Люценко Е. О древней вислой свинцовой печати с надписью «От Ратибора», найденной в 1872 г. около г. Еникале, что в Керченском градоначальстве // Труды III археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874. – Киев, 1878. – Т. 2. – С. 165–169.

²² Газета А. Гатцука. – 1881. – № 45. – С. 756.

²³ Отчет Церковно-археологического общества при имп. Киевской духовной академии за 1875 год. – Киев, 1876. – С. 4.

²⁴ Литературный сборник, издаваемый Галицко-русской матицей. – Львов, 1886, – Вып. 4. – С. 217.

²⁵ Петров Н. Южно-русские металлические вислые печати дотатарского периода // Труды имп. Киевской духовной академии. – 1913. – Кн. 5. – С. 70.

²⁶ Беляшевский Н. Раскопки на Княжей горе в 1892 г. // КС. – 1893. – Т. 41. – С. 141.

²⁷ Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии // Древности: Труды имп. Московского археологического общества. – 1895. – Т. 15. – С. 18, 25, 32.

²⁸ Уварова П. С. Областные музеи // Труды VII археологического съезда в Ярославле. – Москва, 1891. – Т. 2. – С. 318.

²⁹ Каталог выставки XI археологического съезда в Киеве (в здании университета св. Владимира). – Киев, 1899. – С. 92.

³⁰ Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. – Екатеринослав, 1905. – С. 38.

³¹ Записки классического отделения имп. Русского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1910. – Т. VI. – С. 176.

³² Тураев Б. Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях // Записки восточного отделения имп. Русского археологического общества. – Т. XII. – Вып. 2–3. – С. 217.

у стародавньому поселенні Ольвії³³, на острові Березані, що біля м. Очакова³⁴. Археолог О. О. Бобринський під час розкопок могил біля м. Сміли Київської губернії добув асирійський циліндр із халцедону, на якому зображено коня³⁵. Археологи зробили правильний висновок, що знахідки єгипетських жуків-скарабей, циліндрів, античних гем, пломб і клейм, візантійських печаток свідчать про культурні і торговельні зв'язки стародавніх держав Середземномор'я з населенням України.

Діяльну участь у збиранні, вивченні і збереженні сфрагістичних пам'яток взяли працівники музейних установ. На перших порах печатки у музейних колекціях зустрічалися рідко. Масове нагромадження сфрагістичних пам'яток у фондах музеїв спостерігається в останній третині XIX ст. Через своїх дійсних членів, кореспондентів і любителів старовини музейні установи провели розшуки історичних пам'яток, у тому числі й печаток, по всій території України. Особливо ретельно були обстежені ризниці церков і монастирів, помістя дворян тощо. Збагачуються музеї сфрагістичними пам'ятками з археологічних розкопок та речами, знайденими під час земляних робіт. Цікаві у науковому відношенні колекції печаток зібрали Церковно-археологічний музей Київської духовної академії, який очолював відомий український дослідник М. І. Петров, музей старожитностей Київського університету, музей Одеського товариства історії і старожитностей, львівські музеї «Народного дому» і Любомирських, сховище старожитностей Подільського єпархіального історико-статистичного комітету та ін.

Важливе значення у розвитку сфрагістики, зокрема у поживленні збиральницької діяльності, відіграло відкриття способу гальванопластики, на основі якого виготовлялись муляжі печаток. Протягом другої половини XIX ст. техніка виготовлення відливків значно удосконалюється. Крім гальванопластики, почали застосовуватись інші, менш трудомісткі і дешевші способи копіювання сфрагістичних пам'яток.

Застосування муляжів печаток полегшило сфрагістичні дослідження, сприяло популяризації пам'яток сфрагістики. Якщо раніше оригінали печаток були доступні лише вузькому колу дослідників, що мали змогу працювати безпосередньо в архівах чи музеях, то впровадження у практику муляжів розширило коло дослідників. Вдало виконаний зліпок може з успіхом замінити сфрагістичну пам'ятку, а в деяких випадках він дає кращі результати, ніж оригінал. Наприклад, при виготовленні фоторепродукцій з муляжа зберігаються всі істотні елементи печатки, але можна уникнути другорядних деталей: нерівномірно відтиснутих граней, незначних пошкоджень на поверхні печатки, різного забарвлення відтиску всього того, що негативно впливає на якість фотознімку. Після винайдення способу літографії виготовлення муляжів стало ще одним важливим кроком на шляху розвитку технічних прийомів дослідження печаток.

Музеї України у XIX ст. виконували наукові функції; науково-популяризаторській, освітній діяльності не приділялося належної уваги. Важливу роль у популяризації сфрагістичних пам'яток у той час відіграли тимчасові виставки музейних предметів. Сфрагістичні пам'ятки були представлені на виставках III і XI археологічних з'їздів, що проходили у Києві у 1874 і 1899 рр.³⁶, на

³³ *Петров Н. И.* Коллекции древних предметов и монет, пожертвованные Церковно-археологическому музею при имп. Киевской духовной академии Николаем Александровичем Леопардовым. – Киев, 1895. – С. 38.

³⁴ *Тураев Б.* Скарабеи с о. Березани // Известия имп. Археологической комиссии. – 1911. – Вып. 40. – С. 118–120.

³⁵ *Бобринский А.* Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. – Санкт-Петербург, 1887. – Т. I. – С. 95.

³⁶ *Указатель выставки при III археологическом съезде в Киеве.* – Киев, 1874. – С. 57, 62, 65, 82; *Болсуновский К.* Каталог предметов, выставленных в университете св. Вла-

виставці старожитностей, організований в 1861 р. при закладі Оссолінських, на археологічно-етнографічній виставці, що проходила у Львові в 1885 р.³⁷, та на археологічно-бібліографічній виставці Ставропігійського інституту у Львові³⁸.

Сфрагістичні пам'ятки зацікавили колекціонерів. При всіх своїх недоліках приватне колекціонування відіграло позитивну роль у збільшенні джерельної бази сфрагістики. Колекціонери виявили і зібрали великий фактичний матеріал, провели попереднє дослідження його. В Україні предметом приватного колекціонування були три види сфрагістичних пам'яток: давньоруські свинцеві булли і пломби, античні геми, візантійські молівдовули. Серед колекціонерів-аматорів сфрагістичних старожитностей виділяються постаті археолога і антикварія К. В. Болсуновського, київського колекціонера М. О. Леопардова, збирача стародавніх гем Т. В. Кибальчича.

Робота, проведена працівниками архівів і музеїв, археологами України, колекціонерами по збиранню, опису та реєстрації печаток, поставила вивчення української сфрагістики на міцну базу першоджерел і дала можливість поглибити сфрагістичні дослідження. Розширюється проблематика дисципліни, дослідники вивчають не лише вітчизняні пам'ятки – давньоруські і запорізькі печатки, а й сфрагістичні матеріали стародавнього світу, Візантії і сусідніх країн.

Позитивний вплив на розвиток сфрагістичних досліджень в Україні справила російська сфрагістика, яка у другій половині XIX ст. досягла певних успіхів у розробленні теоретичних питань, удосконаленні дослідницької техніки і методики. Особливо тісні зв'язки між російською і українською сфрагістикою склалися в галузі досліджень давньоруських печаток. Сфрагістичні пам'ятки великих київських князів і печатки Галицько-Волинського князівства розглядалися у двотомній праці О. Б. Лакієра³⁹. В альбомі печаток директора Московського архіву Міністерства закордонних справ М. А. Оболенського були репродуковані печатки українських міст – Києва, Гадяча, Чернігова, Переяслава, Козельця і Стародуба⁴⁰.

Певну роль у популяризації сфрагістичних знань в Україні і в залученні до сфрагістичних досліджень нових наукових сил відіграли археологічні з'їзди, ініціатором скликання яких було Московське археологічне товариство. Із 15 археологічних з'їздів на Україні відбулося 6: у Києві (1874, 1899), Одесі (1884), Харкові (1902), Катеринославі (1905) і Чернігові (1908). На з'їздах працювали спеціальні секції нумізматики і сфрагістики, на яких заслуховувалися реферати про монети і печатки. На III археологічному з'їзді у Києві Ю. Ю. Люценко повідомив про вилучену свинцеву печатку з ім'ям Ратибора⁴¹, на одеському археологічному з'їзді Ф. Успенський інформував про олов'яні печатки, які застосовувалися у Візантії для опечатування землемірних шнурів⁴², на XI з'їзді, що відбувся у Києві,

димира во время XI русского археологического съезда в Киеве. Витрина А. (Привесные печати и пломбы). – Киев, 1899. – 10 с.

³⁷ Katalog wystawy archeologicznej i etnograficznej we Lwowie. – Lwów, 1885.

³⁸ Шараневич И. Отчет из археологическо-библиографической выставки в Ставропигийском институте. – Львов, 1889. – С. 22, 25.

³⁹ Лакиер А. Русская геральдика. – Санкт-Петербург, 1855. – Кн. 1–2.

⁴⁰ Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц. – Москва, 1880.

⁴¹ Труды III археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. – Т. 2. – С. 165–169.

⁴² Успенский Ф. И. Византийские землемеры // Труды VI археологического съезда в Одессе. – Одесса, 1888. – Т. 2. – С. 285–286.

К. В. Болсуновський прочитав доповідь про свинцеві пломби з умовними знаками церковних свят тощо⁴³.

Сфрагістичні дослідження на Україні цього періоду зосереджувалися у трьох великих наукових центрах: Києві, Одесі і Львові. У Києві досліджували переважно печатки козаків, в Одесі вивчали візантійські молівдовули і античні сфрагістичні пам'ятки, у Львові основну увагу приділяли дослідженню середньовічних печаток шляхти, міст і цехів. Спільною темою, що об'єднувала наукові інтереси дослідників печаток трьох центрів, була сфрагістика Київської Русі і періоду феодальної роздробленості. Вчені півдня України вивчали печатки Тмутараканської землі, у Києві досліджували печатки великих князів і духовенства, у Львові – сфрагістичні пам'ятки Галицько-Волинського князівства.

В кінці XIX ст. у зв'язку з розгалуженням музейної мережі, сфрагістичні дослідження виходять за межі названих центрів і розвиваються у Чернігові, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Мукачеві, Харкові та інших містах.

Важливу роль у розвитку української сфрагістики відіграв журнал «Киевская старина», який виходив з 1882 р. у Києві. На його сторінках друкувалися описи та ілюстрації печаток, вміщалися сфрагістичні розвідки. В одному з перших номерів журналу було опубліковано повідомлення О. М. Лазаревського, в якому автор розповів про гетьманську печатку у золотій оправі і срібну печатку генерального суду, що залишилися у м. Глухові після відкриття у Петербург гетьмана Кирила Розумовського⁴⁴. О. М. Лазаревський висловив думку про оригінальність і самобутність українських печаток. У повідомленні «До історії цехів» він писав, що «козацька старшина не заглядала у польські гербажі, а вдовольнялася козацькими емблемами: хрести, шаблі, місяці, зірки»⁴⁵. Самобутній характер сфрагістичних пам'яток України підтвердився наступними дослідженнями.

У 1887 р. «Киевская старина» опублікувала невелику статтю О. П. Барсукова (1844–1914), в якій послідовно викладено історію печаток Малоросійської колегії⁴⁶. На початку статті О. П. Барсуков інформує про найдавнішу з відомих запорізьких печаток, надану козакам у 1576 р. польським королем Стефаном Баторієм. Автор не посилається на джерело, але слово в слово передає згадки про цю печатку з книги О. Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» (Київ, 1851. – С. 54). Слідом за Шафонським він помилково вважав, що печатка 1576 р. була у вжитку запорізької канцелярії аж до скасування гетьманського управління на Україні в 1764 р. Передрукувавши малюнок, вміщений на одній з топографічних карт книги Шафонського, він видав його за зображення найдавнішої козацької печатки. З цим малюнком пов'язано багато непорозумінь в українській сфрагістиці.

Основна частина праці О. П. Барсукова написана на матеріалах власних архівних пошуків. Барсуков розглядає печатку Малоросійської колегії, заснованої за наказом Петра I в 1722 р. у м. Глухові, печатку Міністерської канцелярії, відкритої Петром II у 1728 р. при українському гетьмані Данилові Апостолові, і печатку Малоросійської колегії, надану Катериною II генерал-губернаторові України графу П. О. Рум'янцеву в 1766 р. Особливо детально автор вивчає останню печатку: подає документальні згадки про її зображення і напис, розповідає про порядок затвердження у сенаті. О. П. Барсуков зробив першу спробу систематизації урядо-

⁴³ Труды XI археологического съезда. – Москва, 1902. – Т. 2. – С. 158.

⁴⁴ Л-ий Ал. [Лазаревский Ал.] Гетьманские клейноды (1758 г.) // КС. – 1882, май. – Т. 2 – С. 343–344.

⁴⁵ Л-ий Ал. [Лазаревский Ал.] К истории цехов // КС. – 1899, июнь. – Т. 65. – С. 132.

⁴⁶ Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II // КС. – 1887, сентябрь. – Т. 19. – С. 90–92, илл.

вих печаток України, але матеріали, залучені ним, були далеко не повними. Автор обмежився виписками з архівних джерел та ілюстраціями печаток.

Український археолог М. Ф. Біляшівський дослідив висулу свинцеву печатку с таємничим написом «Дьнеслово», яку він відносить до чернігівського князя Давида Святославовича (1107–1123)⁴⁷.

З київським науковим центром пов'язано дослідження дорогичинських свинцевих пломб. Наукове вивчення цих пам'яток розпочав у 1864 р. археолог з Вільно К. П. Тишкевич, який вбачав у них релігійні символи племені ятв'ягів. Вивчення пломб тривало у 90-х роках минулого століття, коли між ученими розгорнулася дискусія з приводу їх походження. Український археолог К. В. Болсуновський при допомозі мешканців Більська і Дорогичина Антона Борщевського та Фелікса Коханського склав велику колекцію дорогичинських археологічних знахідок. Частину своїх пломб, в основному дублетів, він передав колекціонеріві-аматоріві М. О. Леопардову. Останній видав невелику брошуру про дорогичинські пломби⁴⁸.

Праця Леопардова написана в ідеалістичному дусі. Автор прагне підпорядкувати історичні знання потребам теології. На його думку, пломби були прототипом натільного хреста і належали християнським біженцям від гонінь Риму, які нібито переселились на Західний Буг у перших сторіччях нашої ери. Він висуває припущення, що в Дорогичині у III ст. існувала «фабрика» пломб, яка постачала їх таємними шляхами християнам Римської імперії. Християнська община Дорогичина, на думку Леопардова, складалася, переважно зі слов'ян. Своє припущення він виводить із свідчення «Повісті временних літ», про те, що слов'янські племена «летичей и тиверцев сядяху по Бугу и Днестру», причому помилково ототожнює Західний Буг з Південним Бугом.

У статті «О печати царева мужа»⁴⁹ Леопардов висуває інший здогад. Використавши згадку літопису Нестора про опечатування візантійськими службовими особами паволок, куплених руськими купцями у Царгороді, він вбачає у дорогичинських пломбах печатки візантійських митниць. Нагромадження пломб саме у Дорогичині Леопардов пояснював тим, що вони відокремлювались від товарів «обліковцями» князя для встановлення суми митних зборів.

Висунуті Леопардовим припущення не були випадковим явищем у дореволюційній історіографії. Вони породжені речознавчим характером тогочасної сфрагістики, формальними методами дослідження. Відриваючи речові пам'ятки від суспільного середовища, на ґрунті якого вони виникли, буржуазні дослідники наділяли речі самостійним змістом. У зображенні печаток, гербів, монет і водяних знаків вони вбачали прихований, таємний зміст, загадкові символи тощо. Внаслідок цього вивчення речових пам'яток нерідко ставало самоціллю і відривалося від історії.

Дорогичинським пломбам присвячено ґрунтовне дослідження професора Київського університету І. В. Луцицького (1845–1918)⁵⁰.

Його праця складається з трьох розділів. У першому – «Питання про дорогичинські старожитності в археологічній літературі» – автор розглядає історію

⁴⁷ *Беляшевский Н.* Два замечательных предмета Киевского церковно-археологического музея // КС. – 1888, июль. – Т. 22. – С. 133–135, илл.

⁴⁸ *Леопардов Н.* Набросок о дорогичинских свинцовых пломбах. – Киев, 1890. – 10 с.

⁴⁹ Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках. – 1891. – Серия 2. – Вып. 1. – С. 19–24.

⁵⁰ *Луцицкий И. В.* По поводу «дорогичинских древностей»: Заметка к истории торговых сношений Ганзы с Северо-Западной и Южной Русью // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Киев, 1892. – Кн. 6. – С. 73–104.

графію питання. Він звільняє процес вивчення plomb від різного роду домислів і необґрунтованих тверджень. І. Лучицький відкидає «ятв'язьку» теорію К. П. Тишкевича і рішуче заперечує антинаукові припущення М. О. Леопардова. Поряд з правильними положеннями в огляді допущено ряд суттєвих помилок в оцінці праць деяких попередників автора. Захопившись розглядом торгових знаків Ганзейського союзу і не приділивши належної уваги вивченню фактичного матеріалу, І. Лучицький заперечує місцеве, тобто давньоруське, походження plomb, яке висунув один із серйозних дослідників цих пам'яток М. П. Авенаріус. Виступає він також проти митної теорії К. В. Болсуновського, що визнавала plombи в основній масі місцевими виробами. Позиція, зайнята Лучицьким по відношенню до М. П. Авенаріуса і К. В. Болсуновського, визначалася його власною концепцією походження дорогичинських plomb як торгових знаків.

Історіографічний огляд І. Лучицького став важливою віхою у вивченні дорогичинських знахідок. Його значення виходило далеко за межі цього вузького питання. І. Лучицький довів, що критичний підхід важливий при оцінці не лише писаних джерел, а й пам'яток матеріальної культури.

У другому розділі своєї праці «Клейма та їх використання в середні віки і в новий час» І. Лучицький на основі великого джерельного матеріалу, почерпнутого з праць вітчизняних і головним чином зарубіжних дослідників, з'ясовує питання про походження родових і торгових знаків.

Останній розділ статті присвячений дослідженню питання про роль Дорогичина як перевалочного пункту на великому торговому шляху, що з'єднував Ганзу з північно-західною та південною Руссю. У Дорогичині товари переважувалися з водного транспорту на сухопутний. Під час цієї операції plombи або навмисно відривали, або вони випадково відпадали з тюків. І. В. Лучицький саме так пояснює велике нагромадження plomb у Дорогичині. Торговим центром Дорогичин був протягом значного відрізка часу – з кінця XIII ст. до XVII ст. На цій підставі І. Лучицький датує дорогичинські plombи XIV–XVI і переважно XVII ст. Його хронологія, як показали дослідження радянських учених Б. О. Рибаківа, В. Л. Яніна та польської дослідниці К. Мусянович, зменшувала вік plomb на кілька століть.

Не дав чіткої відповіді І. Лучицький і на питання про приналежність дорогичинських plomb. На сторінках своєї праці він неодноразово зазначає, що на багатьох plombах зображені літери кирилівського алфавіту, які вказують на давньоруське походження цих знахідок. Але разом з тим всією спрямованістю праці, залученням матеріалом та способом аргументації він підводив читача до розуміння іноземного походження дорогичинських plomb, зокрема як торгових знаків Ганзейського союзу.

Вагомий внесок у вивчення дорогичинських plomb вніс К. В. Болсуновський, що підбив підсумки багаторічних досліджень цих пам'яток. Дослідження дорогичинських plomb К. Болсуновський розпочав у 1891 р. невеликою працею, надрукованою у журналі Краківського нумізматично-археологічного товариства⁵¹. Він відносив plombи до економічної сфери і вважав їх таврами митниць, які привішувались на товари при сплаті мита або для позначення того, що вони звільнені від встановлених зборів. На його думку, Дорогичин був важливим торговим пунктом на західному кордоні, і в ньому повинна була існувати митниця, де виготовлялись plombи. Слід мати на увазі, що стаття К. В. Болсуновського була опублікована

⁵¹ *Bolsunowski K. Znaki piecztne na łożowiu (plomby), znajduwane w Bugu przy mieście Drohiczyń: Studium sfragistyczne // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. – 1891. – T. 1. – № 7. – S. 146–151; № 8. – S. 181–185.*

ще до виходу праці І. В. Лучицького, коли в поглядах на пломби панували далекі від справжньої науки домисли і припущення. Тому його висновки вражали простотою і ґрунтовністю.

К. В. Болсуновський усвідомлював, що питання про приналежність пломб можна успішно розв'язати лише на основі вивчення всього комплексу археологічних пам'яток, знайдених у Дорогичині. Тому поряд з пломбами він колекціонував прикраси, гудзики, фібули, хрести, печатки та інші дорогичинські знахідки. Значна частина цих пам'яток, так само, як і пломби, була виготовлена з свинцю. На основі досліджених археологічних пам'яток Дорогичина Болсуновський дійшов висновку, що дорогичинські пломби були місцевими виробами і охоплювали щонайменше п'ять віків – X–XV ст.

Велику увагу дослідник приділяв публікації фактичного матеріалу. У 1892 р. він видав ґрунтовний каталог дорогичинських свинцевих пломб, в якому на 21 таблиці було репродуковано близько 1000 пломб і печаток⁵². Тираж цієї книги був незначним, тому двома роками пізніше К. Болсуновський долучив до каталога велику вступну статтю і видав нову книгу під назвою «Дрогичинские пломбы»⁵³. Вступна глава книги присвячена історіографічним проблемам. Слідом за І. В. Лучицьким Болсуновський зробив детальний аналіз праць вітчизняних дослідників. Але на відміну від попередника, який намагався дати критичну оцінку кожній праці, він став на типову для буржуазного дослідника об'єктивістську, споглядальну точку зору. Однаково позитивну оцінку в нього заслуговують псевдонаукові за своїм характером праці графа К. П. Тишкевича та генерала М. О. Леопардова і змістовні праці М. П. Авенаріуса, П. С. Єфименка та І. В. Лучицького.

У другій главі книги Болсуновський розробив класифікаційну схему і подав систематичний опис репродукованих на таблицях пломб. В основу його класифікації покладено зображення лицевого та зворотного боків пломб, тобто зовнішні ознаки пам'яток. Дослідник розумів, що запроваджена ним класифікація недосконала, але за відсутністю написів, хронологічних дат та інших вірогідних даних змушений був за вихідну точку класифікації взяти сюжетні мотиви і символіку зображень.

Підкреслюючи місцеве походження пломб, Болсуновський у першій таблиці своєї книги подав репродукції кількох видів свинцевих заготовок, що вживались для виготовлення пломб. В одній із подальших таблиць було вміщено зображення спеціальних решіток із свинцевих кульок-заготовок з поздовжніми отворами, з'єднаними для зручності зберігання, тонкими перетинками.

Книга К. В. Болсуновського «Дрогичинские пломбы» не втратила своєї наукової цінності до нашого часу, вона залишається основним джерелом, на яке спираються дослідники при підборі фактичного матеріалу. Описи пломб і печаток цієї книги відзначаються точністю і повнотою, а фототипічні зображення виконані досить досконалим.

Ще в першій статті про дорогичинські пломби К. В. Болсуновський висловив припущення, що пломби названого типу будуть знайдені і в інших місцевостях. Знахідки О. І. Черепніна біля Рязані і В. М. Ястребова на о. Кам'януватому на Дніпрі підтвердили його припущення⁵⁴. Український історик М. А. Янчук (1859–

⁵² Дрогичинские пломбы из коллекции К. В. Болсуновского. – Киев, 1892. – 70 с., 21 табл., илл.

⁵³ Болсуновский К. В. Дрогичинские пломбы. – Киев, 1894. – Ч. 1. – XLVIII + 2 + 70 + 2 с. + 21 табл. илл.

⁵⁴ Черепнин А. И. Местная старина // Труды Рязанской ученой архивной комиссии. – Рязань, 1894. – Т. 9. – Вып. 1. – С. 17–26; Ястребов В. Н. Поездка на остров Каменаватый // Археологические известия и заметки. – 1894. – Т. 2. – С. 155–157.

1921) опублікував невелику замітку про знахідки пломб біля с. Любово у Литві. Він відносив пломби до сфери торгівлі, а місця їх знайодок, на його думку, могли бути пунктами складу товарів⁵⁵.

Незважаючи на ряд несприятливих обставин, західноукраїнська історіографія другої половини XIX ст. зробила крок уперед порівняно з попереднім періодом. Певні зрушення були досягнуті у дослідженні допоміжних історичних дисциплін, зокрема сфрагістики.

Початок вивченню місцевих сфрагістичних пам'яток поклав львівський історик Д. І. Зубрицький. Він описав печатку з грамоти 1316 р. галицько-волинських князів Андрія і Льва II до ордену Хрестоносців⁵⁶. На основі згаданого у написі печатки титулу «король Русі» Зубрицький відносить цю пам'ятку до галицько-волинського князя Юрія Львовича (1301–1308). Латинську мову у легенді печатки дослідник пояснював тим, що вона могла застосовуватись для затвердження грамот по закордонним справам.

У Львівському університеті традиції щодо викладання допоміжних історичних дисциплін, закладені ще в кінці XVIII ст. професором Г. Уліхом, продовжив відомий польський історик К. Ліске. Він читав для студентів філософського факультету курси дипломатики й палеографії та вів «палеографічно-дипломатичні вправи», тобто практичні заняття з цих дисциплін⁵⁷. Курси дипломатики й палеографії включали елементи сфрагістики, геральдики та інших допоміжних знань, необхідних історикам при дослідженні писаних джерел.

Пожвавленню сфрагістичних досліджень сприяла дискусія, що розгорнулася між істориками з приводу походження давньоруських гербів. У ході дискусії було розглянуто значну кількість давньоруських сфрагістичних пам'яток з геральдичними зображеннями. Поштовхом до обговорення послужило висунуте польським дослідником Ф. Пекосінським твердження, що давньоруські гербові знаки почерпнуті з польської середньовічної геральдики⁵⁸. Його твердження впливало з відомих нам теорій запозичень, військових наїздів і міграцій. Характерно, що Пекосінський позбавив права на оригінальність не лише давньоруську сфрагістику й геральдику, а й польські геральдичні знаки, які він виводив з стародавніх скандинавських письмен – рун.

З ґрунтовною критикою поглядів Ф. Пекосінського виступив львівський історик А. С. Петрушевич (1821–1913)⁵⁹. Він відстоював стародавнє походження давньоруських гербів і печаток. Дослідник писав, що перші писемні згадки про печатки на Русі відомі ще з «Повісті временних літ», тобто задовго до нападу польської шляхти на руські землі. Петрушевич звернув увагу дослідників на дорогичинські свинцеві відбитки, в яких він вбачав печатки давньоруських купців, йому вдалося досить правильно встановити хронологію цих пам'яток – датував він їх XII ст. Давньоруське походження дорогичинських свинцевих відбитків А. Петрушевич визначав на основі вибитих на них кириличних літер. Цікаво, що він дійшов до цього висновку незалежно від відомих дослідників пломб М. П. Авенаріуса, К. В. Болсуновського та ін. Помилкою А. С. Петрушевича було

⁵⁵ Янчук Н. М. Дрогожинские пломбы // Археологические известия и заметки. – 1897. – Т. 5. – № 5–6. – С. 197–198.

⁵⁶ Зубрицький Д. История древнего галичско-русского княжества. – Львов, 1855. – Ч. 3. – С. 249.

⁵⁷ Akademische Behörden an der K. K. Universität zu Lemberg. – 1872–1875.

⁵⁸ Piekosiński F. O dynastycznym slachty polskiej pochodzeniu. – Kraków, 1888. – S. 64.

⁵⁹ Петрушевич А. Вопросы и ответы. Письмо I // Новый Галичанин. – 1889. – Ч. 21–24. – С. 256–259, 267–270, 279–282, 291–294.

те, що він вважав дорогичинські знахідки не пломбами, а печатками купців, які вони носили прив'язаними на грудях⁶⁰.

У дискусії взяли участь польські історики О. Бальцер, Я. Кохановський, С. Кутшеба, А. Малецький, О. Яблоновський та ін. Більшість з них висловились проти теорії Ф. Пекосінського. Наприклад, О. Яблоновський відзначив, що давньоруські гербові символи надзвичайно різноманітні за походженням і змістом, оригінальні їх композиційні схеми, сюжетні мотиви⁶¹.

Ф. Пекосінський не вважав себе переконаним і в 1899 р. виступив з великою статтею «Про джерела руської геральдики», в якій відстоював свої попередні погляди⁶². Стаття має полемічний характер, але її висновки не в'яжуться з наведеним фактичним матеріалом. На увагу заслуговують лише описи 15 печаток галицько-волинських бояр і духовенства. Вони почерпнуті з документів, які зберігались у польських архівах і не були відомі українським дослідникам.

Перші паростки сфрагістичних досліджень пробиваються і на Закарпатській Україні. У той час тут не було періодичних видань наукового напрямку, тому перші сфрагістичні дослідження про закарпатські печатки з'явилися у наукових виданнях Угорщини. Авторами цих праць були краєзнавці і любителі старовини Закарпаття, угорські історики та археологи.

Мукачівський адвокат, відомий краєзнавець Федір Легоцький опублікував у будапештському історичному журналі «Віки» дві розвідки про печатки міст. В одній з них він дослідив старі печатки Берегового, у другій – печатки Мукачева з 1650 р. Автор зробив докладні описи печаток, розібрав їх легенди, подав малюнки пам'яток⁶³. Угорський дослідник К. Толь, вивчаючи сільські печатки Угорщини, звернув увагу на печатки сіл Закарпаття. Він дослідив печатки с. Береги з 1567 р. і с. Зміївки з 1557 р., Берегівського комітату⁶⁴; печатки п'яти марамороських коронних міст, так званих «великих сіл»: Хуста, Тячева, Вишкова, Сігета і Довгого Поля⁶⁵. На сторінках журналу «Віки» Іван Надь опублікував у 1867 р. невелике дослідження про печатку м. Тячева⁶⁶.

На початку 90-х років вивченням сфрагістичних пам'яток займався вчитель школи м. Севлюша (тепер Виноградове) Йосип Мигалик. Його праці вийшли в «Археологічному віснику» – журналі Угорського товариства археології, історії і нумізматики. Вони були присвячені сфрагістичним пам'яткам цехів, зокрема Й. Мигалик дослідив печатку золотарів м. Ужгорода з 1666 р.⁶⁷

На півдні України сфрагістичні дослідження зосереджувались навколо візантійських пам'яток. Зацікавлення сфрагістикою Візантії пояснювалось недалекою сусідством джерел фактичного матеріалу, що надходив з розкопок колишніх центрів візантійської колонізації у Криму і Північному Причорномор'ї. Нагляд за цими розкопками здійснювало Одеське товариство історії і старожитностей.

⁶⁰ Петрушевич А. Вопросы и ответы. – С. 292.

⁶¹ Jabłonowski A. W sprawie średniowiecznej heraldyki litewsko-ruskiej // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1898. – S. 553–559.

⁶² Piekosiński F. O źródłach heraldyki ruskiej // Rozprawy Akademii umiejętności: Wydział historyczno-filozoficzny. – Kraków, 1899. – T. 3 (Serya II). – S. 184–204.

⁶³ Lechoczky T. A beregszászi régi pecsétről // Századok. – 1868. – S. 720–725; *Idem*. Munkács város pecsétje // Századok. – 1873. – S. 136.

⁶⁴ Thaly K. Öt magyar községi pecsét a XVI és XVII századból // Századok. – 1869. – S. 64; *Ejusdom*. Régi magyar községi pecséték // Századok. – 1869. – S. 571.

⁶⁵ Thaly K. Régi magyar községi pecséték és czéhpecséték // Századok. – 1873. – S. 362.

⁶⁶ Nagy I. Técső város pecsété // Századok. – 1867. – S. 422–424.

⁶⁷ Mihalik J. Hazarai ötvöscehek pecsétjei a XVII és XVIII századból // Archaeologiai Értesítő. – 1892. – T. 12. – № 5. – S. 426–431.

У його музеї осіли виявлені під час розкопок археологічні пам'ятки, серед яких були печатки, керамічні клейма і геми. Серйозне наукове опрацювання цих знахідок було розпочате директором музею Одеського товариства В. Н. Юргевичем. У 1886 р. він опублікував статтю про булли херсонеського протоспафарія і стратига Георгія Цули і константинопольського архієпископа Михайла⁶⁸. Праця Юргевича була значним явищем у дореволюційній сфрагістиці: він вперше висунув думку про місцеве походження херсонеських печаток і зробив спробу пов'язати вивчення сфрагістичних пам'яток з історією. На основі напису печатки Юргевич вивчив маловідоме питання про перебування хазар у Криму в кінці X – на початку XI ст.

Дослідження візантійських сфрагістичних пам'яток Юргевич продовжив у працях «Свинцовые печати, принадлежащие музею общества» і «О свинцовых печатях византийских, хранящихся в музее Одесского общества истории и древностей»⁶⁹. Завдяки Юргевичу сфрагістична збірка Одеського музею товариства історії і старожитностей вивчена у всій повноті і добре відома дослідникам візантійських печаток.

Давні традиції мало Одеське товариство історії і старожитностей у дослідженні клейм на глиняних виробках – посуді, цеглі і черепиці. Дослідження цих пам'яток розпочав у 1854 р. член товариства П. Беккер. Пізніше їх вивченням успішно займалися В. Н. Юргевич, Е. Р. Штерн та ін.

Таким чином, протягом другої половини XIX ст. українська сфрагістика оформляється в окрему історичну дисципліну з своїм предметом дослідження і спеціальними завданнями. Розширюється проблематика дисципліни, поряд з давньоруськими і козацькими печатками, вивчення яких було характерне для першої половини XIX ст., дослідники звертають увагу на візантійські молівдовули, геми і скарабеї стародавнього світу, керамічні клейма і свинцеві пломби. Основними джерелами поповнення матеріальної бази сфрагістики залишались архіви і археографічні видання, але в останній чверті століття все більшої ваги набувають археологічні знахідки. Діяльну участь у збиранні і дослідженні сфрагістичних пам'яток взяли музеї України. Як і в попередній період, у другій половині XIX ст. основна увага приділялась описові і реєстрації печаток. У міру нагромадження фактичного матеріалу проводилась його попередня систематизація і класифікація.

Сфрагістика була однією з історичних дисциплін, але її зв'язки з історією в розглядуваний період мали певні особливості. Вони значною мірою проходили у зворотному напрямі, тобто дослідники печаток широко використовували історичні дані для з'ясування сфрагістичних проблем – встановлення осіб і установ, що виставили печатки, відчитання легенд, пояснення зображень, і зовсім мало уваги приділяли залученню сфрагістичних даних для більш повного і конкретного відтворення історичного минулого. Роль сфрагістичного факту, як правило, недооцінювалась. Спроби Д. І. Зубрицького і В. Н. Юргевича залучити дані сфрагістики до вивчення історичного процесу не дали в той час відчутних наслідків.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Історіографія української сфрагістики другої половини XIX ст. // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1972. – Вип. 7. – С. 138–152.

⁶⁸ Юргевич В. Н. Две печати, найденные в византийском Херсонесе в 1884 г. // Записки имп. Одесского общества истории и древностей. – 1886. – Т. 14. – С. 1–21, ил.

⁶⁹ Записки имп. Одесского общества истории и древностей. – 1889. – Т. 15. – С. 41–46, илл.; 1898. – Т. 21. – С. 39–41, илл.

Основні тенденції і напрямки розвитку української сфрагістики періоду імперіалізму

Гостра ідейна криза, що охопила буржуазну історичну науку в епоху імперіалізму, позначилась і на розвитку української сфрагістики, яка відбивала загальні тенденції тогочасної історіографії. Ознаки кризи у галузі сфрагістики виявились у дедалі більшому розриві між темпами нагромадження фактичного матеріалу і його науково-теоретичним опрацюванням, у надмірній обережності дослідників у висновках, у принциповому запереченні синтезу досліджуваних матеріалів, у відособленні сфрагістики від реальної історичної дійсності. Деякі вчені почали розглядати сфрагістичні дослідження як один із видів художньої творчості, що відкривало шлях суб'єктивним, ненауковим поглядам.

Проте криза буржуазної історіографії не означала цілковитого занепаду у певних ділянках історичної науки. Прискореними темпами розвивалась українська сфрагістика. Збагатився предмет цієї дисципліни, печатки все частіше стали розглядатись як багатосторонні історичні джерела, як пам'ятки матеріальної культури і прикладного мистецтва. Значно розширився джерелознавчий фонд сфрагістики, що, у свою чергу, сприяло поширенню проблематики, вимагало дальшого удосконалення дослідницької техніки. Незважаючи на відмову від синтетичних праць, дослідники змушені були приділяти увагу систематизації і узагальненню сфрагістичних фактів, без чого важко було орієнтуватись у навалюючому матеріалі.

У кінці XIX – на початку XX ст. остаточно визначились три основні напрямки у розвитку української сфрагістики: 1) дослідження давньоруських пам'яток; 2) вивчення козацьких печаток; 3) дослідження сфрагістичних пам'яток греко-римських і візантійських колоній у Північному Причорномор'ї. Виходять ґрунтовні праці про давньоруські печатки і пломби М. І. Петрова, О. С. Лаппо-Данилевського і К. В. Болсуновського, про козацькі печатки Марії Слабченко та І. П. Крип'якевича, про античні сфрагістичні пам'ятки (геми, скарабеї, керамічні клейма) Т. В. Кибальчича, В. В. Шкорпила та ін. Цікаві матеріали були наведені в каталогах і звітах музеїв, археографічних публікаціях.

Публікується за виданням: *Гавриленко В. О.* Основні тенденції і напрямки розвитку української сфрагістики періоду імперіалізму // Матеріали звітної наукової сесії Інституту суспільних наук АН УРСР 1971 року. – Київ, 1971. – С. 54–55. Виправлено і скорочено автором.

Українська сфрагістика кінця XIX – початку XX ст.

Ідейна криза, що охопила буржуазну історичну науку, позначилась і на розвитку української сфрагістики розгляданого періоду. Ознаки кризи у галузі сфрагістики виявились у дедалі зростаючому розриві між темпами нагромадження фактичного матеріалу і його науково-теоретичним опрацюванням, у надмірній обережності буржуазних дослідників у висновках, у принциповому запереченні синтезу досліджуваних матеріалів, який вони вважали передчасним. Спеціальний, головним чином, зовнішній аналіз печаток та інших сфрагістичних пам'яток став самоціллю, що провадило до ізоляції сфрагістики від історичної науки в цілому. У сфрагістику проникли ідеалістичні філософські теорії, зокрема позитивізм та неокантіанство, в яких проповідувався агностицизм, зневіра у можливість пізнати об'єктивні закони суспільного розвитку.

Особливо виразно симптоми кризи відчуються в працях К. В. Болсуновського про дорогичинські пломби і О. С. Лаппо-Данилевського про печатки Галицько-Волинського князівства.

Протягом довголітньої наукової діяльності К. В. Болсуновський поділяв погляди позитивістської історіографії, якій належало провідне місце у буржуазній історичній науці другої половини XIX ст. На перших порах, коли дослідник обмежувався фактографічним вивченням сфрагістичних пам'яток, публікацією фактичного матеріалу, позитивізм забезпечував певний успіх його дослідженням. Але варто йому було приступити до систематизації зібраного матеріалу, вникнути у загальнотеоретичні проблеми сфрагістики, як відразу ж виявилась повна неспроможність позитивістської методології. К. В. Болсуновський вилучив дорогичинські пломби зі сфери економічних відносин і почав розглядати їх виключно як пам'ятки культури. Він виступив прихильником так званого культурно-історичного методу, висунутого К. Лампрехтом, суть якого полягала в тому, що історія суспільства зводилась до історії загальнолюдської культури, а рушійними силами історії оголошувались не матеріальні фактори, а колективна соціальна психологія.

У 1895–1896 рр. у польському журналі «Нумізматично-археологічні вісті» надрукована невелика стаття К. В. Болсуновського «Печаткові знаки на свинцю (пломби), знайдені у Бугові під Дорогичином»¹. За аналогією зображень деяких пломб з гербовими знаками польської шляхти і міст, автор значну частину дорогичинських знахідок відносить до середньовічної сфрагістики Польщі. На його думку, пломби були вислими свинцевими печатками і застосовувались для затвердження міських судових актів. Вони переховувались у сховищах Дорогичина разом з документами і після раптової загибелі останніх опинились в ґрунті.

Іншу точку зору дослідник висловлює у праці «Свинцеві пластинки (пломби) с умовними знаками церковних свят», опублікованій у Москві 1899 р.² Він твердить, що велика серія пломб має календарний характер – на них зображені символічні знаки, якими у давньоруських календарях позначались церковні свята.

¹ *Bołsunowski K. Znaki pieczętne na ołowiu (plomby), znajduwane w Bugu pod Drohiczy-nem // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. – 1895. – Т. 2. – S. 371–383; 1896. – Т. 3. – S. 15–18.*

² *Болсуновский К. В. Свинцовые пластинки (пломбы) с условными знаками церковных праздников. – Москва, 1899. – 12 с., 2 табл. илл.*

У цих працях К. В. Болсуновський ще остаточно не відмовляється від своїх попередніх поглядів на пломби як митні й товарні знаки. Він лише виділяє з основної маси пам'яток окремі групи пломб і відносить їх до сфери культури. У праці «Символічні знаки на свинці (пломби), їх значення і класифікація»³, яка, за задумом автора, мала підсумовувати дослідження дорогичинських пломб, К. В. Болсуновський вже повністю заперечує їх економічно-виробничий характер. Він ставить під сумнів навіть правомірність терміну «пломби». На його погляд, крім зовнішньої подібності свинцеві пластинки з Дорогичина нічого спільного не мають із середньовічними пломбами. Автор пропонує розглядати їх як «продукт місцевої культури», а вибиті на них знаки називає «символами ідей», «духовними чинниками» тощо⁴.

К. В. Болсуновський відриває пломби від реального історичного ґрунту і займається побудовою штучних, надуманих конструкцій. Він підмінює дослідження дорогичинських пломб оглядом їх зображень, в яких вбачає символічні знаки середньовіччя. Автор перебільшує роль символіки, абсолютизує її, надає універсального значення пломбам. Символічні знаки розвиваються у нього за законами, що нагадують закони органічного світу. Певні видозміни у їх накресленні автор трактує як «безперервний генетичний порядок», «генетичний процес формування знаків...»⁵, підкреслюючи тим самим плавний, еволюційний характер історичного розвитку.

Основним методом дослідження К. В. Болсуновський обирає аналогію, яку він зводить до простого зіставлення, прямих паралелей між знаками, відтиснутими на дорогичинських пломбах, і всіма відомими видами символічних знаків середньовіччя, дуже різноманітними за походженням, призначенням, територією і часом застосування. Кожний символ в нього мислиться як самостійна замкнута категорія, що стоїть поза суспільним середовищем і наділена здатністю до саморозвитку. Він писав, що прогрес суспільства обумовлюється «розвитком людської думки, якому людина завдячує своїм піднесенням на становище пана природи»⁶.

Праця «Символічні знаки на свинці (пломби), їх значення і класифікація» пройнята духом еkleктицизму, який позначився на змісті, формі викладу та методологічних засадах. На початку праці К. В. Болсуновський зіставляє дорогичинські пломби з пам'ятками давньоруської палеографії і сфрагістики, візантійськими печатками. Такий підхід до вивчення пломб забезпечував автору шлях до правильного розв'язання питання. Але, побіжно розглянувши ці способи дослідження, К. В. Болсуновський зазначає, що на сфрагістичну і палеографічну аналогію не варто покладатись, і всю увагу переключає на вивчення символічних знаків. Він розглядає пломби як лікувальні амулети, як своєрідні рецепти в аптекарській справі, як астрологічні знаки, що використовувались при складанні гороскопів⁷.

Для позначення всіх цих понять в епоху середньовіччя, за визнанням автора, користувались ідентичними за накресленням символічними знаками. Тому залишається відкритим питання, яким чином йому вдалося класифікувати пломби: в якому випадку вони виконували медичні функції, а коли відносились до алхімії чи астрології.

Схематизм і схоластичність концепцій К. В. Болсуновського особливо проявляються у заключній частині праці, де автор розглядає питання про приналежність

³ *Bolsunowski K. Znaki symboliczne na ołowiu (plomby), ich znaczenie i klasyfikacja* // Światowit. – Warszawa, 1902. – Т. 4. – С. 54–72; 1904. – Т. 5. – С. 94–109, ill.

⁴ *Ibid.* – Т. 4. – С. 54.

⁵ *Ibid.* – Т. 5. – С. 100, 102.

⁶ *Ibid.* – Т. 4. – С. 68.

⁷ *Ibid.* – Т. 5. – С. 109.

дорогичинських пломб. Він тенденційно замовчує літописні згадки про давньоруське походження Дорогичина і розглядає його історію у дусі польського націоналізму. Спираючись на малодостовірні дані і доповнюючи їх власними здогадами, автор пише, що в XIII ст. у Дорогичині поселились п'ять рицарів католицького ордену Добжинські браття, які нібито відмовились від військового ремесла і зайнялись медичною справою, широко користуючись при цьому лікарськими амулетами-пломбами, нанизуючи їх на шнурки⁸.

При всіх недоліках праці К. В. Болсуновського не позбавлені позитивних рис. Він відмовився від описовості у дослідженні сфрагістичних пам'яток, намагався систематизувати й класифікувати дорогичинські пломби, встановити типові особливості. Він визнавав ідею історичної закономірності, яка, хоч і трактувалася ідеалістично, але була позитивною стороною його концепції.

Праця відомого російського історика українського походження О. С. Лаппо-Данилевського «Печатки останніх галицько-володимирських князів та їх радників»⁹, що вийшла в 1907 р., присвячена одній із цікавих ділянок української сфрагістики. У ній вивчаються вислі воскові печатки, привішені до грамот князів Андрія і Лева II з 1316 р., князя Юрія II Тройденевича з 1325–1340 рр. та грамоти боярина Дмитра Детька до громади м. Торуня. Всього у праці досліджується дві княжі печатки, що відомі у шести примірниках, і 12 печаток бояр і духовенства.

У науковий обіг печатки галицько-волинських князів ввів ще на початку XIX ст. М. М. Карамзін¹⁰, потім ними зацікавилась досить велика група російських та українських істориків і навіть чеські й польські вчені. Але, незважаючи на пильну увагу до цих пам'яток, при їх дослідженні не обійшлося без помилок, зокрема неправильно були відчитані легенди, переплутано напечатні зображення тощо. Це пояснюється, очевидно, тим, що галицько-волинські печатки з грамотами зберігались у Кенігсберзькому (тепер – Калінінградському) архіві і були відомі дослідникам із описів мало обізнаних у давньоруській сфрагістиці зарубіжних архіваріусів.

О. С. Лаппо-Данилевський двічі відвідав Кенігсберг, ознайомився з грамотами і печатками, зробив детальні описи печаток, вказавши їх розмір, форму, способи прикріплення і порядок розміщення на грамотах. За допомогою зображень на печатках О. С. Лаппо-Данилевський розповів про одяг, взуття, озброєння, регалії княжої влади, кінську зброю, меблі середньовіччя. Він виправив помилки у відчитанні легенд печаток, що трапились раніше, пояснив вживані у написах титули, вказав на палеографічні особливості літер.

Праця «Печатки останніх галицько-володимирських князів та їх радників» прийнята ідеями неокантіанства. Автор заперечує можливість об'єктивного пізнання історії, його мало цікавлять реально існуючі зв'язки сфрагістичних пам'яток з історичною дійсністю, всю увагу він приділяє логіці історичного дослідження, що трактується ним виключно у формальному аспекті. В основу дослідження сфрагістичних пам'яток автор поклав аналогію, яку він розглядав з традиційних для буржуазної історіографії позицій як метод паралелізму і поверхових суб'єктивних зіставлень. У трактовці цього методу О. С. Лаппо-Данилевському властива також певна своєрідність, обумовлена особливостями неокантіанської методології, зокрема, метафізичним протиставленням одиничного і загального,

⁸ Ibid. – С. 108.

⁹ Лаппо-Данилевский А. Печати последних галичско-владимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 211–310, илл.

¹⁰ Карамзин Н. История государства Российского. – Изд. 2. – Т. 4. – Санкт-Петербург, 1819. – Примечания 204, 246, 268, 276.

твердженням, що історичне ціле індивідуальне тією ж мірою, як і його складові частини. Найчіткіше особливості методики О. С. Лаппо-Данилевського виявляються порівняно з методом аналогії К. В. Болсуновського. Якщо останній надмірно розширює межі аналогії, вдаючись при порівняннях до найрізноманітніших ділянок людської практики, то О. С. Лаппо-Данилевський йде шляхом поділу, членування сфрагістичної пам'ятки на безліч елементів. Він порівнює не печатку в цілому, а її складові частини, кожна з яких виступає носієм самодостатньої вартості. Порушуючи принцип історизму, автор зіставляє галицько-волинські печатки із сфрагістичними матеріалами майже всієї середньовічної Європи, незалежно від часу застосування і реальних можливостей взаємодії. Сфрагістична пам'ятка в нього мислиться, таким чином, як своєрідний конгломерат запозичень, впливів і наслідувань.

Печатки цікавлять О. С. Лаппо-Данилевського переважно як пам'ятки культури, речові свідки минулих культурних процесів, яким він відводить провідне місце в історії людства. Не випадково останній, підсумковий розділ праці, озглавлений «Культурне значення печаток останніх галицько-волинських князів та їх радників». Автор перебільшує західноєвропейські впливи на давньоруську сфрагістику. Він твердить, що галицько-волинські печатки були іноземними виробами, привезеними з-за кордону, або виготовленими на місці чужоземними майстрами-торевтами.

Скрупульозно проаналізувавши всі складові елементи печаток, О. С. Лаппо-Данилевський не зміг створити цілісної картини розвитку галицько-волинської сфрагістики кінця XIII – початку XIV ст. Його аналіз, зовнішньо дотепний і витончений, ґрунтувався на хибних засадах, що призвело до розбіжності висновків, а праця в цілому набула мозаїчного вигляду. Такий підхід до вивчення сфрагістичних пам'яток підривав саму ідею об'єктивної історичної закономірності. Всупереч їй автор висунув неокантіанське поняття «індивідуальної» історичної причинності і підмінив науковий детермінізм простим механічним повторенням розрізнених і випадкових явищ. В індивідуальних причинних рядах, сконструйованих О. С. Лаппо-Данилевським, галицько-волинські печатки займають останнє місце після іноземних зразків, що значно відсуває час появи цих пам'яток. У результаті автор припускається помилок у атрибуції печаток. Він приписує печатку з написом «Юрій, король Русі», яку більшість дослідників відносили до періоду князювання Юрія Львовича (1301–1308), останньому галицько-волинському князеві Юрію II Тройденовичу (1323–1340)¹¹. Щоб пояснити факт привішення цієї печатки до грамоти князів Андрія і Лева II з 1316 р., які були попередниками Юрія II Тройденовича на галицькому престолі, О. С. Лаппо-Данилевський висуває сумнівну версію, що їх печатка була втрачена і пізніше, на знак продовження чинності цього акту, замінена печаткою Юрія II Тройденовича. О. С. Лаппо-Данилевського не насторожує навіть та обставина, що збереглась грамота Юрія II Тройденовича з 1327 р., яка текстуально повністю повторює попередній документ. Так недоліки методології О. С. Лаппо-Данилевського призвели до фактичних помилок і, в кінцевому підсумку, позначились на науковій якості праці.

Праця «Печатки останніх галицько-володимирських князів та їх радників», незважаючи на недоліки, була помітним кроком вперед порівняно з сфрагістичними працями другої половини XIX ст. О. С. Лаппо-Данилевський протиставив описовості і фактографії цілісне дослідження. Розроблена ним методика передбачала дослідницький підхід до вивчення сфрагістичних пам'яток.

¹¹ *Лаппо-Данилевский А.* Печати... – С. 242–244.

Праці К. В. Болсуновського і О. С. Лаппо-Данилевського свідчать, що незважаючи на поширення кризових тенденцій на допоміжні історичні дисципліни, в галузі української сфрагістики продовжувалась інтенсивна дослідницька діяльність, нагромаджувався фактичний матеріал, удосконалювалась техніка наукового дослідження.

Збагачується предмет української сфрагістики. Наприклад, К. В. Болсуновський пропонував вивчати печатки і пломби: 1) як джерела для дослідження стародавніх родових знаків; 2) як багатий геральдичний матеріал; 3) як пам'ятки місцевою граверного промислу; 4) як матеріал для вивчення стародавньої іконографії¹². Істотне значення для дальшого розвитку сфрагістики мало застосування фотографії при вивченні печаток, а при їх друкуванні – способу фототипії і фотоцинографії. Фотоілюстрації, які прийшли на зміну літографічним репродукціям, помітно поліпшили якість досліджень, вплинули на точність і результативність сфрагістичних праць.

У розглядуваний період значно розширився джерелознавчий фонд української сфрагістики. Було кілька джерел, які живили сфрагістику новими пам'ятками. Вони надходили з археологічних розкопок, шляхом опрацювання багатих матеріалів архівних сховищ та приватних рукописних збірок, з випадкових знахідок.

Найцікавішими й оригінальними пам'ятками поповнилась сфрагістика з археологічних знахідок. Печатки, виявлені під час археологічних розкопок, земляних робіт або підібрані на поверхні ґрунту, що також мають викопний характер, відносяться, як правило, до давньоруського періоду. Втративши зв'язки з документами, до яких вони колись були прикріплені, і потрапивши у землю, давньоруські печатки змогли витримати випробування часу завдяки тому, що були виготовлені із свинцю, срібла та золота.

Щедрим на давньоруські сфрагістичні знахідки виявився ґрунт Києва та його околиць. Печатки належать до основних атрибутів влади і значна кількість сфрагістичних речей, виявлених у Києві та інших стародавніх центрах, де зосереджувалась княжа адміністрація, церковна ієрархія і панівна верхівка, цілком закономірна. Під час розкопок у садибах Десятинної церкви і Києво-Софійського собору в 1909–1910 рр. архітектор Д. В. Мілеєв виявив сім княжих і митрополичих булл, ще дві свинцеві печатки знайдено у Києві в 1915 р.¹³ Сфрагістичні пам'ятки збудили інтерес київських колекціонерів. Давньоруські булли збирали Т. Т. Кундеревич, його колекція нараховувала 13 печаток, Б. І. Ханенко (9 печаток і 18 пломб), К. В. Болсуновський, В. Е. Гезе, Р. В. Ліщинський та ін.¹⁴ Цікаві сфрагістичні знахідки були виявлені на Чернігівщині у селах Левашківці і Вишеньки, вони поповнили колекції київських музеїв. Нові сфрагістичні матеріали надійшли із стародавніх Галича і Звенигорода.

Більшість давньоруських свинцевих булл, знайдених на території України, датується XI – початком XII ст. З другої половини XII ст. відомі лише окремі екземпляри, в основному, митрополичі булли. На початку XIII ст. південноруські металічні булли зовсім зникають. Свинцеві печатки панують лише у Новгороді і Пскові, де вони відомі протягом XII–XV ст. Чим же можна пояснити занепад вислих свинцевих булл в українських землях. Тут на зміну металічним буллам

¹² Болсуновский К. В. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. – [Вып. 1.] – Киев, 1899. – С. 1.

¹³ Національний музей історії України. Археологічний каталог. – Т. 1, кн. 3. – № 1787–8.

¹⁴ Державний історичний музей у Москві. Відділ писаних джерел. – Ф. 136. – Спр. 10. – Арк. 29, 101, 117.

приходять воскові привісні та прикладні печатки. Зокрема відомі воскові печатки галицько-волинських князів і бояр з кінця XIII – початку XIV ст., печатка громади міста Володимира з 1324 р., печатка новгород-сіверського князя Дмитра 1388 р., печатка галицького князя Любарта з 1366 р. тощо. Досить частими є знахідки перснів-печаток XII–XV ст., за допомогою яких робились відтиски на воскові. Порівняно з свинцевими буллами воскових печаток збереглося небагато, але слід пам'ятати, що віск малостійкий матеріал і не може так успішно як свинець зберігатися у землі. Всі відомі воскові печатки походять з архівних сховищ. Вони знаходяться при оригінальних документах, які дійшли від давньоруського періоду лише в лічених примірниках.

На півдні, у Північному Причорномор'ї виявлено нові античні та візантійські сфрагістичні пам'ятки. Значний інтерес серед дослідників і колекціонерів збудили керамічні клейма, відтиснуті на глиняних виробах за допомогою спеціальних печаток-штампів.

Швидкими темпами збагачується джерелознавчий фонд козацької сфрагістики. Поряд із кількісним зростанням сфрагістичний матеріал розширюється тематично. Крім печаток гетьманів, що були предметом вивчення у попередні періоди, дослідники й колекціонери звертають увагу на сфрагістичні пам'ятки всіх соціальних груп козацтва, адміністративних і правових інституцій Запоріжжя, гетьманського управління. Хронологічно цей матеріал охоплює період з кінця XVI до XVIII ст. включно. Джерелом нагромадження його були архівні сховища, приватні рукописні збірки, особисті документи дворянських і міщанських родин, тобто печатки прикладені до універсалів, актів, листів та інших писаних документів. Збирацька діяльність у галузі козацької сфрагістики, таким чином, була тісно пов'язана з джерелознавством, архівною справою, публікацією документів.

Діяльну участь у розширенні джерелознавчої бази сфрагістики, попередньому дослідженні і збереженні речових сфрагістичних пам'яток взяли музеї України. Сфрагістичні колекції музеїв були неоднаковими як у кількісному, так і науковому відношеннях. Здебільшого це були розрізнені сфрагістичні пам'ятки, що губились серед маси інших експонатів. Як правило, вони різнотипні за призначенням, хронологічно неоднорідні, тому їх досить умовно можна назвати колекціями. Лише окремі музеї володіли сфрагістичними збірками, що становили певну цілість. Цінні у науковому відношенні сфрагістичні колекції зібрали Київський художньо-промисловий і науковий музей, Церковно-археологічний музей Київської духовної академії, Катеринославський обласний музей ім. О. М. Поля, Ставропігійський музей у Львові та деякі інші. Сфрагістичні пам'ятки все частіше вводяться в експозиції музеїв, що дало можливість познайомитись з цими дещо своєрідними пам'ятками широким колам громадськості, відвідувачам музеїв. Сфрагістичні матеріали відображаються в каталогах, покажчиках, путівниках, описах музеїв.

Кількісне зростання сфрагістичних пам'яток вимагало дальшого удосконалення дослідницької техніки, сприяло поширенню проблематики дисципліни. Тогочасні історики, при всій суб'єктивній відмові від будь-якого виду синтетичних праць, змушені були приділяти увагу систематизації і узагальненню сфрагістичних фактів, без чого важко було орієнтуватись у дедалі зростаючому матеріалі. А всяке узагальнення, навіть якщо воно здійснюється на суцільно фактографічних засадах, завжди вимагає певних висновків, передбачає якусь концепцію.

Щодо цього характерна праця відомого вченого і музейного діяча, академіка М. І. Петрова про металічні вислі печатки, опублікована у 1913 р., в якій підведено підсумки дослідження давньоруських сфрагістичних знахідок цен-

тральної частини України¹⁵. Вона має формально-речознавчий характер. Головна увага у праці приділяється вивченню напечатних зображень, відчитанню написів, визначенню осіб, які виставили печатки. Серед інших праць вона виділяється обсягом дослідження, прагненням автора охопити якомога ширше коло пам'яток. У дослідженні описано близько 25 південно-руських булл – практично все, що було відоме на той час в даній галузі. Всі досліджувані печатки автор поділяє на чотири категорії: княжі, митрополичі булли, печатки службових осіб, до яких відносяться булли «от Ратибора», і печатки, приналежність яких не вдалося встановити. Описи супроводжуються цікавими даними про місця знахідок і збереження печаток, про обставини, за яких вони були виявлені, що має важливе значення для паспортизації сфрагістичного матеріалу.

Праця не позбавлена певних узагальнюючих тенденцій. Так, М. І. Петров встановлює тісні зв'язки між візантійськими і давньоруськими сфрагістичними пам'ятками, які виявляються у характері зображень, написах і стилістичних особливостях печаток. Але він перебільшує візантійські впливи на давньоруську сфрагістику, називає вітчизняні печатки копіями іноземних зразків¹⁶. У вступній і заключній частинах праці автор коротко розповідає про історію збирання і вивчення південно-руських булл, порушує питання про предмет сфрагістики, основне завдання якої, на його думку, повинно полягати у дослідженні напечатних іконографічних типів – основи вивчення стародавньої іконографії.

М. І. Петрову досить правильно вдалося визначити характер зображень на давньоруських печатках. Він зазначає, що на них рідко карбувалися портрети власників печаток та їх герби. Як правило, на печатках зображалися святі – патрони власників печаток. На деяких печатках є лише імена, без відповідних зображень¹⁷.

Поряд з давньоруськими пам'ятками українські історики приділяють увагу козацькій сфрагістиці. Наприкінці досліджуваного періоду з'являються підсумкові праці про козацькі печатки М. Слабченко й І. Крип'якевича.

Брошура Марії Слабченко «Матеріали з малоруської сфрагістики» вийшла в Одесі у 1912 р.¹⁸ Вона невелика за обсягом, але хронологічно охоплює понад два століття (XVII – початок XIX) розвитку сфрагістики України. М. Слабченко зібрала майже весь розрізнений матеріал про козацькі печатки, накопичений на той час дослідниками української сфрагістики, і значно доповнила його цікавими матеріалами власної збірки. Проте цілісної картини розвитку запорізької сфрагістики вказаного періоду М. Слабченко не вдалося створити. Дослідницю цікавлять, головним чином, два елементи печаток – сюжетні особливості зображень і форма пам'яток. Вона застосовує класифікаційні схеми німецьких вчених Ф. К. Гогенлоє-Вальденбурга і Х. Гротефенда, які групували сфрагістичні пам'ятки за зовнішніми ознаками.

Тематично праця поділяється на три частини. У першому розділі, найбільшому за обсягом, розглядаються печатки козацької старшини, військових об'єднань, у другому – гетьманські печатки XVII ст., у третьому – печатки куренів і запорізьких паланок. Переважна кількість зголошених пам'яток вперше вводиться у науковий обіг. На жаль, у брошурі відсутні ілюстрації, так необхідні при дослідженні сфрагістичних пам'яток.

¹⁵ Петров Н. Южно-русские металлические вислые печати дотатарского периода // Труды имп. Киевской духовной академии. – 1913. – Кн. 5. – С. 59–73; Чтения в Церковно-историческом и археологическом обществе при имп. Киевской духовной академии. – Киев, 1913. – Вып. 11. – С. 114–158.

¹⁶ Петров Н. Южно-русские металлические вислые печати... – С. 72.

¹⁷ Там само. – С. 59–73.

¹⁸ Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике. – Одесса, [1912]. – 16 с.

Стаття І. П. Крип'якевича «З козацької сфрагістики, що побачила світ на початку 1917 року має конкретно-історичне спрямування¹⁹. І тематично, і хронологічно вона вужча за брошуру М. Слабченко. В ній розглядаються печатки гетьманів запорізького війська, які дослідник називає урядовими печатками. У праці вивчаються печатки гетьманів Гната Василевича з 1596 р., Михайла Дорошенка 1623–1627 рр., Ілляша Караїмовича 1638 р., Богдана Хмельницького (3 типи), Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері (3 типи), Івана Брюховецького (2 типи), Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Михайла Ханенка, Андрія Могили, Івана Скоропадського (2 типи).

У детальних описах печаток І. П. Крип'якевич фіксує розмір, форму, характер зображення і напис пам'яток, інформує про документи, до яких вони прикріплені. Найбільш вживані і характерні види печаток подаються у фотографічних знімках, що дозволяє наочно уявити козацьку сфрагістику.

Особливу увагу дослідник приділяє печаткам Богдана Хмельницького, відомих на той час у трьох варіантах. Довгий список документів, наведених біля кожної печатки, дозволяє визначити час користування цими пам'ятками. Так, печатка Б. Хмельницького першого типу застосовувалась протягом 1648–1651 рр., другого – 1652–1654 рр., третього – після 1654 р. Третій тип печатки вживався також наступниками Б. Хмельницького. Висновки І. П. Крип'якевича про час застосування печаток Б. Хмельницького стали міцною підвалиною джерелознавчого аналізу документів періоду визвольної війни 1648–1657 рр.

Розділ про гетьманські печатки завершується зведеною таблицею написів. Автор вказує на три основних види легенд: 1) найдавніші запорізькі печатки з написом «Копия Войска Запорозкого», 2) печатки, в легендах яких є слова «его королевской милости», 3) печатки з написом типу «печать царского величества Войска Запорозкого». Зміни у написах відбивають політичне становище козацтва і виразно свідчать про характер історичних подій, що відбувались на Україні. Вони вказують на політичну орієнтацію, до якої належав кожен гетьман.

Розпочавши дослідження з відомих за попередніми публікаціями печаток, І. П. Крип'якевич значно розширює джерелознавчу базу української сфрагістики. Він залучив невідомі раніше козацькі печатки з рукописних збірок Львова, московських і варшавських архівів, в яких він побував за завданням Наукового товариства ім. Шевченка.

Стаття І. П. Крип'якевича «З козацької сфрагістики» не втратила свого наукового значення до нашого часу. Завдяки ретельно витриманій автором хронологічній послідовності, в якій подається сфрагістичний матеріал, праця дозволяє скласти досить повне уявлення про головні напрямки розвитку козацької сфрагістики, про характер, стиль та основні відміни напечатаних зображень і легенд.

В. Л. Модзалевський і В. К. Лукомський використали печатки козацької старшини при укладанні «Малоросійського гербовника»²⁰. У книзі подаються короткі описи печаток, що були єдиним джерелом при визначенні офіційно не затверджених гербів, та печатки, які підтверджували давність користування емблемами, що увійшли до гербів українського дворянства. Всього у гербовнику описано близько 130 печаток, значно більше, ніж в інших працях, що робить його важливим джерелом української сфрагістики.

¹⁹ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1917. – Т. 123–124. – С. 1–16, 6 табл., іл.

²⁰ Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – Санкт-Петербург, 1914. – 214 с., илл.

Велика кількість печаток, зголошених у працях М. Слабченко, І. П. Крип'якевича і, особливо, у «Малоросійському гербовнику», свідчить про значне поширення їх на Україні і вказує на соціальне розшарування серед козацтва.

Малодослідженим питанням міської і сільської сфрагістики присвячені стаття відставного землеміра з Кременчука, члена Полтавської архівної комісії П. А. Китицина про печатки міст Лубни, Миргорода, Остапівського волосного управління та один із параграфів книги польської дослідниці С. Стшетельської-Гринберг про печатки сільських громад Старосамбірського повіту у Східній Галичині²¹. Проте, дослідження печаток міст, цехів та сільських громад – однієї з найцікавіших і своєрідних галузей української сфрагістики, що найближче стояла до народних мас, – не набрали скільки-небудь помітного розмаху у дореволюційній історіографії.

Наприкінці XIX – початку XX ст. на Україні продовжувалось вивчення античних сфрагістичних пам'яток, головним чином гем, скарабейів і керамічних клейм Північного Причорномор'я. Певну роль у дослідженні цих пам'яток відіграв колекціонер з Чернігівщини Т. В. Кибальчич. На матеріалах власної збірки, що налічувала понад тисячу речових пам'яток, Т. В. Кибальчич прочитав доповіді на засіданнях Російського археологічного товариства і Петербурзького археологічного інституту і видав декілька каталогів²².

У 1910 р. він опублікував каталог «Південно-руські геми»²³, в якому підвів підсумки своєї збирацької діяльності. Каталог має підкреслено інвентарний характер, сфрагістичні пам'ятки різних греко-римських і візантійських колоній Північного Причорномор'я описуються в ньому без жодної системи і класифікації. Незважаючи на фактографічність, каталог має велику наукову цінність, в ньому зголошено 511 гем, камей і античних перснів-печаток, більшість з яких вперше вводиться у науковий обіг. В описах коротко характеризуються зображення, вказується місце знахідки або придбання пам'яток, породи каменів. До книги додано 19 майстерно виконаних фототипічних таблиць зі знімками пам'яток гліптики.

Описам передують невеликі нариси про застосування дорогоцінного і напівдорогоцінного каміння у стародавньому світі та в середні віки, про практику застосування і техніку виробництва гем. Досить часто геми в перснях відігравали роль печаток.

Т. В. Кибальчич виявив наукове розуміння причин релігійних вірувань і забобонів, до сфери яких він відносив культ коштовного каміння. На противагу більшості дореволюційних дослідників, які вбачали таємничий, загадковий зміст у символічних знаках, карбованих на пам'ятках прикладного мистецтва, їх надприродне, трансцендентальне походження, Т. В. Кибальчич вважав символіку і релігійні вірування «фантастичним уявленням дитячого віку людства»²⁴.

Т. В. Кибальчич мав обмежене уявлення про історичну і художню вартість гем, але він один з перших висунув здогад, що з допомогою цих пам'яток можна познайомитись з стародавніми статуями, які не збереглися, а також відновлювати їх

²¹ Известия имп. Археологической комиссии: Прибавление к вып. 3. – 1902. – С. 71–72; Лазаревский И. Выставка гемм // Архитектурный музей имп. Академии художеств. – 1902. – № 4. – С. 39–40.

²² Кибальчич Т. В. Каталог гемм (драгоценных резных камней), собранных преимущественно в Южной России. – Киев, 1896. – 32 с.; *Його ж.* Catalogue des camees et pierres gravées antiques, du moyen-âge et modernes orfèvrerie antique provenant de la collection de m. Kibaltchitch. – Paris, 1905. – 20 p.

²³ Кибальчич Т. В. Южно-руссские геммы. – Берлин, 1910. – 66 с., 19 табл. илл.

²⁴ Там само. – С. 4.

пошкоджені фрагменти. Автор встановлює тотожність зображень гем з монетами, подібність у техніці різьби, що дозволяє взаємоперевіряти і визначати ці пам'ятки.

Античні керамічні клейма вивчали професор Історико-філологічного інституту в Ніжині Б. Ф. Бурзі, директори Керченського археологічного музею В. В. Шкорпил і Ю. Ю. Марті, член Таврійської архівної комісії І. І. Махов та ін.²⁵ В їх працях зголошено понад 500 давньогрецьких клейм на амфорах, цеглі та інших глиняних виробках.

Сфрагістичними пам'ятками зацікавились наукові товариства та губернські архівні комісії, які відіграли активну роль у популяризації сфрагістичних знань. На засіданні Історико-філологічного товариства при Ніжинському інституті Є. І. Кашпровський прочитав реферат про печатку, прикладену до грамоти смоленського князя Мстислава Давидовича з Ригю і Готським берегом 1229 р. На основі сфрагістичних даних Є. І. Кашпровський переглянув приналежність договору і відніс його до іншого смоленського князя Федора Ростиславича²⁶.

Члени Наукового товариства ім. Шевченка у Львові обговорили сфрагістичну працю І. П. Крип'якевича, львівське Геральдичне товариство вивчало гербові печатки польської і литовської шляхти, а Подільське церковне історико-археологічне товариство – печатки цехів Кам'янця-Подільського²⁷.

Більше уваги, ніж у попередній період, надавалось сфрагістиці в університетських курсах з допоміжних історичних дисциплін. Основи сфрагістики викладались у курсах дипломатики та палеографії, які в Київському університеті вели проф. П. В. Владимирів і В. М. Перетц, в Одеському – проф. І. С. Некрасов, у Львівському – проф. С. Закревський²⁸. Сфрагістика входила також до систематичного вступу історичних студій і курсу методики наукового дослідження, які читав у Львівському університеті проф. Л. Фінкель²⁹. Спеціальний курс сфрагістики середніх віків у Львівському університеті у 1912/13 навчальному році викладав відомий спеціаліст з допоміжних історичних дисциплін В. Семкович³⁰.

Київська комісія для розбору стародавніх актів випустила за редакцією І. М. Каманіна учбовий посібник з історії українського письма, в якому подавались знімки печаток. Більшість документів і прикріплені до них печатки вперше вводились до наукового обігу, тому, крім навчального значення, посібник мав також певну джерелознавчу цінність. Серед печаток особливо цікаві сфрагіси київ-

²⁵ Бурзи Б. Неизданные штемпеля на ручках греческих амфор // Известия Историико-филологического института кн. Безбородко в Нежине. – 1906. – Т. 22. – С. 1–29 (окр. паг.); Марті Ю., Шкорпил В. Керамические надписи, хранящиеся в Мелек-Чесменском кургане в г. Керчи // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1910. – Т. 28. – С. 109–157; Махов И. И. Амфорные ручки Херсонеса Таврического с именами астиномов // Известия Таврической учёной архивной комиссии. – 1912. – № 48. – С. 150–183, илл.

²⁶ Сборник Историико-филологического общества при институте кн. Безбородко в Нежине. – 1903. – Т. 4, протоколы. – С. 17–22.

²⁷ Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – Ч. 58–59. – Львів, 1914. – С. 15; Miesięcznik heraldyczny. – 1913. – № 11–12. – С. 176–190; Музей Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1909. – С. 12.

²⁸ Университетские известия. – Киев, 1898. – № 9. – С. 5; 1907. – № 10. – С. 4; Обзорение преподавания в имп. Новороссийском университете 1895–1896 акад. год. – Одесса, 1895. – С. 12.

²⁹ Кісь Я. До історії розвитку допоміжних історичних дисциплін у Львівському університеті // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – № 4. – С. 39.

³⁰ Skład personelu i program wykładów w półroczu zimowym 1912–1913. – Lwów, 1912. – S. 14.

ського магістрату з 1638 і 1700 р., на яких зображено арбалет (самостріл), що був гербом Києва³¹.

Завершуючи статтю, слід розглянути ще питання про використання сфрагістичних даних у загальноісторичних дослідженнях. Хоча мова може йти про застосування лише окремих примірників печаток, але за їх допомогою було з'ясовано ряд цікавих фактів, про які збереглось недостатньо писемних джерел. Вище вже говорилося про печатки Галицько-Волинського князівства I пол. XIV ст., які породили велику літературу і допомогли вивчити одне з спірних питань про останніх галицько-волинських князів³². Ю. А. Кулаковський використав печатку київського боярина і тисяцького Ратибора, знайдену в Криму, при дослідженні маловідомої історії Тмутараканського князівства³³. Д. І. Багалій вивчав печатку «архонтиси Росії» Феофанії Музалон, дружини тмутараканського і чернігівського князя Олега Святославича. Печатка свідчить про один з моментів русько-візантійських зв'язків кінця XI ст.³⁴

Таким чином, у кінці XIX – початку XX ст. сфрагістичні дослідження в Україні, не зважаючи на наявність кризових тенденцій, розгорнулися досить широко й охопили ряд цікавих питань. Продовжувалось нагромадження джерельної бази цієї дисципліни, удосконалювалась техніка і методика наукового дослідження. Більшість праць зі сфрагістики мали джерелознавчий характер, у них головна увага приділялась реєстрації та описові сфрагістичних пам'яток. З нагромадженням сфрагістичного матеріалу проводилась також його попередня систематизація і класифікація. Була зроблена спроба залучити сфрагістичні пам'ятки до вивчення деяких конкретних історичних подій і явищ, про які недостатньо збереглось писемних даних. Але при всьому багатстві і науковій цінності зібраного фактичного матеріалу, печатки не були використані повною мірою для вивчення соціально-економічної та суспільно-політичної історії. У кращому разі вони розглядались як історико-дипломатичні джерела, пам'ятки матеріальної культури та мистецтва.

Публікується за гранками статті: *Гавриленко В.* Українська сфрагістика кінця XIX – початку XX ст. (Редакційний № 398) // *Середні віки на Україні.* – Київ, 1973. – Вип. 2. – С. 129–139. Вихід збірника був заборонений ідеологічним відділом ЦК КП України.

³¹ Палеографический изборник. – Киев, 1899. – Вып. 1. – № 30, 66.

³² *Иванов П. А.* Исторические судьбы Волынской земли. – Одесса, 1895. – С. 189–190.

³³ *Кулаковский Ю.* Прошлое Тавриды. – Киев, 1906. – С. 85.

³⁴ *Багалея Д. И.* Русская история. – Т. 1. – Москва, 1914. – С. 490, илл.

Джерело історії

До маловідомих галузей історії належить спеціальна історична дисципліна – сфрагістика, яка вивчає печатки, свинцеві пломби, геми, скарабеї, клейма, знаки – штампи тощо.

Функції сфрагістичних пам'яток дуже різноманітні: ними завірялись старовинні грамоти, акти, документи, опечатувались тюки товарів, посудини з рідиною; вони ставились на керамічних та металевих виробах, зокрема, на козацькій зброї, на будівельних матеріалах. Будучи продуктом певної історичної епохи, певного суспільного устрою, печатки відбивають характерні особливості свого часу, подають відомості про події та факти минулого.

На них нерідко карбувались старовинні замки, міські брами, селянські хати, відображалась флора і фауна. Досить поширеними на печатках були зображення дерев, знарядь праці, інвентаря лісорубів. Лісовим спеціалістам варто було б залучити печатки для комплексного дослідження типів і видів лісових культур, історії лісозаготівельних знарядь.

Пропонуємо читачам газети печатки міст Стрия (мал. 1) та Судової Вишні (мал. 2), села Лужок Верхній Старосамбірського району Львівської області, (мал. 3), на яких зображені дерева. Спеціалістам не важко розпізнати їхні породи.

1

2

3

4

Високою майстерністю відзначається печатка села Корчин Сколівського району Львівської області (мал. 4.), на якій майстерно вирізьблені два бойківських лісоруби. Характерні етнографічні особливості їхнього одягу, взуття, головних уборів, карпатських топірців. Навколо печатки напис: **«ПЕЧАТЬ ГРОМАДИ КОРЧИНА»**. В умовах шляхетської Польщі, коли переслідувалися наша мова й культура, напис українською мовою на печатках, які були офіційними атрибутами влади, факт надзвичайно рідкісний, дуже вимовний і не позбавлений політичного звучання.

Публікується за виданням: Гавриленко В. О. Джерело історії // Львівський лісотехнік. – Львів, 1989. – 17 листопада (№ 33). – С. 2.

Сфрагістика

Сфрагістика, або ж сигіллографія (від грец. *сфрагіс* – печатка, лат. *sigillum* – печатка) – спеціальна (допоміжна) історична дисципліна, яка займається вивченням типів, форм, зображень, написів, способів прикріплення, матеріалу виготовлення, правового значення печаток, а також циліндрів стародавнього світу, гем (інталій), скарабеїв та інших сфрагістичних знаків із метою встановлення вірогідності, датування, авторства документів, вивчення матеріальної і духовної культури, мистецтва, іконографії, форм суспільних комунікацій, політології, релігієзнавства, соціальної антропології, історії письма тощо.

Відбиток печатки з
універсалу гетьмана
Г. Лободи, 1595.
Реконструкція

Перші відомості про печатки сягають IV тис. до н. е. У Месопотамії, Єгипті, Вавилоні, Ассирії печатки мали форму циліндрів, глиняних плиток, гем-перснів. Вони відігравали роль знаків, які забезпечували непорушність речей. У Стародавній Греції та Римі Стародавньому печатки гарантували автентичність, посвідчували вірогідність написаного (листи, тестаменти, рахунки, розписки). Печатка також znana і на сторінках Святого Письма.

У середньовіччя, починаючи з часів Каролінгів (VIII ст.) і до XVI ст. включно, печатки були найважливішим критерієм легітимності документів, підпис мав другорядне значення. Не випадково цюрихський канонік, кантор Конрад із Муре (трактат «*Summa de arte prosandi*» (1275) – одне з перших відомих досліджень печаток у контексті способу спорядження актового матеріалу) назвав печатку тілом документа на противагу тексту – його душею («...*sigillum, quod se habent ad modum corporis*»).

Важливість печатки в діловодстві зумовила створення правил використання печаток та способів супроводження ними документів. У 1166 р. Папа Римський Александр III видав буллу, згідно з якою печатка визнавалася як одна із головних ознак легітимності документа. Будь-яке пошкодження печатки або ж її відсутність на документі могли свідчити про неавтентичність написаного.

У середньовіччі печатка була ознакою високого соціального статусу, виконувала роль пропаганди політичної програми монархів, князів, шляхти. Печатки також мали церкви, монастирі, церковні ієрархи, духовенство, органи міського самоврядування, судові інституції, цехи, братства, селяни, міщани.

На печатках зображувалися образи власників (тип печаток портретний), їхні герби, святі патрони (покровителі), символи, пов'язані з характером діяльності власника тощо.

Відбиток печатки
гетьмана П. Конаше-
вича-Сагайдачного,
1620–1622

Матриця печатки
Коша Війська
Запорозького
Низового,
II пол. XVII ст.

Сфрагістичний образ доповнювався довільним (один або кілька рядків) написом (легендою, епіграфом). Зазвичай, епіграф вказував на ім'я власника печатки, його статус, географічну ознаку.

Використання печаток регулювалося юридичними актами (за білоруським істориком А. Цітовим – «сфрагістичним законодавством»). Важливість і значимість печатки у справочинстві зумовлювали спроби виготовлення й використання фальшивих печаток.

Форма. Дослідники сфрагістики виділяють близько 20-ти форм печаток. Найбільш популярними з них є круглі, овальні, прямокутні, еліпсоподібні.

Матеріал. У середні віки печатки були металеві (срібні, золоті, свинцеві) та воскові. У період превалювання пергаменту поширеними були печатки вислі – привішувалися до документа в наступний спосіб: у нижній частині пергаменту робили отвори, крізь які протягали шовкові чи інші шнурки. На них клали воскову масу і спеціальними приладами (буллотириями) притискали її з обох сторін. У результаті отримували двосторонню вислу печатку. Часто замість шнурочків використовувалися пергаментні смужки. Для збереження воскового сфрагісу від пошкоджень його вкладали в мішечки або металеві футляри (т. зв. кустодії, від лат. *custodia* – охорона). Був також інший спосіб виготовлення вислої печатки – у воскову мисочку (через отвір якої протягували шнурочки) вливали віск, а потім прикладали толоку (штемпель).

Починаючи із XVI ст., коли на зміну пергаменту прийшов папір, вислі печатки поступово замінюються відтиском на документі. Віск чи воскова мастика накладаються безпосередньо на документ, досить часто вони покриваються клаптиком паперу, міцно притискаються матрицею печатки. Як наслідок, папір ставав складовою частиною відтиску. Подібна техніка застосовувалася аж до початку XX ст. Як матеріал відтиску побутовув іспанський лак (сургуч), меншою мірою смола, тісто. З кінця XVII ст. розповсюджується сажа, фарба, чорнило, а також т. зв. паперові печатки – витиснені насухо.

Досить популярними були печатки-персні (сигнети), якими послуговувалися шляхетські родини.

Печатки засвідчували документи, надавали їм юридичної сили, що підтверджують коробораційні (сигіляційні) формули в текстах писемних пам'яток.

Перші згадки про печатки в давньоукраїнських джерелах належать до часів Київської Русі. В «Повісті временних літ» містяться згадки про сфрагіси київського князя Ігоря. У період українського середньовіччя печатки були вислі, металеві (свинцеві), які називалися буллами. Окрім князів їх використовували ієрархи церкви, урядники.

У Галицько-Волинській державі функціонували печатки воскові, що було свідченням близьких взаємин

Печатка сажотрусів м. Львова із зображенням патрона цеху – св. Флоріана, 1793

Відбиток печатки пожежної охорони м. Львова, початок XX ст.

Відбиток печатки парафіяльного костелу св. Варвари у м. Бердичів, XIX ст.

із країнами Центральної та Західної Європи, де власне воскові сфрагіси домінували.

З другої половини XIV ст. із запровадженням у містах магдебурзького права поширилася міська печатка. Одним із перших міську печатку з-поміж українських міст набув Львів (середина XIV ст.). Правдоподібно, в цей період поширилися печатки цехів Галичини. Український історик В. Гавриленко, досліджуючи грамоту львівських цехів від 1425 р. припускає, що сигіллами виробничих корпорацій могли функціонувати значно раніше згаданої дати. У Новітні часи набула поширення так звана написова печатка, на якій відсутнє зображення.

Відбиток печатки повітового суду Української Народної Республіки в м. Жовква, 1919

Відбиток печатки Української Академії Наук у Києві, 1918

Застосування печаток на українських землях регламентувалося законодавчими нормами – Статутами Великого князівства Литовського (1529, 1566, 1588), «Правами, за якими судиться малоросійський народ» (1743), органами влади держав, у складі яких перебували українські землі, а також розпорядженнями світських, церковних інституцій.

Український сфрагістичний матеріал Х–ХХ ст. (печатки князівські, шляхетські, міські, сільські, цехові, братств, освітніх і державних установ, церков, монастирів, козаків, гетьманів) доводить, що печатка була виразом естетичних смаків, політичного, соціального, релігійного статусу, своєрідним автопортретом власника.

Історіографія. У поле наукової уваги печатки, як згадано вище, потрапили, щонайменше, в XIII ст. Француз Ж. Мабільйон 1681 р. у трактаті «*De re diplomatica libri sex*» особливу увагу приділив печаткам як невід'ємному атрибуту актового матеріалу. У XVIII ст. печатки були у фокусі наукового вивчення німецьких дослідників Й. Гейнекція, Й. Геймана (запровадив термін «сфрагістика»), Й. Гаттерера, Г. Ерхарда, Ф. Гуха.

Впродовж XIX ст. виходили друком каталоги печаток та їх опрацювання з архівів, бібліотек та музеїв багатьох європейських країн. Сфрагістика стала самостійною науковою дисципліною.

Нині сфрагістичні дослідження в Європі координує Міжнародний сфрагістичний комітет. Одним із результатів його роботи є «Міжнародний сфрагістичний словник» (1990), в якому представлені ключові поняття сфрагістики 13-ма мовами.

В Україні початок вивчення сфрагістичних матеріалів пов'язують з університетськими викладачами Г. Уліхом (Львів, 1785) та К. Пауловичем (Харків, 1828), які одні з перших впровадили вивчення печаток у навчальний процес.

Одним із перших українських дослідників, який науково опрацював сфрагістичні пам'ятки, був митрополит київський Євгеній (Болховитінов; 1818). На ниві української сфрагістики працювали О. Лазаревський, А. Скальковський, М. Грушевський, К. Болсуновський, І. Крип'якевич, Б. Барвінський, Т. Кибальчич, М. Слабченко, М. Петров, Д. Яворницький, В. Гавриленко, О. Маркевич,

А. Бабенко та ін. Цікаві матеріали нагромадили й оприлюднили в контексті вивчення писемних, речових пам'яток музеї, архіви, археографічної комісії.

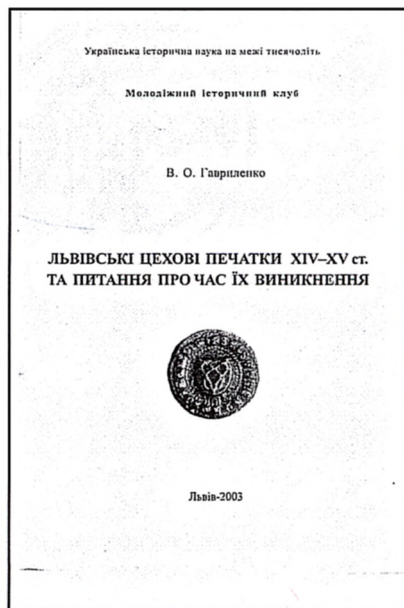
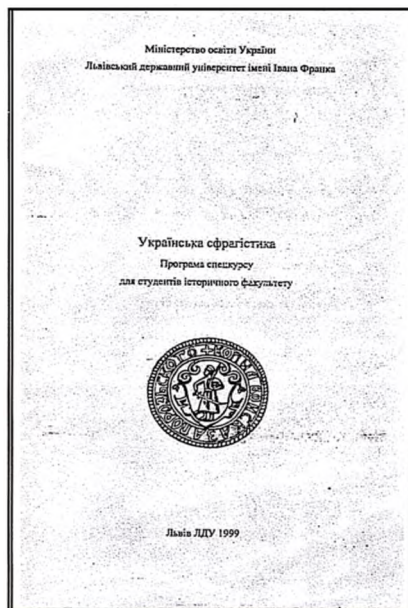
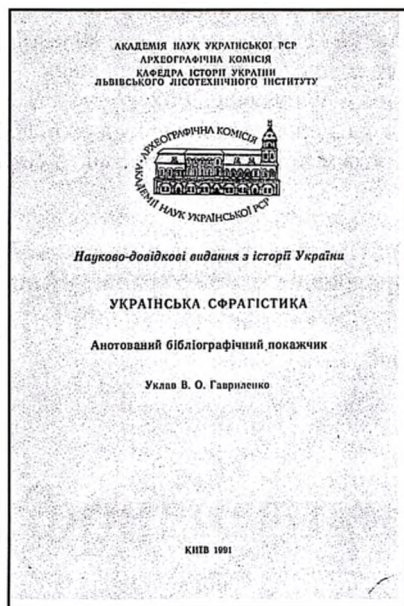
Сфрагістика перебуває в тісному зв'язку з іншими галузями історичних знань: археологією, джерелознавством, дипломатикою, геральдикой, нумізматиною, генеалогією, мистецтвознавством, іконографією.

Сфрагістичний матеріал нині зберігається в різному фізичному стані в українських архівах, бібліотеках, музеях, приватних збірках. У музейних фондах печатки здебільшого перебувають у нумізматичних колекціях, у загальних збірках, а, відтак, вони є мало вивченими та недостатньо інвентаризованими. Тому дослідження печаток внаслідок розпорошеності досить ускладнене. Значна їх частина потребує реставрації, покращення умов зберігання. Першочерговим завданням української сфрагістики є інвентаризація та каталогізація сфрагістичних пам'яток, які зберігаються в Україні. Пошуково-дослідницьку роботу слід проводити і в закордонних наукових інституціях, де зберігається сфрагістичний матеріал у хронологічних рамках від середньовіччя до ХХ ст. включно.

Нагальною потребою є виконання копій печаток (муляжів), зокрема, з метою їх використання під час практичних занять із спеціальних історичних дисциплін на історичних факультетах. Очевидно, доречним є створення кабінетів сфрагістики в тих архівах та музеях, де в цьому є необхідність.

Українські сфрагістичні дослідження нині концентруються в інституціях Національної академії наук України (Інститут історії України НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України), у Львівському національному університеті імені Івана Франка, Національному університеті імені Тараса Шевченка, у Чернігівському історичному музеї, приватному Музеї родини Шереметьєвих у Києві. Від 2011 р. у Києві виходить часопис «Сфрагістичний щорічник», на шпальтах якого друкуються матеріали міжнародних сфрагістичних конференцій, започаткованих у Києві 2010 р.

Література: *Евгений митрополит [Болховитинов]*. Примечания на грамоту великого князя Мстислава Владимировича и сына его Всеволода Мстиславовича, удельного князя новгородского, пожалованную Новгородскому Юрьеву монастырю // Вестник Европы. – 1818. – Ч. 100. – № 15–16; *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского: Извлечена из собственного запорожского архива. – Одесса, 1841; *Лазаревский А.* Сфрагистическая заметка // Черниговские губернские ведомости. – 1858. – № 9; *Lecoq de la Marche. Les Sceaux.* – Paris, 1889; *Болсуновский К.* Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. – Киев, 1899–1914. – Вып. 1–3; *Петров Н.* Южнорусские металлические вислые печати дотатарского периода // Труды имп. Киевской духовной академии. – Киев, 1913. – Кн. 5; *Круп'якевич І.* З козацької сфрагістики // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1917. – Т. 123–124; *Gutowski M., Haisig M., Mikucki S.* Sfragistyka. – Warszawa, 1960; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика: Питання предмета та історіографії. – Київ, 1977; *Vocabulaire international de la sigillographie.* – Roma, 1990; *Грабова Н.* Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222; Українська сфрагістика: Анотований бібліографічний покажчик / Уклад. *Гавриленко В.* – Київ, 1991; *Ситий І.* Миські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: Каталог. – Львів; Чернігів, 1995; *Перкун В.* Церковна сфрагістика Правобережної України (1793–1917): Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – Київ, 2002; *Ситий І.* Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.): За архівними матеріалами Чернігівського історичного

музею імені В. В. Тарновського: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – Київ, 2002; *Однороженко О.* Державна і земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорізького: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – Київ, 2003; *Скочилас І.* Парафіяльна сфрагістика Перемиської єпархії кінця XVIII – початку XX ст.: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – Київ, 2004; *Szymański J.* Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2002; *Перкун В.* Українські сфрагістичні студії 1991–2008 рр.: Стан та перспективи досліджень // Український історичний журнал. – 2010. – № 1; Сфрагістичний щорічник. – Київ, 2011. – Вип. 1.

Публікується за виданням: *Гавриленко В. О., Перкун В. П.* Сфрагістика // Енциклопедія історії України. – Київ, 2012. – Т. 9. – С. 919–921, іл.

РОЗДІЛ II

Візантійська сфрагістика

До історії дослідження візантійської сфрагістики

Назва «сфрагістика» походить від грецького слова «сфрагіс», що означає печатка. Це допоміжна історична дисципліна, яка вивчає печатки як самостійні історичні джерела. Окрему галузь у сфрагістиці становлять візантійські сфрагістичні пам'ятки. Вони мають багато спільних рис з вітчизняними печатками, тому в їх дослідженні діяльну участь взяли вчені нашої Батьківщини.

Візантійські печатки на території нашої країни відомі ще з часів Київської Русі. Вони згадуються у літописі «Повість временних лет» під 945 р. Але їх дослідження розпочалося лише в кінці XVIII ст. з виходом у світ підручника з дипломатики львівського вченого Г. Уліха.

В середині XIX ст. були надруковані праці Е. Болховитінова, Б. В. Кене, П. Ю. Сабатьє, в яких викладені основи візантійської сфрагістики. Винятково важливе значення для розвитку візантійської сфрагістики мали знахідки візантійських молівдовулів (вислих свинцевих печаток) під час розкопок у стародавньому Херсонесі (біля сучасного м. Севастополя). Херсонеські знахідки були детально описані одеським вченим В. Н. Юргевичем та дослідником російської нумізматики І. І. Толстим.

В останній чверті XIX ст. візантійськими печатками зацікавилися музеї і колекціонери-аматори. Цікаві зразки візантійських молівдовулів нагромадили Київський церковно-археологічний музей, Херсонеський музей, музей Одеського товариства історії і старожитностей, українські збирачі печаток М. О. Леопардов, К. В. Болсуновський та ін.

Значні успіхи у розвитку візантійської сфрагістики були досягнуті на рубежі XIX–XX ст. Приват-доцент Петербурзького університету М. І. Ростовцев описав сфрагістичну збірку Паризької Національної бібліотеки; український колекціонер Т. В. Кибальчич зібрав та видав колекцію гем; Х. М. Лопарєв вивчив печатку дружини чернігівського князя Олега Святославича Феофанії Музалон, яка була родом із Візантії.

Великий внесок у розвиток візантійської сфрагістики зробив Російський археологічний інститут у Константинополі, його співробітники зібрали 5270 печаток. Науковим опрацюванням цієї збірки займався Б. А. Панченко, він видав великий «Каталог молівдовулів» та опублікував декілька статей зі сфрагістики.

Найбільш видатним представником візантійської сфрагістики в Росії був М. П. Лихачов. В його особі поєднується викладач, колекціонер і вчений-дослідник. М. Лихачов читав курс сфрагістики в Петербурзькому університеті та Археологічному інституті, його зусиллями складена найбільша в світі приватна колекція візантійських печаток – понад 6700 молівдовулів, близько 100 матриць та багато гіпсових відливів печаток. Він докладно вивчив печатки візантійських імператорів та патріархів Константинополя і перший серед дослідників почав розглядати сфрагістичні пам'ятки як повноцінні твори мистецтва.

Працями Б. А. Панченка і М. П. Лихачова вітчизняна сфрагістика була введена на одне з провідних місць у світі. Без залучення їхніх робіт неможливе жодне серйозне дослідження зі сфрагістики Візантії.

Нова сторінка у розвитку візантійської сфрагістики відкрилась після Жовтневої соціалістичної революції. Інтенсивну наукову діяльність продовжував М. П. Лихачов, який у 1928–1930 рр. опублікував капітальне дослідження

«Материалы для истории византийской и русской сфрагистики» (2 випуски) та написав декілька рукописів, що чекають на видання. У 20–30-х роках цікаві роботи надрукували Н. В. Ізмайлова, В. І. Лебедева і А. Ф. Вишнякова.

Значне поживлення у вивченні печаток Візантії спостерігається останнім часом [кінець 1960-х років]. У роботах В. С. Шандровської, А. В. Банк, М. К. Каргера, Н. В. П'ятишевої, А. Л. Якобсона, М. Н. Лордкіпанідзе та інших докорінно переглянуто погляди на завдання сфрагістики. Вони залучають печатки для вивчення деяких питань соціальної і політичної історії, мистецтва Візантії.

Але, на жаль, дослідження візантійської сфрагістики не встигає за потребами, які висуває перед цією дисципліною історична наука. Вченим необхідно докорінно поліпшити становище у цій галузі історичних знань. Важливе значення має, зокрема, вивчення історіографії питання.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* До історії дослідження візантійської сфрагістики // Перша обласна конференція молодих науковців Львівщини. – Львів, 1970. – С. 28–30.

Византийская сфрагистика в отечественной историографии (Библиографический указатель)

В предлагаемом указателе отражены работы отечественных исследователей византийских печатей, опубликованные с конца XVIII в. по 1965 г. в русских и иностранных изданиях. В указателе также собраны работы о византийских геммах, которые довольно часто выполняли функции печатей. При подборе литературы по византийской глиптике предпочтение отдавалось работам, имеющим непосредственное отношение к сфрагистике. Кроме того, выборочно учитывались материалы историографического характера. В виде исключения в указателе помещены работы зарубежных авторов о коллекциях византийских моллибдулов, хранящихся в Советском Союзе.

При составлении указателя учитывались книги, каталоги, сборники, отчеты научных учреждений, главы в книгах, статьи и рецензии, напечатанные в повременных изданиях. Сообщения о находках византийских сфрагистических памятников, описания и снимки отдельных печатей в списке не отражены. Эти материалы, имеющие важное значение для составления библиографии византийских печатей, требуют самостоятельного изучения.

Составление библиографического указателя по византийской сфрагистике в нашей историографии предпринято впервые, поэтому он не гарантирован от пропусков и других погрешностей.

Библиография содержит два раздела: 1) литература об исследователях памятников византийской сфрагистики; 2) работы по византийской сфрагистике. Внутри разделов материал расположен в алфавитном порядке авторов с учетом хронологического принципа. Большинство работ снабжено аннотациями. Звездочкой отмечены работы, которые составителю не удалось просмотреть.

I. Литература об исследователях памятников византийской сфрагистики

Борис Васильевич Кене (1817–1886)

1. Кене Борис Васильевич (некролог) // ИВ. – 1886. – Т. 24. – № 4. – С. 261.
2. *Орешников А. В.* Б. В. Кене (некролог) // Древности: Труды Московского археологического общества. – 1887. – Т. 11. – Вып. 3. – Отд. 3. – С. 97–98.

Николай Петрович Лихачев (1862–1936)

3. Библиографическая заметка и список трудов Н. П. Лихачева // Антиквар. – 1902. – № 6. – С. 177–180.
4. *В[ишневский] В.* Юбилей Н. П. Лихачева. Список трудов // Казанский музейный вестник. – 1922. – № 2. – С. 216–223.
5. *Соболевский А., Карский Е., Перетц В., Платонов С.* Записка об ученых трудах Н. П. Лихачева. Список ученых трудов Н. П. Лихачева // ИАН. – 6 серия. – 1925. – Т. 19. – № 18. – С. 844–859.

6. Янин В. Л. К столетию со дня рождения Н. П. Лихачева // СА. – 1962. – № 2. – С. 10–16, портр.

Хрисанф Мефодиевич Лопарев (1862–1918)

7. 25-летие научной деятельности Х. М. Лопарева // ИВ. – 1910. – № 12. – С. 1209–1210.

8. Срезневский В. И. Х. М. Лопарев. Припоминания о его жизни и трудах // РИЖ. – 1918. – № 5. – С. 327–342.

Борис Амфианович Панченко (1872–1920)

9. Успенский Ф. Ученая деятельность Б. А. Панченко // ВВ. – Т. XXIV. – 1926. – С. 95–102.

10. Сюзюмов М. Я. Научное наследие Б. А. Панченко // ВВ. – Т. XXV. – 1964. – С. 32–52.

Михаил Иванович Ростовцев (1870–1952)

11. Никитин П. В. и Латышев В. В. Записка об ученых трудах М. И. Ростовцева // ИАН. – 6-я серия. – 1909. – № 2. – С. 115–117.

12. Бороздин И. Ученые заслуги М. И. Ростовцева // Отчет о 3-м присуждении медалей им. гр. А. С. Уварова. – Москва, 1915. – С. 34–49.

Петр Юстинович Сабатье (1792–1870)

13. Кене Б. Петр Юстин Сабатье (некролог) // ЗООИД. – 1872. – Т. 8. – С. 354–356.

Илларион Семенович Свенцицкий (1876–1956)

14. Гумецька Л. Л. Проф. І. С. Свенціцький (до 80-річчя з дня народження) // Українська мова в школі. – 1956. – № 3. – С. 40–43, портр.

15. Кізлик О. Д. і Луцик Р. Я. І. С. Свенціцький. Короткий бібліографічний покажчик. Основні дати життя. – Київ, 1956. – 16 с., портр.

Иван Иванович Толстой (1858–1916)

16. Жебелев С. Иван Иванович Толстой (некролог.) // ЖМНП. – 1916. – Ч. 65, сентябрь. – Отд. 4. – С. 27–44.

17. Жебелев С. Граф Иван Иванович Толстой (некролог) // РИЖ. – 1917. – Кн. 1–2. – С. 185–187.

18. Bauer N. Graf Ivan Tolstoi (necrolog) // Zeitschrift für Numismatik. – 1916. – Т. 36. – S. 158–160.

Густав Шлюмберже (1844–1929)

19. Успенский Ф., Бузескул В., Платонов С. Записка об ученых трудах Густава Шлюмберже // ИРАН. – 1924. – 6-я серия. – Т. 18. – Ч. 2. – С. 548–550.

Владислав Норбертович Юргевич (1818–1898)

20. Яковлев В. А. Пятидесятилетие ученой деятельности В. Н. Юргевича, вице-президента имп. Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1892. – 24 с.

21. [Рудаков В. Е.] В. Н. Юргевич (некролог) // ЖМНП. – 1899. – Ч. 321, февраль. – Отд. 4. – С. 81–83. Подпись: В. Р.

22. Памяти вице-президента имп. Одесского общества истории и древностей Владислава Норбертовича Юргевича (некролог) // ЗООИД. – 1900. – Т. 22. – С. 1–22, портр.

II. Работы по византийской сфрагистике

23. Банк А. В. Моливдовул с изображением полета Александра Македонского на небо // Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа. – 1940. – Т. III. – С. 181–194, илл. – Резюме на фр. яз.

Византийская свинцовая печать X в.

24. Банк А. В. Вислая свинцовая печать XI–XII вв. // МИА. – 1953. – № 34. – С. 296–298, 1 л. илл.
Печать севаста Константина Ксира из раскопок 1940 г. в Херсонесе.
25. Банк А. В. Выставка византийских материалов в Государственном Эрмитаже // ВВ. – 1956. – Т. XI. – С. 340–348.
О византийских моливдовулах в экспозиции Эрмитажа.
26. Банк А. В. Несколько византийских камней из собрания Государственного Эрмитажа // ВВ. – 1959. – Т. XVI. – С. 206–215.
Византийские геммы.
27. Банк А. В. Искусство Византии в собрании Государственного Эрмитажа (Альбом). – Ленинград, 1960. – 132 с., илл. На русск. и фр. яз. Библиография.
О печатях X–XIII вв. – С. 8, 92–93, 123.
28. Барнавели С. В. Печати и другие материалы по глиптике Грузии: Очерки. – Тбилиси, 1965. – 162 с., 19 л. илл. На груз. яз.
29. Беглери Г. П. Печать трапезундского императора Давида // ИРАИК. – 1903. – Т. 8. – Вып. 3. – С. 247–248, 1 л. илл.
Печать последнего трапезундского императора Давида (1458–1462).
30. Безобразов П. Рец. на кн.: G. Schlumberger. *Mélanges d'archéologie byzantine*. – Paris, 1895 // ВВ. – 1896. – Т. III. – Вып. 3–4. – С. 673–676.
31. Болсуновский К. Каталог предметов, выставленных в университете св. Владимира во время XI археологического съезда в Киеве: Витрина А (Привесные печати и пломбы). – Киев, 1899. – 10 с.
Коллекция византийских печатей. – С. 3–9.
32. Васильев А. А. Отзыв о сочинении Б. А. Панченко «Каталог моливдовулов, принадлежащих Русскому археологическому институту в Константинополе» // Протоколы общих собраний имп. Русского археологического общества за 1899–1908 гг. – Петроград, 1915. – С. 242–243.
33. Вишнякова А. Ф. Свинцовые печати византийского Херсонеса // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 121–133, рис. в тексте.
14 византийских печатей IX–XI вв. в коллекции Херсонесского музея.
34. Вишнякова А. Ф. [Письмо в редакцию с сообщением о новом способе чтения монограмм на византийских печатях] // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 1. – С. 205.
35. Вишнякова А. Славянская колония VII в. в Вифинии // ВДИ. – 1940. – № 1. – С. 138–141.
Печать Вифинской епархии из коллекции Русского археологического института в Константинополе.
36. Государственный Эрмитаж. Культура и искусство Византии IV–XV вв., Ближнего и Среднего Востока III–XVIII вв.: Путеводитель по выставкам / Под общей редакцией проф. М. И. Артамонова. – Москва, 1957. – 66 с., илл.
О византийских печатях в экспозиции Гос. Эрмитажа. – С. 12, 17.
37. Грушевський М. Печатка з Ступниці під Самбором // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1899. – Т. 31–32. – С. 1–4, рис. в тексті.
Печать с надписью «Константин». Автор относит ее к византийскому императору Константину VIII. Н. Лихачев склонен считать находку печатью черниговского князя Мстислава-Константина (1024–1036).
38. Евгений митрополит [Болховитинов Е. А.]. Примечания на грамоту великого князя Мстислава Владимировича и сына его Всеволода Мстиславовича, удельного князя Новгородского, пожалованную новгородско-

му Юрьеву монастырю // Труды и записки Московского общества истории и древностей российских. – 1826. – Ч. 3. – Кн. 1. – С. 3–64.

О византийской сфрагистике. – С. 44.

39. *Измайлова Н. В.* Описание византийских печатей из собрания Академии [истории материальной культуры] // ИРАИМК. – 1924. – Т. 3 – С. 337–351, 2 л. илл.

Подробное описание 27 моливдовулов.

40. *Каргер М. К.* К истории византийской сфрагистики // Византийский сборник. – Москва; Ленинград. – 1945. – С. 260–264, 1 л. илл.

Печать константинопольского патриарха Евстратия Гариды, XI в.

41. *Кене Б. В.* О металлических печатях, называемых обыкновенно «буллами». [Сообщение на заседании Русского археологического общества] // ЗРАО. – 1851. – Т. 3. – Протоколы. – С. 5–6.

42. *Кибальчич Т. В.* Южнорусские геммы. – Берлин, 1910. – 66 с., 19 л. илл.

Геммы Древнего Востока, Греции, Рима и Византии из находок в Северном Причерноморье.

43. *Кондаков Н. П.* Иконография Богоматери. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1914. – 387 с., 7 л. илл.; Т. 2. – Петроград, 1915. – 452 с.; 6 л. илл., рис. в тексте.

Византийские печати с изображениями святых.

44. *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г. // ИАК. – 1906. – Вып. 20. – С. 17–95, илл.

О находке византийских печатей в Херсонесе. – С. 25, 41.

45. Краткий указатель музея имп. Одесского общества истории и древностей. – Изд. 4-е. – Одесса, 1913. – 147 с.

Византийские печати и пломбы в экспозиции музея. – С. 75.

46. *Лакиер А. Б.* Русская геральдика. – ЗРАО. – 1854. – Т. 7. – Отд. I. – 304 с., 18 л. илл. – Отд. отт.

Сопоставление печатей России с византийскими образцами.

47. *Леопардов Н.* О печати царева мужа // Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках. – Киев, 1891. – Серия II. – Вып. 1. – С. 19–24.

Автор ошибочно считает дрогичинские пломбы византийскими печатями.

48. *Лихачев Н. П.* Печати патриархов константинопольских // Труды Московского нумизматического общества. – 1899. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 43–66, 1 л. илл., 22 рис. в тексте.

Классификация моливдовулов константинопольских патриархов.

49. *Лихачев Н. П.* Некоторые старейшие типы печати византийских императоров // Нумизматический сборник. – 1911. – Т. 1. – С. 497–539, илл.

Печати IV–XI вв.

50. *Лихачев Н. П.* Историческое значение итало-греческой иконописи: изображения Богоматери в произведениях итало-греческих иконописцев и их влияние на композиции некоторых прославленных русских икон. – Санкт-Петербург, 1911. – 282 с., 8 л. илл., рис. в тексте (всего 327 илл. печатей). Рец.: [Айналов Д.] *А. Д.* // ВВ, 1913. – Т. XVIII. – Отд. 4. – С. 70–79.

Византийские печати со священными изображениями.

51. *Лихачев Н. П.* О первоначальном типе византийских печатей // Нумизматический сборник. – 1913. – Т. 2. – С. 333.

52. *Лихачев Н. П.* Датированные византийские печати // ИРАИМК. – 1924. – Т. 3. – С. 153–224, 4 л. илл.

Хронологическое распределение византийских печатей, классификация.

53. *Лихачев Н.* Моливдовул с изображением Влахернитиссы // Сборник Отделения русского языка и словесности АН СССР. – 1928. – Т. 101. – № 3. – С. 143–147, рис. в тексте.

Печать XII в.

54. *Лихачев Н. П.* Материалы для истории византийской и русской сфрагистики / АН СССР. Музей палеографии. – Вып. 1. – Ленинград, 1928. – 175 с., 81 илл.; Вып. 2. – Ленинград, 1930. – 279 с., 231 илл. Рец.: *Соколов И.* // Украина. – 1930. – Кн. 4. – С. 143–146; *Regling K.* // BZ. – Т. 31. – 1931. – S. 116–117.

55. *Лихачев Н. П.* Сфрагистический альбом. – 83 л. илл.

Византийские печати воспроизведены на 26 табл. (349 моливдовулов). Комплекты альбома хранятся в Научном архиве Института материальной культуры Российской академии наук. Материалы таблиц описаны в рукописи Н. П. Лихачева «Моливдовулы греческого Востока» (Петербургский филиал Архива Российской Академии наук. – Ф. 246, оп. 1, д. 119. – 579 л.).

56. *Лопарев Х.* Византийская печать с именем русской княгини // ВВ. – 1894. – Т. 1. – С. 159–166.

Печать Феофании Музалон, XI–XII вв.

57. *Лордкипанидзе М. Н.* Памятники глиптики, найденные в Армазисхеви и Багинети: Автореф. канд. дисс. – Тбилиси, 1958. – 22 с.

О находке византийских гемм в древней грузинской столице.

58. *Лордкипанидзе М. Н.* Геммы Государственного музея Грузии: Т. 2. Памятники глиптики, найденные в Армазисхеви и Багинети. – Тбилиси, 1958, 127 с., 9 л. илл. На груз. яз., резюме на русск. яз.; Т. 3. Каталог памятников глиптики, найденных на территории Грузии. – Тбилиси, 1961. – 89 с., 11 л. илл. На груз. и русск. яз.

Византийские геммы из находок в Грузии.

59. *Мансветов И. Д.* [Критическая заметка о статье Детье «Три древние пломбы несравненной важности для политической, социальной, религиозной и законодательной истории Византии» (помещена в кн.: *Études archéologiques.* – Константинополь, 1881)] // Древности: Труды Московского археологического общества. – 1883. – Т. 9. – Вып. 3. – Протоколы. – С. 7.

60. О находке печати Георгия Касидика (?) в Херсонесе в 1884 г. // Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1883 г. по 14 ноября 1885 г. – Одесса. – 1885. – С. 20–21, рис. на титульном листе.

Печать херсонесского стратига Георгия Цулы.

61. *Панченко Б. А.* О византийских печатях как историческом источнике // ИРАИК. – 1901–1902. – Т. 7. – Вып. 2–3. – С. 215–226.

Изучение византийской сфрагистики в России, собирание коллекций моливдовулов.

62. *Панченко Б. А.* Памятник славян в Вифинии VII века // ИРАИК. – 1903. – Т. 8. – Вып. 1–2. – С. 15–62, 1 л. илл.

Печать славянской колонии в Малой Азии, датируемая автором 650 г.

63. *Панченко Б. А.* Византийские печати и монеты // ИРАИК. – 1905. – Т. 10. – С. 291–300, илл.

4 моливдовула из находок в древней столице Болгарии Абобе, конец X – начало XI в.

64. *Панченко Б. А.* Печать багатура и баина Иоанна Хотина // ИРАИК. – 1905. – Т. 10. – С. 555–557, илл.

Печать X в.

65. *Панченко Б.* Шесть моливдовулов из Парфенита // ИАК. – 1906. – Вып. 18. – С. 160–164, рис. в тексте.

Печати VI–XII вв., найденные у подножья горы Аю-Даг в Крыму.

66. Панченко Б. А. Каталог моливдовулов коллекции Русского археологического института в Константинополе // ИРАИК. – 1903. – Т. 8. – Вып. 3. – С. 199–246; 1904. – Т. 9. – Вып. 3. – С. 341–396; 1908. – Т. 13. – С. 78–151; 17 л. илл. Отд. отт.

Описание, расшифровка легенд и датировка 500 византийских печатей.

67. Петров Н. И. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии. – Изд. 2-е. – Киев, 1897. – Т. 4. – 292 с.

Византийские печати в коллекции музея. – С. 272.

68. Пятышева Н. В. Печать готского епископа в коллекциях Государственного исторического музея // АЕ за 1962 г. – 1963. – С. 32–36, 2 рис. в тексте.

Печати VIII–XII вв.

69. Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках / Изд. Н. Леопардова и Н. Чернева. – Киев, 1891. – Серия I. – Вып. 3–4. – С. 15–16, табл. 9–10.

Византийские печати из коллекции Я. Я. Волошинского.

70. Сказкин С. Д., Сидорова Н. А., Люблинская А. Д., Неусыхин А. И., Удальцова З. В., Гранстрем Е. Э., Романова В. Л., Самодурова З. Г. За развитие вспомогательных исторических дисциплин в области изучения западноевропейского и византийского феодализма // ВИ. – 1961. – № 4. – С. 69–79.

71. Скуленко И. Реставрация Софийского собора в Киеве // Советский музей. – 1936. – № 3. – С. 59, илл.

О находке печати патриарха Евстратия Гариды, XI в.

72. Толстой И. И. О византийских печатях Херсонской [Херсонесской. – авт. В. Г.] фемы // ЗРАО. – 1887. – Т. 2 (Новая серия). – С. 28–43, 1 л. илл.

Исследованы 17 херсонесских сфрагистических памятников.

73. [Сообщение И. И. Толстого о византийских печатях херсонской фемы] // Записки Отделения русской и славянской археологии имп. Русского археологического общества. – 1887. – Т. 4. – С. XI–XII.

74. Толстой И. И. Случай применения византийской сфрагистики к вопросу по русской нумизматике // Труды VII археологического съезда в Ярославле в 1887 г. – Москва, 1891. – Т. 2. – С. 73–81, 1 л. илл.

Византийские печати с изображениями св. Георгия, X–XIV вв.

75. Удальцова З. В., Литаврин Г. Г. Советское византиноведение в 1955–1960 гг. Раздел: Греческая эпиграфика и сфрагистика // ВВ. – 1963. – Т. XXII. – С. 62–63.

76. Шандровская В. С. Григорий Камамир и его печать в собрании Государственного Эрмитажа (К истории Византии XII в.) // ВВ. – 1959. – Т. XVI. – С. 173–182.

Печать XII в.

77. Шандровская В. С. Культура и искусство Византии // Культура и искусство Ближнего и Среднего Востока IV тысячелетия до н. э. – XVIII в. н. э. и Византии IV–XV вв.: Путеводитель по залам Государственного Эрмитажа. – Ленинград, 1960. – С. 76–104.

Византийские печати в экспозиции Эрмитажа.

78. Юргевич В. Две печати, найденные в византийском Херсонесе в 1884 году // ЗООИД. – 1886. – Т. 14. – С. 1–21, рис. в тексте.

79. Юргевич В. Свинцовые печати, принадлежащие музею общества // ЗООИД. – 1889. – Т. 15. – С. 41–46, илл.

Описание 6 византийских печатей.

80. Юргевич В. П. О свинцовых печатях византийских, хранящихся в музее Одесского общества истории и древностей [Доклад на заседании общества] // ЗООИД. – 1898. – Т. 21. – Протоколы. – С. 39–41, рис. в тексте.

Семь печатей, подаренных музею А. Л. Бертье-Делагардом.

81. Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес (XII–XV вв.). – Москва-Ленинград, 1950. – 258 с., илл. (МИА, № 17).

О печати Георгия Цулы – С. 15–16; о печатях коммерциариев и стратигов XII в. – С. 19–20.

82. Янин В. Л. Печати Феофано Музалон // Нумизматика и сфрагистика. – Киев, 1965. – Вып. 2. – С. 75–90. Библиография.

Печати XI–XII вв.

83. Béis N. A. Zur Sigillographie der byzantinischen Themen Peloponnes und Hellas // BB. – 1914–1915. – Т. XXI. – Вып. 1–2. – С. 90–110; Вып. 3–4. – С. 192–235.

Византийские печати фем Пелопоннеса и Элады.

84. Lébédéva V. Les trois nouveaux sceaux de plomb byzantins du Musée historique d'état à Moscou // BZ. – 1931. – Т. 31. – Р. 58–60, илл.

Три византийские пломбы из коллекции Государственного исторического музея в Москве.

*85. Lebedeva V. Ein Bleisiegel mit der Abbildung des Heiligen Georg in der Sammlung des Historischen Staatsmuseums zu Moskau // BZ. – 1934. – Bd. 34. – S. 71–72, 2 илл.

86. [Лихачев Н. П. Две поправки к чтениям византийских свинцовых печатей и одной бронзовой таблетки] // BZ. – 1912. – Bd. 21. – S. 677.

*87. [Лихачев Н. П.] Le sceau du patriarche Ignace // Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales. – 1935. – Т. 3. – Р. 303–310, илл.

88. [Лихачев Н. П.] Sceaux de Stefan Nemanja // Byz. – 1936. – Т. 11. – Р. 460–468.

Печати великого жупана Раики Стефана Немани (1170–1196).

89. [Лихачев Н. П.] Sceaux de l'empereur Léon III l'Isaurien // Byz. – 1936. – Т. 11. – Р. 469–482, илл.

90. Miller E. Bulles byzantines de la collection de m. le baron B. de Köhne et diverses autres provenances // Revue numismatique. – 1867. – Р. 416–434, tabl. илл.

91. Панченко Б. А. ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ ΠΙΣΤΙΚΟΣ // ИРАИК. – 1901–1902. – Т. 7. – Вып. 1. – С. 40–55, 1 л. илл.

Печати VIII–IX вв.

92. Rostovtsew M., Prou M. Catalogue des plombs de l'antiquité du moyen-âge et des temps modernes conservés au département des médailles et antiques de la Bibliothèque Nationale. – Paris, 1900. – 416 p., 12 tabl. илл.

Описано 115 византийских печатей.

*93. Sabatier J. Iconographie d'une collection choisie de cinq mille médailles romaines, byzantines et celtibériennes. – S. Petersbourg; Paris, 1847. – Т. 1.

Три таблицы снимков византийских моливдовулов.

*94. Sabatier J. Catalogue de la collection Sabatier. – S. Petersbourg, 1851. – 122 p.

95. Sabatier J. Plombs, Bulles et Sceaux byzantins // Revue archéologique. – 1858. – Т. XV. – Р. 82–100, 2 tabl. илл.

22 византийские пломбы и печати из коллекции автора.

96. Swiencickij I. Byzantinische Bleisiegel in den Sammlungen von Lwow // Сборник въ память на проф. Петъръ Никовъ. – София, 1940. – С. 434–441, 14 илл.

97. [Uhlich G.] Praelectiones diplomaticae, quas in usum auditorum suorum ex Gatterero, Eckhardo et Grubero adornavit Godefridus Uhlich e Sholis Piis diplomaticae et numismaticae in Universitate Leopolitana professor. – Leopoli, 1785. – 111 p. De sphragistica. – P. 76–83.

Византийские буллы.

Список сокращений периодических изданий

АЕ – Археографический ежегодник. Москва.

ВВ – Византийский временник. Москва.

ВДИ – Вестник древней истории. Москва.

ВИ – Вопросы истории. Москва.

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург.

ЗООИД – Записки имп. Одесского общества истории и древностей. Одесса.

ЗРАО – Записки имп. Русского археологического общества. Санкт-Петербург.

ИАК – Известия имп. Археологической комиссии. Санкт-Петербург.

ИВ – Исторический вестник. Санкт-Петербург.

ИАН – Известия Академии наук. Санкт-Петербург.

ИРАН – Известия Российской Академии наук. Санкт-Петербург.

ИРАИК – Известия Русского археологического института в Константинополе. София.

ИРАИМК – Известия Российской Академии истории материальной культуры. Петроград.

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва; Ленинград.

РИЖ – Русский исторический журнал. Санкт-Петербург.

СА – Советская археология. Москва.

Byz. – Byzantion. Bruxelles.

BZ – Byzantische Zeitschrift. Leipzig.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Византийская сфрагистика в отечественной историографии (Библиографический указатель) // Византийский временник. – Москва, 1972. – Т. 33. – С. 245–250. – Отд. отт.

Византийская сфрагистика в дореволюционной историографии России

Византийские печати на территории Советского Союза известны с древних времен. Об этом свидетельствуют частые находки византийских сфрагистических древностей в Крыму, Закавказье и других районах.

Первые письменные свидетельства о византийских печатях также относятся к начальному периоду нашей истории. В крупнейшем историческом произведении Киевской Руси «Повести временных лет» под 945 г. записано известие об опечатывании византийскими чиновниками паволок, купленных русскими купцами в Царьграде¹.

Как исторические памятники византийские печати начали рассматриваться только в конце XVIII в. В 1785 г. был издан учебник по дипломатике профессора Львовского университета Г. Улиха (1743–1794), одна из глав которого посвящена сфрагистике. Излагая историю сфрагистики, автор вкратце характеризует византийские буллы². Несколько позже Е. А. Болховитинов (1767–1837) упоминает византийские печати в своей работе «Примечания на грамоту Мстислава...», сравнивая их с русскими сфрагистическими памятниками³. Поставив византийские печати в ряд исторических памятников, Улих и Болховитинов тем самым положили начало изучению византийской сфрагистики в отечественной историографии.

В середине XIX в. византийскими печатями заинтересовалось Русское археологическое общество. В 1850 г. хранитель нумизматического отделения Эрмитажа Б. В. Кене (1817–1886) прочитал на заседании общества доклад «О металлических печатях, называемых обыкновенно «буллами», в котором познакомил членов общества с золотыми и серебряными печатями Византии⁴. Б. В. Кене составил небольшую коллекцию моливдовулов, изданную с его согласия ученым Э. Миллером⁵.

Коллекцию византийских булл собрал другой член Археологического общества, П. Ю. Сабатье. Они опубликованы в его двухтомном труде по нумизматике Византии и Рима⁶, а также в отдельной статье, вышедшей во Франции⁷.

¹ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку. – Изд. 2-е. – Ленинград, 1926. – С. 48.

² [Uhlich G.] Praelectiones diplomaticae, quas in usum auditorum suorum ex Gatterero, Eckhardo et Grubero adornavit Godefridus Uhlich e Scholis Piis diplomaticae et numismaticae in universitate leopolitana professor. – Leopoli, 1785. – P. 76–83.

³ Евгений митрополит [Болховитинов Е. А.]. Примечания на грамоту великого князя Мстислава Владимировича и сына его Всеволода Мстиславовича, удельного князя новгородского, пожалованную новгородскому Юрьеву монастырю // Вестник Европы. – 1818. – Ч. 100. – № 15–16. – С. 237.

⁴ Записки Русского археологического общества (далее – ЗРАО). – 1851. – Т. 3. – Протоколы. – С. 5–6.

⁵ Miller E. Bulles byzantines de la collection de m. le baron B. Köhne et de diverses autres provenances // Revue numismatique. – 1867. – P. 416–434.

⁶ Sabatier J. Iconographie d'une collection choisie de cinq mille médailles romaines, byzantines et celtiberiennes. – Sanct-Petersburg; Paris. – 1847–1856. – Т. 1–2.

⁷ Sabatier J. Plombs, Bulles et Sceaux byzantins // Revue archéologique. – 1858. – Т. 15. – P. 82–100.

П.-Ю. Сабатье один из первых среди европейских ученых попытался разобраться в императорских печатях, но в его работе допущены ошибки в определении некоторых памятников. В нескольких случаях он вместо печатей издал монеты и тессеры императоров. В 1856 г. П. Ю. Сабатье продал свою коллекцию, насчитывавшую более 70 экземпляров, графу С. Г. Строганову⁸. Коллекции Кене и Сабатье-Строганова снискали широкую известность в Европе, они относились к числу наибольших для того времени собраний византийских печатей.

Интересные сведения о византийской сфрагистике содержатся в книге библиотекаря Русского археологического общества А. Б. Лакиера (1825–1870) «Русская геральдика». Автор одним из первых обратил внимание на сходство византийских и русских сфрагистических памятников, однако, преувеличивая иностранное влияние, А. Лакиер создает теорию о геммо-глиптическом происхождении русских печатей. Он писал: «...относительно печатей заметим, что в древней России резчиков не было, поэтому монеты и печати для князей или должны были делаться в Византии, или состоять из гемм..., в именные ободочки вставленных...»⁹. Несмотря на ошибочные теоретические установки, книга А. Лакиера сыграла значительную роль в развитии сфрагистических знаний и способствовала популяризации византийских печатей в России.

Работой А. Лакиера завершается первый период в изучении византийской сфрагистики. На протяжении этого периода были заложены основы византийской сигиллографии, но малочисленность сфрагистических памятников не позволила широко развернуть исследования, ограничивала тематику.

В 70–80-х годах XIX в. русское византиноведение вступило в период своего расцвета. Большие сдвиги наметились в публикации письменных и эпиграфических источников, что в свою очередь заставило обратить пристальное внимание на разработку специальных исторических дисциплин, без которых невозможно было правильно определять и научно объяснять первоисточники.

На развитие византийской сфрагистики в России положительное влияние оказали также находки моливдовулов на территории бывших византийских колоний в Крыму: Феодосии, Керчи, возле деревни Партенит (у горы Аю-Даг) и особенно в Херсонесе Таврическом.

Раскопками в Херсонесе руководили К. К. Косцюшко-Валюжинич, Н. И. Репников и Р. Х. Лепер. Они собрали и ввели в научный оборот более 200 моливдовулов и пломб, много византийских гемм, перстней. Большую роль в пополнении сфрагистической базы сыграл К. Косцюшко-Валюжинич, производивший раскопки в 1888–1907 гг. Сообщения о сфрагистических находках регулярно помещались в отчетах об археологических работах в Херсонесе, публикуемых в изданиях Археологической комиссии¹⁰. Около 20 печатей из раскопок Херсонеса поступили в Археологическую комиссию, впоследствии они были переданы в Эрмитаж¹¹.

Значительных успехов в собирании сфрагистического материала добились коллекционеры-любители. Византийские печати коллекционировали собиратели

⁸ Веселовский Н. И. История имп. Русского археологического общества за первое пятидесятилетие его существования. – Санкт-Петербург, 1900. – С. 29.

⁹ Лакиер А. Русская геральдика // ЗРАО. – 1854. – Т. 7. – Отд. 1. – С. 91, 134.

¹⁰ Отчёт Археологической комиссии за 1888–1898 гг. // Известия Археологической комиссии (далее – ИАК). – Вып. 1, 2, 4, 9, 16, 20, 25, 33, 42.

¹¹ Научный архив Института истории материальной культуры Российской Академии наук (далее – ИИАИМК РАН). – Ф. 1. – 1890 г. – № 26. – Л. 170; Государственный Эрмитаж. Отдел нумизматики: Книга поступлений 44. – Запись 268.

древностей Н. А. Леопардов¹², Я. Я. Волошинский¹³, К. В. Болсуновский¹⁴, нумизмат И. И. Толстой¹⁵. Небольшое собрание византийских моливдовулов из находок в Керчи составил И. А. Терлецкий¹⁶.

Начало серьезной научной разработки сфрагистических находок в Северном Причерноморье было предпринято профессором Новороссийского университета В. Н. Юргевичем (1818–1898). В 1886 г. он опубликовал статью о печатях херсонесского стратига Георгия Цулы и архиепископа Михаила¹⁷. Не имея специальной подготовки в области сфрагистики, В. Юргевич допустил ряд ошибок в чтении надписей и трактовке назначения печатей, однако, несмотря на это, его работа была значительным явлением в дореволюционной сфрагистике. В ней впервые высказана мысль о местном происхождении херсонесских печатей и сделана попытка связать изучение сфрагистических памятников с историей. Исследование сфрагистических памятников Херсонеса Юргевич продолжил в других работах, где подробно описал 14 византийских моливдовулов. Благодаря работам Юргевича сфрагистическое собрание музея Одесского общества истории и древностей изучено во всей полноте и хорошо известно исследователям сфрагистики¹⁸.

В 1887 г. И. И. Толстой (1858–1916) подводит итоги исследования печатей Херсонеса, он подробно описывает 17 сфрагистических памятников, читает их легенды, указывает на место находки и приобретения. Наряду с крымскими находками в статье изданы печати из коллекции автора, приобретенной в Константинополе у А. Мордтманна, и сфрагистические памятники, опубликованные в иностранной литературе¹⁹.

Довольно большая работа по изучению и популяризации византийских сфрагистических древностей была проведена археологическими съездами. На VI археологическом съезде, состоявшемся в 1884 г. в Одессе, Ф. И. Успенский сообщил о свинцовых печатях, употреблявшихся в Византии для опечатывания землемерных веревок²⁰. На девятом и одиннадцатом съездах византийские моливдовулы были представлены на выставках археологических памятников²¹.

¹² Отчет Церковно-археологического общества при имп. Киевской духовной академии за 1895 г. – Киев, 1896. – С. 6.

¹³ Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках / Изд. Н. Леопардова и Н. Чернева. – Серия 1. – Вып. 3–4. – Киев, 1891. – С. 15–16, табл. 9–10.

¹⁴ Прибавление к Каталогу выставки при IX Археологическом съезде. – Вильно, 1893. – С. 22–23.

¹⁵ ЗРАО. – 1887. – Т. 2 (Новая серия). – С. 38.

¹⁶ Болсуновский К. Каталог предметов, выставленных в университете св. Владимира во время XI Археологического съезда в Киеве. – Киев, 1899. – С. 8–9.

¹⁷ Юргевич В. Н. Две печати, найденные в византийском Херсонесе в 1884 году // Записки Одесского общества истории и древностей (далее – ЗООИД). – 1886. – Т. 14. – С. 1–21.

¹⁸ Юргевич В. Н. Свинцовые печати, принадлежащие музею общества // ЗООИД. – 1889. – Т. 15. – С. 41–46; *Его же*. О свинцовых печатях византийских, хранящихся в музее Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. – 1898. – Т. 21. – Протоколы. – С. 39–41.

¹⁹ Толстой И. И. О византийских печатях Херсонской фемы // ЗРАО. – 1887. – Т. 2 (Новая серия). – С. 28–43.

²⁰ Успенский Ф. И. Византийские землемеры // Труды VI Археологического съезда. – Одесса, 1888. – Т. 2. – С. 285–286.

²¹ Прибавление к Каталогу выставки при IX Археологическом съезде... – С. 22–23; Болсуновский К. Каталог предметов... – С. 3–9.

В исследовании византийских сфрагистических памятников принимали участие ученые многих стран. Взаимное ознакомление с результатами исследований, с изданным фактическим материалом положительно сказывалось на развитии византийской сфрагистики. В России большую работу в этом направлении провели журналы «Византийский временник», «Археологические известия и заметки», «Известия Археологической комиссии» (прибавления к вып. 1–66), на страницах которых публиковались обзоры и рецензии о вышедших за границей работах, помещались сообщения о наиболее важных находках.

Значительное влияние на развитие византийской сфрагистики в России оказал капитальный труд французского ученого Г. Шлюмберже «Сигиллография византийской империи»²².

Под непосредственным влиянием этой работы написана статья И. И. Толстого «Случай применения византийской сфрагистики к вопросу по русской нумизматике». Сравнивая византийские сфрагистические памятники с русскими монетами, И. Толстой подробно изучил несколько десятков византийских печатей с изображениями Георгия-Победоносца²³.

Печать Феофании Музалон, опубликованная Г. Шлюмберже, легла в основу сфрагистического этюда Х. М. Лопарева «Византийская печать с именем русской княгини»²⁴. На основании свидетельств летописей, агиографических источников и данных легенды печати Лопарев считает Феофанию Музалон женой черниговского князя Олега Святославича. Печать Феофании неоднократно привлекала внимание исследователей, ей были посвящены заседания Русского археологического общества (доклад Х. М. Лопарева)²⁵ и Русского генеалогического общества (сообщение Н. П. Лихачева)²⁶.

Таким образом, в конце XIX в. византийская сфрагистика в России сделала некоторые успехи. Но сфрагистические работы этого этапа имели фактографический характер, исследователи сфрагистики главное внимание уделяли накоплению фактического материала, его описанию и публикации. Однако проведенная работа не прошла бесследно, она дала возможность приступить к систематизации сфрагистических памятников.

На рубеже XIX–XX вв. византийская сфрагистика вступает в следующий период своего развития. Идейный кризис, охвативший буржуазную историческую науку, отразился также на развитии отрасли знаний о печатях. В сфрагистике симптомы кризиса проявлялись во все возрастающем разрыве между темпами накопления фактического материала и его научно-теоретической обработкой, ограниченным использованием данных сфрагистики для объяснения исторических явлений, что нередко вело к превращению сфрагистических исследований в самоцель.

Однако, несмотря на наличие кризисных тенденций, византийская сфрагистика в рассматриваемый период добилась ряда крупных успехов. Это противоречие в развитии сфрагистики объясняется сложным характером кризиса буржуазной историографии. В годы кризиса некоторая часть буржуазных историков отказывается от решения общеисторических проблем и уходит в область узкоспециальной тематики²⁷. Переключение научных интересов способствовало оживлению сфрагистических штудий.

²² Schlumberger G. Sigillographie de l'Empire byzantin. – Paris, 1884.

²³ Труды VII Археологического съезда в Ярославле в 1887 г. – Москва, 1891. – Т. 2. – С. 73–81.

²⁴ Византийский временник. – 1894. – Т. I. – С. 159–166.

²⁵ ЗРАО. – 1897. – Т. 9. – Вып. 1–2. – С. LXX.

²⁶ ИАК. – 1914. – Вып. 56. – Прибавление. – С. 17.

²⁷ Очерки истории исторической науки в СССР. – Москва, 1963. – Т. 3. – С. 240.

Большие успехи были достигнуты в приращении материальной базы сфрагистики. Русские коллекции византийских моливдовулов в это время насчитывали более 12 тыс. экз. Накопление материала способствовало расширению тематики, заставляло непрерывно совершенствовать технику исследований. При всем субъективном отказе от любого вида обобщений буржуазные ученые вынуждены были обращать пристальное внимание на классификацию и систематизацию печатей, без чего трудно было разобраться в стремительно возрастающем материале.

Таковы общие черты, характеризующие византийскую сфрагистику этого периода, в той или иной степени они проявлялись в научной деятельности каждого в отдельности исследователя печатей.

Большой вклад в развитие византийской сфрагистики в России внес Русский археологический институт, основанный в 1895 г. в Константинополе. Вокруг института объединилась большая группа любителей древностей, которые наряду с другими памятниками собирали и изучали византийские печати. Среди коллекционеров-любителей выделялись Г. П. Беглери и П. Годэн, подарившие институту несколько серий византийских моливдовулов. Много печатей было найдено археологами института во время раскопок в Болгарии, Македонии и других областях бывшей Византийской империи. Значительное количество было куплено на антикварном рынке. Меньше чем за 20 лет сотрудники института собрали 5270 моливдовулов*, ряд золотых и медных печатей. Научной обработкой этой богатой сфрагистической коллекции занимался византист, ученый секретарь Русского археологического института в Константинополе Б. А. Панченко (1872–1920).

В 1900 г. на заседании института он сделал доклад «О византийских печатях как историческом источнике», ставший своеобразной программой ученого при исследовании византийских сфрагистических древностей²⁸. Б. Панченко считал печати наиболее достоверными памятниками при определении званий, титулов, должностей, чинов и имен исторических деятелей. Он призывал изучать византийскую сфрагистику: «Там где не хватает надписей, и являются на помощь печати. Самый чувствительный пробел ими заполняется, в самую досадную брешь наших сведений о Византии печати становятся целыми рядами»²⁹. Доклад Б. Панченко был первой попыткой изучения истории византийской сфрагистики в России, в нем содержались краткие сведения о русских исследователях печатей и давался обзор коллекции института. Мысль о том, что печати являются серьезными историческими источниками, Б. Панченко развивает в других своих работах: «ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ ΠΙΣΤΙΚΟΣ»³⁰ и «Памятник славян в Вифинии VII века»³¹. В первой статье моливдовулы используются для определения неизвестных ранее терминов, во второй – изучается печать начальника славянской военной колонии в Малой Азии.

В статье «Памятник славян в Вифинии VII века» Б. Панченко разрабатывает новую методику исследования печатей. Он подробно изучает особенности изображений, проводит палеографический анализ легенд, сопоставляет исследуемую печать с большим кругом сфрагистических и нумизматических памятников. На основании обозначенного в легенде индикта, иконографических и исторических данных автор датирует моливдовул 650 г. Таким образом, печать представляет

* Подсчет произведен автором на основании данных годовых отчетов института.

²⁸ Известия Русского археологического института в Константинополе (далее – ИРАИК). – 1901–1902. – Т. 7. – Вып. 2–3. – С. 215–226.

²⁹ Там же. – С. 217.

³⁰ Там же. – Т. 7. – Вып. 1. – С. 40–55.

³¹ Там же. – 1903. – Т. 8. – Вып. 1–2. – С. 15–62.

собой первый след славянства в Малой Азии и свидетельствует о значительном политическом влиянии славян в Византии.

Наиболее значимым исследованием Б. Панченко по византийской сфрагистике является «Каталог моливдовулов», опубликованный в 1903–1908 гг.³² В этой работе ощущается заметное влияние позитивизма, для которого было характерно отрицание теоретических обобщений. В «Каталоге моливдовулов» Б. Панченко, пренебрегая группировкой и классификацией, описывает печати в порядке поступления их в коллекцию института. Довольно метко эту публикацию охарактеризовал Н. П. Лихачев, который писал, что Б. А. Панченко «больше указывал путь для будущих исследователей, чем сам решал вопросы»³³.

Все же, несмотря на инвентарный характер, «Каталог моливдовулов» имеет большую научную ценность, в нем описано 500 византийских сфрагистических памятников, подробно разобраны их легенды, термины, изображения. Описания некоторых печатей сопровождаются краткими исследованиями об административной системе и должностных лицах Византийской империи. Автор сопоставляет изучаемые печати с археологическими находками, живописью, произведениями мелкой пластики.

В 1905 г. Б. Панченко составил главу о византийских печатях и монетах для большой коллективной работы института «Материалы для болгарских древностей Абоба-Плисса»³⁴, в которой детально изучил моливдовулы, найденные во время раскопок в древней столице Болгарии. В статье высказывается мысль о том, что печати с большим успехом могут использоваться при датировке археологических памятников, находящихся в одном с ними слое. Б. Панченко принадлежит также статья о печатях византийских должностных лиц VIII–XII вв., найденных на Южном берегу Крыма, у горы Аю-Даг³⁵.

Из других работ, опубликованных в «Известиях Русского археологического института в Константинополе», назовем небольшую статью Г. П. Беглери о печати последнего трапезундского императора Давида (1458–1462)³⁶.

Наиболее крупным представителем византийской сфрагистики в России был Н. П. Лихачев (1862–1936). Его деятельность отличалась необычайной разносторонностью научных интересов. Изучая византийскую сфрагистику, ученый много внимания уделял собиранию печатей.

Н. Лихачев составил крупнейшее в мире частное собрание византийских печатей. Он приобрел известные в Европе коллекции Г. Шлюмберже, В. Френера, Ж. Феардана, Фотиадиса-паши. Установив связь с антикварами Константинополя, Вены, Парижа и Венеции, Н. Лихачев скупал «львиную долю» сфрагистических памятников на антикварном рынке³⁷. Коллекция Лихачева насчитывает более 6700 византийских моливдовулов, около 100 матриц, штемпелей и перстней³⁸,

³² Панченко Б. А. Каталог моливдовулов коллекции Русского археологического института в Константинополе // ИРАИК. – 1903. – Т. 8. – Вып. 3. – С. 199–246; 1904. – Т. 9. – Вып. 3. – С. 341–396; 1908. – Т. 13. – С. 78–151.

³³ Петербургский филиал Архива Российской Академии наук (далее – ПФА РАН). – Ф. 246. – Оп. 1. – Д. 50. – Л. 5.

³⁴ Панченко Б. А. Византийские печати и монеты // ИРАИК. – 1905. – Т. 10. – С. 291–300.

³⁵ Его же. Шесть моливдовулов из Парфенита // ИАК. – 1906. – Вып. 18. – С. 160–164.

³⁶ Беглери Г. П. Печать трапезундского императора Давида // ИРАИК. – 1903. – Т. 8. – Вып. 3. – С. 247–248.

³⁷ ПФА РАН. – Ф. 246. – Оп. 1. – Д. 119. – Л. 4.

³⁸ НАИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1, 1922. – № 14. – Л. 7.

много гипсовых слепков, изготовленных по лучшим образцам Британского музея, Парижской национальной библиотеки, Афинского музея, Археологического института в Константинополе. В одном из своих писем Н. Лихачев писал, что «одна лишь коллекция А. Сорлэн-Дориньи не попала ко мне в руки и осталась недоступной, но этим собранием пользовался Шлюмбергер в своем корпусе»³⁹.

Отдельного курса византийской сфрагистики Н. Лихачев не читал ни в Петербургском университете, ни в Археологическом институте, где он преподавал некоторые исторические дисциплины. Но в его лекциях по дипломатике и документальному источниковедению содержались довольно полные сведения о византийских печатях⁴⁰. Н. Лихачев разделял ошибочные теории культурных кругов, заимствований и т. п., господствовавшие в буржуазной исторической науке. В своих лекциях он трактовал византийскую сфрагистику как связующее звено между сфрагистическими памятниками Месопотамии и средневековыми печатями Руси, Венеции, Ватикана, Южной Франции. «Традиция, освященный обычай в дипломатике и сфрагистике играют немалую роль, и мы должны постоянно иметь их в виду, равно как и вопрос о заимствовании и подражании в области формы документов и печатей», – писал Н. Лихачев⁴¹.

Н. Лихачев принадлежал к той части историков, которые в поисках выхода из идейного захолустья, создавшегося в науке в период ее кризиса, стихийно искали путь к научному освещению истории. Но, выдвинув много интересных и важных научных положений, намного опережавших современный ему уровень науки, ученый не смог до конца преодолеть тяготевшие над ним традиции. Это привело к тому, что в своих сфрагистических работах Н. Лихачев нагромождает большое количество разнородных материалов, сталкивает противоречивые мнения и подчас умалчивает о собственных выводах⁴².

Н. Лихачев понимал ограниченность фактографического метода исследований и стремился к обобщению изучаемых материалов, однако подлинно научных обобщений нельзя было построить на изживших себя методологических принципах. Поэтому, проведя анализ огромного количества сфрагистических памятников, исследователь отказался от его синтеза. В одной из своих рукописей он писал: «Все внимание на критику источников, анализ. Синтез только на основании свода»⁴³.

В 1899 г. выходит первая работа Н. Лихачева по византийской сфрагистике «Печати патриархов константинопольских»⁴⁴. Уже в этой работе проявляется недюжинная эрудиция автора, его стремление к широкому построению. Н. Лихачев подводит итоги изучения византийской патриаршей печати, датирует и классифицирует исследуемые памятники. В основу его системы деления печатей положены не отдельные случайные признаки, а их совокупность, внутрен-

³⁹ Янин В. Л. К столетию со дня рождения Н. П. Лихачева // Советская археология. – 1962. – № 2. – С. 11.

⁴⁰ Обзорение преподавания наук в имп. Санкт-Петербургском университете... за 1894–1902 гг. – Санкт-Петербург, 1895–1903; Лихачев Н. П. Дипломатика: Лекции, читанные в Археологическом институте. – Санкт-Петербург, 1901; Западная и русская дипломатика и сфрагистика Древнего Востока / По программам и чтением проф. Н. П. Лихачева составил Я. И. Трусевич. – Санкт-Петербург, 1907.

⁴¹ Лихачев Н. П. Древнейшая сфрагистика: Из лекций по дипломатике, читанных в имп. Археологическом институте за 1904/5 уч. год / Зав. изданием слушатель митрополит И. Белавенец. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 4.

⁴² Янин В. Л. К столетию... – С. 16.

⁴³ ПФА РАН. – Ф. 246. – Оп. 2. – Д. 12. – Л. 12.

⁴⁴ Труды Московского нумизматического общества. – 1899. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 43 – 66.

ний анализ памятников. Такой подход к классификации не был ранее известен в сфрагистике, предшественники Н. Лихачева, как правило, делили печати по внешним признакам: по форме, материалу, способу клеймения и прикрепления (система Х. Гротефенда), по наиболее общим элементам изображений (система Ф. К. Гогенлоз-Вальденбурга) и др.

В следующей статье «Некоторые старейшие типы печати византийских императоров» исследователь изучает другую обширную отрасль византийской сфрагистики – моливдовулы монархов IV–XI вв.⁴⁵ Ознакомившись с фактическим материалом из коллекций Британского музея, Русского археологического института в Константинополе, Оттоманского музея, некоторых частных собраний и критически изучив зарубежную и отечественную литературу, ученый создал широкое, аргументированное исследование. Н. Лихачев считал, что употребление печатей при документах возникло постепенно из обычая товарных пломб. Он пришел к заключению, что старейшие печати византийских монархов не были личными, среди них наблюдается стремление к типизации и наследственности изображений, но их нельзя также признать печатями византийской империи, так как на них нет единой государственной эмблемы.

Большой фактический материал по византийской сфрагистике собран в книге Н. Лихачева, изданной в 1911 г.⁴⁶ Автор использует печати для изучения изобразительного искусства Византии, в частности для объяснения иконографических типов. В книге воспроизведены 327 византийских моливдовулов, около 150 печатей из коллекции автора описаны и определены впервые.

К этой работе тесно примыкает двухтомная монография Н. П. Кондакова (1844–1925).⁴⁷ Лихачев и Кондаков первыми среди русских исследователей начали рассматривать печати как полноценные произведения искусства.

Перед первой мировой войной Н. П. Лихачев совместно с А. В. Орешниковым и С. И. Чижовым напечатал 26 таблиц снимков византийских печатей для «Сфрагистического альбома», издание которого было начато еще в начале века. В альбоме представлено 349 репродукций византийских моливдовулов. Впоследствии Н. Лихачев описал и подготовил к печати 100 с лишним таблиц византийских сфрагистических памятников⁴⁸. Таблицы «Сфрагистического альбома» не вышли в свет, но их тираж сохранился в Петербургском филиале архива Российской Академии наук. Описание таблиц предпринято Н. Лихачевым в 30-х годах в работе «Моливдовулы греческого Востока», она также не была издана. [В 1991 г. труд Н. Лихачева «Моливдовулы греческого Востока» вышел в серии «Научное наследие» (т. 19), что свидетельствует о высокой научной компетенции ученого].

Подводя итоги изучения византийской сфрагистики в дореволюционной России, следует отметить, что отечественные ученые собрали и научно обрабатывали огромный фактический материал. Большое внимание они уделяли совершенствованию методики научного исследования печатей, проблематике дисциплины. Н. Лихачев сделал попытку обобщить изучаемый материал, и хотя эти обобщения имели формальный характер, сводились к классификации сфрагистических памятников, они знаменовали собой крупный шаг вперед в развитии византийской сфрагистики.

⁴⁵ Нумизматический сборник. – Москва, 1911. – Т. 1. – С. 497–539.

⁴⁶ Лихачев Н. П. Историческое значение итало-греческой иконописи. – Санкт-Петербург, 1911. – 282 с., 8 табл. илл.

⁴⁷ Кондаков Н. П. Иконография Богоматери. – Санкт-Петербург, 1914–1915. – Т. 1–2.

⁴⁸ ПФА РАН. – Ф. 246. – Оп. 1. – Д. 119. – Л. 5.

Отечественная византийская сфрагистика дооктябрьского периода занимает видное место в мировой историографии. Без привлечения работ Н. П. Лихачева, Б. А. Панченко и других немислимо ни одно серьезное исследование по византийской сфрагистике.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Византийская сфрагистика в дореволюционной историографии России // Нумизматика и сфрагистика. – Киев, 1974. – Вып. 5. – С. 49–56.

Візантійські печатки та їх ремінісценції у сфрагістичній практиці Київської Русі

Печатка – одне з важливих цивілізаційних надбань, що супроводжують людину від появи первісних відносин аж до сьогодення. Не погоджуючись з прямолінійними твердженнями деяких вчених про те, що печатки різних часів і народів мають спільний центр, з якого вони розійшлися по всьому світу, разом з тим не варто заперечувати реально існуючі закономірності поступального розвитку сфрагістичних знань, впливи і взаємодію у сфрагістиці¹.

Прообрази печаток археологи знаходять ще в неоліті. Це так звані *пінтаде-ри* – глиняні рельєфні штемпелі з орнаментальними узорами круглої, овальної і зірчатої форм. Вони трапляються в могилах дорослих чоловіків по узбережжю Середземного та Чорного морів, зокрема і на території України, а також в Азії, Центральній Америці².

Печатки-циліндри та глиняні булли, що діяли на сучасній функціональній основі, відомі ще з часів стародавніх Месопотамії та Єгипту. Через Візантію сфрагістична традиція поширилася по всій Європі. Особливо помітні ці впливи в сфрагістичній практиці Давньої Русі.

Вивченням візантійських сфрагістичних пам'яток займалися дослідники багатьох країн, передовсім, французькі вчені Г. Шлюмберже з його фундаментальною книгою «Сигіллографія Візантійської імперії»³ та В. Лоран – автор багатотомного «Корпусу печаток Візантійської імперії» (Париж, 1963–1981) та каталогу візантійських моливдовулів з Ватиканського музею⁴, а також відомий російський дослідник М. Лихачов, діяльність якого відзначалася винятковою різноманітністю наукових зацікавлень. Він зібрав одну з найбільших у світі колекцій візантійських моливдовулів (понад 6000 прим.), що зберігаються в Ермітажі, в Інституті російської історії в Санкт-Петербурзі та в Державному історичному музеї у Москві. М. Лихачов тісно пов'язав вивчення візантійських і давньоруських печаток, що дозволило підняти науковий рівень сфрагістичних досліджень Візантії та Київської Русі. Він підготував до друку 83 фототипічні таблиці давньоруських і візантійських печаток, які в літературі отримали назву «Сфрагістичний альбом» (1265 печаток і пломб). Основні спостереження з класифікації й атрибуції печаток виклав у «Матеріалах до візантійської та російської сфрагістики»⁵. Детальний опис візантійської частини печаток зроблено у праці «Моливдовули грецького Сходу»⁶, що побачила світ лише у 1991 р.⁷

¹ Климанов Л. Г. «Византийские отражения» в сфрагистике. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 27; Гавриленко В. А. Византийская сфрагистика в дореволюционной историографии России // Нумизматика и сфрагистика. – Киев, 1977. – Вып. 5. – С. 54–55.

² Советская историческая энциклопедия. – Москва, 1968. – Т. 11. – С. 148; Haywood J. Starożytnie cywilizacje Bliskiego Wschodu i basenu morza Śródziemnego. – Warszawa, 1998. – S. 23.

³ Schlumberger G. Sigillographie de l'Empire byzantin. – Paris, 1884.

⁴ Laurent V. Les sceaux byzantins du Médallier Vatican. – Cite du Vatican, 1962.

⁵ Лихачев Н. П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. – Ленинград, 1928–1930. – Вып. 1–2.

⁶ Лихачев Н. П. Сфрагистический альбом. – Ч. 2 // Петербургский филиал Архива Российской Академии наук. – Ф. 246. – Оп. 2. – Д. 119. – Л. 1–6.

⁷ Лихачев Н. П. Моливдовулы греческого Востока / Сост. и коммент. В. С. Шандровской. – Москва, 1991 (Научное наследство. – Т. 19).

Ще одну частину розпорошеної колекції Лихачова, що зберігається в Архіві Санкт-Петербурзького філіалу Інституту історії Російської Академії Наук, опрацював Л. Г. Кліманов у книжці «Візантійські відображення у сфрагістиці», де показано своєрідність впливів візантійських печаток на сфрагістичну практику країн середземноморського узбережжя в епоху середньовіччя.

Доволі рано інтерес до візантійських печаток виник в українській історіографії. Ще в 1785 р. професор Львівського університету Г. Уліх у лекціях з дипломатики коротко охарактеризував візантійські булли⁸. Київський митрополит Є. Болховитінов, вивчаючи печатки з грамоти великого київського князя Мстислава Володимировича близько 1130 р., зіставив давньоруські печатки з візантійськими сфрагістичними зразками⁹.

Новий поштовх до розвитку візантійських сфрагістичних студій в Україні дали знахідки візантійських свинцевих булл в Херсонесі, Феодосії, Керчі, біля містечка Партеніт. Усього було розшукано понад 200 примірників візантійських печаток. Науковим опрацюванням кримських сфрагістичних знахідок займався професор Новоросійського університету В. Юргевич, який опублікував декілька праць з візантійської сфрагістики¹⁰.

Значний внесок у розробку сфрагістичної тематики вніс вчений секретар Руського археологічного інституту в Константинополі Б. А. Панченко, йому належить капітальний каталог молівдовулів, де розглянуто 500 візантійських сфрагістичних пам'яток, та декілька змістовних статей¹¹.

Чотирнадцять вислих печаток зі знахідок у Галичі та Звенигороді спорядив відомий львівський музеєзнавець І. С. Свенціцький «Візантійські свинцеві печатки у збірках Львова». Хоча в назві йдеться про візантійські сфрагіси, все ж більшість із згаданих пам'яток стосується Давньої Русі, на них лише написи грецькою мовою¹².

Цікаві артефакти візантійської сфрагістики виявлені під час археологічних розкопок на території Софійського собору в Києві, зокрема молівдовул константинопольського патріарха Євстратія Гариди¹³.

⁸ Praelectiones diplomaticae, quas in usum auditorum suorum ex Gatterero, Eckhardo et Grubero adornavit Godefridus Uhlich e Scholis Piis diplomaticae et numismaticae in Universitate Leopolitana professor. – Leopoli, 1785. – Р. 76–83.

⁹ Митрополит Евгений. Примечания на грамоту великого князя Мстислава Володимировича и его сына Всеволода Мстиславовича, удельного князя Новгородского, пожалованную новгородскому Юрьеву монастырю // Вестник Европы. – 1818. – Ч. 100. – № 15–16. – С. 201–255.

¹⁰ Юргевич В. Н. Свинцовые печати, принадлежащие музею общества // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1889. – Т. 15. – С. 41–46; Його ж, Две печати, найденные в византийском Херсонесе в 1884 г. // Там само. – 1886. – Т. 14. – С. 1–21.

¹¹ Панченко Б. А. О византийских печатях как историческом источнике // Известия Русского археологического института в Константинополе. – 1901–1902. – Т. 7. – Вып. 2–3. – С. 215–226; Його ж, Каталог молівдовулів колекції Русского археологического института в Константинополе // Там само. – 1903. – Т. 8. – Вып. 3. – С. 199–246; 1904. – Т. 9. – Вып. 3. – С. 341–396; 1908. – Т. 13. – С. 78–151; Його ж, Шесть молівдовулів из Парфенита // Известия Археологической комиссии. – 1906. – Вып. 18. – С. 160–164.

¹² Swiencickij I. Bysantinische Bleisiegel in den Sammlungen von Lwow // Сборник въ память на проф. Петъръ Никовъ = Известия на Българското историческо дружество. – Т. 16–18, София, 1940. – С. 434–441.

¹³ Скулєнко И. Реставрация Софийского собора в Киеве // Советский музей. – 1936. – № 3. – С. 59; Булгакова В. [Софийский корпус находок печатей]. – <http://archeology.kiev.ua/sigillography/>.

Історіографічні й бібліографічні питання візантійської сфрагістики вивчав В. О. Гавриленко. Він довів, що наші вчені зібрали чималий джерелознавчий матеріал, на підставі якого велику увагу приділяють удосконаленню тематики, систематизації та класифікації сфрагістичних пам'яток¹⁴.

Інтерес українських і російських дослідників до візантійських печаток зумовлювався двома чинниками: 1) знахідками візантійських сфрагістичних старожитностей на території України та Росії, особливо у Північному Причорномор'ї, в місцях візантійського колонізаційного руху, і потребами їх попереднього опису та визначення власників (атрибуція); 2) спільними традиціями сфрагістичної практики, що проявлялися у напечатних зображеннях (християнські іконографічні типи святих, композиційні мотиви біблійних сцен), змістові легенд із доброзичливими побажаннями на зразок: «*Господи, помози рабу своєму...*», «*Спаси, господи, раба свого...*», «*Возрі на мене...*», мові написів окремого розряду княжих і митрополичих печаток, які дослідники називають греко-руськими печатками (грецькі написи і християнські символи), матеріалом відтисків та ін.

Представлений у цій статті огляд стилістичних і типологічних особливостей візантійських печаток, сприятиме поглибленому розумінню першооснов українських сфрагістичних традицій, класифікації давньоруських печаток, визначенню їх зв'язків і співвідношень.

Характерна прикмета візантійської сфрагістики – інноваційний підхід у способах застосування, функціональному призначенні печаток, плombs, інших сфрагістичних інсигній. Печатки стають невід'ємним елементом діловодства, канцелярської практики: вони використовуються для завірення документів, обєрігають недоторканість кореспонденції. Про це вимовно свідчать написи деяких печаток: «*Я охороняю писання*», «*Печатка – сторож писань і справ*», «*Я опекающую писання Іоанна протопроєдра і судді*» та ін.¹⁵ Крім органів державної влади, духовних установ, печатка набуває популярності серед приватних осіб.

Значні зміни відбуваються у взаємодії печатки з об'єктом автентикації, а також в способах прикріплення її до документів. З появою пергаментних, а потім і паперових документів кардинально змінюються матеріал відтисків, типи і форма сфрагістичних пам'яток. У Візантійській імперії найпоширенішими стають вислі печатки (*булли*), що за допомогою спеціальних шнурків прикріплюються до активих документів, листів і т. п.

Сфрагістичні пам'ятки Візантії, як правило, круглої форми, і виготовлені з різних металів: золота, срібла і свинцю. Печатки з золота (*хрисовули*) і срібла (*агриговули*) належали виключно імператорам. Відомі золоті булли імператорів Юстиніана I, Василя Македонянина, Феофіла, Олексія Комніна, Палеологів та ін. Вони прикріплялись до державних актів особливої ваги: міжнародних договорів, важливих документів, царських пожалувань монастирям, вельможам, службовим особам.

З огляду на теплий клімат Візантії, воскові печатки тут майже не використовувались, загальноновживаними були свинцеві печатки (*молівдовули*). Від важливості персони, що виставила печатку, її місця в суспільстві, залежав розмір сфрагіса, який у середньому становив у діаметрі 23–30 мм. Найбільшими вважаються

¹⁴ Гавриленко В. А. Византийская сфрагистика в отечественной историографии: Библиографический указатель // Византийский временник. – Москва, 1972. – Т. 33. – С. 245–250; Його ж. Византийская сфрагистика в дореволюционной историографии России // Нумизматика и сфрагистика. – 1974. – Вып. 5. – С. 49–56; Його ж. Українська сфрагістика: Питання предмета та історіографії. – Київ, 1977. – С. 39, 53, 56, 71, 94, 99, 142–143.

¹⁵ Шандровская В. С. Византийские печати в собрании Эрмитажа. – Ленинград, 1975. – С. 3.

печатки храму св. Софії у Константинополі (50–54 мм). На них зображено Богородицю та імператора Юстиніана (засновника храму) в повний зріст. Обидві по-статі з німбами, в руках тримають макет храму св. Софії, увінчаний проквітлим хрестом. Богородиця у традиційному вбранні, імператор з окладистою бородою, в одязі базилевса. Напис поруч з імператором *«Богородиця, допоможи Юстиніану, деспоту»*, в центрі печатки: *«Свята Софія»*¹⁶.

Дещо менші розміри, ніж привісні печатки, мали товарні та митні *пломби*, які також виготовлялися із свинцю. Вони були двобічними і однобічними. Ними опечатувалися сувої, ящики з товарами. Збереглися пломби, на яких чітко проступає структура тканини упакування. Нагадаємо свідчення договору київського князя Ігоря з греками 944 (945) р.: *«Коли ж руси входять у город, хай [...] не мають права купити наволок (шовкові золототканні тканини. – В. Г.) більше ніж на п'ятдесят золотих; а якщо хто купить ці наволоки, нехай покаже цесаревому мужеві, і той їх запечатає і віддасть їм»*¹⁷. Як різновид пломб використовувалися крихітні свинцеві жетони з добродійними написами, що видавалися бідним для одержання благодійних харчів. Вони мали отвори для шнурків і носилися на шиї.

У Візантії був розроблений новий спосіб спорядження відбитків печаток, який згодом поширився по всьому континенту. Матриці печаток мали форму круглих пластинок, виготовлених з твердих металів: спершу з бронзи, а з кінця XIV ст. – зі сталі. Вони вмонтовувалися у спеціальні щипці з довгими рукоятками, що називалися *буллотиріями*. Відбитки робилися шляхом стискання заготовок печаток. Невеликі матриці приводилися в дію за допомогою спеціальних молоточків, які оберігачі печаток носили підвішеними на шиї. У великих канцеляріях для витискання масивних металевих печаток застосовувалися спеціальні стаціонарні преси.

При величезній кількості візантійських вислих печаток (їх десятки тисяч) буллотиріїв збереглося лише декілька. Річ у тому, що вони підлягали знищенню після смерті їх володільців для запобігання зловживань.

Заготовки для печаток були двох видів: 1) свинцеві кружечки чи кульки з наскрізними отворами для шнурів; 2) металеві пластинки з жолобками посередині для шнурка. Перед прикріпленням до документу пластинки підігрівалися, накладалися одна на одну і міцно затискалися буллоторієм із вмонтованими матрицями. Після стискання заготовка сплющувалася, а шнурок так здавлювався, що відкрити запечатаний документ можна було лише порушивши кріплення.

Крім металевих печаток у Візантії спорадично побутовали воскові і воскомастичні печатки. Їх штемпелі виготовлялися з бронзи, каменю, кришталю, мали форму призми, каблучок, дзвіночків, невеликих брелочків, матриць-печаток на головках ключів. Матриці цього типу з'явилися у ранній період і застосовувалися до кінця існування Візантійської держави. Як і на молівдовулах, на них присутні священні композиції, монограми, короткі написи імен володарів і слово «сфрагіс». Вони були знаками власності, а також використовувалися для опечатування святих хлібів і проскур. Штемпелі-клейма видовженої форми у вигляді рибок, стопи ноги застосовувалися у керамічному виробництві для цегли, черепиці як фабричні марки. Свинцеві печатки використовувалися і для фіксації мір довжини, зокрема землемірних мотузок¹⁸.

¹⁶ Лихачев Н. П. Молівдовулы греческого Востока... – С. 299–303.

¹⁷ Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Є. Махновець. – Київ, 1989. – С. 27.

¹⁸ Лихачев Н. П. Доклад «О матрицах печатей византийской эпохи» // Научный архив Института истории материальной культуры РАН. – Ф. 2. – Оп. 1, 1922 г. – Д. 14. – Л. 1, 5–7.

Візантійських печаток, прикріплених до документів, збереглося мало, адже писаних пам'яток до нас дійшло не багато. Основна маса сфрагістичних пам'яток походить з археологічних знахідок. Вони виявлені по всій території колишньої Візантійської імперії, а також у сусідніх країнах, у тому числі в Україні: Київ, Галич, Керч, Судак, Партеніт, Херсонес. Багато печаток і plomb піднято з дна Босфорської протоки, поруч з колишньою столицею держави – Константинополем. Кількість візантійських булл настільки велика, що не піддається підрахунку. Державні сховища, приватні колекції візантійських сфрагісів наявні у Франції, Росії, Греції, Італії, Туреччині, Англії, Сполучених Штатах Америки, Німеччині, Швейцарії, Румунії, Болгарії та ін.

Хронологічно масив візантійської сфрагістики охоплює період з 395 р., коли вона остаточно вийшла з під впливу римської традиції, і завершується серединою XV ст. На візантійських печатках дуже рідко вказані дати (т. з. *індикти*), але існує, принаймні, дві групи печаток, які можна датувати доволі точно. Це імператорські молівдовули і печатки комерціаріїв (митних службовців та управителів складів). На останніх немає індиктів, але наявні зображення та імена імператорів, що дає змогу проводити датування за допомогою генеалогії, нумізматичних пам'яток¹⁹.

Якщо хронологічна атрибуція печаток імператорів та їх чиновників – комерціаріїв проводиться порівняно легко, то щодо інших категорій сфрагістичних пам'яток застосовується складна дослідницька методика із залученням даних історії, творів живопису, ікон, дрібної пластики, епіграфічних особливостей написів та ін. Так, відомо, що імена володільців з'явилися на печатках лише в X ст., титули протопроедра (вищого урядовця центральної та провінційних ланок) уперше трапляються після 1060 р., отже, відповідні булли не повинні виходити за зазначені межі. Молівдовули сицилійської феми (військово-адміністративного округу) датуються роками її існування, тобто 718–902 рр. При визначенні хронології сфрагісів службових осіб доводиться звертатись до юридичних актів, церковних документів, літературних творів тогочасних авторів. На основі датованих печаток визначаються інші однотипні пам'ятки. Наприклад, молівдовули з хрестоподібною монограмою відомих історичних діячів початку VIII ст. Варасвакурія та Ісої дали змогу датувати майже півтори сотні однотипних печаток²⁰.

Високий статус мали печатки константинопольських патріархів, за розміром вони доволі часто досягали імператорських (33–40 мм), а інколи і перевершували їх. Завдяки дослідженням Г. Шлюмберже, М. Лихачова та інших дослідників розроблена струнка типологія патріарших печаток. Найдавнішим типом вважається той, на якому зображена постать Матері Божої в повний зріст, а на зворотному боці напис – ім'я патріарха зі зверненням до Пресвятої Богородиці про допомогу у давальному відмінку і титул *«архієпископ Константинополя»*. Для XI ст. характерні печатки без зображення Богородиці, ім'я патріарха накреслене в називному відмінку. Від середини XII ст. і до XIV ст. включно карбувався малюнок Богородиці, що сидить на троні, на звороті – ім'я патріарха в називному відмінку і повний титул *«архієпископ Константинополя, Нового Риму і вселенський патріарх»*. З XVI ст. на аверсі з'являється поясне зображення Богородиці з немовлям Ісусом Христом на лівій руці, на реверсі – попередня титулатура в п'ять-шість рядків²¹.

¹⁹ Лихачев Н. П. Датированные византийские печати // Известия Российской академии истории материальной культуры. – Ленинград, 1924. – Т. 3. – С. 153–154.

²⁰ Шандровская В. С. Византийские печати в собрании Эрмитажа... – С. 8–9.

²¹ Лихачев Н. П. Печати патриархов константинопольских // Труды Московского нумизматического общества. – Москва, 1899, – Т. 2. – Вып. 1. – С. 64–65.

Цікава печатка царгородського патріарха Євстратія Гариди (1081–1084), що належить до другого типу, знайдена під час реставрації собору Софія Київська. Указані роки на київському митрополичому престолі сидів ставленик константинопольського патріарха Іоан, очевидно, завдяки їхньому листуванню появилась ця сфрагістична знахідка у Києві²².

У візантійській сфрагістиці немає поняття герба, гербової емблеми. Навіть імператорські печатки не мали окресленої державної символіки, хоча серед них спостерігається прагнення до типізації, успадкування зображень, в основу яких покладено релігійні сюжети²³.

Включно до VI ст. на молівдовулах відтворений образ язичницької богині Ніки. Зі становленням християнської ідеології на зміну Ніки приходять зображення Ісуса Христа та Богородиці. Вони відзначаються великою різноманітністю та виразністю. Богородиця подається у канонізованих образах: погрудно і на повний зріст з руками на рівні плечей (Оранта), з немовлям на руках, що інколи горнеться до обличчя (Одигітрія), з немовлям в округлому медальйоні (Знамення), в профіль у молитовній позі з піднятими руками (Деїсусна) та ін. Зображення Ісуса Христа на печатках трапляється не часто (в повний зріст або погрудно), значно ширше представлені його символи (хрести)²⁴.

На печатках наявний увесь пантеон православних святих поодиночі або парно: Миколай, Василій, Георгій Чудотворець, пророк Даниїл, Катерина, Ілля, Іоан Богослов, Іоан Златоуст, Іоан Продром, Мина, архангел Михаїл, Пантелеймон, Сава, Сергій, Софія, Стефан, Фома, Нестор і Луп, Петро і Павло та ін. Образи святих супроводжуються написами їх імен.

З великою повагою у давніх державах ставилися до святих воїнів: Георгія, що вважався захисником Константинополя, а також Федора і Дмитрія. Вони зображалися у військовому одязі з відповідним обладунком. Відгомін цих канонів виразно простежується в давньоруській сфрагістиці. Образом святого Георгія прикрашені печатки Ярослава Мудрого та його внука князя Мстислава Ізяславича, образом святого Дмитрія – печатки великого київського князя Ізяслава Ярославича, образом святого Федора – печатки володимирського князя Мстислава Святополковича з написом «ДНѢСЛОВО» зі знахідок в Белзі та Пліснеську²⁵.

Власники печаток, вибираючи зображення, ставили себе під захист Христа, Богородиці чи певного святого. На це недвозначно вказують легенди деяких печаток: *«Тебе, оберігача душі моєї і моїх писань, вирізаю на моїй печатці»*, *«Всеблаженний Миколай, бережи слугу твого Олексія Палеолога»*, *«Пречиста Діво, порада душі моєї, захисти мене, раба твого»*, *«Спаситель мій, допоможи твоєму рабові»*.

Дуже цікаві, зокрема з художнього погляду, євангельські сцени, зображені на печатках: Благовіщення, Хрещення, Різдва, Стрітення, Поклоніння волхвів, Трійці, Зішестя в пекло та ін.²⁶

У період іконоборства (VIII–IX ст.) зображення Христа, Богородиці, святих поступаються місцем хрестам і монограмам. Хрести надзвичайно різноманітні стилем та графічним накресленням: чотири- і шестираменні, на трьох голгоф-

²² Скулєнко І. Реставрация Софийского собора... – С. 59.

²³ Лихачев Н. П. Некоторые старейшие типы печати византийских императоров // Нумизматический сборник. – Москва, 1911. – Т. 1. – С. 487, 539.

²⁴ Лихачев Н. Дипломатика: Из лекций по сфрагистике. – Москва, 2001. – С. 330.

²⁵ Гавриленко В. Вислі свинцеві булли з Пліснеська: факти і гіпотези // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 562–593, іл.

²⁶ Шандровская В. С. Византийские печатки в собрании Эрмитажа. – С. 12.

ських східцях, проквітлі, з перехрестям на перекладині, переплетенні монограми та ін. Тоді ж виникає сфрагістичний тип із написами, які відзначаються майстерністю виконання, каліграфічністю письма.

З відновленням іконопоклоніння у 843 році знову вводяться зображення святих. Вони найчастіше повторюють ікони славетних храмів і монастирів, про що можна судити з написів, які супроводжують малюнки на деяких печатках. Важко однозначно відповісти на питання, чим визначався вибір сакральних мотивів на печатках. Спостереження дослідників показують, що при наявності декількох печаток одного й того ж власника, зображення святих на них можуть бути різними, тобто немає підстав стверджувати, що на візантійських сфрагістичних пам'ятках наявні тільки патрональні зображення осіб, що виставили печатки²⁷.

На візантійських молівдовулах відтворені також античні сюжети (політ у небо Олександра Македонського), птахи, риби, фантастичні істоти, кораблі, орнаментальні розетки. На особливу увагу заслуговують майстерно виконані портретні зображення володільців печаток. До нас дійшли портрети окремих імператорів, членів їхніх родин, відомих візантійських письменників – Анни Комніни, Феоділакта Болгарського, Микити і Михайла Хоніатів та ін.²⁸

Великий потенціал історичної інформації зосереджений у написах (легендах) печаток. Вони розлогі за обсягом, конкретні змістом, інколи подаються у віршованій формі. Наприклад: *«Поглянь на мене, Георгія, Пречиста Діво, світильник ночам моїм, світло в шляхах моїх»* (це довільний переказ псалму *«Слово твоє світильник ночі моєї, світло стезі моєї»*). На печатці з композицією Благовіщення читаємо: *«Ти, Пречиста, пристанок радості, дай щастя Радину, магістру, сімпону»*²⁹.

Написи виконані переважно грецькою мовою, хоча інколи трапляються і двомовні. Латинсько-грецькі написи відносяться до V–VII ст., греко-арабські – до IX–XII ст. Печатки з арабськими та сирійськими термінами вказують на зв'язок із Сходом, латинськими – орієнтують на Захід, що свідчить про геополітичні устремління Візантії.

Відчитання написів вимагає від дослідника ґрунтовної підготовки. В легендах багато скорочень, монограм, орфографічних помилок, своєрідних накреслень літер, до яких вдаються різьбярі матриць для підкреслення свого мистецького стилю тощо. Певні огріхи (перекуси, зміщення літер) трапляються при спорядженні відтисків. Час, несприятливі умови, в яких опинилися молівдовули, знайдені у землі чи воді, вносять додаткові труднощі. Однак зусилля, затрачені на відчитання написів печаток, виправдовують сподівання дослідників.

Легенди печаток дають цінний матеріал для розуміння соціальної ієрархії феодального суспільства, знайомлять зі структурою бюрократичного державного, військового та церковного апаратів, зі складним адміністративним устроєм Візантійської імперії.

В міру нагромадження та систематизації великих комплексів печаток, вони стають важливим джерелом для уніфікації надзвичайно складної та заплутаної системи посад, чинів, сану і звань Візантійської імперії: автократор, анаграфевс, анфілат, архонт, вайул, вест, діюкіт, доместік, друнгарій, екзактор, ефор, ілюстрій, катепан, кітоніт, куропалат, логофет, мізотер, нотабль, остіарій, парафаласіт, проедр, протовестіарій, протоспафарій, протіподрома, севаст, стратилат, стратиг, спафарокандидат, топотірит, трапезит, турмах, хартулярій та ін.³⁰ Іменним фондом відомого дослідника візантійської сфрагістики Г. Шлumberже складена

²⁷ Там само. – С. 11.

²⁸ Лихачев Н. П. Молівдовулы греческого Востока... – С. 31, 124.

²⁹ Там само. – С. 47.

³⁰ Там само. – С. 318–326.

Табл. 1. Візантійські вислі печатки:

1 – аверс і реверс молівдовула храму св. Софії у Константинополі; 2 – свинцева печатка Юліана, комерціяря митних складів о. Крит (644–646); 3 – печатка імператриці Ірини (797–802); 4 – золота імператорська печатка, кінець IX – початок X ст.; 5 – печатка з образом «Богородиці Утіхи»

Табл. 2. Візантійські вислі печатки:

6 – булла імператора Мануїла I Комніна із зображенням Христа (1143–1180); 7 – молівдовул Миколая, архієпископа Константинополя, Нового Риму і вселенського патріарха (1147–1151); 8 – печатка Лева Врахамія, протоспафарія і стратига, зі зображенням святого воїна Димитрія; 9 – молівдовул севаста Костянтина Ксіра (розкопки 1940 р. у Херсонесі); 10 – висла печатка-пломба з монограмою зі знахідок у Криму (гора Аю-Даг поблизу Партеніта)

фундаментальна *просопографія* (перелік) візантійських родин, що згадуються в написах на печатках.

Дослідження печаток політичного діяча XI ст. Філарета Врахамія дало можливість конкретизувати табель про ранги імператорського двору. Кожна з печаток репрезентує його нове звання та посаду. Судячи з написів печаток, Врахамію вдалося піднятися з 12 до 4 рангу службової кар'єри³¹.

Завдяки печаткам комерсіалістів з'ясовано, що з митних чиновників вони поступово перетворилися у службовців широкого профілю, а їхні особисті печатки були замінені сфрагісами установ. Тобто система чинів, посад і звань у Візантії постійно зазнавала модифікацій.

Окремі печатки слугували відправним моментом, а інколи й основним підтверджувальним фактом для з'ясування важливих подій візантійської історії. Так, Б. Панченко, скрупульозно вивчивши один із молівдовулів, встановив факт існування слов'янської військової колонії в провінції Віфінія. На основі напису, іконографічного типу зображення та наявного на печатці індікта³², він датував пам'ятку 650 р. і відзначив, що це найдавніший речовий доказ існування слов'янства в Малій Азії³³.

Печатки, знайдені у Херсонесі, опорному пункті візантійських володінь у Криму, дали додатковий матеріал для з'ясування питання про зв'язки Візантійської імперії з колоніями, про її стосунки з місцевим населенням, зокрема у сфері адміністративного управління та духовно-церковного життя в IX–XI ст.

Отже, візантійська сфрагістична традиція благодатно вплинула на становлення іконографічних типів печаток латинської Європи та Київської Русі. Особливо виразно ці тенденції простежуються у відтворенні євангельських сцен. Так, образ Вседержителя (Пантократора) на престолі з кодексом у лівій руці та благословляючим перстом правиці на печатці імператора Ісаака II Ангела (1185–1195) послужив прообразом для новгородських міських середньовічних печаток. Те ж можна сказати про печатку єрусалимського патріарха Амальрика (1158–1180) з рідкісною біблійною композицією «Зішестя в пекло», що зустрічається на християнських іконах Київської Русі³⁴.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Візантійські печатки та їх ремінісценції у сфрагістичній практиці Київської Русі (Матеріали до підручника) // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – Т. 260. – Кн. 1: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2010. – С. 352–360, 2 табл. іл.

³¹ *Шандровская В. С.* Византийские печатки в собрании Эрмитажа... – С. 9–10.

³² Індікт – період в 15 років, який використовувався у Візантії для літочислення.

³³ *Панченко Б. А.* Памятник славян в Вифинии VII века // *Известия Русского археологического института в Константинополе*. – София, 1903. – Т. 8. – С. 15, 27, 60.

³⁴ *Янин В. Л.* Актовые печати Древней Руси X–XV веков. – Москва, 1970. – Т. 1. – С. 151; Т. 2. – С. 125, 220, 290; *Белецкий С. В.* Сфрагистика // *Специальные исторические дисциплины: Учебное пособие*. – Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 24.

РОЗДІЛ III

Печатки княжої доби

Вислі свинцеві булли з Пліснеська: факти і гіпотези

Сфрагістична збірка, що є предметом нашого дослідження, бере свій початок у 1948–1949 рр., коли під час Пліснеської археологічної експедиції Львівського відділу Інституту археології АН УРСР, очолюваної І. Старчуком, знайдено декілька свинцевих булл, зразки клейм на денцях посуду та срібний позолочений перстень зі знаками Рюриковичів (двозуби і тризуби). Печатки розшукано на дитинці літописного Пліснеська (тепер хутір Пліснесько поблизу села Підгірці Бродівського району Львівської області) у культурному шарі 0,3–0,4 м від теперішньої поверхні¹, який археологи відносять до початку XII ст.

Печатки належать до групи вислих свинцевих булл (так званих молівдовулів) у формі круглих дисків діаметром 19–24 мм. Їх відносять до розряду давньоруських печаток архаїчної традиції. На трьох печатках – двосторонні погрудні зображення святих, які дослідники сфрагістики датують кінцем XI ст. Інша печатка має зображення погрудної постаті і грецький п'ятирядковий напис, це так званий греко-руський тип булл, що панує зі середини XI до початку XII ст.² Ще одна печатка має на аверсі погрудне зображення святого, характерне для XI ст., і на реверсі – зображення святого на повен зріст, притаманне XII ст. Тобто пліснеські знахідки репрезентують перехідні сфрагістичні типи рубежу XI–XII ст.

П'ять з досліджуваних печаток з написом «ДѢНѢСЛОВѢ» знайшов археолог Р. Чайка у 1980 р. на поверхні орного поля біля другого оборонного валу дитинця Пліснеського городища під час стаціонарних археологічних досліджень експедицією Львівського університету ім. І. Франка. В. Янін упевнено відносить групу печаток «ДѢНѢСЛОВѢ» до часу князювання у Києві Святополка Ізяславича, тобто 1093–1113 рр.³, що ще раз підтверджує датування сфрагістичної збірки Пліснеська кінцем XI – початком XII ст. Отже, можна констатувати повний збіг сфрагістичної і археологічної (стратиграфічної) хронології пліснеських булл.

У науковий обіг сфрагістичні пам'ятки стародавнього Пліснеська ввів археолог О. Ратич. У зведенні археологічних пам'яток західних областей України IX–XIII ст. він побіжно інформував про дві пліснеські «олов'яні підвісні печатки із зображенням святих» та знаки Рюриковичів на кераміці і персях з сигнетами, подав їх невиразні ілюстрації⁴. В 1959 р. з печатками ознайомився визнаний авторитет у галузі давньоруської сфрагістики професор Московського університету В. Янін під час короткого візиту до Львова. Описи печаток опубліковані у фундаментальній книжці В. Яніна «Актові печатки Давньої Русі X–XV ст.», зокрема у першому томі⁵. Автор подав атрибуцію лише однієї пам'ятки – печатки Олісави-

¹ Інститут археології Львівського національного університету імені Івана Франка. Звіт про розкопки І. Д. Старчука Пліснеського городища. Ділянка 40, квадрат 84, штих I–II, IV–V.

² Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская сфрагистика и геральдика. – Изд. 2-е. – Москва, 1974. – С. 63.

³ Янин В. Л. Печати с надписью «ДѢНѢСЛОВѢ» // Советская археология. – 1962. – № 2. – С. 168.

⁴ Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – Київ, 1957. – С. 29, рис. 9, № 9–10; табл. V, № 7–9; табл. XI, № 20.

⁵ Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Москва, 1970. – Т. 1: Печати X – начала XIII в. – С. 210, 215, 222, 229.

Гертруди, дружини великого київського князя Ізяслава Ярославича⁶. Інші булли, які відзначаються фрагментарністю легенд, незадовільним станом збереження, описав В. Янін дуже побіжно: не вказано їх власників, місць та обставин знахідок, не розкрито змісту написів і зображень.

Молівдовул княгині Олісави-Гертруди (мал. 7–а, 2–а) має форму диска діаметром 22 мм, товщиною 2,1–3,5 мм. Усередині по діаметру – канал від шнура, яким кріпилась печатка до документа. Отвір заповнений окисом свинцю, що чітко проступає на ребрі печатки у місцях виходу шнура. У верхній частині – два маленькі круглі наскрізні отвори, а також спроба зробити третій отвір, їх діаметр 1 мм. Складається враження, що відшукувався центр рівноваги. Тобто печатку могли використовувати як натільний образок. Відтиски печатки виконано недбало. При стисканні буллотирієм (щипцями) свинцеві заготовки змістилися на аверсі вліво, на реверсі відповідно вправо – внаслідок частина написів залишилася поза полем печатки.

На лицевому боці печатки – погрудне зображення святої мучениці Єлисавети. Навколо голови – рельєфний німб. У зігнутій правій руці – масивний хрест. Обличчя з продовгуватим підборіддям, довгим носом, маленьким ротом і круглими опуклими очима. На голові св. Єлисавети традиційний давньоруський жіночий убір. Одяг на передпліччях прикрашений дорогоцінними каменями чи перлами, а також поздовжніми й поперечними стрічками. Можемо припустити, що різьбяр передав риси конкретної особи, ймовірно, власниці печатки. До речі, наявність на печатці умовного портрета її власника не суперечить сфрагістичним традиціям.

Справа від постаті святої – кириличні літери «**ЕЛС**», з початку колонкового напису – поперечна риска (титла). Повніше зберігся напис іншого примірника цієї пам'ятки, знайденої 1909 р. у Києві. Вона потрапила до збірки київського колекціонера Т. Кундереви́ча, а пізніше придбана М. Лихачовим⁷ і була передана у Московський історичний музей⁸. Тепер зберігається у відділі нумізматики Ермітажу в Санкт-Петербурзі. На ермітажному примірнику читається повний напис «**ЕЛ[И]САВЕ**», тобто Єлисавета, або Олісава⁹.

На зворотному боці печатки – зображення архангела Гавриїла на повен зріст з розпростертими вздовж постаті крилами. Святий одягнений у довгий хітон, оздоблений смарагдами і тасьмою з металевим пітканням, частина якої звисає з лівого передпліччя. У широко розставлених руках символи влади – берло чи жезл у правиці і держава – сфера у лівиці. Навколо голови крапковий німб.

Характерне зображення голови св. Гавриїла з довгим кучерявим волоссям, що обрамлює обличчя у вигляді косиць, і неприродно видовженою шиєю. Поле печатки обмежує шнурковий обвід, який унаслідок зміщення матриці проступає лише у правій частині булли. Поруч напис кирилицею: літера «а» у маленькому колі, що згідно з візантійською іконографічною традицією означає «аґіос», тобто «святий», а також чотири літери «**РИЛС**», що дає змогу відтворити повний напис «**[ГАВ]РИЛС**». Літери «**Р**» та «**И**» вертикального колонкового напису об'єднані видовженою спільною рисою зліва. У переданні імен на печатці «**ЕЛИСАВЕ**» і «**ГАВРИЛС**» виразно відчувуються грецькі впливи.

Перший дослідник цієї печатки М. Лихачов відзначав, що на ній позначилися «сильні впливи візантійських зразків», і називає пам'ятку «печаткою най-

⁶ Першу спробу дослідження печатки зроблено у статті: Янін В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк // Нумизматика и эпиграфика. – Москва, 1963. – Вып. 4. – С. 142–164.

⁷ Гавриленко В. О. Українська сфрагістика. – Київ, 1977. – С. 92–93.

⁸ Государственный исторический музей в Москве: Отдел письменных источников. – Ф. 136. – Д. 10. – Л. 109; Д. 30. – Л. 127.

⁹ Государственный Эрмитаж: Отдел нумизматики. – Сфрагистическая коллекция. – № 261.

старішої епохи» давньоруської сфрагістики¹⁰. В. Янін підкреслював, що за своїми технічними ознаками (розмір, товщина відтиску) печатка належить до XI ст. Поєднання поясного зображення св. Єлизавети на аверсі, що притаманне XI ст., та зображення св. Гаврила на повен зріст на реверсі печатки – сфрагістичний тип кінця XI – початку XII ст.¹¹

Гертруда була донькою польського короля Мешка II та сестрою польського монарха Казимира I Відновителя. У 1043 р. вступила у шлюб з сином Ярослава Мудрого туровським князем Ізяславом, який після смерті батька став великим київським князем. Мала трьох синів – Ярополка, Святополка, Мстислава та доньку Євдокію. За твердо встановленим на Русі звичаєм, Гертруда прийняла при одруженні православ'я і отримала християнське ім'я Олісава, канонічна форма якого Єлизавета. С. Висоцький відшукав на стінах Київської Софії графіті: «Господи, допоможи рабі своїй Олісаві Святополчій матері, руській княгині»¹².

На печатці Олісави-Гертруди спостерігаємо традиційне для давньоруської сфрагістики поєднання двох святих, тезоіменитих власникові печатки. Якщо зображення св. Єлизавети, що стала покровителькою Гертруди при хрещенні, можна прийняти без застережень, то наявність на зворотному боці печатки зображення св. Гавриїла вимагає додаткових пояснень і дослідницьких пошуків.

Згідно з давньоруською сфрагістичною традицією, розміщення на печатках парних зображень святих мало двоякий вираз. У XII–XIII ст. подібним чином позначали християнські імена та по батькові власників печаток. В XI ст. так найчастіше зображували ієрархічні стосунки володільця печатки і сюзерена, якому він був безпосередньо підлеглий. Відома чимала група печаток княжих радників, єпископів і навіть митрополитів, на яких, окрім власників, уміщали княжі патрональні зображення¹³. Оскільки батько Гертруди, як відомо, був католиком, вона в ніякому разі не могла називати себе по батькові – Гаврилівною. Логічно було б сподіватися на печатці патронального зображення їх чоловіка – великого київського князя Ізяслава Ярославича (1024–1078), тобто св. Дмитрія.

Після смерті чоловіка Олісава 30 років прожила зі своїми синами Ярополком і Святополком. Нам відомі їхні хресні імена. Князь Святополк мав за свого патрона св. Михаїла, а князь Ярополк – св. Гавриїла. З «Повісті временних літ» знаємо, що після смерті батька Ярополк дістав Волинську і Туровську землі. Разом зі старшим сином Ярополком проживала Олісава, переносючи всі незгоди династичних війн, що переслідували нащадків Ярослава Мудрого. Літописець Нестор пише під 1085 р.: «Ярополк збирався іти на Всеволода [великого київського князя. – В. Г.], бо послухав він злих дорадників. Довідавшись про це, Всеволод послав проти нього сина свого Володимира [Мономаха. – В. Г.], і Ярополк тоді, оставивши матір свою [...] у Луцьку, сам утік у Ляхи»¹⁴.

В історіографії давно склалася д-умка, що Ярополк не відзначався рішучим характером¹⁵. Літописець в некролозі на смерть Ярополка у 1087 р. писав, що він

¹⁰ Петербургский филиал Архива Российской Академии наук. – Ф. 246. – Оп. 1. – Д. 119: Сфрагистический альбом Н. Лихачева. – Табл. 45, № 2.

¹¹ Янин В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда... – С. 159.

¹² Высоцкий С. А. Древнерусские граффити Софии Киевской // Нумизматика и эпиграфика. – 1962. – Т. 3. – С. 154–156.

¹³ Янин В. Л. Из истории русской художественной и политической жизни XII в. // Советская археология. – 1957. – № 1. – С. 117.

¹⁴ Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 125.

¹⁵ Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. – Киев, 1887. – С. 111; Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века. – Одесса, 1895. – С. 121.

був: «[...] кроткий, смиренний, братолюбивий, нищелюбець»¹⁶. За цих обставин для нього не зайвими були поради енергійної матері. Отже, Олісава могла користуватись своєю печаткою як головною порадницею сина. У такому разі поява на її інсигнії св. Гавриїла цілком слушна.

Погіршення стосунків Ярополка з великим київським князем Всеволодом, як уже згадувалось, літописець пояснив тим, що він послухав «злих дорадників». О. Майоров убачає у цих «дорадниках» володимирських бояр. Можливо¹⁷. Але дуже вимовний факт, що Володимир Мономах, як повідомляє літописець, прийшовши до Луцька «[...] посадив тоді Давида в [городі] Володимирі замість Ярополка, а матір Ярополкову [Олісаву], і жону його [Ірину-Кунігунду], і дружину його [військо – В. Г.] привів до Києва, майно його забравши»¹⁸. Літописець тісно поєднав в одному повідомленні 1085 р. згадку про «дорадників» і факт переведення Олісави й Ірини у Київ, під безпосередній нагляд великого князя. Тут не йдеться про добрі наміри Володимира Мономаха, намагання надати притулок родині Ярополка, з цим не в'яжеться безсоромне пограбування майна останнього. Логічно було б відправити Олісаву до її другого сина Святополка, який в той час був новгородським князем. Невдовзі, коли він стане у 1093 р. великим київським князем, Олісава житиме якийсь час разом з ним у Києві, про що свідчать згадані графіті Софіївського собору та знахідка у Києві другого примірника печатки Олісави-Гертруди. Спираючись на літописні дані про перебування Олісави на Волині, В. Янін датує її печатку 1078–1086 рр.¹⁹

В. Янін висунув надзвичайно важливу для нашого подальшого дослідження тезу про те, що шлях до вирішення проблеми атрибуції багатьох печаток «лежить через нагромадження матеріалу, збільшення топографічних свідчень тяжіння окремих різновидів булл до певних територій»²⁰. На нашу думку, надзвичайно вагомим є факт знахідки досить значної кількості печаток у Пліснеську – віддаленій периферії політичного життя Київської Русі. Візьмемо до уваги ще один важливий висновок, який зробили дослідники сфрагістики щодо топографії знахідок печаток, а саме, що «місце знахідки печатки у переважній більшості випадків збігається з місцем її прикладення при документі [...], що більшість вислих печаток, які дійшли до нас, є залишками численних приватних актів (купчих, духовних і т. ін.), затверджених тими державними інститутами, яким належало право скріплювати такі грамоти»²¹.

Які ж державні установи могли бути у стародавньому Пліснеську, адже він ніколи не був княжою столицею чи центром перебування осіб вищого духовного сану. Єдиним можливим може бути припущення, що пліснеські сфрагістичні старожитності були часткою приватного архіву чи збірки документів. На нашу думку, власником цих документів була Олісава, що знаходила у Пліснеську притулок на час міжусобиць. Вона збирала відповідний актовий матеріал, який хоч проблематично міг би захистити її майнові інтереси. За звичаєм того часу, документи затверджувалися печатками. Ці акти вона перш за все могла дістати від свого чоловіка та сина Ярополка, які володіли Володимирською землею.

¹⁶ Літопис Руський... – С. 126.

¹⁷ Майоров В. А. Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 97.

¹⁸ Літопис Руський... – С. 125.

¹⁹ Янін В. Л. Русская княгиня Олісава-Гертруда... – С. 160.

²⁰ Янін В. Л. Актовые печати... – Т. 1. – С. 149.

²¹ Там само. – С. 157.

Узявши до уваги вказані обставини, спробуємо визначити власників інших пліснеських печаток, що не вдалося у свій час зробити В. Яніну. Ось як він описав одну з пліснеських пам'яток у розділі своєї монографії «Печатки невизначених князів»: «Л. с.» Погрудне зображення святого воїна зі списом у правій руці та щитом у лівій. «З. с.» Погрудне зображення невизначеного святого. Навколо крапковий ободок. Місце знахідки не відоме»²².

Уважно оглянувши цю пам'ятку (мал. 7–б, б–2), зіставивши її з іншими княжими печатками XI–XII ст., можна дійти висновку, що вона належала князю Ізяславу Ярославичу. Аргументуємо це твердження на основі методу сфрагістичної аналогії, тобто порівняємо розглядувану пам'ятку з іншими печатками, зокрема, з ідентичними буллами Ізяслава Ярославича, яких на час нашого дослідження було відшукано дев'ять. Великий ареал поширення цих знахідок: Новгород, Вишгород біля Києва, с. Воїнська Гребля на Полтавщині (стародавній Воїнь), Княжа Гора поблизу Турова Гомельської області (Білорусь), урочище Білий Спас біля Межиріччя Київської області, с. Волковиськ Гродненської області (Білорусь), що свідчить про інтенсивну діяльність князя Ізяслава. Печатки Ізяслава Ярославича можна поділити на три типи: 1) із зображенням чотирипелюсткової розетки у формі хреста і стоячої фігури в імператорській короні; 2) княжого знака (тризуба) і кругового грецького напису: «Господи, допоможи рабу своєму Дмитрію» та малюнком св. Дмитрія Солунського на реверсі; 3) багатопелюсткової розетки (символічної квітки) і св. Дмитрія²³.

Проаналізувавши напечаткові зображення булл Ізяслава Ярославича, відзначимо, по-перше, значну свободу у виборі зображень печаток, певне нехтування канонічними традиціями, наявність у накресленнях святих особистих (індивідуальних) рис власника печаток, по-друге, різноманітність композиційних елементів (особливо це стосується кругового напису, нехарактерного для давньоруських печаток), по-третє, наявність на печатках св. Дмитрія.

На приналежність Ізяславу Ярославичу хресного імені «Дмитрій» вказують численні джерела: літописне свідчення про спорудження Ізяславом Ярославичем патронального монастиря св. Дмитрія Солунського у Києві, грамота папи Григорія VII 1075 р., написи на паліумі (освяченій тканині) на домовину св. Альберта, подарованому Ізяславом Ярославичем кафедральному костелу м. Гнезно у Польщі 1076 р., де зазначалося: «Молитвами святого Дмитрія дай, Боже, многая літа рабу твоєму Ізяславу, князю руському [...]»²⁴, а також повідомленням німецького хроніста Ламберта Герсфельдського: «Прийшов руський князь на ім'я Дмитрій, приніс йому (німецькому імператорові Генріху IV) безцінні багатства із золотого і срібного посуду, дорогоцінної тканини і просив у нього допомоги проти свого брата (Святослава), який силою вигнав його з княжіння»²⁵.

При зіставленні пліснеської печатки № 2 з комплексом раніше опублікованих печаток Ізяслава Ярославича, впадає в очі надзвичайна подібність зображень св. Дмитрія Солунського (юного воїна зі списом і щитом). Ідентичний іконографічний тип, техніка різьби, аналогічні окремі деталі: плащ з характерними складками і круглою фібулою на правому плечі, круглий щит зі залізними заклепками, зображений на одну третину поруч з лівим передпліччям, у правій руці спис з листоподібним лезом і кулькоподібним потовщенням біля втулки наконечника. Спе-

²² Там само. – С. 215. – № 271.

²³ Там само. – Т. 1. – С. 166–167.

²⁴ Lewicki A. Napis na paliuszu z XI wieku // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1893. – Roczn. VII. – S. 115–128.

²⁵ Lamberti Annales // Monumenta Germanie Historica. – Hannoverae, 1980. – Т. 5. – P. 219.

цифічно передано кучеряве волосся у вигляді кружалець. Невелика клиноподібна борідка на безвусому обличчі, чітке зображення пальців руки на списі та інше.

Вражаючи подібність сюжетних мотивів печаток (навіть скрупульозне копіювання їх окремих фрагментів) незаперечно вводить пліснеську буллу у коло сфрагістичних пам'яток Ізяслава Ярославича. Але, як це не парадоксально, майже фотографічне відтворення на нашій печатці образу св. Дмитрія, стало утруднюючим моментом в остаточній атрибуції пліснеської пам'ятки № 2. Річ у тому, що на зворотному боці печатки представлено поплічне зображення св. Дмитрія, про що свідчать супроводжувальні грецькі літери «дельта» (у класичному накресленні у вигляді трикутника без нижніх рисок – «Δ») і «Т» («тай»), що безсумнівно вказують на ім'я Дмитро. Але ми знаємо, що патрональні зображення св. Дмитрія одночасно на аверсі і реверсі повинні вказувати, згідно з давньоруськими сфрагістичними традиціями, ім'я власника печатки і по батькові, тобто Дмитро Дмитрович.

Логічно було б сподіватися на реверсі печатки Ізяслава зображення св. Георгія, який був патроном його батька Ярослава Мудрого. Після перегляду зводу давньоруських сфрагістичних пам'яток стало очевидним, що зображення святих Георгія, Дмитрія і Меркурія на Русі практично були іконографічними близнюка-

1. Печатки: а — князя Ізяслава Ярославича зі зображенням св. Дмитрія;
б — князя В'ячеслава Ярославича зі зображенням св. Меркурія;
в — князя Мстислава Ізяславича зі зображенням св. Георгія

ми (мал. 1). Подібні зображення спостерігаємо на печатці брата Ізяслава Ярославича — великого київського князя В'ячеслава періоду його смоленського князювання (1054–1057) та на двох печатках його сина Мстислава Ізяславича (помер у 1069 р.), знайдених у Києві і на Чернігівщині²⁶. М. Лихачов і В. Янін відзначили також тісний композиційний зв'язок зображень св. Дмитрія на печатках Ізяслава Ярославича і св. Георгія на срібляниках Ярослава Мудрого — так зване «Ярославле срібло»²⁷. Відомий знавець давньоруського грошового обігу М. Бауер навіть

²⁶ Янін В. Л. Актовые печати... — Т. 1. — С. 168. — № 14; С. 170. — № 24; С. 172–173. — № 35.

²⁷ Там само. — С. 23, 35, 37, илл.; Лихачев Н. П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — Вып. 2 (Труды Музея палеографии). — Ленинград, 1930. — С. 43, 178, 198.

назвав ці монети печатками: «[...] щось на зразок вірчого знака, якими споряджались, згідно з літописом, руські купці, що відвідували Константинополь»²⁸. Категорично не погоджуючись з М. Бауером щодо включення срібляників у сферу сфрагістики, зазначимо, проте, слушність його спостереження щодо тісного зв'язку зображень найдавніших печаток зі синхронними типами монет. Подібність у накресленнях святих воїнів зі щитом і списом Дмитрія, Георгія та Меркурія можна пояснити наявністю певного іконографічного зразка, який вплинув на зображення цих святих у металопластиці Київської Русі X–XI ст. До речі, аналогічний випадок спостерігаємо і в іконографії печаток із зображеннями архангелів Гавриїла та Михаїла²⁹.

Завершуючи атрибуцію печатки Ізяслава Ярославича, подамо зображення святих у такому порядку. Лицевим боком визнаємо поплічне зображення св. Дмитрія з грецькими літерами «Δ» і «Τ», де представлено святого з німбом, круглим слов'янським овалом обличчя, випуклими очима, широкими, врозліт, бровами, великим носом, звисаючими вусами і широкою, коротко підстриженою, бородою. Можливо, маємо портретне зображення князя в образі св. Дмитрія. Ось як описав князя Ізяслава Ярославича Нестор у «Повісті временних літ»: «Був же Ізяслав на вигляд гарний, тілом великий, незлобний норовом, кривду ненавидів, любив правду»³⁰.

На звороті печатки зображено святого Георгія. Справа від постаті – велика літера «А», очевидно, «αυτος». Ми знаємо, що напис «αυτος» – «святий», позначався на печатках, як правило, маленькою літерою в колі. Накреслення грецької літери класичної форми «Α» (альфа), а можливо, і латинської літери «A», не є типовим проявом напису. Тому можна припустити, що матрицю реверса печатки різав майстер, який був малообізнаний із давньоруськими та візантійськими традиціями. Якщо із зображенням він, маючи певні фахові навички, більш-менш упорався, то з написом мав значні труднощі.

Акцентуємо увагу на різних рівнях мистецького виконання аверсу і реверсу цієї пам'ятки. Якщо зображення лицевого боку печатки відзначається схематичністю, порушенням пропорцій між головою і тулубом, то зворотній бік, ідеальний щодо виконання – високий рельєф,

2. Срібляник князя Ярослава Мудрого з погрудним зображенням св. Георгія

аналогії якому не вдалось відшукати на інших давньоруських пам'ятках (мал. 2). Можна припустити, що матриці аверсу і реверсу різали два майстри, – дуже вже велика різниця у рівні їх виконання. Ймовірно, печатка гравірована у часи поневірян Ізяслава Ярославича у Європі.

Зупинимось на перипетіях бурхливого життя Ізяслава Ярославича, що допоможе з'ясувати не лише сюжетну своєрідність його печатки, але й датувати її. Ізяслав

ідеальний щодо виконання – високий рельєф, чітко опрацьовані контури обличчя, деталі озброєння і вбрання (особливо драпіровка плаща). Реверс печатки, без сумніву, скопійований зі срібляника Ярослава Мудрого: крім загальної сюжетної схожості, дуже подібні поодинокі деталі печатки і монети, зокрема, маємо на увазі характерне зображення грушоподібного вольового підборіддя з клиноподібною маленькою борідкою,

²⁸ Бауер Н. П. Древнерусский чекан конца X и начала XI в. // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. – Ленинград, 1926. – Т. 5. – С. 317.

²⁹ Лабутин И. К., Волочкова О. К., Лабутин В. И. Новые сфрагистические находки в Пскове // Советская археология. – 1985. – № 1. – С. 222.

³⁰ Літопис Руський... – С. 123.

як старший син посів великий княжий стіл після смерті свого батька Ярослава Мудрого у 1054 р. Однак, йому не вдалось досягнути всієї повноти влади, і він змушений був ділити її зі своїми братами Святославом і Всеволодом. Цей тип державного правління отримав назву «тріумвірат»³¹. Брати спільно здійснили законодавчу реформу («Правда Ярославичів»), ділили між собою удільні землі, проводили спільні походи проти кочівників. Отже, вони поділяли і славу, і здобутки. Але коли у 1068 р. над річкою Альтою половці розбили війська Ярославичів, провина впала на Ізяслава. Кияни не простили князеві поразки, нерішучості в організації відсічі ворогові і вигнали його з Києва. Ізяслав подався по допомогу до племінника своєї дружини Олісави-Гертруди, польського короля Болеслава II Сміливого, який за матеріальні, а можливо, й територіальні обітниця Ізяслава допоміг йому повернутися у Київ³².

Перша вимушена перерва у князюванні Ізяслава тривала недовго, близько семи місяців. Значно довшою, а головне, трагічнішою за наслідками була друга втеча Ізяслава у 1073 р., коли він підступно був вигнаний братами з Києва: разом із сім'єю і великим майном, за яке він сподівався набрати військо, Ізяслав знову подався у Польщу, але, як пише літописець, «все забрали у нього ляхи і показали дорогу од себе»³³. Не виключено, що саме тоді з княжими регаліями пропали і функціонуючі печатки.

Не знайшовши підтримки у Польщі, Ізяслав подався до Німеччини. За посередництвом саксонського маркграфа Дедо фон Веттіна він вступає у контакт з німецьким імператором Генріхом IV, приносить йому подарунки і просить допомоги. Але спроба також виявилася марною. Спокусившись, як пише німецький хроніст Ламберт³⁴, небаченими до того у Німеччині подарунками від Святослава Ярославича, який узурпував великокняжий престол у Києві, Генріх IV безсоромно ошукав Ізяслава. Переконавшись у підступності Генріха IV, Ізяслав звертається до римського папи Григорія VII Гільдебрандта, супротивника німецького імператора. Наслідком цих зносин стали дві папські грамоти, що датуються серединою квітня 1075 р., де, зокрема, Григорій VII рекомендує польському королеві Болеславу II повернути Ізяславу забрані у нього багатства³⁵.

Ймовірно, що саме тоді постала потреба вирізати нову печатку Ізяслава Ярославича. Як додатковий доказ претензій Ізяслава на київську спадщину при карбуванні матриці печатки використовується відомий сюжет монети Ярослава Мудрого з образом св. Георгія.

Про якусь дієвішу участь папи Григорія VII у справах Ізяслава не відомо. У всякому разі, останній продовжував поневірятись у Європі, зокрема, його доля була пов'язана з великим торговим центром на Дунаї Регенсбургом, купці з якого часто бували на Русі³⁶. Там можна було знайти граверів, обізнаних хоч би побіжно з руською торевтикою – мистецтвом карбування художніх виробів з металу, в тому числі і печаток.

Смерть Святослава Ярославича у 1076 р. нарешті надала Ізяславу Ярославичу можливість повернутися на київський стіл після більш ніж чотирирічних блукань на чужині. Саме цим часом (березень 1073 – травень 1077 рр.) можна досить впевнено датувати досліджену нами свинцеву буллу Ізяслава Ярославича.

³¹ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь (Україна крізь віки. – Т. 5). – Київ, 1998. – С. 6.

³² Грушевський М. Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст. – Киев, 1891. – С. 68–74.

³³ Літопис Руський... – С. 112.

³⁴ Lamberti Annales... – Р. 219, 230.

³⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1954. – Т. 2. – С. 65.

³⁶ Янин В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда... – С. 157.

Розглянемо третю сфрагістичну знахідку з Пліснеська (мал. 7–в, в–2). За композиційними елементами і технікою виконання вона належить до останньої третини XI ст. Стан збереження пам'ятки незадовільний. Шнурком, яким кріпилася печатка до грамоти, деформовано постаті святих. З тієї ж причини у верхній частині стався наскрізний розлом. На звороті печатки три вм'ятини механічного походження, заповнені патиною, що спричинило пошкодження напису і деяких зображень. Відтиски матриць зроблено неуважно, їх нижня частина зміщена по горизонталі, тому нижні літери напису відбилися нечітко. Очевидно, саме тому опис першого дослідника печатки виявився фрагментарним і неточним: «Л. с.» Погрудне зображення святого. Збоку: «**А**ИА». Навколо ободок. «З. с.» Погрудне зображення святого. З боків: «**А** ГЛ» Місце знахідки не відоме»³⁷. Зрозуміло, що В. Яніну не вдалося встановити власника цієї печатки.

Спробуємо провести уважнішу атрибуцію пам'ятки. Так, у центрі лицевій сторони печатки – деформоване поясне зображення святого у профіль, зліва на його спині розпливчастий обрис крила. З голови спадає пасмо кучерявого волосся у вигляді косиці, подібне до зображення волосся архангела на реверсі печатки Олісави. Поруч літера «а» в кружечку, тобто «аѳѳѳ» – святий, внизу – ще одна літера «А», яка належить до напису, що починається справа: «ГЛѢ», тобто «ГЛ[ВРИ]ЛѢ» – «Гаврило», остання кирилична літера «Ѣ» (єр) зливається з круговим обідком, що утруднює її читання. Отже, на лицевому боці виکارбовано архангела Гавриїла, який, як ми уже вказували, був патроном князя Ярополка Ізяславича. Іконографічний тип архангела Гавриїла у профіль (з одним крилом) спостерігаємо на так званих благовіщенських печатках, де зображено Марію, що уважно слухає святого³⁸. На нашій печатці відтворено архангела Гавриїла у профіль, але без Діви Марії. Ми вважаємо, що єдино можливим поясненням цього факту є те, що матрицю пліснеської печатки різав чужоземний майстер, малообізнаний з давньоруськими сфрагістичними композиціями. Найімовірніше, це трапилося у пору перебування Ярополка разом з батьками у Німеччині.

Малюнок реверса печатки № 3 підтверджує наше припущення – у ньому чітко проступають нехарактерні для давньоруської сфрагістики мотиви. У центрі печатки – погрудне зображення апостола Петра і літери: зліва «а» – «аѳѳѳ», справа – дві латинські літери у колонку «РА», які, на нашу думку, слід інтерпретувати як «П[ЕТРО] А[ПОСТОЛ]». Аббревіатурний напис дещо незвичний для давньоруської сфрагістики. Такого типу легенди печаток стануть домінуючими на козацьких сфрагістичних пам'ятках XVII ст. Варто пригадати, що на розглянутій вище печатці Ізяслава Ярославича також виکارбовано аббревіатуру з двох літер «ДТ» – «Д[МИ]Т[РИЙ]». Ми не випадково пригадали св. Дмитрія, який був християнським патроном Ізяслава Ярославича. За усталеними нормами сфрагістики Давньої Русі, логічно було б сподіватися на реверсі печатки Ярополка зображення не апостола Петра, а патронального образу його батька, тобто св. Дмитрія Солунського. У цьому випадку спостерігаємо чергову невідповідність у патрональних зображеннях на печатках з Пліснеська. Очевидно, композиційна свобода, що межує з анархією, набрала на сфрагістичних інсигніях Ізяславичів характеру родинної традиції.

Поява портрета апостола Петра з благословляючим перстом правої руки стане зрозумілою, коли ми згадаємо, що Ярополк Ізяславич мав два християнські покровителі – Гавриїла і Петра. Про друге християнське ім'я Ярополка свідчать різні історичні джерела. Літописець Нестор повідомляє, що Ярополка поховали 1087 р. у монастирі св. Дмитрія Солунського, спорудженому його батьком. Він

³⁷ Янин В. Л. Актовые печати... – Т. 1. – С. 216. – № 275.

³⁸ Там само. – С. 108–110.

був похований «[...] в раці мармуровій у церкві св. апостола Петра, що її він сам почав зводити»³⁹. У Києво-Печерському патерику уточнено, що храм св. Петра Ярополк заклад у 1080 р. і був похований у ньому ще до завершення будівництва⁴⁰. Під ім'ям Петра Ярополка згадано у грамоті папи Григорія VII від 17 квітня 1075 р. та на мініатюрах Трірського псалтиря⁴¹.

Подвійне святе покровительство є маловідомим явищем на Русі, але й не поодиноким. Наприклад, крім Ярополка, два хресні імені мав старший син Володимира Мономаха Мстислав-Федір-Гаральд (1076–1132). Ім'я Гаральд він отримав на честь свого діда по материнській лінії англосаксонського короля Гаральда II Годвінсона.

Не можемо оминати найновішої знахідки – свинцевої булли Ярополка Ізяславича 2000 р. біля села Новомильськ Здолбунівського району Рівненської області. Розмір печатки 33–34 мм. На аверсі у крапковому обводі розміщене поясне зображення апостола Петра. Кожна деталь зображення добре опрацьована: випуклі очі, кучеряве волосся й маленька борода, складки хітона. Німб навколо голови окреслений суцільною лінією. Права рука піднята в жесті благословення, а ліва стискає жезл у формі хреста. Обабіч фігури супровідні написи. Ліворуч: «ПЕ[Т]РЪ», праворуч: ④ – «агіос». Зворотний бік печатки зберігся гірше. На ньому – зображення святих князів Бориса і Гліба в князівських шапках, з хрестами у правицях. Написи нечитабельні. Печатка зберігається у приватній колекції Г. Стецюка, опублікована рівненським дослідником В. Луцом⁴².

Опис печатки лаконічний, ілюстрації незадовільні, але навіть фрагментарні дані свідчать про значну спорідненість пліснеського і новомильського сфрагістичних екземплярів. Звернення Ярополка до образів Бориса і Гліба не випадкове, а, враховуючи трагічну долю трьох названих князів, надто вимовне. Нестор у «Повісті временних літ» наводить фразу, яку нібито любив повторювати Ярополк: «Господи, Боже мій, Ісусе Христе! Прийми молитву мою і дай же мені смерть таку, яку ото дав ти еси двом братам моїм Борису і Глібу, од чужих рук, нехай омию я гріхи всі своєю кров'ю [...] І того, чого він просив, не позбавив його милий Бог»⁴³. Як відомо, Бориса і Гліба вбив у 1015 р. старший брат Святополк «окаянний», Ярополк загинув 1087 р. від руки дружинника Нерядця, підсланого, як гадають історики, перемишльським князем Рюриком Ростиславичем.

Поставимося з певним скепсисом до слів літописця, вкладених в уста Ярополка, адже вони взяті з некролога, а некрологи завжди писалися з патетикою, притаманною даним обставинам. Але ці слова наведені не випадково, вони відбивали ідею єдності Русі, необхідності підпорядкування молодших князів старшому, яка нерідко пов'язувалася давньоруськими книжниками з образами Бориса і Гліба. Цими ж міркуваннями була продиктована ініціатива Ізяслава Ярославича про перенесення у 1072 р. останків «святих страстотерпців» Бориса і Гліба у нову церкву, що її збудував Ізяслав⁴⁴. Далі літописець пише: «Одспівавши літургію,

³⁹ Літопис Руський... – С. 126.

⁴⁰ Патерик Києво-Печерський / Упоряд. І. Жиленко. – Київ, 2001. – Вид. 2-ге. – С. 227.

⁴¹ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 155.

⁴² Луц В. Невідомі пам'ятки сфрагістики і металоластики Волині домонгольської доби // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Науковий збірник. Матеріали VII міжнародної наукової конференції з волинського іконопису, м. Луцьк, 27–28 листопада 2000 р. – Вип. 7. – С. 22, 24, іл. У повідомленні подано інформацію ще про три печатки зі стародавньої Пересопниці.

⁴³ Літопис Руський... – С. 126–127.

⁴⁴ Там само. – С. 111–112.

обідали брати всі [Ізяслав, Святослав і Всеволод. – В. Г.] вкупі, кожен із боярами своїми, і в любові [курсив автора] великій». Слово «любов» ми виділили як лейтмотив цього заходу. Через два речення, відкриваючи записи 1073 р., Нестор зазначає: «Підняв диявол розлад серед братів сих – Ярославичів. І коли настала звада межи ними, [то] були Святослав із Всеволодом заодно проти Ізяслава»⁴⁵, що й змусило останнього втікати на чужину. Отже, в цьому випадку літописець пов'язує образи Бориса і Гліба з ідеєю єдності Русі.

Подібна ситуація склалася у 1084–1085 рр., коли проти Ярополка виступили Ростиславичі, прагнучи захопити Володимир. Ймовірно, що саме за цих обставин виникла думка відобразити на печатці Ярополка (новомильська знахідка) образи Бориса і Гліба. Цим же, очевидно, був зумовлений вислів Ярополка, наведений у літописі, про можливість повторення долі Бориса і Гліба.

3. Вінчання князя Ярополка Ізяславича та Ірини. Мініатюра з «Кодексу Гертруди» (Трірський псалтир)

тобто «мати Ярополка». На другій мініатюрі зображено сцену вінчання княжого подружжя самим Ісусом Христом, який тримає над їхніми головами шлюбні корони. Княжу пару підводять до Ісуса їхні святі патрони – апостол Петро й Ірина (мал. 3).

Отже, «Кодекс Гертруди» незаперечно свідчить про перехід Ярополка у католицьку віру і прийняття другого хресного імені – Петро. У Кодексі розмиті хронологічні орієнтири, але ми знаємо з інших джерел, що Ярополк одружився зі старшою дочкою саксонського маркграфа Дедо II Кунігундою-Іриною у 1075 р. В цьому ж році Ярополк їздив у Рим на переговори з папою Григорієм VII Гільде-

⁴⁵ Там само. – С 112.

⁴⁶ Кондаков Н. П. Изображение русской княжеской семьи на миниатюрах XI в. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 8; Янин В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда... – С. 144–145.

* Звертаємо увагу на накреслення грецької літери «Δ» (дельта), ідентичне з написом на досліджуваній печатці Ізяслава Ярославича.

Однак повернемося до пліснеської булли Ярополка і завершимо її атрибуцію з'ясуванням обставин та часу виготовлення цієї пам'ятки. Розглянемо цікаву і маловідому в Україні історичну пам'ятку, так званий «Кодекс Гертруди», підшитий до Трірського псалтиря, який тепер зберігається в одному з архівів Північної Італії. Кодекс виготовлений на замовлення матері Ярополка Ізяславича Гертруди-Олісави.

У молитовних текстах пам'ятки згадуються поневіряння Гертруди та її сина. Вона молить Богородицю, апостола Петра, архангела Михаїла і святу Олену за «здравіє» свого сина Петра. Особливо цікаві для нас дві мініатюри цієї пам'ятки. На першій зображено апостола Петра і дві постаті у пишному вбранні, що звертаються до нього з молитвою. Поруч з чоловічою фігурою напис: «**Ο ΔΙΚΑΙΟΣ ΥΡΟΠΨΛΚ**»⁴⁶, тобто «праведний Ярополк»*. Біля ніг апостола зображено жінку, яка цілує його ноги, над фігурою напис: «**ΜΡ ΥΡΟΠΨΛ**»,

брандтом, результатом яких стало послання (булла) папи Григорія VII до Ізяслава Ярославича 17 квітня 1075 р. Папа писав, що Петро, так хресним іменем названо у буллі Ярополка, «приніс присягу на вірність главі апостолів [св. Петрові]» і що йому [Ярополкові], згідно з волею батька і матері, дано князювання у Руській землі в лен [спадкове володіння. – В. Г.] від католицького Риму⁴⁷.

Не будемо вдаватися у політичну оцінку цього факту, його церковний підтекст; для нас 1075 р. цікавий як відправний момент для датування печатки Ярополка плісеської знахідки. До вступу в католицизм Ярополка та прийняття ним нового патронального імені поява печатки із зображенням апостола Петра була просто неможливою. Іншою крайньою межею карбування печатки може бути 1077 р., коли родина Ізяславичів повернулася на Русь. Найвірогіднішою датою слід вважати 1075 р., коли до поїздки Ярополка в Рим, за твердженням В. Яніна, було виготовлено і підшито до Трірського псалтиря «Кодекс Гертруди»⁴⁸. Додатковим аргументом приязних намірів Ярополка повинна була стати і печатка зі зображенням апостола Петра.

Рукопис «Кодексу Гертруди», найвірогідніше, був виготовлений не руськими митцями, що випливає з європейського покроя вбрання на мініатюрах, граматичних помилок у написах. Так, при накресленні слова «мати» вжито скорочення «**МР**», що використовувалось при написанні лише імені Богородиці. Не зміг митець написати у родовому відмінку слово «Ярополк», він накреслив лише «**ЯРОПЪЛ**» і зупинився перед закінченням⁴⁹. Печатка Ярополка також виготовлена іноземним майстром, про що незаперечно свідчить латинська літера «**Р**» (аббревіатура слова «Петро»). Про недотримання давньоруських сфрагістичних канонів при карбуванні плісеських сфрагістичних знахідок ми наголошували неодноразово.

Послання на печатці Ярополка Ізяславича патрональних зображень святих Гавриїла і Петра, очевидно, мало компромісний характер: з одного боку, Ярополк повинен був продемонструвати добрі наміри щодо римської курії, а можливо, і рідної матері, яка знову перейшла у католицизм, що засвідчує «Кодекс Гертруди», а з другого, – потрібно було думати про майбутнє повернення до православних підданих на Русі, враховувати їхню реакцію. Невипадково після повернення на Русь факт прийняття Ярополком католицької віри був прихований від широкого загалу⁵⁰, хоч церковні діячі знали про це. Зокрема, у «Повісті временних літ» є нарікання на великі гріхи Ярополка, під якими, очевидно, розуміли його тимчасове віровідступництво: «Омию гріхи всі своєю кров'ю, – передрікає Ярополк, – ізбудуся [...] сіті вражої»⁵¹.

Слід зауважити, що маніпуляції з патрональними зображеннями святих, використання їх з політичною метою, династичними претензіями стали майже нормою печаток Ізяславичів. Нехтуються навіть традиційні сфрагістичні канони. Нагадаємо нетипове поєднання розетки і людської постаті в імператорській короні на печатках Ізяслава Ярославича, святих Єлизавети і Гавриїла на свинцевій печатці Ярополка 1075 р. з плісеських знахідок, святих Бориса і Гліба з Петром на новомильській сфрагістичній знахідці та інше.

З цього приводу варто згадати дискусію про належність срібляників з іменами святих Дмитрія і Петра⁵². Український дослідник М. Петров і услід за ним відомий

⁴⁷ Грушевський М. Очерки истории Киевской земли... – С. 83–84.

⁴⁸ Янин В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда... – С. 163.

⁴⁹ Там само. – С. 156–157.

⁵⁰ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи... – С. 155.

⁵¹ Літопис Руський... – С. 127.

⁵² Котляр М. Ф. Грошовий обіг на Україні доби феодалізму. – Київ, 1971. – С. 28–35.

російський нумізмат О. Орешников віднесли ці нумізматичні пам'ятки до Ізяслава Ярославича і Ярополка Ізяславича⁵³. З Літопису ми знаємо, що, повернувшись із чужини і сівши втретє на великокняжий стіл, батько посадив Ярополка у Вишгороді під Києвом (1077–1078), як зазначає М. Грушевський, «[...] залишив біля себе для допомоги»⁵⁴. О. Орешников висуває припущення, що Ізяслав готував у наступники на великокняжому столі свого сина Ярополка і що «[...] карбовані Ізяславом срібляники з поєднанням у написі його імені та імені його сина Ярополка ніби [...] заявляють, що майбутнім спадкоємцем київського столу буде Ярополк»⁵⁵. В. Янін виступає проти «політичних аргументів», висунутих О. Орешниковим⁵⁶. Але його аргументація також має хиби. У всякому разі ми вважаємо, що дискусію про належність срібляників з написами «Дмитро» і «Петро» закінчувати передчасно.

Завершуючи розгляд печатки Ярополка, вслід за Н. Щавелевою відзначимо, що «[...] будучи вірним сином християнської церкви, вільно орієнтуючись у політиці європейських країн, на рівних спілкуючись з правителями Європи не лише завдяки родинним зв'язкам і всебічній освіченості, але перш за все завдяки високому авторитетові Давньоруської держави, князь Ярополк-Петро залишив про себе добру славу у світських і церковних пам'ятках католицького Заходу і православної Русі»⁵⁷. Додамо, що значне зацікавлення викликають і його сфрагістичні пам'ятки.

Тенденція пошуку нових сфрагістичних форм, яку ми спостерігаємо на розглянутих нами свинцевих буллах і яка характерна загалом для давньоруських сфрагістичних типів кінця XI – початку XII ст., особливо рельєфно виступає на печатці з Пліснеська із загадковим написом «ДНѢСЛОВО» (мал. 7–д, д–2). Ця печатка, як ми зазначали на початку статті знайдена окремо від основної групи пліснеських молівдовулів, але за всіма ознаками вона, безперечно, походить зі збірки документів Олісава.

Печатка – з розряду вислих свинцевих булл, кругла, діаметр – 24 мм. На зворотному боці викарбовано святого Федора на повен зріст зі щитом у лівій руці та списом у правій, який розміщено під невеликим кутом до постаті, і складається враження, що святий воїн спирається на нього. Щит невеликий, овальний, з поздовжніми гранями, поставлений на ребро біля ніг. Навколо голови крапковий німб, обличчя вилицювате, з довгою бородою і звисаючими вусами. Святий Федір одягнений у військовий одяг: кольчуга, довга до колін сорочка з накладними металевими пластинами, на плечах плащ наопашки. У легенді печатки наявні певні композиційні та лінгвістичні відмінності, порівняно з іншими давньоруськими печатками. Ім'я Федір подано у скороченому вигляді без голосних літер: «ФДР». Для накреслення слова «агіос» – святий ужито дві літери: «АГ», замість однієї літери «а» в колі. Порушено традиційний порядок розміщення слів напису: «Федір святий» замість «святий Федір».

⁵³ Петров Н. Монеты великого князя киевского Изяслава Ярославича // Труды IX археологического съезда в Вильне. – Москва, 1895. – Т. 1. – С. 103–115; Орешников А. В. Денежные знаки домонгольской Руси // Труды Государственного исторического музея. – Москва, 1936. – Вып. 6. – С. 53–62; Мец Н. М. Неизданные сребреники Государственного исторического музея // Нумизматика и сфрагистика. – Киев, 1963. – Вып. 1. – С. 101–102.

⁵⁴ Грушевський М. Очерки истории Киевской земли... – С. 83–84.

⁵⁵ Орешников А. В. Денежные знаки... – С. 60.

⁵⁶ Янін В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда... – С. 163.

⁵⁷ Щавелева Н. И. Князь Ярополк Изяславич и христианская церковь XI в. // Восточная Европа в древности и средневековье: Х чтения к 80-летию чл.-корр. АН СССР В. Т. Пашуто: Материалы к конференции. – Москва, 1998. – С. 136.

Поле лицевого боку печатки займає напис у три ряди: «ДЬ-НѢСЛО-ВО». Він скомпонований у вигляді хрестоподібної (так званої квадрофолійної) фігури, де у першому рядку – дві літери, у другому – п'ять, у третьому – дві. Мотиви квадрофолії характерні для планування давньоруських храмів, мініатюр рукописних книг (Остромирове, 1056–1057 рр., та Мстиславове, 1117 р., Євангелія). Поширені вони і в європейській сфрагістиці.

Напис четвертої пліснеської печатки накреслено прописними кириличними літерами, буква «Е» в корені слова передана через **ѣ** (ять). Існує п'ять варіантів написання формули «ДЬНѢСЛОВО». На печатці з Пліснеська представлено найбільш поширений і граматично правильний варіант. Він наявний на 17 з відомих на сьогодні 36 примірників печаток цього типу⁵⁸.

Зацікавлення печатками з написом «ДЬНѢСЛОВО» існує віддавна. Ще 1888 р. український археолог М. Біляшівський опублікував печатку цього типу, знайдену в Переяславі⁵⁹. З того часу печатки «ДЬНѢСЛОВО» незмінно привертають увагу істориків⁶⁰.

Перший серйозний дослідник печаток з написом «ДЬНѢСЛОВО» М. Лихачов розділив напис на дві частини: «ДЬНѢ» і «СЛОВО». «Значення напису, – писав він, – угадується в тому, що печать вказувала, що в документі, до якого вона привішена, міститься повідомлення чи розпорядження, тобто – чиєсь «слово»⁶¹. Напис ніби запрошує прочитати завірений печаткою документ. Додамо, що персоніфікація печаток, підкреслення їх функціонального призначення – поширене явище у світовій сфрагістиці, особливо візантійській⁶².

В. Янін провів хронологічну експертизу печаток «ДЬНѢСЛОВО». На основі стилістичних і технічних ознак він датує ці пам'ятки рубежем XI–XII ст., більше того, він відносить їх до чітко окресленого періоду: 1093–1113 рр. – часу правління у Києві Святополка Ізяславича, сина Олісави. Він вказує, що печатки з написом «ДЬНѢСЛОВО» не могли з'явитися раніше 1093 р., тому що серед них немає печаток попереднього великого київського князя Всеволода Ярославича (1078–1093), які відомі у дев'яти примірниках. На печатках Всеволода викарбовано святого Андрія Первозванного та грецький рядковий напис: «Господи, допоможи рабу своєму Андрею Свладу»⁶³. Інший хронологічний рубіж визначається тим, що молівдовулів «ДЬНѢСЛОВО» немає серед чисельних сфрагістичних пам'яток Володимира Мономаха, який обійняв київський стіл після Святополка Ізяславича у 1113 р. За його князювання постає інший сфрагістичний тип – печатки з патрональним зображенням святого і кириличним доброзичливим написом: «Господи, помози рабу своєму [...]», який стає панівним у сфрагістиці Русі XII ст.⁶⁴

Відзначимо, що на появу новацій у сфрагістиці кінця XI – початку XII ст. істотно впливав суб'єктивний фактор. Це передусім стосується печаток родини Ізяславичів. Унаслідок їхніх контактів з європейською культурою відбувається

⁵⁸ Янин В. Л. Актовые печати... – Т. 1. – С. 183–186. (Підрахунок авт. – В. Г.).

⁵⁹ Беляшевский Н. Два замечательных предмета Киевского церковно-археологического музея // Киевская старина. – Киев, 1888. – Т. 22. – С. 133–135.

⁶⁰ Гавриленко В. О. Українська сфрагістика... – С. 52, 62, 92–93, 109, 122, 141.

⁶¹ Лихачев Н. П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики... – Т. 2. – С. 29.

⁶² Климанов Л. Г. «Византийские отражения» в сфрагистике: коллекция металлических печатей VII–XX веков Н. П. Лихачева в Западноевропейской секции Архива Санкт-Петербургского филиала Института российской истории РАН. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 9–18.

⁶³ Янин В. Л. Актовые печати... – Т. 1. – С. 15–16, 168–179. – № 15–22.

⁶⁴ Янин В. А. Печати с надписью «Дьньслово»... – С. 164–169.

ломка традиційних стереотипів і формуються нові світоглядні орієнтири, нові уподобання. Зокрема, коли на молівдовулах Святополка Ізяславича з'явився напис «ДЪНѢСЛОВО», новий модус підхопило найближче оточення князя, церковні ієрархи. Зі сходженням Святополка із політичної арени негайно зникає і сфрагістичний тип «ДЪНѢСЛОВО».

Визначення власників печаток – одна з найскладніших проблем анонімної у своїй основі давньоруської сфрагістики. Відшукування власників печаток з написом «ДЪНѢСЛОВО» – ще складніше завдання. Адже тут ми маємо справу не з комбінацією патрональних зображень чи імен, а лише з одним святим, тезоіменитим власникові печатки. Дослідники шукають найменшу можливість для атрибуції цих печаток. Важливими додатковими аргументами у цьому випадку є відомості про місце урядування або проживання певної особи, місце знахідки сфрагістичної пам'ятки.

Взявши до уваги патрональні зображення печаток «ДЪНѢСЛОВО», місця їх знахідок, В. Янін здійснив удалу атрибуцію більшості з цих пам'яток. Так, молівдовули зі зображенням архангела Михайла він відніс до великого київського князя Святополка Ізяславича, християнське ім'я якого було Михайло (мал. 4). Печатку з образом святої Ірини пов'язано з дружиною князя Святополка Варварою, дочкою візантійського імператора Олексія I Комніна, з якою він узяв шлюб у 1104 р. У пізнішому синодику Михайлівського Золотоверхого монастиря вона названа Іриною. Це її хресне ім'я, яке вона отримала на Русі. Група печаток з патрональними зображеннями Івана Предтечі віднесена до сина Святополка Ізяславича князя Ярослава-Івана, який володів у 1100–1118 рр. містом Володимиром на Волині. Декілька печаток приурочено князям Мстиславові Володимировичу Великому і Давидові Святославичу (патрон св. Давид), які на зламі XI–XII ст. були намісниками великого київського князя Святополка Ізяславича в Новгороді. Печатку з малюнком св. Мيني визначено як пам'ятку полоцького єпископа Мيني (1105–1116)⁶⁵.

4. Печатка з написом «ДЪНѢСЛОВО» князя Святополка Ізяславича із зображенням архангела Михайла

Отже, на реверсах печаток типу «ДЪНѢСЛОВО» представлено розмаїття патрональних зображень святих: Михайла – сім примірників, чотири варіанти; Івана Предтечі – шість примірників, два варіанти; Федора – вісім примірників, чотири варіанти; Давида, Ірини і Мيني – по одному примірнику; не визначено – 12 примірників.

Зосередимо увагу на найчисленнішій групі печаток, а саме – з патрональним зображенням св. Федора, образ якого наявний на четвертій плісеській знахідці. Великий ареал цих знахідок: Новгород – два примірники, Київ – два примірники, смт. Стеблів і с. Кононча Черкаської області – два примірники, м. Белз і Плісеськ Львівської області – по одному примірнику. В. Янін відносить печатки з образом св. Федора до князя Мстислава-Федора (1076–1132), сина Володимира Мономаха, мотивуючи це тим, що всі варіанти цієї пам'ятки мають нетрадиційне розміщення

⁶⁵ Янин В. Л. Актовые печати... – Т. 1. – С. 183–186. – № 74–96.

написів обабіч фігури святого: зліва – «Федір», справа – «агіос», що ім'я Федір накреслено у скороченому вигляді з пропуском голосних літер тощо⁶⁶.

Аналіз відбитків зображень і написів печаток «ДНѢСЛОВО» з образом св. Федора свідчить, що при всій позірній подібності вони не ідентичні. Так, на реверсах печаток, знайдених у центральній частині України (чотири примірники), немає напису «Федір» (іконографічний тип святого не викликає сумніву), на новгородських знахідках слово «агіос» – святий подано повністю, а на печатках з Белза і Плісеська – лише дві початкові літери – «АГ». Певні видозміни спостерігаються у накресленні слова «ДНѢСЛОВО» на аверсах печаток. Наявні також певні технічні відмінності, печатки мають різні розміри: від 13 до 26 мм⁶⁷. Усе це дає підставу твердити, що печатки «ДНѢСЛОВО» із патрональним зображенням св. Федора могли належати двом і навіть трьом власникам. Неможливо уявити, яким чином печатки Мстислава Володимировича могли з'явитись у Київській та Володимиро-Волинській землях. Ми знаємо, що він князував спочатку в Ростові, потім у Новгороді (1096–1117). У Білгороді володів княжим столом у 1117–1125 рр., великим київським князем був у 1125–1132 рр.⁶⁸, тобто в останніх двох випадках сфрагістичний тип «ДНѢСЛОВО» уже затухає, і знахідки у центральній частині України йому ніяк не могли належати. Отже, до Мстислава Володимировича можна віднести печатки «ДНѢСЛОВО» лише з новгородських знахідок.

5. Печатка князя Мстислава
Святополковича з Белза

Однак, залишимо осторонь проблему приналежності всієї групи печаток із зображенням св. Федора і зосередимо увагу на західноукраїнських знахідках, тобто печатках із Белза й Плісеська та спробуємо відшукати власників цих пам'яток серед галицько-

волинських князів (мал. 5). Печатка з Белза знайдена археологом Я. Пастернаком на дитинці у 1935 р. Він датує цю пам'ятку другою чвертю XII ст. і відносить її, на нашу думку, помилково або до київського князя Мстислава Володимировича (1125–1132), або до переяславського князя Ярослава-Федора Всеволодовича (1200–1206)⁶⁹. Для нас надзвичайно важливо, що реверси печаток з Белза і Плісеська споряджені однією й тією ж матрицею. Аверси відмінні: на белзькому примірнику напис «ДНѢСЛОВО» у другому рядку має чотири літери, а на плісеському – п'ять літер. Певні розбіжності наявні і в накресленні окремих літер. Тобто печатки з Белза і Плісеська виконані не чотирма матрицями, а трьома, що може слугувати додатковою підставою у визначенні власника печатки.

У гроні родини Ізяславичів достовірно не знаємо жодного представника чоловічої лінії, який би мав хресне ім'я Федір. Стародавні джерела, зокрема літописи, подають переважно світські імена князів, тому святі патрони більшості князів маловідомі. Нам не відомі святі покровителі синів Ярополка Ізяславича, князів Ярослава († 1102) і В'ячеслава († 1104), які, на думку деяких істориків, мали уділи на Волині⁷⁰. Не знаємо святих патронів і трьох синів Святополка Із-

⁶⁶ Янин В. А. Печати с надписом «Днѣслово»... – С. 164.

⁶⁷ Янин В. Л. Актовые печати... – Т. 1. – С. 184, 289. – № 80–83.

⁶⁸ Літопис Руський... – С. 138, 144–146, 157, 177, 182.

⁶⁹ Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – С. 648–649.

⁷⁰ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи... – С. 156; Панов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – Москва, 1977. – С. 87.

яславича – волинського князя Мстислава (1097–1099), Брячислава (1105–1123) та Ізяслава († 1123), два останні мали уділи у Турівському князівстві⁷¹. Ще один син Святополка – волинський князь Ярослав (1100–1118) мав хресне ім'я Іван, йому належать, як уже зазначалось, шість печаток «ДѢНѢСЛОВО» зі зображенням св. Івана Предтечі. Для повноти картини зазначимо, що невідомі християнські імена Давида Ігоровича († 1112), Володаря († 1124) і Василька († 1124) Ростиславичів, які були суперниками Святополковичів у боротьбі за Волинь і з певною вірогідністю можуть претендувати на розглядувану нами печатку «ДѢНѢСЛОВО» з Пліснеська.

Зі всіх названих претендентів на пліснеську знахідку ми віддаємо перевагу Мстиславові Святополковичу, мотивуючи це двома обставинами (мал. 7–д). По-перше, патрональному зображенню святого воїна Федора, дуже популярного в Русі, притаманна цікава особливість. Ім'я Федора постійно виступає як християнський синонім світського «княжого» імені Мстислав. Серед сонму давньоруських князів домонгольського періоду, відомих за літописами, християнське ім'я Федора, крім Мстислава Володимировича, мали син Юрія Довгорукого – пересопницький князь Мстислав, син Ізяслава Мстиславича – дорогобузький і луцький князь Мстислав († 1170), син Ростислава Мстиславича – Мстислав Хоробрий († 1187) і його інший син – Мстислав (1193–1230), син Мстислава Ростиславича – Мстислав Удатний († 1128), син Гліба Святославича – Мстислав-Федір⁷². Тому з великою ймовірністю можна припустити, що хресне ім'я Мстислава Святополковича за давньою традицією було Федір.

По-друге, як ми з'ясували раніше, аверс пліснеської печатки відтиснуто іншою матрицею, ніж на белзькому примірнику. Вона і стилістично, і композиційно подібна до печаток Святополка-Михайла Ізяславича, батька Мстислава, знайдених у Києві 1907 і 1955 рр. (мал. 5). Матриця пліснеської печатки – дещо зменшена копія київських зразків. Цікаво, що печатка Святополка Ізяславича київської знахідки 1955 р. підібрана на території Федорівського монастиря, побудованого у X–XI ст.⁷³

На Волині Мстислав Святополкович відомий недовго, притому він не стільки сидів на володимирському столі (1099), як боровся за нього з Давидом Ігоровичем. Знахідки печаток Мстислава у Пліснеську і Белзі, найближчих околицях м. Володимира, – ще одне вагоме підтвердження сказаного. Перипетіями волинської війни 1098–1100 рр., коли Святополк і Мстислав неодноразово терпіли поразки, залишали Володимир та інші міста цієї землі, можна пояснити втрату однієї з матриць белзької печатки Мстислава і заміну її матрицею Святополка з легендою «ДѢНѢСЛОВО».

У 1099 р. під час облоги м. Володимира Мстислав загинув. Києво-Печерський патерик повідомляє: «Невздозві ж сам Мстислав застрелений був у Володимирі на забороллах, бьючись з Давидом Ігоровичем». Смертельно поранений князь вимовляє: «[...] якоже вмираю, поділяючи долю Федора і Василя»⁷⁴. Не оминув цю подію і літописець Нестор, він писав: «Мстислав же заперся в городі [Володимирі] з залогою [...] І став Давид, обступивши город, і часто ходив приступом. Одного разу підступили вони до города під вежами, а ті билися з город-

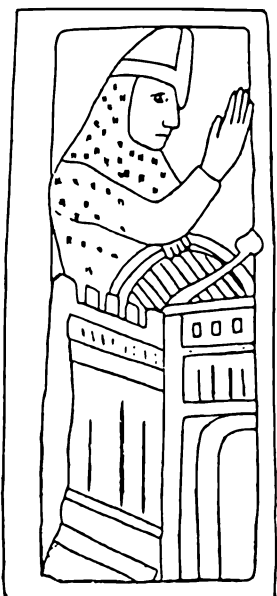
⁷¹ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи... – С. 157.

⁷² Іменно-особовий показчик // Літопис Руський... – С. 467–520.

⁷³ Кінієвич С. Р. Висла печатка з Києва // Праці Київського державного історичного музею. – Київ, 1958. – Вип. 1. – С. 226; Янин В. Л. Актовые печати... – Т. 1. – С. 183, табл. 5. – № 75, 1–2.

⁷⁴ Патерик Києво-Печерський. – Київ, 2001. – С. 157; Києво-Печерський Патерик // Древнерусские патерики. – Москва, 1999. – С. 64–66.

ських стін. І стріляли вони одні до одних, йшли стріли, як дощ. Коли ж Мстислав збирався стріляти, він зненацька ударений був під груди стрілою на забороллах крізь щілину»⁷⁵. Про обставини смерті Мстислава повідомляє і літописний звід Густинського монастиря на Полтавщині: «Давид Ігорович обступив град, і часто штурмуючи, хотів його взяти, але боролися вельми з міста. У тій же битві застрелений був Мстислав Святополкович стрілою під серце на забороллах [...]»⁷⁶.

6. Кістяна пластинка з Пліснеська, ймовірно, за мотивами трагічної смерті князя Мстислава Святополковича

Обставини смерті Мстислава привернули нашу увагу до знайденої у Пліснеську унікальної пам'ятки образотворчого мистецтва: кістяної пластинки (віко від шкатулки) із зображенням воїна на прямокутній вежі. Лицар у шоломі та кольчужі спирається лівою рукою на щит, поруч – лук, праву руку він підніс до обличчя як заслону від небезпеки⁷⁷. О. Ратич, який опублікував цю пам'ятку відзначав, що вона не має аналогій на Русі⁷⁸. Можна припустити, що сюжет пам'ятки стосується трагічної смерті Мстислава Святополковича. Очевидно, шкатулка була придбана Олісавою-Гертрудою від іноземних купців чи замовлена місцевим майстрам-косторізам у пам'ять про свого внука (мал. 6). Образ лицаря з пластинки асоціюється з образом святого воїна Федора у найдрібніших деталях: військовий одяг, шолом, лук, щит. Тобто цю мініатюру, яка розглядалася археологами як випадкова знахідка, ми пов'язуємо з конкретною історичною особою, власником пліснеської печатки № 4 Мстиславом Святополковичем.

Розглянемо п'яту печатку (мал. 7–г, г–2) з пліснеських знахідок. Печатка – діаметром 21 мм, свинцевий диск масивний, товщиною до 4 мм, з припухлими краями. Стан збереження її незадовільний, відтиск деформований буллотирієм. На

ребрі – поздовжній наскрізний отвір від шнурка, яким кріпилася печатка до документа. Шнурок, очевидно, був надто товстим, тому на реверсі від нього пошкодився напис, а в нижній частині утворився глибокий пролом.

На лицевому боці – зображення святого з видовженим ликом і лопаткоподібною бородою. Обриси фігури нагадують іконографічний тип св. Василя, наявний на давньоруських іконах⁷⁹. Зліва на печатці літера «а», що вказує на слово «агіос». На звороті – п'ятирядковий напис з нерозбірливими і деформованими літерами (20–23 знаки). Виходячи із зображення та напису, ця пам'ятка належить

⁷⁵ Літопис Руський... – С. 154.

⁷⁶ Густинская летопись // Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1843. – Т. 2. – С. 284.

⁷⁷ Історія українського мистецтва. – Т. 1. – Київ, 1966. – № 313; Кучера М. П. Древній Пліснеск // Археологічні пам'ятки УРСР. – Київ, 1962. – Т. 12. – С. 44; Історія міст і сіл Української РСР: Львівська область. – Київ, 1968. – С. 134.

⁷⁸ Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки... – С. 29.

⁷⁹ Для порівняння див. мідну штамповану оправу на книгу зі зображенням св. Василя з Чучинського городища // Історія Української РСР. – Київ, 1977. – Т. 1, кн. 1. – Вклейка між С. 320–321.

до греко-руського сфрагістичного типу (XI ст.). Не виключено, що це одна з ранніх печаток Володимиром Мономахом, на аверсі яких карбувався його святий патрон – Василь Кесарійський, а на реверсі – грецька доброзичлива формула «Господи допоможи [...]»⁸⁰.

Володимир Мономах брав активну участь у волинських справах спочатку як прихильник Ізяславичів, що відстоювали свої права на Волинь, яку вони вважали за свій домен, а потім як їхній суперник у боротьбі за впливи на Русі й оволодіння великокняжим столом. З «Повісті временних літ» і «Повчання» дітям знаємо, що він неодноразово бував у Володимирі, ходив походом на Микулин поблизу Теребовлі, двічі на Броди, проходив через галицько-волинські землі, вирушаючи проти ляхів, угрів і чехів. Ганебно, як уже вказувалося, віднісся Мономах до Олісави і Кунігунди-Ірини, матері і дружини Ярополка Ізяславича, захопивши їх у Луцьку в полон і присвоївши майно останнього⁸¹.

Знахідки печаток у Пліснеську (а точніше цілого комплексу печаток), їх наукова інтерпретація істотно збагачують потенціал інформації про це загадкове городище.

З багатьох нез'ясованих проблем щодо Пліснеська виділимо дві, на розв'язання яких додаткове світло можуть пролити сфрагістичні дані. По-перше, чому Пліснеськ, появу якого археологи відносять до VII ст. і який за розмірами площі городища, захищеної оборонними валами, перевищує інші давньоруські міста, вперше згадується у писемних пам'ятках наприкінці XII ст.? По-друге, відомо, що Пліснеськ розташовувався на галицько-волинському порубіжжі, але до якої конкретно землі, Галицької чи Волинської, він належав?

Археологи І. Старчук, М. Кучера і О. Ратич, зусиллями яких у другій половині 1940–1950-х років були проведені систематичні розкопки Пліснеська, виявили залишки слов'янського (VII–IX ст.) та давньоруського (IX–XIII ст.) міста з потужними укріпленнями у вигляді семи ліній оборонних валів до 10 м заввишки, ровів, ескарпів, веж, комплексом житлово-господарських та культових об'єктів, обширного некрополя. Зібрано численний речовий матеріал: предмети побуту, знаряддя праці, зброю і речі військового спорядження, пам'ятки місцевої обробки заліза, дерева, рогу та кістки, ливарно-ювелірних промислів, керамічні вироби. Укріплена територія охоплює понад 160 га⁸².

Знавець давньоруських фортифікаційних споруд П. Раппопорт, який обстежував Пліснеськ у 1962 р., висловив сумнів щодо розмірів укріпленої частини городища, але вимушений був визнати, що його дитинець становить понад 50 га (за останніми даними, близько 70 га) і переважає захищені валами території інших міст Київської Русі, включаючи навіть такі великі центри, як Київ, Чернігів, Луцьк, Галич⁸³. Він також зазначив, що досить пізні згадки в літописах (1188 і 1233 рр.) вказують на те, що це місто не відігравало істотної ролі у політичній історії Русі. Він пише: «Пліснеськ не згадується серед пунктів, які мали велике військове чи політичне значення, він не мав самостійних князів [...] І недарма

⁸⁰ Янин В. Л. Актовые печати... – Т. 1. – С. 30, 173. – № 38.

⁸¹ Літопис Руський... – С. 121, 125, 458–459; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – Вид. 2. – С. 92.

⁸² Старчук І. Д. Розкопки на городищі Пліснеську // Археологічні пам'ятки УРСР. – Київ, 1949. – Т. 1; 1952. – Т. 3; 1955. – Т. 5; Кучера М. П. Древній Пліснеськ // Там само. – 1962. – Т. 12. – С. 3–56; Ратич О. О. Стародавній Пліснеськ. – Львів, 1972. – 20 с.

⁸³ Раппопорт П. А. К вопросу о Плеснеске // Советская археология. – 1965. – № 4. – С. 92. Для порівняння зазначимо, що укріплена площа Звенигорода становила 13 га, Перемишля – 8 га, а стародавнє теребовельське городище не досягало і 3 га.

Пліснеська майже зовсім не згадували історики, які писали про Галицьку землю на основі самих лише писаних джерел»⁸⁴.

Найновіші археологічні дослідження, проведені директором Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка М. Филипчаком, посилили інтригу щодо Пліснеська. Зокрема, археолог визначив, що городище обіймає площу понад 300 га, вали дитинця в урочищі, яке називається Оленин парк, були зміцнені кам'яними стінами-крепідами висотою 2,5 м і шириною 1,5 м. Виявлено долівку великої споруди, вимощену полив'яними різноколірними плитками, якими оздоблювали феодальні замки і церкви, знайдено рештки кам'яного саркофага, який дуже подібний до саркофагів Ярослава Мудрого з Київської Софії та Ярослава Осмомисла з Івано-Франківського краєзнавчого музею. Безперечно, це поховання людей високого соціального стану⁸⁵.

Вважаємо, що статус Пліснеська у X–XII ст. стане зрозумілим, якщо припустити, що він був латентною княжою резиденцією, місцем перебування жінок князів у часи війн та міжусобиць. В історії Пліснеська виразно простежується жіноче начало. Пригадаємо назву частини дитинця – Оленин парк, велику кількість жіночих прикрас із золота, знайдених на розкопках, декілька багатих жіночих поховань. Збереглася легенда про заснування Пліснеського монастиря белзькою князівною Оленою Всеволодівною⁸⁶. Пліснеські знахідки печаток родини Ізяславичів вказують, що тут могла проживати княгиня Олісава-Гертруда. Не виключено, що ім'я Олени у назві «Оленин парк» – похідне від Олісави, яке було важким для сприйняття місцевим населенням. Пригадаємо, що у «Кодексі Гертруди» Олісава звертається з молитвою до апостола Петра (християнське ім'я її сина Ярополка), архангела Михайла (святого патрона її другого сина Святополка) і святої Олени, очевидно, покровительки Олісави у католицизмі⁸⁷.

Друга половина XI – початок XII ст. – період драматичних подій на Русі, у тому числі і для Ізяславичів. Це час найзапекліших усобиць з підступними вбивствами Ізяслава Ярославича, Ярополка Ізяславича і Ярослава Святополковича, осліпленням теребовельського князя Василька, страта на шибеницях з подальшим ритуальним розстрілом з луків володимирських бояр Лазара і Василя. Час, коли завіряння у вірності батьківським заповітам дружби і любові з цілуванням хреста межували з миттєвою відмовою від клятв і переходом до нового кровопролиття. До міжусобної боротьби залучалися зовнішні сили – половці, ляхи, угри. Сутички між князями довершувалися протистоянням земських общин Києва, Володимира, Перемишля, Звенигорода, Галича та інших міст⁸⁸.

Зрозуміло, що Олісава не могла їздити за своїм чоловіком та синами по всій Південно-Західній Русі. Невдалим для її перебування був і столий город Володимир-Волинський, який інколи переходив з рук у руки по декілька разів на

⁸⁴ Там само. – С. 94.

⁸⁵ Филичук М. Нова знахідка: пліснеський саркофаг // Літопис червоної калини. – Львів, 1994. – № 10–12. – С. 52–54; Літопис Руський... – С. 99, № 146; С. 345, № 469.

⁸⁶ Кучера М. П. Древній Пліснеск. – С. 7, 9, 31–32, 54; Ратич О. Древноруські археологічні пам'ятки... – С. 26–27.

⁸⁷ Бобринский А. Киевские миниатюры XI в. и портрет князя Ярополка Изяславича в псалтыри Егберта архиепископа Трирского // Записки Русского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1901. – Т. 12. – Вып. 1–2 (новая серия). – С. 367–371; Кондаков Н. П. Изображение русской княжеской семьи... – С. 123.

⁸⁸ Грушевський М. Історія України-Руси... – Т. 2. – С. 54, 57, 62, 74–76, 96–97; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь... С. 6, 65–66, 74–78; Майоров А. В. Галицко-Волинская Русь... – С. 91–108, 116–158.

рік, водночас, як заявляє літописець, городяни «ізнемагали від голоду»⁸⁹. Тому логічним було б перебування Олісави десь поблизу і, водночас, осторонь. Таким ідеальним місцем, безперечно, міг бути Плісеськ, що стояв поруч зі всіма осередками запеклої боротьби: Володимиром, Звенигородом, Теребовлем, Луцьком, Дорогобужем, Бородами та іншими. З іншого боку, Плісеськ з його потужними укріпленнями був надійним укриттям, оволодіти яким було досить складно. Так, невдачею закінчилась спроба Романа Мстиславича заволодіти містом у 1188 р., що перекреслило його плани завоювання Галича⁹⁰. Додатковою гарантією безпеки Плісеська у розглядуваний час був його нейтральний статус. Крім того, поруч знаходились польські родинні землі Олісави, куди Ізяславичі неодноразово подавалися у разі скрути.

Джерельний матеріал дає змогу у загальних рисах визначити час перебування Олісави на Волині. У 1068 р., коли кияни, розгнівані поразкою у війні з половцями, вигнали Ізяслава з Києва і він протягом семи місяців був у Польщі, з ним, як повідомляє польський історик Я. Длугош, були сини Святополк і Мстислав⁹¹. Невідомо, де в цей час перебувала Олісава зі старшим сином Ярополком. Найімовірніше – на Волині.

Під час другого вигнання Ізяслава з Києва його братами Святославом і Всеволодом у 1073 р. він, як відомо із «Житія Феодосія», подався зі своєю родиною у Польщу не відразу. Проти нього Святослав, який став великим київським князем, і князь Всеволод ходили походом, щоб вигнати з «усієї області»⁹². Як вважає В. Татищев, тут ідеться про Володимирську землю⁹³.

Після смерті Ізяслава Ярославича у 1078 р. Олісава, за свідченням «Повісті временних літ», проживала з старшим сином Ярополком у Володимирській землі, можливо, у Плісеську. У 1086 р. її разом з жінкою останнього Кунігундою-Іриною насильно вивіз Володимир Мономах до Києва⁹⁴.

Святополк, другий син Олісави, вокняжившись на великому київському столі у 1093 р., прагне повернути Володимирський домен. Почалася затяжна війна з князем Давидом Ігоровичем, якому Володимир дістався за Любецьким миром 1097 р.⁹⁵ Через два роки Святополкові вдалося посадити у Володимирській землі свого сина Мстислава. Давид утік в ляхи і з їхньою допомогою неодноразово брав в облогу Володимир, захопив Сутійськ, Червен, Луцьк. Як уже зазначалося, під час облоги Володимира загинув Мстислав Святополкович. У 1100 р. княжий з'їзд у Вітечеві закріпив Володимир за Ярославом (Ярославцем), сином Святополка, де він перебував до 1118 р.⁹⁶

Знахідки печатки Мстислава Святополковича у Плісеську з написом «ДНѢСЛОВО» (цей тип булл, як відомо, з'явився після 1093 р.), а також кістяної пластинки з образним відтворенням обставин загибелі Мстислава у 1099 р. свідчать, що Олісава перебувала наприкінці XI – на початку XII ст. на Волині, зокрема у Плісеську. Не виключено, що вона була під опікою свого внука володимирського князя Ярослава (Ярославця) до смерті. Повідомляючи про кончину

⁸⁹ Літопис Руський... – С. 154.

⁹⁰ Там само. – С. 347; *Майоров А. В.* Галицко-Волынская Русь... – С. 542.

⁹¹ *Dlugossi I.* Historiae Polonicae libri XII / Ed. A. Przewdziecki. – Cracoviae, 1873. – Т. 3. – Р. 250.

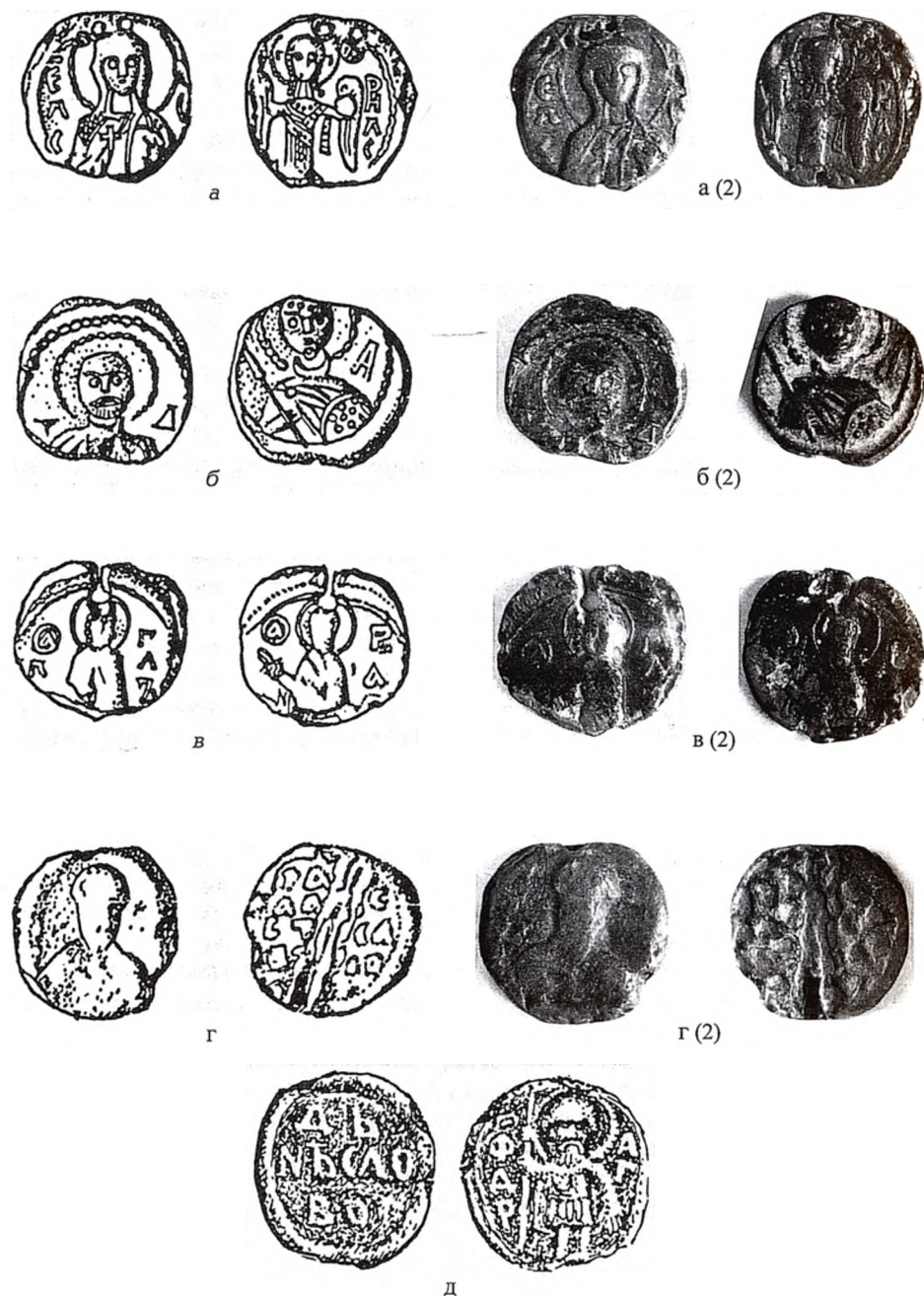
⁹² Житие преподобного отца нашего Феодосия, игумена Печерского монастыря // Повести Древней Руси XI–XII вв. – Ленинград, 1983. – С. 292.

⁹³ *Татищев В. Н.* Собрание сочинений: В 8 т. – Москва, 1995. – Т. 2–3. – С. 87.

⁹⁴ Літопис Руський... – С. 124–125.

⁹⁵ Там само. – С. 146.

⁹⁶ Там само. – С. 152–155.

7. Вислі свинцеві печатки з Плісеська (кін. XI – поч. XII ст.):

а, а(2) – княгині Олісави-Гертруди; б, б(2) – великого київського князя Ізяслава Ярославича; в, в(2) – князя Ярополка Ізяславича; г, г(2) – невизначеного власника; д – князя Мстислава Святополковича. Художник І. Принада.

Олісави в 1108 р., літописець лаконічно пише: «У той же рік преставилася княгиня, Святополкова мати, місяця січня у четвертий день»⁹⁷. Олісави користувалася увагою давньоруських книжників, вона тричі згадується у «Повісті временних літ», на сторінках Києво-Печерського патерика, в тексті «Житія Антонія Печерського», пізніше – у Четьях-Мінеях митрополита Макарія. До неї прихильно ставився укладач літописного зводу 1072–1073 рр. ігумен Києво-Печерського монастиря Никон⁹⁸. Надто побіжний запис про смерть Олісави, без вказівки на місце поховання, свідчить, що вона померла за межами Києва і обставини її кончини не були відомі літописцеві. Можливо, вона померла у Плісеську, де після її смерті залишилися документи з печатками. Пригадаємо також плісеньський саркофаг. Стисле повідомлення про смерть Олісави контрастує зі звістками про похоронні церемонії інших князів і княгинь. Наприклад, повідомлення про кончину княгині Анастасії, внучки Олісави, у 1158 р. займає майже пів сторінки Літопису⁹⁹.

Дискусивною проблемою історії Володимирської і Галицької земель є розмежування між ними. Зокрема, нас цікавить адміністративне підпорядкування стародавнього Плісеська. Більшість істориків, які базують свої розповіді на основі досить пізніх писемних даних, відносять місто до Галицького князівства¹⁰⁰. Інші, спираючись на дані археології та історичної географії, залучають Плісеськ у сферу впливу м. Володимира¹⁰¹.

Плісеські знахідки печаток родини Ізяславичів переконливо свідчать на користь останньої версії. У всякому разі це стосується кінця XI – початку XII ст.

Резюмуючи дослідження, зазначимо, що плісеська сфрагістична збірка є однією з найбільших у Галицько-Волинському ареалі, вона поступається лише знахідкам печаток у Галичі (вісім примірників). За компактністю і належністю одній родині (Ізяславичів) вона не має аналогій у давньоруській сфрагістиці домонгольського періоду. Плісеські знахідки підтвердили важливий аспект давньоруської сфрагістичної практики – вислі свинцеві печатки у переважній більшості є залишками стародавніх збірок приватних актів. В особі княгині Олісави-Гертруди маємо один з перших прикладів аматорського колекціонерства Київської Русі. Крім печаток, це проявилось і в спорядженні «Кодексу Гертруди», підшитого до Тріського псалтиря, з автобіографічними мініатюрами та персоніфікованими молитвами, а також у виготовленні пам'ятної кістяної пластинки за мотивами трагічної смерті князя Мстислава Святополковича.

Дослідження плісеських печаток свідчить, що вони розвивалися у єдиному ключі давньоруської сфрагістичної традиції. Рубіж XI–XII ст. був переломним у становленні нових сфрагістичних типів. Важливу роль у відмінах печаток відігравав суб'єктивний фактор. Новації великокняжих свинцевих булл швидко вкорінювалися в інших видах пам'яток сфрагістики.

Анонімність переважної більшості давньоруських печаток чітко проявилася і в плісеській збірці, що не дало змоги подати вичерпні відповіді на висунуті

⁹⁷ Літопис Руський... – С. 162.

⁹⁸ Янин В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда... – С. 143.

⁹⁹ Літопис Руський... – С. 271.

¹⁰⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 373; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Вид. 2. – С. 25, 35; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – Киев, 1985. – С. 96–97; Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь... – С. 541–542.

¹⁰¹ Толочко П. П. Волынское княжество // История Украинской ССР. – Киев, 1981. – Т. 1. – С. 401; Войтович Л. Волинська земля княжих часів (X–XII ст.) // Проблема історичної географії: Збірник наукових праць. – Київ, 1991. – С. 15; Кучинко М. Проблема етноплемінних і адміністративних меж Волинської землі кінця X – середини XIV ст. // Історичні та культурологічні студії: Галичина і Волинь у добу середньовіччя. – Львів, 2001. – Вип. 3. – С. 194–195.

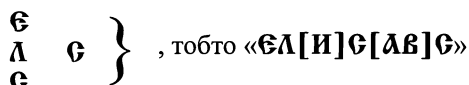
у статті питання, особливо у загальноісторичній сфері. Будемо сподіватися на появу нових сфрагістичних джерел, що дадуть змогу провести остаточну атрибуцію печаток князя Ізяслава Ярославича та його родини.

ДОДАТОК 1

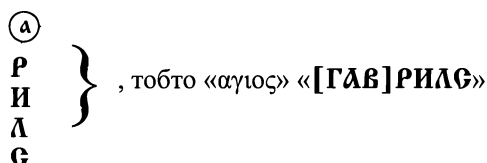
Реєстр пліснеських сфрагістичних знахідок

І. Печатка княгині Олісави-Гертруди (1025–1108), дружини князя Ізяслава Ярославича, мал. 7-а, а (2).

Лицевий бік: погрудне зображення святої мучениці Єлизавети з німбом навколо голови та хрестом у правій руці. Одяг традиційний, святковий, оздоблений камінням і стрічками. Зліва – залишки обідка. З обох боків постаті напис:

 , тобто «ЄЛ[И]Г[АВ]Є»

Зворотний бік: зображення крилатого архангела Гавриїла на повен зріст із жезлом у правій і сферою (кулею) у лівій руці. Праворуч залишки шнуркового обідка і напис в колонку:

 , тобто «αγiος» «[ГАВ]РИЛЄ»

Печатка кругла, діаметр – 22 мм. Рельєф середньої висоти, товщина 2,1 – 3,5 мм, вага – 9,35 г.

Місце знахідки: хутір Пліснеськ поблизу с. Підгірці Бродівського району Львівської області, 1948–1949 рр.

Література: Ратич О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – Київ, 1957. – С. 29, рис. 9, № 10; Янин В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк // Нумизматика и эпиграфика. – Москва, 1963. – Т. 4. – С. 159–160; Його ж. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Москва, 1970 – Т. 1: Печати X – начала XIII в. – С. 210. – № 226 (2), табл. 20, 63; Літопис Руський / Пер. з давньоруської Л. Махновця. – Київ, 1989. – С. 162, іл.; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 145, іл.

Місце зберігання: Музей археології та нумизматики історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка.

II. Печатка князя Ізяслава Ярославича (1024–1078), мал. 7-б, б (2).

Лицевий бік: доплічне зображення св. Дмитрія. Навколо голови німб, у верхній частині поля печатки крапковий обвід. З боків літери справа наліво «Δ» і «Τ», тобто «Дмитро».

Зворотний бік: поясне зображення святого Георгія у гарно драпірованому одязі, зі списом у правій руці і щитом у лівій. Навколо голови крапковий німб. Справа велика літера «Α» – «ΑΓΙΟΣ». У нижній частині печатки сліди крапкового обводу.

Печатка кругла, розмір – 19–21 мм, відтиск зміщений, асиметричний (зображення аверса і реверса по вертикалі діаметрально протилежні). Стан збереження ідеальний, свинцевий диск – масивний, рельєф високий – 2,5–4 мм, вага – 8,75 г.

Місце знахідки: хутір Пліснеськ, Львівської області, 1948 р.

Література: Оpubліковано без атрибуції: Янин В. А. Актовые печати... – С. 215. – № 271. – Табл. 24, 66.

Місце зберігання: Музей археології та нумізматики історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка.

III. Печатка князя Ярополка Ізяславича († 1087), мал. 7–в, в (2).

Лицевий бік: св. Гавриїл у профіль, на повен зріст, з німбом навколо голови. Суцільний обідок, що зберігся у верхній частині. З боків постаті напис:

Ⓐ Г
А Л } , тобто «αγίος» ГА[ВРИ]ЛЪ – св. Гаврило.
Ъ

Зворотний бік: погрудне зображення апостола Петра з німбом навколо голови. Права рука у двоперстому благословенні, ліва – на поясі. У верхній частині поля печатки – фрагмент обідка. З лівого боку постаті святого – літера Ⓐ у маленькому колі, тобто «агіос», справа легенда:

Печатка кругла, діаметр 20–21 мм. Стан збереження незадовільний. Матриці відтиснуті недбало, напис і зображення деформовані. Свинцева пластина пошкоджена шнурком з наскрізним проломом до 5 мм. Вага – 5,86 г.

Р } , тобто « П[ЕТРО] А[ПОСТОЛ]».
А

Місце знахідки: Дитинець давнього Пліснеська, тепер Львівської області.

Література: Оpubліковано без атрибуції: Янин В. Л. Актовые печати... – С. 215. – № 275. – Табл. 24, 66.

Місце зберігання: Музей археології та нумізматики історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка.

IV. Печатка князя Мстислава Святополковича († 1099), мал. 7–д.

Лицевий бік: напис масивними літерами у три рядки:

ДЪ
НѢСЛО } , тобто «ДЪНѢСЛОВО»
ВО

Навколо добре збережений крапковий обідок.

Зворотний бік: зображення святого воїна Федора на повен зріст у військовому одязі (кольчуга, сорочка з металевими накладками, шолом), щит у лівій руці, спис – у правій. Навколо голови крапковий німб. Обабіч постаті напис:

Ф А
Д Г } , тобто «Ф[Є]Д[О]Р АГ[ІОС]» – «Федір святий».
Р

Навколо печатки крапковий обвід, дещо порушений у нижній частині.

Печатка кругла, діаметр – 24 мм.

Місце знахідки: Орне поле у зоні дитинця давнього Пліснеська, тепер Львівської області, 1980 р.

Література: Аверс не опубліковано. Реверс ідентичний матриці печатки, знайденої у 1935 р. у м. Белзі Львівської області. Публікації: Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – С. 648–649; Ратич О. О. Давньоруські археологічні пам'ятки... – С. 19, рис. 9, № 8; Янин В. А. Печати с надписью «ДЪНѢСЛОВО» // Советская археология. – 1962. – № 2. – С. 174; Його ж. Актовые печати... – С. 187.

Місце зберігання: Приватна колекція М. Пелещишина.

V. Печатка невизначеного власника. Мал. 7–г, г (2).

Лицевий бік: зображення невідомого святого з видовженим ликом, без німба, зліва нечітка літера «а», що вказує на слово «αγίος» – святий.

Зворотний бік: п'ятирядковий напис з деформованими нечіткими літерами (сліди 20–23 знаків).

Печатка кругла, діаметр – 21 мм. Свинцевий диск масивний, товщина – 2–4 мм, вага 9,54 г.

Місце зберігання: хутір Пліснеськ Львівської області.

Література: Ратич О. О. Давньоруські археологічні пам'ятки... – С. 29, 55, рис. 9, № 10; Янин В. Л. Актовые печати... – С. 222. – №314 (1). – Табл. 28, 71.

Місце зберігання: Музей археології та нумізматики історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка.

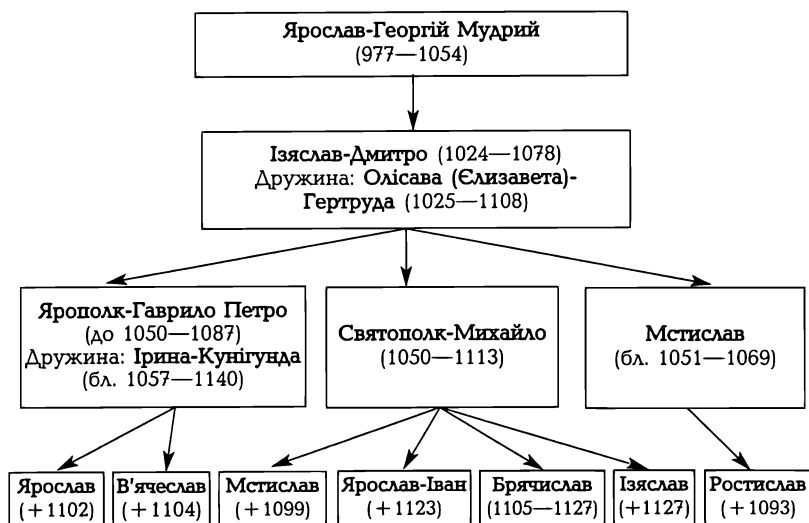
ДОДАТОК 2

Перелік князів, які володіли Володимирською землею після смерті Ярослава Мудрого

Ігор Ярославич (1054–1057)
Ізяслав Ярославич (1057–1073, 1076–1078)
Всеволод Ярославич (1073)
Олег Святославич (1073–1076)
Ярополк Ізяславич (1078–1084, 1084–1085, 1087)
Володар і Василько Ростиславичі (1084)
Давид Ігорович (1085–1086, 1087–1099, 1099–1100)
Мстислав Святополкович (1099)
Ярослав Святополкович (1100–1118)
Роман Володимирович (1118–1119)
Андрій Володимирович (1119–1134)

ДОДАТОК 3

Родовід Ізяславичів

Публікується за виданням: Гавриленко В., Чайка Р. Вислі свинцеві булли з Пліснеська: факти і гіпотези // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 562–593.

[Рец. на:] В. Л. Янин.

Актовые печати Древней Руси X–XV вв.

Т. 1: Печати X – начала XIII вв. – 326 с., илл.;

**Т. 2: Новгородские печати XIII–XV вв. – 369 с., илл. –
Москва: Наука, 1970**

Монографія члена-кореспондента АН СРСР, професора Московського університету, одного з провідних радянських дослідників давньоруської сфрагістики В. Л. Яніна, передусім, вражає глибоким опрацюванням колосального фактичного матеріалу, часом одноманітного й маловиразного, що вимагало від дослідника, крім наполегливості, ґрунтовних спеціальних знань і навичок. В кожному з двох томів опубліковано цікаві ілюстрації, які дають наочне уявлення про давньоруські печатки. Ілюстративний матеріал виконано ретельно та кваліфіковано. На таблицях з фотоілюстраціями кожна пам'ятка, як правило, подана у двох-трьох екземплярах. Графічні таблиці і прориси легенд відтворюють всі відомі екземпляри печаток. Це має суттєве значення, бо здебільшого давньоруські печатки, які надходять з археологічних джерел, збережені незадовільно.

Ключем до фактичного матеріалу, опрацьованого в монографії, служить повний реєстр (звід) давньоруських булл. В хронологічній послідовності, з дотриманням поділу за основними видами і типами, описано зображення і легенди печаток, подаються відомості про час, місце знахідки та збереження кожної сфрагістичної пам'ятки. Всього їх зафіксовано 1543 прим.

Зібравши багатий джерелознавчий матеріал давньоруської сфрагістики, що вже само по собі має велике наукове значення, В. Л. Янін не обмежився формальним його дослідженням. Належна увага приділяється теоретичному дослідженню, систематизації і класифікації. Печатки розглядаються як важливі історичні джерела, що з успіхом можуть застосовуватися при вивченні державних і правових інститутів влади, системи княжого управління, церковної ієрархії, титулів, посад, прикладного мистецтва і культури. Вивчення печаток тісно поєднано з даними літописів та інших писемних пам'яток.

З сторінок монографії постає цілісна картина розвитку сфрагістики Давньої Русі. Дослідження починається з найдавніших, що дійшли до нас, печаток великого київського князя Святослава (945–972) та князя Ізяслава Володимировича (980–1001) і закінчується новгородськими печатками XV ст. Великий інтерес викликають печатки Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха, київського боярина Ратибора, княгинь Марії, Ірини і Софії, новгородських тивунів, посадників і тисяцьких, намісників Ладоги і Нового Торгу, п'яти новгородських кінців, печатки з нерозгаданим написом «Дньеслово» тощо.

В. Л. Янін дійшов висновку, що давньоруські булли застосовувались, переважно, для скріплення офіційних документів, зокрема різного виду приватних актів (купчих, роздільних і дарчих грамот, духовниць тощо). За допомогою сфрагістичного матеріалу В. Л. Янін розв'язує дискусійне питання про час виникнення приватного акту на Русі.

Цікаві спостереження зроблено над хронологією печаток. В. Л. Янін відзначає, що печатки з південноруських знахідок переважно датуються XI – по-

чатком XII ст., розквіт новгородської сфрагістики припадає на другу половину XII–XV ст.

Вихід з друку двотомної монографії В. Л. Яніна слід розглядати як етап у розвитку вітчизняної сфрагістики. Характерно, що В. Л. Янін не виставляє себе в ролі першодослідника сфрагістики, навіть по-новому інтерпретуючи ту чи іншу пам'ятку, іноді виправляючи грубі помилки атрибуції, він подає історію дослідження питання, наводить вичерпну бібліографію. Його праця завершує двохсотрічну історію дослідження давньоруських сфрагістичних пам'яток, ставить завдання перед майбутніми дослідниками.

Праця В. Л. Яніна присвячена спеціальним питанням, але про маловідомі сторінки історії розказано досить доступно. Широке коло читачів зможе скласти уявлення про складний і нелегкий шлях історичного дослідження. Історики ж на основі цієї праці зможуть зробити немало оригінальних спостережень, почерпнути чимало свіжого матеріалу, вперше введенного в науковий обіг.

Публікується за виданням: *Гавриленко В. [Рец. на книгу:] В. Л. Янин. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Т. 1: Печати X – начала XIII вв. – 326 с., илл.; Т. 2: Новгородские печати XIII–XV вв. – 369 с., илл. – Москва, 1970 // Український історичний журнал. – Київ, 1972. – № 4. – С. 143–144.*

РОЗДІЛ IV

Цехові печатки

Цехові печатки XIV ст. як джерело до історії цехів м. Львова

З ранньої історії львівських цехів збереглося дуже мало джерел. Досить довго початок цехової організації м. Львова пов'язувався з грамотою 1425 р.¹ При грамоті привішено дев'ять цехових печаток: ковалів, крамарів, різників, пекарів, гарбарів (чинбарів), кушнірів, лимарів із сидельниками, шевців та пивоварів (броварників). Ці печатки є важливим джерелом з історії цехів. Зроблені руками народу та для вжитку народу, вони найближче стоять до трудової людини зі всіма її турботами і потребами. Зображення на них реалістичні, динамічно напружені; вони докорінно відрізняються від застиглої геральдичної символіки печаток шляхти, від іконографічної непорушності печаток духовенства.

Печатки – важливе джерело історії техніки. Їхні зображення знайомлять з ремісничим інструментом і виробами ремісників. Врешті решт, вивчення стилістичних особливостей печаток дає можливість уточнити час появи цехів міста Львова.

Львів у XIV ст. був ареною напруженої боротьби, місцем, де стикались інтереси кількох держав, дуже потерпів від нападів литовців, поляків і угорців. Величезна кількість культурних пам'яток, цінних історичних джерел загинули під час воєн і неодноразових пожеж. Ось чому чимало цехових документів безповоротно зникло, до нас дійшли лише деякі епізодичні відомості про існування цехів у Львові. Так, у 1386 р. цехи м. Перемишля беруть зразок для себе зі львівських цехів². У 1407 р. рада міста Львова постановила, щоб кожен цехмістр коштом цеху зробив по одній машині (балісті) до метання стріл з мурів міста³.

Як видно з найстарішої міської книги, у Львові в 1382–1389 рр. була значна кількість ремісників: різників – 11, гарбарів – 6, стельмахів – 6, лимарів – 6, сидельників – 2, ковалів – 9, крамарів – 16, кушнірів – 9, пекарів – 8, кравців – 10, шевців – 10 і т. д.⁴

У дипломі короля Казимира III від 1356 р., за яким місту надається Магдебурзьке право, нічого не сказано про організацію цехів. Проте можна припустити, що цехи виникають у Львові десь близько цього року. Відсутність писаних цехових документів можна пояснюватися крім їх загибелі, ще й тим, що цехи в XIV ст. користувалися звичаєвим правом або статутами, правочинність яких не вимагала підтвердження ради міста і короля⁵.

Вище згадана думка про появу цехів в середині XIV ст. підтверджується розглядом цехових печаток. За стилем написів вони діляться на дві групи:

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 51; Історія Львова. – Львів, 1956. – С. 18.

² *AktaGrodskie i Ziemske z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie* (далі – AGZ). – Lwów, 1876. – Т. VI. – С. 1.

³ *Księga przychodów i rozchodów miasta (1404–1414)* / Wyd. A. Czołowski (Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. – Т. II). – Lwów, 1896. – С. 44, 65.

⁴ *Najstarsza księga miejska (1382–1389)* / Wyd. A. Czołowski (Pomniki dziejowe Lwowa. – Т. I). – Lwów, 1892. – С. 5, 18, 36, 51, 84 та ін.

⁵ *Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej.* – Lwów, 1929. – С. 3.

- 1) написи готичною маюською – на печатках ковалів, крамарів, різників, пивоварів, пекарів і гарбарів;
- 2) написи готичною мінуською – на печатках шевців, кушнірів та лимарів з сідельниками.

Відомі дослідники сфрагістики В. Будка, А. Хмель, В. Віттіг, М. Гумовський та М. Гайсіг печатки, написані готичною маюською, впевнено відносять до XIV ст., а печатки мінуські – до XV ст. Ф. Пекосінський переломним роком у написах легенд вважає 1386 р. Він пише: «...в справі розвитку польської сфрагістики 1386 р. становить епоху. До 1386 р. в написах вживались за невеликим виключенням букви готичної маюски, а після 1386 р. їх місце займає готична мінушка, знову таки за невеликим виключенням»⁶.

Зміна одного типу письма на інший відбувається, в середньому, протягом 50–75 років. Швидка зміна маюски мінуською на печатках пояснюється тим, що в рукописах маюшка і мінушка вживались одночасно. Починаючи з кінця XII ст. заголовки та ініціали рукописів писали маюськими, а весь текст – мінуськими буквами. Маюшка вживалася також для написів на будинках, гербах, гробових плитах і монетах. Як зазначає О. А. Добіаш-Рождественська: «...людина, що тримала пензель, молоток, різець чи голку, давно підкорилась людині, яка тримала в руці перо і йшла за нею як в формі, так і в змістові письма»⁷.

Ось чому, коли в 1386 р. мінушка з'явилася на печатці польського короля Владислава II (Ягайла), нову моду відразу підхопили шляхта, міста, а за ними й цехи. Зміна на печатках відомого виду готичного письма (маюски) на ще більше відомий і загально розповсюджений вид (мінушку) не потребувала довгого часу.

Виготовлення печаток коштувало надзвичайно дорого і тому більшість шляхтичів, міст і цехів якомога довше користувалися своїми старими печатками. Печатки, які замовлялися після 1386 р., мали мінуські написи. У Львові готична мінушка, ймовірно, з'явилася після 1387 р., коли місто перейшло від угорського володарювання до поляків.

Кожен цех практично з перших днів існування запроваджував свою печатку. Маюські написи на печатках крамарів, різників, ковалів, пекарів і гарбарів свідчать, що вони, а, відповідно, і цехи з'явилися перед 1387 р. На печатках кушнірського і лимарського з сідельниками цехів написи зроблені мінуською, отже, ці пам'ятки, більш за все, появились після 1387 р. Динаміка росту чисельності ремісників трьох згаданих вище професій за найстарішими актовими книгами м. Львова дозволяє припустити, що цехи кушнірів та лимарів з сідельниками, найімовірніше, могли виникнути на самому початку XV ст. Так, у першій книзі (1382–1386) зустрічається: кушнірів – 9, лимарів і сідельників – 8; у другій книзі (1404–1414): кушнірів – 20, лимарів і сідельників – 15; у третій книзі (1414–1426): кушнірів – 33, лимарів і сідельників – 17.

Цех шевців у м. Львові, як відомо, існував уже в 1386 р., зокрема, староста руської землі Андрій документом від 15 серпня 1386 р. надав католицьким шевцям м. Перемишля тих прав, якими користувалися львівські шевці: «...quibus ipsi sutores cathoelisi, Polonici sive Feutunici, ununtur, fruntur et mancipiuntur in civitate Lemburgensi...»⁸.

Якщо погодитись із думкою, що шевський цех з'явився у Львові перед 1386 р., то поява розглядуваної печатки перед 1387 р. зовсім виправдана. Зви-

⁶ *Piekosiński Fr. Pieczęcie polskie wieków średnich // Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Polsce. – Kraków, 1899. – Т. 6. – С. 327.*

⁷ *Добіаш-Рождественская О. А. История письма в средние века. – Москва; Ленинград, 1936. – С. 21.*

⁸ AGZ. – Lwów, 1876. – Т. VI. – С. 1.

чайно, шевці могли мати раніше якусь іншу печатку, але це твердження заперечується, по-перше, хоча б тим, що печатка шевців надзвичайно низької якості; сумнівно, щоб ремісники замінили кращу печатку на гіршу (бо львівська сфрагістика XV ст. значно гірша від сфрагістичних пам'яток XIV ст.); по-друге, шкіряний промисел у м. Львові свій перший період розвитку пройшов ще в період Галицько-Волинської держави і виробив свою «руську специфіку», яка збереглася і в подальшому. В міських книгах, мова про які йшла вище, часто згадуються «руські» шевці, «руські» кушніри, а також «руські» шапки і сумки.

Іван Крип'якевич зазначав, що «відзначення окремих спеціальностей в ремеслі назвою «руських» вказує на те, що ці ремесла мали свої давні традиції і давали специфічні вироби, які відрізнялись від продукції німецьких ремісників...»⁹.

Руські (українські) ремісники, без сумніву, вели конкурентну боротьбу проти католицьких німецьких і польських цехів; цим, зокрема, пояснюється те положення, що іноземці в галузі обробки шкіри, де позиції «руських» шевців, кушнірів, лимарів і сідельників були дуже сильні, створили свої цехи значно пізніше. Притому, можна припустити, що стороннім ремісникам не вдалось повністю витіснити «руських» ремісників із цих галузей, бо, як видно з грамоти 1425 р., «руські» шевці входили в шевський цех і обирали свого цехмістра¹⁰. В XVI ст. існував окремий «руський» кушнірський цех: до нас дійшла його ціха (жетон) із написом «Суча гуска сечу» (Ціха руська цеху)¹¹.

Розглядаючи маюскульні легенди печаток ковалів, крамарів і гарбарів можна встановити, що вони зроблені одним і тим же майстром. Печатки однакові за розміром (d – 26 мм), букви в написах схожі до дрібниць, різьба глибока, впевнена і чітка. Написи знаходяться між подібними крапковими обідками, між словами стоять геральдичні лілії у формі хреста. В кінці напису наявна фігура у формі «трилисника», в якій два короткі листочки знаходяться на одній лінії, а третій, довший, виходить з їх верхньої частини. Вказана фігура є індивідуальною особливістю почерку майстра, знаком, який він ставив на своїх виробах, щоб виділити їх з однотипних виробів інших майстрів.

Не викликає сумніву, що цей майстер міг виготовити й інші печатки: майстрів-різьбярів тоді було мало і замовлень на печатки їм не бракувало. В російській, українській і польській сфрагістичній літературі аналогічний знак «трилисника» знаходимо крім львівських цехових сфрагістів на печатці Пелка з Гальова, яка прикріплена до документу 1365 р.¹² Вона аналогічна до розглянутих вище маюскульних печаток за характером зображень, манерою виконання та палеографією написів.

До найменших деталей печатка Пелка співпадає з цеховою печаткою львівських різників. Майже ідентичні написи печаток:

«+ S CARNIFICV[M] DE LEMBVRG» – П[ечатка] різників Львова;

«+ S PELC[ZE D]E GALOW S CARNIFICV[M] DE LEMBVRG»

П[ечатка] Пелка з Гальова, п[ечатка] різників Львова.

На печатці Пелка зображена рогата людська голова, а на печатці різників – голова вола з високими загнутими рогами. На печатці Пелка між рогами – високий шишак шолома, а на печатці львівських різників – висока міська вежа.

Сукупність прямих і посередніх даних датованої печатки Пелка 1365 р. і сфрагістичних реліквій цехів гарбарів, ковалів, крамарів, різників і пекарів свід-

⁹ Нариси історії Львова. – Львів, 1956. – С. 26.

¹⁰ AGZ. – Lwów, 1873. – Т. IV. – С. 133.

¹¹ Katalog wystawy zabytków cechowych urzędzonej we Lwowie we wrześniu 1905. – Lwów, 1905. – С. 18.

¹² Piekosiński Fr. Pieczęcie polskie wieków średnich ... – Т. 6. – С. 315. – Fig. 301.

чить, що вони вирізані майже одночасно. Отже, це ще раз підтверджує, що цехова організація у Львові виникла в 60–70-х роках XIV ст.

Окремо розглянемо печатку пивоварів, яка не подібна до інших. Напис на ній маюскульний, але за накресленням літер вона має більше аналогій серед монет, ніж серед сфрагістичних пам'яток. Печатка пивоварів, більш всього, зроблена майстром, який різав штемпелі монет для Львівського монетного двору.

Букви в слові легенди «BRASEATORVM» (пивовари) – широкі, масивні не-симетричні. Деякі букви нахилені, а буква «S» навіть лежить на боці, її кінці довгі та клиноподібні. Бічні вертикальні лінії букви «T» опущені майже донизу. Ці особливості різання букв пояснювалися тогочасною технікою карбування монет. На печатках же, як правило, букви дрібні і симетричні, лінії їх значно тонші, а, головне, відступи між буквами невеликі.

Буква «A» на монетах Казимира III, Владислава Опольського і Людвіга Угорського пишеться без середньої горизонтальної риски; натомість поперечна лінія наявна над буквою. Буква «A» на печатці пивоварів має середню риску і великий виступ зліва у верхній частині. Подібне написання букви «A» та інших писемних знаків бачимо на монетах Владислава II (Ягайла), битих для Русі між 1390–1404 рр.¹³ Отже, печатка пивоварів, найвірогідніше, вирізана між 1390–1404 рр. Це припущення підтверджується, до певної міри, і даними з найдавніших міських книг: в першій книзі (1382-1389) згадуються 3 пивовари, в другій книзі (1404–1414) – 16, причому 7 із них прибули з інших міст: Самбора, Перемишля, Ратибора, в третій книзі (1414–1426) – 17.

При згаданій грамоті з 1425 р. відсутня печатка кравців, тому важко встановити час появи цього цеху, але, скоріш за все, це був один із найдавніших цехів у Львові.

Сфрагістика – допоміжна історична наука, але допоміжна не в розумінні другорядна, а в значенні помічника, який допомагає вірно з'ясовувати процес історичного розвитку. Печатки при відсутності писаних документів дають змогу розкрити деякі нез'ясовані питання історії.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Цехові печатки XIV ст. як джерело до історії цехів м. Львова // Ювілейна наукова студентська конференція, присвячена 300-річчю ЛДУ ім. Ів. Франка. Тези доповідей: Суспільно-економічні науки. – Львів, 1961. – С. 100–109. Виправлено автором.

¹³ *Stupnicki J.* O monetach halicko-ruskich // Biblioteka Ossolińskich. – Lwów, 1865. – T. VII. – S. 172; *Gumowski M.* Podręcznik numizmatyki polskiej. – Kraków, 1914. – S. 286.

Імена майстрів – невідомі

Останнім часом [кінець 50-х років XX ст.] у Радянському Союзі поживається вивчення сфрагістики – допоміжної історичної дисципліни про печатки. Але окремі ділянки сфрагістики залишаються не дослідженими, зокрема, печатки цехів. Створені руками народу і для вжитку народу, цехові печатки найближче стоять до трудової людини з усіма її турботами та потребами. Зображення на них реалістичні, динамічно напружені.

Дуже цікаві печатки цехів міста Львова XIV–XV століть, муляжі з яких зберігаються в Музеї сфрагістики Львівського державного університету імені Івана Франка.

Ось печатка гарбарського (чинбарського) цеху, на якій зображено ремісника, що вичинює шкіру. На кружечкові діаметром 26 мм повстає розгорнута сцена з народного побуту. Тяжко працює ремісник, напружені руки, скуповжене волосся, погляд прикутий до шкіри. Різьбяр точно передає пропорції людського тіла. Завдяки витягнутій руці гарбара з валиком для намотування шкіри, зображення пристосовано до круглої площини. Створюється єдина кругова композиція.

Історія не зберегла імен талановитих різьбярів печаток гарбарів (мал. 1), кушнірів (мал. 2) і ковалів (мал. 3), але незалежно від цього, вони розповідають про високий рівень розвитку ювелірного ремесла у Львові і служать цінним джерелом для пізнання художніх смаків населення Галицько-Волинської Русі.

1

2

3

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Імена майстрів – невідомі // За радянську науку. – Львів, 1961. – 4 січня (№ 1). – С. 2, іл.; Див. також: *Гавриленко В.* Мастера – неизвестны // Огонёк. – Москва, 1961. – № 47. – С. 32–33, илл.

Львівські цехові печатки XIV–XV ст. та питання про час їх виникнення¹

У 50–60-ті роки ХХ ст. в Україні дещо поживалюється дослідження печаток. Проте деякі питання сфрагістики залишаються мало вивченими. Насамперед, це стосується сфрагістичних матеріалів цехів. Зроблені трудівниками для власного користування цехові печатки відбивають життя трудової людини. Зображення на них реалістичні, динамічно напружені і в цьому вони позитивно відрізняються від символіки печаток шляхти і духовенства.

З огляду на вище сказане, виняткову цінність мають цехові печатки м. Львова, привішені до грамоти з 1425 р.² Вони неодноразово привертали до себе увагу дослідників. Перший стислий опис цехових печаток зроблено в «Актах гродських і земських»³, а в книзі В. Лозінського вміщено їх малюнки⁴. У 1905 р. у Львові була організована виставка цехових пам'яток, в тому числі й печаток. А. Чоловський зробив їх опис⁵. Проте цей опис і подальші згадки про печатки в працях Ф. Яворського⁶ та Л. Харевічової⁷ нічого нового у розробку питання не внесли. Постає потреба зробити науковий опис печаток, проаналізувати їхні стильові особливості, вивчити художні властивості зображень та техніку різьби.

Львівські цехові печатки привішені до пергаментної грамоти від 9 жовтня 1425 р., в якій бурмістр, райці, лавники і старшини цехів присягалися на вірність польському королю Владиславу II Ягайлу. Нижня частина пергаменту, до якої прикріплені печатки, складена вдвоє. Печатки висять на пергаментних пасках у такому порядку: 1) печатка райців міста, 2) лавників міста, 3) різників, 4) крамарів, 5) пекарів, 6) кушнірів, 7) шевців, 8) пивоварів, 9) ковалів, 10) лимарів з сидельниками, 11) печатка (очевидно кравців) не збереглась, 12) печатка гарбарів (чинбарів). Райці і лавники поставили печатки на зеленому, а цехмістри – на чорному воску. Для кращого збереження печатки вправлені в залізні бляшані коробочки (кустодії).

Написи печаток зроблені латинською мовою, яка була тоді урядовою. Написи не становлять великих труднощів для читання. Винятком може бути лише печатка лимарів, напис якої дуже нерозбірливий. Ось що говориться про неї в «Актах гродських і земських»: «...десята печатка, здається, сидельників, бо має всередині зображення, подібне до кінського сидла, напис навколо не можемо прочитати»⁸. Не покращує ситуації і В. Лозінський: «Печатка невідомого львівського цеху з документа

¹ Ілюстрації печаток в публікації «Опис львівських цехових печаток та цих XIV–XVІІІ ст.». – Табл. 1. – С. 202.

² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 51.

³ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ). – Т. IV. – Лwów, 1873. – S. 134.

⁴ Łoziński W. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. – Wyd. 2. – Лwów, 1892. – S. 399–400, ill.

⁵ Katalog Wystawy zabytków cechowych urzędzonej we Lwowie we wrześniu 1905. – Лwów, 1905.

⁶ Jaworski F. Лwów za Jagęłły. – Лwów, 1910. – S. 120–121.

⁷ Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbirowej. – Лwów, 1929.

⁸ AGZ. – Т. IV. – S. 134.

1425 р., всередині торба чи якийсь інший виріб, який міг би вказувати на ремесло лимарське, хутовниче чи шмуклерське. Круговий напис зовсім нерозбірливий»⁹.

Як бачимо, всі спроби прочитати напис були невдалими. Пошукаємо нових шляхів вирішення цього питання і, перш за все, звернемося до аналізу тексту грамоти.

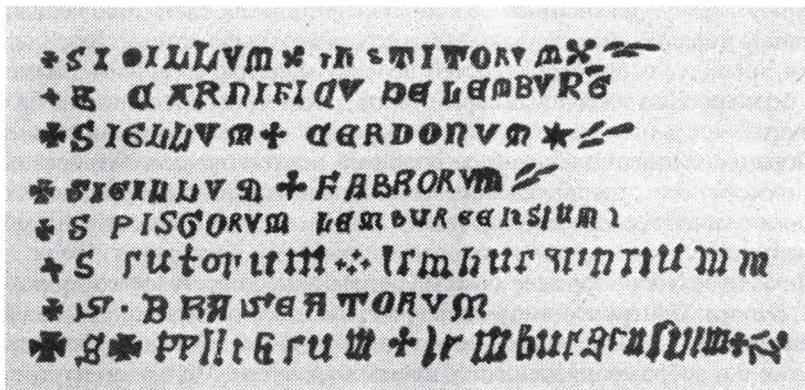
У складанні грамоти брали участь цехмістри з десяти цехів, а саме: різників, крамарів, пекарів, кушнірів, шевців, пивоварів, ковалів, лимарів з сидельниками, кравців, гарбарів (чинбарів): всі вони повинні були скріпити свої підписи печатками. Розглянемо написи цехових печаток, які збереглися:

1. SIGILLUM + INSTITORUM – Печатка крамарів.
2. S CARNIFICV[M] DE LEMBYRG[ENSIUM] – П[ечатка] різників зі

Львова.

3. SIG[I]LLUM CERDONVM – Печатка гарбарів.
4. SIGILLUM + FABRORUM – Печатка ковалів.
5. S PISTORUM LEMBURGENSIUM – П[ечатка] пекарів львівських.
6. s sytorum lemburgensium – П[ечатка] шевців львівських.
7. S. BRASEATORYM – П[ечатка] пивоварів.
8. s + pellificum + lemburgensuim¹⁰ – П[ечатка] кушнірів львівських.

Таблиця легенд печаток:

Порівнявши легенди печаток з текстом грамоти, встановлюємо відсутність двох печаток: кравців та лимарів із сидельниками. Написи досліджуваних печаток складаються з двох-трьох слів і мають стандартну форму: перше слово – «sigillum», що означає «печатка»; друге слово – назва цеху; третє – «lemburgensium» (львівських). У написі невідомої печатки чотири слова. Як видно з грамоти, у Львові був тільки один цех лимарів із сидельниками, назва якого складалася з двох слів. Виходячи з тексту грамоти і сталої стандартної форми написів печаток, можна скласти гаданий напис: «Sigillum corrigiatorum et sellatorum lemburgensium». Співставивши цей напис із нерозбірливою легендою печатки, читаємо, нарешті, справжній напис:

«+ Sigillum + sellatorum + corrigiatorum + lemburgensium»
(+Печатка + сидельників + лимарів + львівських).

Аналіз цехових печаток показує, що їх написи відповідають вимогам середньовічного правопису. Закінчення слів у легендах правильні, узгоджені одне з одним, як правило, вони стоять у родовому відмінку. В легендах поширені ско-

⁹ Łoziński W. Patrycjat... – S. 400.

¹⁰ Помилка в слові допущена різьбярем печатки, потрібно «lemburgensium».

рочення, так звані суспенсії і сігли. Прикладом *суспенсії*¹¹ можуть бути скорочення в словах «CARNIFICU[M]» і «LEMBURG[ENSIUM]» на печатці різників. Зведення слова «sigillum» до початкової «S», яке ми спостерігаємо на печатках різників, пекарів, шевців, кушніврів і пивоварів, є крайнім виразом суспенсії, що називається «*сігля*». В легендах також часто трапляються і *лігатури*¹², зокрема на печатці кушніврів у слові «pellificum» буква «**p**» поєднується з «**e**», «**f**» з «**i**», а на печатці шевців в слові «sutorum» буква «**o**» поєднана з «**r**».

Різьбярі львівських печаток були грамотними людьми для свого часу, знали латинську мову. Але, перш за все, вони були талановитими митцями, майстрами своєї справи. Більшість їх творів-печаток – вражають завершеністю композиції, багатством художніх образів, творчою фантазією. На кружечках діаметром 2–3 см постають цікаві сюжети народного побуту. Особливо вражає пропорційність і симетричність зображень печаток ковалів, крамарів і гарбарів. Вони виконані одним майстром, тому схожі до дрібниць. По-перше, розміри печаток майже однакові (ковалів – 24 мм, крамарів – 26 мм, гарбарів – 26 мм). По-друге, аналогічна техніка гравірування з енергійними, впевненими, глибокими і чіткими гранями. По-третє, написи на печатках вміщені в крапкові обводи, які органічно необхідні на печатках; тільки при наявності їх печатка стає завершеним твором. По-четверте, букви легенд подібні, слова розділяються «геральдичними лілійками», а в її кінці напису виступає фігура у формі «**трилисника**», в якій два коротеньких листочки знаходяться на одній лінії, а довший – третій, виходить з їхньої верхньої частини. Вказана фігура є виявом індивідуальних особливостей почерку майстра, фірмовим знаком, який виділяє його вироби з маси подібних. По-п'яте, нескладні, однопланові зображення повністю займають поле печатки, так що формується цілісна кругова композиція.

Першою, правдоподібно, була зроблена печатка *ковалів* – зображення на ній дещо схематичне, напис не каліграфічний. З допомогою хреста над підковою автор намагається композиційно поєднати малюнок трьох предметів: підкови, кувалди, кліщів.

Печатка *крамарів* вражає симетрією, вмілим співставленням коромисла і шальок терезів. Центром симетрії виступає шестикутна зірочка між шальками, які майстер ледь нахилив до середини і, таким чином, збільшує довжину коромисла, так що зображення заповнює все поле печатки. Центр симетрії печатки співпадає з геометричним центром.

Прекрасне розуміння симетрії і пропорційності взагалі та пропорцій людського тіла зокрема, досягло своєї найвищої завершеності на печатці *гарбарів*. Ремісник, зайнятий гарбуванням шкіри, майстерно вписаний в середину печатки; зображення нахилу постаті і витягнутої руки з валиком для намотування шкіри пристосовані до круглої площини. Голова гарбаря розміщена на вертикальній лінії симетрії, правильно розрахований центр тяжіння – нахил тулуба супроводжується відповідним розташуванням ніг. Зручно і впевнено стоїть трудівник. Руки із засуканими рукавами міцно тримають валик, голова людини нахилена, погляд прикутий до шкіри. Постать повна життя; рух підкреслюється скуповдженим волоссям, розхристаною сорочкою і положенням шкіри з характерним зображенням нижньої частини. Здається, ніби гарбар смикнув шкіру і вона подалась вбік.

Печатки ковалів, крамарів і гарбарів зроблені одним майстром, але не одночасно. Наявна певна різниця між невиразними кліщами на печатці ковалів та високохудожнім зображенням гарбаря. Для такого зростання майстерності різьбярів потрібен певний час.

¹¹ Суспензія – скорочення, при якому відкидається кінець слова.

¹² Лігатура – розповсюджене в середньовіччі зливання двох літер.

До перших трьох сфрагістичних пам'яток примикає печатка кушнірського цеху. На ній між словами легенди видно знайомі «геральдичні лілійки», а в кінці кругового напису – фігуру, яка нагадує два поєднані «трилисники». Майстерність обробки цієї печатки значно вища від попередніх, чітко переданий орнамент в шести зложених дужках навколо щита, бездоганні крапкові обводи, красива каліграфія літер. Проте зображення кушнірської печатки будується на інших принципах. Відчуваються впливи середньовічної європейської геральдики. Центром композиції виступає квадратний заокруглений знизу щит, поділений навскоси геральдичним елементом, який називається «перев'язом»¹³ у вигляді кушнірської дошки з трьома натягнутими для просушування шкірами. Три і сім – улюблені числа в геральдиці; цікаво, що на пізнішій печатці кушнірів зображено вже сім шкурок¹⁴.

На печатках пекарів і пивоварів також зображені «квадратні, закрутлені знизу щити». На печатці пивоварів прекрасно передана симетрія трьох затичок (чопів), майстерно вписаних у щит. Закруглення щита пов'язується з написом, «шнурковим» обводом і зображенням. Так само просто й невимушено вирішена симетрія печатки пекарів. Затійливо сплетений бублик поєднується з щитом за допомогою неглибокого овального вирізу верхньої частини щита.

На печатці різників міститься традиційне зображення різницького цеху – голова бика з високими заокругленими рогами, яке ми зустрічаємо в Німеччині, Польщі, Україні¹⁵. Львівські різники додають до нього башту, яку розміщують між рогами.

Осторонь від розглянутих цехових сфрагістичних пам'яток перебувають печатки лимарів і шевців, їх розміри значно більші (першої – 39 мм; другої – 31 мм), але техніка виконання гірша. На печатці лимарів вміло вписані в щит сідло й інша кінська зброя, але вирізані вони схематично, грубо; ситуацію не поліпшують навіть квіточки навколо щита та зірочки з внутрішнього боку меншого обідка. На печатці шевців посередині оздобленого квадратиками поля вміщено шевське знаряддя, для розгладжування, випростовування шкіри, дуже подібне до якоря.

Низька, примітивна техніка гравірування двох останніх печаток пояснюється тим, що виготовлення сфрагістичних знаків коштувало надзвичайно дорого і деякі цехи давали замовлення малодосвідченим майстрам.

Історія не зберегла імен львівських різьбярів печаток. Нам тільки відомі імена золотих справ майстрів: Яцка-русина, Генріха, Стефана-вірменина та Венчеслава, що неодноразово згадуються в найстарішій міській книзі (1382–1389)¹⁶. У другій міській книзі (1404–1414) їх кількість зростає до 12 осіб¹⁷. Можливо, хтось із них був автором досліджуваних печаток.

¹³ Перев'язом називається геральдична фігура, обмежена двома паралельними скошеними лініями (Лукомский В. К., Типольт Н. А. Русская геральдика. – Петроград, 1915. – С. 27, рис. 84).

¹⁴ Рукописний інвентар сфрагістичної збірки Львівського національного університету ім. Ів. Франка. – Т. III, № 3968.

¹⁵ Berchem E. Sigel. – Berlin, 1923. – S. 173; Chmiel A. Godła rzemieślnicze i przemysłowe krakowskie od połowy XIV aż do XX w. – Kraków, 1922. – Tab. 7, № 91; Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подольи // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1904. – Вып. 10. – С. 435.

¹⁶ Najstarsza księga miejska / Wyd. A. Czołowski (Pomniki dziejowe Lwowa. – T. I). – Lwów, 1892. – S. 5, 18, 36, 51.

¹⁷ Księga przychodów i rozchodów miasta / Wyd. A. Czołowski (Pomniki dziejowe Lwowa. – T. II). – Lwów, 1896. – S. 173.

Цехові печатки є важливим матеріалом для вивчення історії техніки: зображення на них дають можливість познайомитись із простим ремісничим інструментом (молоток, щипці, гарбарські валки тощо) і виробами ремісників.

Нарешті, постає потреба визначити час виникнення печаток. Не викликає заперечень те положення, що хронологія найстаріших відтисків печаток не відповідає хронології найстаріших матриць, зокрема, цехові печатки, привішені при грамоті 1425 р., могли відтискуватись матрицями, зробленими значно раніше.

Кожна печатка має стильові особливості свого часу, зумовлені звичаєм і наслідуванням. Вивчаючи ці особливості, порівнюючи цехові печатки зі сфрагістичними пам'ятками інших груп власників, можна встановити наближений час виникнення львівських цехових печаток. У цеховій сфрагістиці не дотримувались канонічних ознак і зображення на них мають мало спільного із зображеннями печаток шляхти та духовенства. Тому розміри печаток, стиль написів та епіграфічні властивості букв – найкраща можливість для датування. Звичайно, таке датування носить дещо наближений характер, але разом з тим, не слід применшувати його наукової цінності. Сфрагістика розвивалась за своїми законами, і поява тієї чи іншої відміни на печатках рідко була випадковою.

Розміри львівських цехових печаток свідчать про неодночасну появу їх матриць. Діаметри печаток шевців (31 мм), кушнірів (37 мм) та лимарів із сидельниками (39 мм) значно більші від діаметрів печаток ковалів (24 мм), крамарів (26 мм), гарбарів (26 мм), різників (28 мм) та пекарів (28 мм). Як правило, печатки більших розмірів з'явилися пізніше.

За стилем написів печатки цехів м. Львова діляться на три групи: 1) написи готичною маюскою¹⁸ (на печатках ковалів, крамарів, різників, пекарів і гарбарів); 2) написи готичною мінускою¹⁹ (на печатках шевців, кушнірів і лимарів із сидельниками); 3) до окремої групи слід віднести печатку пивоварів, напис на якій виконано маюскою з різко вираженими нумізматичними рисами.

Дослідники сфрагістики В. Будка²⁰, А. Хмель²¹, В. Віттиг, М. Гумовський, Т. Жебравський та М. Гайсіг печатки з написами готичною маюскою впевнено відносять до XIV ст., а печатки мінукульні – до XV ст. М. Гумовський, вивчаючи мінукульні печатки Владислава II Ягайла (1386–1434), дійшов висновку, що «... печатки Ягайла творять у польській сфрагістиці епоху і під цим поглядом є взірцем на цілий XV вік»²².

Більш конкретні відомості з приводу датування печаток за характером написів подає польський вчений Ф. Пекосінський: «...у справі розвитку польської сфрагістики 1386 р. становить епоху. До 1386 р. в написах вживалися, за невеликими винятками, букви готичної маюскули, а після 1386 р. їх місце займає готична мінускула, знову таки за невеликими винятками»²³. Це твердження Пекосінський поширює на Галицько-Волинську Русь, зокрема маюкульну печатку лави міста

¹⁸ Маюскула – форма латинського письма, яка вписується в дволінійну систему.

¹⁹ Мінускула – форма письма, яка має різну висоту і вписується в чотирилінійну систему.

²⁰ Budka W. Pieczęcie dawnych miast księstw Oświęcimskiego i Zatorskiego // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. – Kraków, 1935. – Т. XVI. – С. 91–94.

²¹ Chmiel A. Pieczęcie miast Krakowa, Kazimierza, Kleparza i jurydyk krakowskich do końca XVIII w. // Rocznik krakowski. – Kraków, 1909. – Т. XI.

²² Gumowski M. Pieczęcie królów polskich. – Kraków, 1910. – С. 107.

²³ Piekosiński F. Pieczęcie polskie wieków średnich // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – Kraków, 1899. – Т. 6. – С. 327.

Львова з пергаменту 1412 р.²⁴ він вважає вирізаною в XIV ст.²⁵ Знавець львівської сфрагістики М. Гайсіг, описуючи маюськульну печатку лави міста Львова, яка привішена до документа 1403 р., вказує, що матриця цієї печатки походить з XIV ст.²⁶

Печаток ради м. Львова XIV ст. відомо дві: перша, з маюськульними літерами, скріплює документ райців 1359 р.²⁷ друга – мінуськульна, зустрічається при документах середини XV ст. К. Соханевич висуває припущення про більш ранню появу цієї печатки²⁸. М. Гайсіг в праці «Сфрагістика шляхетська доби середньовіччя...» вміщує фотографії 12 датованих печаток львівської шляхти періоду 1370–1425 рр.²⁹ Три печатки з маюськульними написами відносяться до 1370–1387 рр., решта печаток – до 1392–1425 рр. Написи на них, за винятком двох, мінуськульні. Ось чому можна припустити, що печатки ковальського, різницького, крамарського, пекарського і гарбарського цехів, на яких вирізані маюськульні літери, зроблені перед 1386 р., а печатки шевського, кушнірського та лимарського цехів – після 1386 р., оскільки вони містять мінуськульні написи.

Виникає закономірне питання – чим пояснити швидку заміну типів написів на печатках, адже в рукописах зміна стилю письма триває досить довго. Справа в тому, що переінакшення стилю письма на печатках залежить від майстерності різьбярів і для вправного майстра не становить жодних труднощів. Тим більше, що мова йде не про зміну стилю письма, а про переміну одного відомого виду готичних літер (маюскула) на ще відоміший і загальнопоширений протягом XIII–XIV ст. вид літер (мінускула)³⁰. Крім того, печатки замовлялись різьбяріві, і вид літер, зміст напису та малюнок, здебільшого, не залежали від волі майстра. Трапляються випадки, коли на печатках, зроблених одним різьбярем, напис літер різний³¹.

Будучи одним з офіційних атрибутів влади, печатка слугувала юридичним підтвердженням акту, і тому зміна написів на печатках проводилась свідомо. У Польщі, до складу якої в той час входила Галичина, зміна типів літер у написах співпала із заміною династій. Коли в 1386 р. мінускула з'явилась на печатках короля Ягайла і королеви Ядвіги, нову моду відразу підхопили шляхтичі, міста, а за ними цехи. Ми цілком усвідомлюємо, що зміна типів написів потребувала певного часу, але для зручності викладу за переломний рубіж приймаємо 1386 р.

За палеографічними особливостями літери печаток різників, пекарів, ковалів, крамарів та гарбарів надзвичайно подібні до букв на печатках³² і монетах³³ польського короля Казимира III (1333–1370), на яких готична маюскула має деякі риси римської капітелі³⁴. Букви легенд прямі, овали їх плавні з ледве помітними потовщеннями і тільки літери «д, а, м, є, с» вказують на готичне письмо.

²⁴ ЦДІАУЛ. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 32.

²⁵ *Piekosiński F.* Pieczęcie polskie wieków średnich... – S. 579.

²⁶ *Haisig M.* Nieznana, najdawniejsza pieczęć ławnicza m. Lwowa // *Miesięcznik heraldyczny.* – T. XIV. – № 7–8. – Warszawa, 1935. – S. 120.

²⁷ AGZ. – Lwów, 1872. – T. III. – S. 22.

²⁸ *Sochaniewicz K.* Herb miasta Lwowa (Biblioteka lwowska. T. 23). – Lwów, 1933. – S. 24.

²⁹ *Haisig M.* Sfragistyka szlachecka doby średniowiecza w świetle archiwaliów lwowskich. – Lwów, 1938. – S. 15–65, 9 tab. pieczęci.

³⁰ *Fridrich G.* Učebna kniha paleografie latinské. – Praha, 1898. – S. 154.

³¹ *Semkowicz W.* Sfragistyka Witowta. – Kraków, 1931. – S. 6, 13, 19.

³² *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich ... – S. 65.

³³ *Piekosiński F.* O monecie i stopie menniczej w Polsce w XIV i XV w. – Kraków, 1878. – Tab. 1.

³⁴ Капітель – літери, які мають обрис заголовних (прописних), а розміри малих букв.

У Львові поєднання ознак капітелі з готикою спостерігається на монетах польського короля Казимира III, битих для Русі та на найдавнішій печатці лави міста³⁵.

Після 1370 р., коли королем Польщі і Галицько-Волинської Русі став Людовик Угорський, на цих територіях поширюються впливи угорської сфрагістики і букви набирають виразних готичних гострокутних форм. Літера «А» на печатці різників у слові «CARNIFICY[M]» своєю формою вказує на вживання перед 1370 р.³⁶ Вона зображена з горизонтальним покриттям, її вертикальні лінії розміщені під кутом до верхньої поперечної лінії і з'єднані посередині прямою рисою. Подібні літери бачимо на найдавнішій печатці лави Львова.

На печатці пекарів літера «Т» у слові «PISTORUM» пишеться як латинська «G» з довгою горизонтальною лінією зверху і нижньою петлею. Таке зображення літери «Т» зустрічається в епіграфіці до 1370 р. на печатках Казимира III. Львівські цехові печатки схожі до печаток вказаного монарха з 1353, 1364 рр. і за прийомами обробки. У них чіткі, глибокі грані букв і зображень, високий рельєф, а в кінці напису вміщені різноманітні фігури, подібні до згадуваного вище «трилисника».

Не викликає сумніву, що гравери, які різали матриці для львівських цехів, могли виготовляти печатки і для інших замовників. Велика цінність і рідкість печаток середньовіччя вказує на те, що майстрів, які займалися їх виготовленням, було небагато. Спробуємо пошукати серед українських і польських сфрагістичних пам'яток інші роботи львівських різьбярів. Щоб не помилитись, простежимо тільки конкретні елементи, стилістичні особливості львівських печаток.

Ф. Пекосінський опублікував печатку Пелка з Гальова³⁷, яка за розміром (26 мм), буквами, а головне «трилисником» в кінці напису, подібна до печаток львівських ковалів, крамарів і гарбарів. Ці печатки, безперечно, вирізані одним і тим же майстром. За майстерністю виконання печатка Пелка стоїть на рівні печатки гарбарів, вони, очевидно, зроблені одночасно. Якщо 1365 р., яким датує печатку Пелка Ф. Пекосінський, вважати роком карбування її матриці, то печатка гарбарів з'явилась також близько цього року. Матриці ковалів і крамарів, як ми встановили, зроблені раніше.

Печатка Пелка цікава ще й тим, що вона за типологічними особливостями близька до печаток львівських різників і пекарів. З печаткою різників її поєднує простий обідок, подібні зображення і майже однаковий за змістом і формою напис:

«+ S CARNIFICV[M] DE LEMBVRG» – П[ечатка] різників Львова;
 «+ S PELC[ZE D]E GALOW S CARNIFICV[M] DE LEMBVRG» –
 П[ечатка] Пелка з Гальова, п[ечатка] різників Львова.

Хрестики обох печаток нагадують короткими плечима п'ятикутні зірочки. На печатці Пелка зображена людська голова в шоломі з двома рогами, а на печатці різників – рогата голова вола. Причому, між рогами на печатці Пелка вміщено високий шишак шолома, а на печатці різників його місце займає башта. Дуже вимовна помилка легенди печатки Пелка – наявність початкової літери «S» від слова «SIGILLUM» перед назвою цеху «CARNIFICV[M]», що свідчить про бездумне перенесення напису з печатки львівських різників. Ще більший взаємозв'язок відчувається між печаткою Пелка і печаткою львівських пекарів. Зображення на

³⁵ Haisig M. Nieznana, najdawniejsza pieczęć ławnicza m. Lwowa ... – S. 120.

³⁶ Żebrowski T. O pieczęciach dawnej Polski i Litwy. – Kraków, 1865, 1871. – Zesz. I-II. – (Епіграфічна таблиця літер печаток. – № 2).

³⁷ Piekosiński F. Pieczęcie polskie wieków średnich... – S. 315. – Fig. 301.

них розміщуються на «квадратних, закруглених знизу щитах», які досить рідко зустрічаються в тогочасному сфрагістичному матеріалі³⁸.

Повторення в печатці Пелка з документу 1365 р. деталей одразу п'яти цехових печаток Львова вказує на те, що її матриця вирізана пізніше матриць ковалів, крамарів, гарбарів, різників і пекарів. Тому, ймовірно, печатки різників і пекарів з'явилися перед 1365 р.

Печатки шевців, кушнірів і лимарів, згідно зі стилістичними особливостями, з'явилися після 1386 р. Розгляд палеографічних властивостей мінускульних печаток підтверджує це. Буква «S» у легендах печаток шевців і кушнірів пишеться двояко – як латинська літера «S» чи як «Г» українського алфавіту.

На мінускульних печатках князя Владислава Опольського 1372, 1373 та 1377 рр. і на печатці королеви Ядвіги 1385 р.³⁹ ця літера вирізана в формі «S» і лише на печатці Ядвіги 1387 р.⁴⁰ та печатках короля Ягайла після 1386 р.⁴¹ бачимо подвійне написання.

На печатці кушнірів буква «S» як сігня від слова «sigillum» пишеться подібно до української літери «В» або цифри 8. У рукописах таке написання зустрічається в XIV ст.⁴², а на печатках – в I пол. XV ст. Літера подібної форми зустрічається на печатці великого литовського князя Вітовта 1401 р.⁴³ Починаючи з 20-х років XV ст. ми її бачимо на печатках львівської шляхти, на яких також вживаються орнаментальні фігури в кінці напису⁴⁴, дуже подібні до фігур печатки кушнірів.

Літери на печатці лимарів і сидельників незбірливі, тому при датуванні використаємо інші деталі печатки. Напис цієї печатки мінускульний, що вказує на появу печатки після 1386 р., але посередині печатки зображено загострений знизу щит, який з'явився на печатках перед 1386 р. Отже, печатка лимарів і сидельників з'явилась у перехідний період. Подібне поєднання мінускули і гострокутного щита трапляється на печатці генерального руського старости Яна 1387 р.⁴⁵ та на печатці великого литовського князя Вітовта 1401 р.⁴⁶

Залишається розглянути печатку пивоварів, яка не подібна до іншого сфрагістичного матеріалу Львова. Букви на печатках, що розглядалися вище, як правило, дрібні та симетричні, лінії їх тонкі, а головне – відступи між ними невеликі. Цього зовсім не скажеш про печатку пивоварів: букви цієї маюскульної печатки масивні, широкі, з чіткими лініями і великими відступами:

Вони нахилені в різні сторони, а літера «S» навіть «лежить» на боці, її кінці довгі і клиноподібні. Буква «Т» – із широкими низькими вертикальними боковими лініями. Такий тип букв на печатках трапляється надзвичайно рідко, але він

³⁸ Ibid. – Fig. 339, 340, 342.

³⁹ *Żebrowski T.* O pieczęciach dawnei Polski i Litwy... (Епіграфічна таблиця літер печаток. – Tab. 16, № 41).

⁴⁰ Ibid. – № 43.

⁴¹ Ibid. – Tab. 17, № 45–48.

⁴² *Novak V.* Latinska paleografija. – Belgrad, 1952. – S. 251.

⁴³ *Semkowicz W.* Sfragistyka Witowta... – S. 13.

⁴⁴ *Haisig M.* Sfragistyka szlachecka doby średniowiecza... – S. 23, 34, 74, 113, 122, 130, 147, 160.

⁴⁵ Ibid. – S. 30, № 54.

⁴⁶ *Semkowicz W.* Sfragistyka Witolda... – S. 13.

поширений на монетах⁴⁷. Широта літер і великі відступи між ними пояснюються тогочасною технікою карбування грошей. Очевидно, печатка пивоварів була замовлена одному з майстрів, які працювали на львівському монетному дворі. Різбяр переніс специфічні ознаки штемпелів монет на печатку.

Зміна видів письма у сфрагістиці, яка проходить в кінці XIV ст., не вплинула на нумізматику. Маюскула панує на монетах і в XV ст. Незмінність написів монет протягом декількох століть утруднює їх датування, але, незважаючи на це, розгляд палеографічних особливостей букв і в цьому випадку може привести до бажаних результатів.

У Львові в другій половині XIV ст. і на початку XV ст. карбувались гроші для Галицької Русі. Дослідники монет не раз звертали увагу на різноманітне написання літери «А» на львівських монетах⁴⁸. На монетах польських королів Казимира III і Людовика Угорського, а також королівського намісника в Галичині князя Владислава Опольського буква «А» пишеться без середньої горизонтальної лінії, з широким покриттям над літерою⁴⁹. На ранніх монетах Ягайла зустрічається літера «А», подібна до української літери «Х»⁵⁰. І тільки на пізніших півгрошах Владислава II Ягайла, карбованих для Русі, літера «А» має середню риску і два невеликих виступи в лівій верхній частині⁵¹. Таку ж літеру спостерігаємо на печатці пивоварів. Владислав II Ягайло почав карбувати монети у Львові близько 1388 р., а закryw монетний двір близько 1408 р. Таким чином, появу матриці пивоварів слід віднести до кінця XIV – початку XV ст.

Монети Львівського монетного двору імовірно 1388–1408 рр.

Місто Львів XIV ст., будучи ареною напруженої боротьби, дуже потерпіло від нападів литовських, польських і угорських феодалів. Під час війн, пожеж і грабунків загинула велика кількість культурних пам'яток, цінних історичних джерел. Ось чому майже всі цехові документи безповоротно зникли. В «Історії Львова», виданій у 1956 р., вказується, що «...відомостей про ремісничі організації в місті Львові в XIV ст. нема... Дані, які є в нашому розпорядженні, стосуються 1425 р. Вони свідчать про наявність у той час у Львові 10 різних цехових організацій»⁵².

⁴⁷ *Piekosiński F.* O monecie i stopie menniczej... – Tab. 3. – № 45, 46; *Stupnicki J.* O monetach halicko-ruskich (Biblioteka Ossolińskich. – T. VII). – Lwów, 1865. – S. 66. – № 10–12; *Gumowski M.* Podręcznik numizmatyki polskiej. – Kraków, 1914. – S. 172. – Tab. XXI, № 522, 524.

⁴⁸ *Mader J.* Kritische Beiträge zur Münzkunde des Mittelalters. – Prag, 1813. – Bd. III. – S. 121–122; *Stupnicki J.* O monetach halicko-ruskich... – S. 166–167. Рукописний інвентар Львівського історичного музею м. Львова: Inwentarz monet mennicy lwowskiej ze zbioru niegdyś F. Wysockiego. – Lwów, 1926. – S. 44–57.

⁴⁹ *Piekosiński F.* O monecie i stopie menniczej... – Tab. I. – № 7; Tab. 2. – № 16.

⁵⁰ *Stupnicki J.* O monetach halicko-ruskich... – № 12, 14.

⁵¹ *Piekosiński F.* O monecie i stopie menniczej... – Tab. 3. – № 45, 46; Tab. 5. – № 67, 68, 69; *M. Gumowski.* Podręcznik numizmatyki polskiej... – S. 172. – Tab. XXI. – № 522, 524.

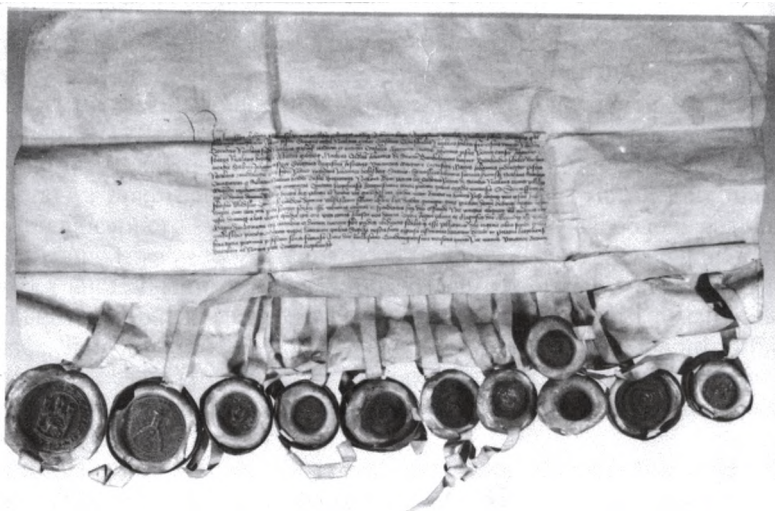
⁵² Історія Львова. – Львів, 1956. – С. 18. Нарис історії Львова. – Львів, 1956. – С. 33.

Історики, які займались дослідженням цехового ремесла XIV–XV ст., неодноразово цікавились часом появи цехів у м. Львові, але за браком історичних джерел, змушені були обмежуватись припущеннями. Наприклад, Л. Харевічова писала: «Львівська цехова організація спирається на засади, обов'язкові в усіх містах, заснованих на німецькому праві, і на львівському ґрунті залишилась прищеплена, найправдоподібніше, зараз же після першої локації міста за руських часів, ... хоч і локаційний привілей з 1356 р. нічого не говорить про цеховий промисел»⁵³.

В «Історії Львова» відзначалось, що в XIV ст. «...організації ремісників бодай чотирьох основних професій, без яких не могло обійтись жодне місто – пекарів, різників, кравців і шевців напевно існували»⁵⁴.

Уважно переглянувши історичні документи того часу, нам вдалось знайти епізодичні відомості про існування ремісничих організацій у м. Львові в кінці XIV та на початку XV ст. Так, у 1386 р. руський староста Андрій надає шевцям міста Перемишля права, якими користувалися львівські католицькі шевці⁵⁵.

У 1407 р. рада міста Львова постановила, щоб кожний цех (*arte mechanicorum*) своїм коштом зробив по одній машині для метання стріл із мурів міста, для чого лимарський, крамарський, гарбарський, пекарський, кравецький, шевський, ковальський, кушнірський та пивоварний цехи зобов'язувались сплатити по півкопи грошей⁵⁶. Шевці і кравці не сплатили визначеної суми, тому рада міста в наступному році знову зобов'язала цехмістрів цих цехів сплатити встановлену суму⁵⁷.

Пергаментна грамота бурмістра, райців, лавників і старшини цехів Львова до польського короля Владислава II Ягайла від 9 жовтня 1425 р.

Визначення часу виготовлення цехових матриць, проведене в цій статті, дає можливість твердити, що цехи у м. Львові, ймовірно, з'явились у 60–70-х роках XIV ст.

⁵³ Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje zawodowe ... – S. 7.

⁵⁴ Історія Львова. – С. 18.

⁵⁵ AGZ. – Т. IV. – С. 1.

⁵⁶ Księga przychodów i rozchodów miasta. (Pomniki dziejowe Lwowa. – Т. II). – Lwów, 1896. – С. 44.

⁵⁷ Ibid. – С. 65.

Досліджуючи грамоту 1425 р., ми використали не лише її зміст, який вказував на наявність в той час 10 цехових організацій, але й прикріплені до неї печатки, за допомогою яких встановили появу перших цехів у Львові в 60–70-х роках XIV ст. Так, при відсутності документальних свідчень, сфрагістичні пам'ятки дали змогу з'ясувати одне з невирішених питань історії м. Львова. Але цим не вичерпується цінність цехових печаток, дуже цікаві вони і як твори мистецтва, тому що вказують на високий рівень розвитку ювелірного та граверного промислу в м. Львові і слугують важливим джерелом для пізнання художніх смаків населення Галицько-Волинської Русі.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Львівські цехові печатки XIV–XV ст. та питання про час їх виникнення // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1964. – Вип. 1. – С. 248–262, іл.; *Його ж.* Препринт: Львівські цехові печатки XIV–XV ст. та питання про час їх виникнення // Історична серія. – Львів, 2003. – Вип. 3 / Молодіжний історичний клуб. – 16 с., іл. Доповнено автором.

Печатки ремісничих цехів Кам'янця-Подільського

Цінним джерелом для дослідження розвитку цехового ремесла на Україні є печатки цехів. На жаль, цих сфрагістичних пам'яток збереглося зовсім мало. Ми розглянемо печатки ремісничих цехів Кам'янця-Подільського, кількість яких свідчить про досить високий рівень розвитку ремесла у місті; за чисельністю вони поступаються лише львівським і київським цеховим сфрагісам. Відомо 12 печаток кам'янець-подільських цехів: кушнірського, лимарського, шмуклерського (позументного), шевського, кравецького, ковальсько-слюсарного, столярного, ювелірного (2 екз.), малярного, різницького і пекарського¹.

Після закриття (у 1902 р.) міських цехів, у користуванні яких знаходилися печатки, одинадцять примірників у 1904 р. надійшли на зберігання до Кам'янець-Подільського історико-археологічного музею². Під час громадянської війни вони безслідно зникли. У Львівському музеї етнографії і художнього промислу АН УРСР збереглися їх сургучеві відтиски. Дванадцята печатка (матриця) лимарського цеху була знайдена у с. Тишківцях Городенківського повіту (тепер Івано-Франківської обл.) і в 1908 р. передана музею Наукового товариства імені Шевченка у Львові³. Тепер ця сфрагістична пам'ятка зберігається у Львівському історичному музеї.

Створені руками трудового люду, цехові печатки вражають реалістичністю та виразністю композицій, лаконічністю, майстерним виконанням. Зображення на них мають професійно-виробничий характер. Це знаряддя праці або предмети цехового ремесла. Якщо на печатці кушнірського цеху викарбувано овечу шкуру з довгою шерстю, то у столярного – це рубанок, позументного – невеликий стіл (верстат) з пристроєм для виготовлення тосьми з металевим підтканням, ковальсько-слюсарного – два перехрещені молоточки, оздоблені лавровими гілочками, різницького – зображення вола, сокири і ножа. Ювеліри прикрасили свої печатки вирізьбленими виделками, ложками, ножами і персями, малярі – перехрещеними циркулем і двома пензлями. Шевці, кравці і пекарі вказали на свою професію зображенням чобота, ножиць і кренделів. Подібні емблеми зустрічаються на печатках, вивісках, цехових корогвах і значках майже всіх країн Європи. Виразні фахові ознаки дозволяють визначати цехову приналежність кожної з пам'яток навіть без напису.

Не позбавлені наукового інтересу і легенди печаток (написи на печатках). Вони допомагають встановити офіційні назви цехів, визначити час виготовлення і застосування печаток тощо.

На кам'янець-подільських печатках дві легенди вирізьблені латинською мовою. Це дає підставу думати, що ці печатки створені після виходу з Кам'янця у 1699 р. турків і застосовувались протягом всього періоду панування шляхетської Польщі у місті, коли латинська мова була урядовою в адміністративній практиці міського самоврядування. Цей аргумент підтверджується печаткою кушнірів, на

¹ Опись предметов старины // Музей Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1909. – С. 15–16.

² Отчет Музея Подольского церковного историко-археологического общества за 1904 г. – Каменец-Подольск, 1905. – С. 7.

³ Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові. – Львів, 1908. – Ч. 36. – С. 39.

якій вирізано легенду латиною і рік – 1715. Інші печатки мають написи російською мовою. Не важко зрозуміти, що вони з'явилися після переходу Кам'яця-Подільського до Росії в 1793 р. Більшість слів у написах печаток мають скорочення, а деякі навіть пропущені літери. Це є характерним для тогочасних печаток і зумовлене потребою розміщення розгорнутих написів на невеликій площі кругового обідка.

1

2

3

4

5

6

7

Печатки ремісничих цехів Кам'яця-Подільського

1. Ковальсько-слюсарного; 2. Різницького; 3. Кравецького; 4. Шевського;
5. Малярного; 6. Столярного; 7. Ювелірного

Цехові печатки виконані на належному художньому рівні, зображення на них вміло вписані у кругову площину, написи і малюнки становлять завершену композицію. Де і хто виготовив ці печатки – невідомо, але більш за все, це виробили місцевого ювелірного цеху. Печатки вказують на досить високий рівень розвитку тогочасного прикладного мистецтва на Поділлі.

Сфрагістичні пам'ятки ремісників¹

Одним із традиційних виробничих занять в Україні було деревооброблення, яке глибоко увійшло у всі сфери народного життя. Так, серед ремісничих цехів давнього Львова понад 10 займалися виготовленням виробів із дерева. Це такі цехи: теслярів, столярів, бондарів, стельмахів (каретників), колодіїв (колісників), ольстерників (футлярників), лучників. Декілька суміжних цехів – сидельників, інтролігаторів (палітурників), гребінників, ситників, ножовників та ін.

У львівських архівах та музеях збереглися печатки майже всіх названих вище цехів. Вони слугують досконалим матеріалом для вивчення історії техніки, ремісничих інструментів, виробів ремісників. На печатці бондарського цеху м. Львова виکارбувано циркуль, всередині його – товкач, з боків бондарська сокира, внизу – поперек печатки лежить бочка. На печатці львівського столярного цеху – традиційна емблема столярів: переплетені циркуль, косинець і лінійка. На печатці теслярського цеху на фігурному геральдичному щиті зображення теслярської сокири, циркуля, гаківниці та ін. Цікава печатка столярного цеху м. Кам'янця-Подільського із малюнком фуганку.

Дуже цінні печатки та цехи як твори мистецтва, ювелірного та граверного промислів. Це важливі джерела для пізнання художніх смаків населення. Зроблені трудівниками для власного користування, вони відбивають життя трудової людини. Зображення на них передають специфіку ремісничих інструментів, асортимент виробів цехового промислу та ін.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Сфрагістичні пам'ятки ремісників // Львівський лісотехнік. – Львів, 1989. – 29 грудня (№ 37). – С. 2.

¹ Ілюстрації дивись в публікаціях: «Гербові емблеми львівських деревообробних цехів» (бондарів – С. 189, № 2; столярів – С. 189, № 3; теслярів – С. 190, № 5); «Печатки ремісничих цехів Кам'янця-Подільського» (столярів – С. 168, № 6).

Середньовічна цехова геральдика та питання про використання її для репрезентації місцевого виробництва в умовах ринкових відносин

У середньовічній геральдиці емблеми цехів належать до найдемократичніших за своїм походженням та змістом історичних пам'яток. Найповніше вони представлені на зображеннях печаток цехів Львова, Києва, Кам'янець-Подільського, Ужгорода, Чернігова, Станіслава (Івано-Франківськ), Чернівців, Тернополя, Дрогобича, Яворова та інших міст. Зроблені трудівниками для власного вжитку, цехові печатки відображають життя трудової людини. На них виکارбувані знаряддя праці, ремісничі вироби, зображення святих – покровителів тих чи інших професій.

Окремі групи пам'яток з цеховими емблемами становлять так звані ціхи (цехові значки), прапори та корогви цехів. Присутня цехова емблематика й на ремісничих виробах, яких немало нагромадили наші музеї.

Рішуче слід заперечити думку деяких дослідників (М. Корнилович, Л. Харевічова), які відзначали примітивний характер, схематичність цехових емблем. Наприклад, М. Корнилович писав: «Символи наших цехів на печатках – це, без сумніву, в більшості випадків досить примітивно сконструйований конгломерат усіх тих предметів, що їх намальовано було на вивісках цехових майстрів»¹. Чим можна пояснити ці і подібні твердження про примітивність цехових емблем в устах досить серйозних дослідників старовини? Очевидно, це зумовлено тим, що дотепер дослідники, як правило, вивчали окремі зразки чи невеликі групи цехових емблем. В умовах національного відродження, що відбувається на Україні, пристрасної уваги до історії, історичних пам'яток, з'явилися всі можливості для ґрунтовного дослідження цехової сфрагістики і геральдики в повному обсязі. На стала потреба публікації зведеного каталогу цехових емблем, бібліографічного покажчика.

Відаючи належне геральдичним емблемам у колі історичних пам'яток, слід поставити питання про їх актуальне звучання в сучасних умовах ринкових відносин, приватизації виробництва, поширення конкуренційних зусиль. Традиційні геральдичні емблеми з успіхом можуть бути використані кооперативними, акціонерними і приватними підприємствами, індивідуальними ремісниками для представництва своїх виробів.

Навіть при побіжному погляді пам'ятки цехової геральдики та сфрагістики вражають своїм лаконізмом, чітко вираженими професійними рисами репрезентованих ремесел, регіональними і національними особливостями, вивіреними протягом віків естетичними чинниками, майстерністю виконання. Розглянемо гербові емблеми печаток цехів м. Львова з грамоти 1425 р. На печатці ковальського цеху зображено підкову, кувалду та кліщі; цеху різників – голову бика з високими заокругленими рогами і міською вежею поміж них; пекарів – затійливо переплетений бублик на заокругленому знизу щиті; пивоварів – три чопи (заглушки), майстерно вписані в геральдичний щит; кушнірського – три шкіри, розтягнуті на

¹ *Корнилович М.* Печатки 16 київських цехів XIX ст. і характер символіки на них // Збірник Історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук: № 76 = Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. – Київ, 1928. – Т. 1. – С. 308.

дощі у вигляді «перев'язу» щита; лимарів і сідельників – сідло та інша кінська збруя. Печатка грабарського цеху, на якій вирізано постать ремісника, зайнятого обробкою шкіри, справжній твір різьбярського мистецтва. Тут вірно розрахований центр тяжіння – нахил тулуба супроводжується відповідним розташуванням ніг, голова розміщена на вертикальній лінії симетрії, руки з засуканими рукавами міцно тримають гарбарський валик. Характерне зображення нижньої частини шкіри: здається, ніби гарбар смикнув її і вона подалася вбік.

Всього дійшло до нас понад 60 львівських цехових печаток з геральдичними малюнками, і кожна з цих пам'яток навіть за відсутності написів дозволяє скласти чітке уявлення про відповідний цех, його виробничий напрям, основні ремісничі інструменти, продукцію. Наприклад, на одній з печаток гончарного цеху викарбувано гончарний круг із глечиком, на другій – фігурний з красивою ручкою посуд із трьома квіточками, на третій – біблійська сцена з Адамом, Євою, змієм і деревом з плодами, яке виростає з глечика. На печатці людвисарів зображена ливарна піч з ковшем, наповненим киплячим металом. Львівські бондарі прикрасили печатку набором своїх інструментів та виробів: циркуль, товкачі, бондарська сокира та гаківниця і бочка.

Поширеними є зображення різних святих, які були патронами (покровителями) цехів. На печатці цеху мулярів – постать архангела Михайла з мечем у правій руці; біля його ніг лежить циркуль, мулярський молоток, кутівниця та спеціальний прилад у формі трикутника зі стрілкою для виміру. В полі печатки сажотрусів – святий Флоріан з прапором, сигнальними трубами і дерев'яним відром з водою. На печатці золотарського цеху – святий Егілій з молотком і чашою в руках, внизу біля його ніг зображено лева, який тримає щит з подвійною чашею.

Актуальне завдання дослідників сфрагістики і геральдики – вивчити, описати і опублікувати ілюстрації якомога більшої кількості цехових емблем, спорядити їх у нове життя.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Середньовічна цехова геральдика та питання про використання її для репрезентації місцевого виробництва в умовах ринкових відносин // *Клейноди: Записки Українського геральдичного товариства*. Т. 1 = *Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи: Тези наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 1991 р.)*. – Київ; Львів, 1991. – С. 6–8.

Джерелознавчі аспекти печаток львівського гончарного цеху

У сфрагістичних та геральдичних пам'ятках закладено потужний потенціал джерелознавчої інформації. Кожне звертання до львівської цехової сфрагістики дарує історикам цікаві спостереження. Розглянемо сфрагістичні матеріали гончарного цеху.

Гончарне ремесло у Львові відоме з перших років заснування міста. У трьох найстаріших міських книгах 1382–1426 рр. згадуються імена 15 майстрів-гончарів. Окремий гончарний цех заснований близько 1474 р.

До нас дійшли три штемпелі печаток гончарного цеху. Вони зберігаються у фондах Львівського історичного музею (№№ 2231, 2232, 2372), а їх відбитки при документах Центрального державного історичного архіву України у Львові¹.

Гербовим символом львівських гончарів був горщик як головний виріб їхнього ремесла. У статуті 1537 р. записано, щоб стати майстром гончарного цеху, потрібно виготовити горщик, дзбан та амфору з доброї глини і добре випалені². На печатках львівських гончарів – горщики різні за формою, відрізняються вони і за стилем, і за майстерністю виконання, адже карбувались ці пам'ятки впродовж трьох століть.

На печатці з документу 1535 р. зображено широкий округлий дзбан з трьома квітками на довгих стеблах у горловині виробу. Поле печатки оздоблене п'яти- і шестипроменевими зірочками, навколо – латинський готичний напис: «+S+lutufigulorum+leopoliensis+ceche» (П[ечатка] гончарного львівського цеху (мал. 1)).

На іншій печатці-штемпелі наявний гончарний круг з видовженим глечиком на ньому і навколишнім написом польською мовою: «CECH GAŃCZARSKI WE LWOWE» (ЦЕХ ГОНЧАРНИЙ У ЛЬВОВІ). Печатка велика за розміром (d – 39,5 мм), виготовлена з високоякісного латунного сплаву золотистого кольору. Довга фігурна ручка з дерева покрита чорним пековим лаком (мал. 2).

Особливо цікава у джерелознавчому плані третя печатка гончарів. Першим на цей штемпель звернув увагу львівський дослідник В. Лозинський в 1892 р., він трактував її як пам'ятку невідомого цеху із зображенням двох людських постатей, що зайняті збиранням фруктів з дерева (мал. 3).

Уважний погляд на малюнок печатки засвідчує, що на ній зображено біблійну сцену гріхопадіння Адама і Єви. Історія творення Адама з глини була близькою для

3

¹ Центральный державный исторический архив Украины, м. Львів. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 58; Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 9.

² Там само. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 323. – Арк. 13, § 1, 4.

гончарів. Вони надають їй конкретно-фахового змісту. На досліджуваній печатці райське дерево з плодами та змієм-спокусником виростає з горщика. Напис печатки маловиразний, але літери: «Leo...» виступають досить чітко і вводять цю сфрагістичну пам'ятку у сферу історії Львова.

О. Чоловський і Л. Харевічова, які досліджували цехову організацію Львова, залишили відкритим питання про час появи даної печатки. Шлях до атрибуції несподівано знаходимо в книгах російських дослідників О. Лакієра³ та П. Іванова⁴, де репродуковано біля трьох десятків печаток службових осіб Росії із зображеннями Адама і Єви, горщиків з квітами та крокуючих левів, які за змістом, стилістичними особливостями та прийомами обробки майже тотожні до львівських печаток. Досить промовистий факт: серед власників згаданих вище печаток два брати – писарі-землеміри Роман і Григорій Кіреєвські. На печатці одного з них – постаті Адама і Єви, другого – горщик із квітами. Дати застосування цікавих для нас печаток: 1613–1655 рр. (мал. 4).

4

Подальші джерелознавчі пошуки дозволили конкретизувати відповідь. Так, В. Лозинський пише у книзі «Львівське золотарство»⁵, що львівські ремісники-ювеліри М. Семирадський, К. Берак та З. Фрончкевич їздили в Москву в 1611 та 1624 рр. і продавали там свої вироби. Останній з них залишився у Москві і продовжив там свою працю. В 1615 р. він передав своїй матері у місто Теревовлю 350 золотих.

Отже, штемпель львівського гончарного цеху із зображенням Адама і Єви за аналогією печаток російських службових осіб датується першою половиною XVII ст. Сфрагістичні пам'ятки львівських гончарів висвітлюють нові грані історії Львова, донесли до нас колорит середньовіччя, пов'язали речові джерела з конкретними особами.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Джерелознавчі аспекти печаток львівського гончарного цеху // Друга наукова геральдична конференція = Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика (Вип. 10): Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1992. – С. 14–15.

³ Лакиер А. Б. Русская геральдика. – Санкт-Петербург, 1855. – Кн. 1. – С. 190.

⁴ Иванов П. И. Сборник снимков с древних печатей, приложенных к грамотам и другим юридическим актам, хранящимся в московском Архиве Министерства юстиции. – Москва, 1858. – Табл. X–XII, XIV–XV, XVIII.

⁵ Łoziński W. Złotnictwo lwowskie w dawnych czasach: 1384–1640. – Wyd. 2. – Lwów, 1912. – S. 79–89.

Зацікавленим поглядом¹

Звертаємося нині, в часи державного відродження, до національних джерел – вивчаємо і пізнаємо спадщину предків: давні ремесла, їх естетичні уподобання.

Значним центром деревообробних промислів в Україні в період середньовіччя був Львів. У найдавнішій рукописній книзі магістрату Львова за 1382–1389 рр. згадуються три бондарі та шість каретників; у Книзі прибутків і видатків Львова за 1404–1414 рр. – вісім каретників і колодіїв, два бондарі, чотири стельмахи. У відповідній книзі за 1414–1426 рр. записано 9 бондарів, 12 каретників, 5 колодіїв, декілька теслярів, токарів і лучників². Книги не дають повної картини про питому вагу деревообробного промислу середньовічного Львова – до них потрапили лише ті ремісники, які брали участь у торговельних та фінансових операціях.

Перші письмові згадки про львівські деревообробні цехи сягають середини XV ст. Так, у 1447 р. існував об'єднаний цех токарів, мулярів і мотузників, у 1462 р. – об'єднаний цех стельмахів і гончарів. Близько 1483 р. виник спільний цех бондарів, токарів, столярів, стельмахів та колодіїв. Окремі цехи створили бондарі в 1492 р., токарі – в 1539 р., столярі – в 1585 р.³

Широкий асортимент виробів з дерева. Бондарі виготовляли бочки, кадки, діжки, балії для прання білизни, цебри, цидильники для молока. За статутом 1601 р., кандидат у цехові майстри повинен був зробити велику дубову броварну бочку на п'ять ліктів, дубову ванну з ясеневими обручами і медову бочку з ялини. Столярі виготовляли меблі (столи, шафи, ліжка, скрині, лавки, рами для картин), столярку (вікна, двері), дерев'яні знаряддя праці. Вершиною майстерності столярів – своєрідною дипломною роботою (майстерштукою), що давала право стати майстром цеху, були скриня і стіл з перегородками та шухлядами. Теслярі тісно співпрацювали з будівельниками, вони займалися спорудженням дерев'яних будинків, башт для укріплень, церков, торгових повіток, мостів. Токарі виготовляли ніжки для столів і ліжок. Найголовніший виріб токарів – дерев'яна пляшка з внутрішньою перегородкою на дві рівні частини, виготовлення якої займало багато часу і потребувало неабиякого вміння.

Між ремісниками існував чіткий поділ праці, порушення якого викликало безліч суперечок, доходило і до судових процесів. Так, у 1573 р. виникла суперечка між друкарем Іваном Федоровим і львівськими столярами, які добилися від магістрату заборони наймати ремісників для виготовлення друкарських літер поза межами столярного цеху⁴. Прикладом чіткої регламентації може бути виробництво карет, складанням яких займався цех каретників. Для всіх інших операцій наймалися спеціалісти з відповідних цехів. Стельмахи робили підвіззя, колодії – колеса, кравці шили верх, позументники його прикрашали, малярі розмальовували дверцята.

¹ Ілюстрації цехових печаток в публікації: «Фаховий колорит львівських цехових печаток кінця XVIII – I пол. XIX ст.». – С. 214–215. – Мал. 2, 12, 13, 14, 15.

² Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. – Lwów, 1892–1905. – Т. I–III.

³ Кісь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму. – Львів, 1968. – С. 52–53, 143; Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej. – Lwów, 1929. – S. 115.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 1202.

Значна диференціація в галузі деревооброблення позитивно впливала на рівень кваліфікації ремісників, якість цехових виробів. Деякі львівські деревообробні цехи стали своєрідною школою у своїх галузях. Так, цех бондарів одержав право екзаменувати, переводити у майстри та підмайстри своїх колег з Буська, Галича, Кам'янця, Коломиї, Рогатина, усіх міст Поділля і Покуття, їм належало монопольне право на ревізію, перевірку якості та міри бочок для транспортування риби. Цех столярів м. Львова був учителем і законодавцем для ремісників свого фаху у Руському, Подільському і Волинському воєводствах. Жоден столяр не вважався висококласним фахівцем, якщо не пройшов професійного навчання у Львові. Меблі львівських столярів успішно конкурували з меблями віденських майстрів⁵.

Загальне економічне піднесення в другій половині XVIII – на початку XIX ст. вплинуло і на цехове ремесло. Виникають нові цехи. У Львові в 1772 р. налічувалося 37 цехових організацій, тоді як у середині XVII ст. їх було близько 30. Це пов'язано з потребою побутового обслуговування населення міста, яке зростало.

Надзвичайно цікавою для спеціалістів, студентів-технологів, фахівців з дизайну, є емблематика львівських деревообробних цехів, яку до цього часу ще належно не досліджено. Збереглася велика кількість цехових печаток, прапорів, ілюстрованих книг протоколів засідань цехів, ремісничих виробів з символами бондарського, столярського, теслярського, колодійського та інших деревообробних ремесел.

В основу емблем покладено цехові знаряддя, ремісничі вироби, зокрема шедеври (майстерштуки) та деякі геральдичні елементи: щити, корони, стилізовані зірки. Поширеними є зображення різних святих – покровителів цехів.

З емблем чітко постають фахові ознаки, характер виробництва. Так, на печатках та інших пам'ятках емблематики деревообробних цехів Львова зображено циркуль. Притому в бондарів циркуль був з дугоподібною поперечкою, оскільки вони виготовляли круглі або овальні деталі; у столярів і теслярів – він простіший за формою, без поперечки, як правило, дерев'яний, із загостреними закінченнями, що зумовлювалося потребами вимірювання плоских, рівних площин; у токарів – кронциркуль, оскільки він призначався для точного вимірювання круглих деталей. Професійні відмінності простежуються і в зображеннях сокир: в емблемах бондарів – з короткою ручкою і широким лезом; на печатці теслярів – з довгим держаком і видовженим обухом та ін.

Емблеми цехів доносять до нас колорит минулих епох, доповнюють історичне минуле образними картинками діянь людини, відображають національні і регіональні традиції ремесла. У ході підготовки статті ми для більш точного уявлення про цеховий інструментарій опитали значну частину столярів, однак змушені констатувати: більшість з них, навіть майстри старшого покоління, майже не знають старих знарядь праці. Нам так і не вдалося з'ясувати назви деяких столярських і теслярських інструментів, зображених на печатках. Шкода, що ці зручні і раціональні у вжитку інструменти витіснені індустріальною епохою. Не тільки тому, що забуваються старі знаряддя, а й тому, що втрачено раціональні прийоми оброблення дерева, знижується якість виробів з дерева.

Віддаючи належне гербовим цеховим емблемам як історичним пам'яткам, слід би замислитись і над тим, як використати їх у наш час. Наприклад, розглядається питання про застосування традиційних емблем деревообробних цехів при

⁵ Білецький С. Т. Розвиток ремесла у Львові в середині XVII ст. // З історії західно-українських земель. – Київ, 1957. – Вип. 2. – С. 17.

розробці герба Українського державного лісотехнічного університету та емблем факультетів.

Зацікавлений погляд на історію деревообробного ремесла, спроба вивчити знаряддя праці, номенклатуру цехових виробів, які майже не дійшли до нас у первісному вигляді, шляхом розгляду зображень на печатках та інших речових пам'ятках, наближають до нас історичне минуле, формують образну систему його сприйняття і тим самим сприяють викоріненню зневажливого ставлення деяких наших громадян, особливо молоді, до своїх попередників, виховують повагу до національних традицій.

Публікується за виданням: *Гавриленко В. Зацікавленим поглядом // Український ліс: Науково-популярний та громадсько-політичний щоквартальник. – Львів, 1993. – № 4. – С. 62–63, іл.*

Печатки купецьких організацій Львова з фаховою символікою

а

б

1. а – Печатка крамарів з грамоти 1425 р.;

б – Печатка з книги В. Лозинського

«Патриціат і львівське міщанство в XVI і XVII ст.» з хибним написом

В останні роки [кінець 80 – початок 90-х років XX ст.] помітно зросло зацікавлення до вивчення гербів і печаток міст та ремісничих цехів. Вказаній тематиці присвячено низку доповідей на першій і другій геральдичних наукових конференціях у Львові, ґрунтовні статті у віснику Українського геральдичного товариства – «Знак» та в інших періодичних виданнях України. Однак, залишається декілька напрямків міського гербот-

ворення, які ще не привернули належної уваги істориків. Своїх дослідників чекають печатка крамарів, емблематика середньовічних купецьких гільдій, кооперативних організацій, кредитно-фінансових спілок, банків тощо.

З огляду на це, звертаємо увагу на типову пам'ятку купецької фахової символіки – печатку Львівського цеху крамарів середини XIV ст. Вона привішена до пергаментної грамоти від 9 жовтня 1425 р.¹ Печатка кругла (d – 26 мм), поставлена на чорному воску, прикріплена до грамоти за допомогою пергаментного пасака, четвертою зліва.

В полі печатки зображено головний атрибут купецької діяльності – терези з двома звисаючими шальками. Печатка вражає майстерністю опрацювання, чудовим розумінням симетрії, центром якої виступає шестипроменева зірочка між шальками ваги, які майстер-різьбяр дещо нахилив до середини і цим збільшує довжину коромисла, що дозволяє використати все поле печатки. Над коромислом, по боках вимірної шкали терез викарбувано дві геральдичні лілії чи хрестики.

Навколо печатки круговий напис готичною маюскою з рисами римської капітелі «+SIGILLVM+INSTITORVM» (Печатка крамарів). Згідно з традиціями середньовічної сфрагістики, напис починається хрестиком, а завершується специфічним знаком «трилисника», в якому два короткі листочки знаходяться на одній лінії, а третій, довший, виходить з їх верхньої частини. Вказана фігура є своєрідним фірмовим знаком різьбяр, що виділяє його вироби з маси подібних.

Образна символіка печатки львівських крамарів, її конкретність, фахова ви-значеність давно привернула увагу істориків. Малюнки печатки стали традиційною ілюстрацією в книгах з історії міста Львова². З чистієї легкої руки вона потрапила в експозиції багатьох музеїв України. Факт цікавий, але, на жаль, малюнок цієї пам'ятки, представлений ще в 1892 р. у книзі В. Лозинського³, має суттєву хибу в написі. Художник-ілюстратор замість слова «institorum – крамар» (яке, до

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 51.

² Нариси історії Львова. – Львів, 1956. – С. 34.

³ Łoziński W. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. – Wyd. 2. – Lwów, 1892. – S. 399.

речі, подається і в тексті грамоти 1425 р.). накреслив слово «mercatorum», що перекладається з латинської мови як «купець».

Помилка з написом «mercatorum» була виправлена ще в 1960-х рр.⁴, але незважаючи на це у виданні «Історії Львова» (1984) знову з'явилася хибна ілюстрація. Вважаємо за потрібне подати в даній публікації автентичне зображення печатки крамарів і її напису «institorum» та сподіваємося, що історичний казус з нею буде вичерпано.

2. Матриця печатки
львівських купців, 1768 р.

Іншою пам'яткою емблематики львівського купецтва є штемпель (матриця) печатки з 1768 р., що зберігається у Львівському історичному музеї. Печатка бронзова, кругла (d – 42 мм). У центрі сфрагістичної пам'ятки постать жінки в повний зріст у красивій сукні з декоративними складками на рукавах, талії та подолі, з глибоким декольте. На шії коштовне кольє, на голові – вінок. У витягнутих руках – якір (зліва) і якийсь не визначений предмет (справа), що у нижній частині нагадує форму серця. На ньому літери «F–S». Ймовірно – це товарне клеймо. Навколо жіночої постаті предмети купецького промислу – дві дерев'яні бочки, чотири прямокутні пакунки, на яких проступають літери та цифри «N-I», «N-2», «N-3», «T-F», «J-G», «F-L» та інші маркувальні знаки. З лівого боку на

бочку спирається невеликий лев, що тримає в передніх лапах три кульки і зірку (герб міста Львова). Біля підніжжя викарбувано рік – «1768». Навколо у крапковому обводі з трьох концентричних кіл напис «* PIECZEĆ * KONFRATERNYI * KUPIECKIEY * LWOWSKIEY» (Печатка братства купецького львівського).

Зображення печатки виконане у підкреслено натуралістичній манері, прекрасний декор, техніка карбування свідчить про високий рівень ювелірного і граверного промислів Львова. Печатка сприймається не стільки як гербова емблема, скільки як візитна картка, яка знаменує собою достаток і важливу роль львівського купецтва.

Підсумовуючи, можна ствердити, що печатка крамарів донесла до нас їхню найстарішу гербову емблему. Питання про символіку львівського купецтва потребує подальшого дослідження. Багатий матеріал можна почерпнути з дипломів, посвідчень та інших ілюстративних матеріалів, що стосуються купецтва.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Печатки купецьких організацій Львова з фаховою символікою // Третя наукова геральдична конференція (Львів, 4–5 листопада 1993 року): Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1993. – С. 23–24, іл.

⁴ *Гавриленко В. О.* Львівські цехові печатки XIV–XV ст. та питання про час їх виникнення // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1964. – Вип. I. – С. 250.

Спроба визначення емблеми цеху золотарів: сигіллограма

В українській історіографії поряд з назвою «сфрагістика» інколи застосовувався термін «сигіллографія» – від латинського слова «sigillum» (печатка). Спробуємо з огляду на це визначити символіку цеху золотарів на основі сфрагістичних (сигіллографічних) даних.

1

Оброблення благородних металів, виробництво ювелірних прикрас належить до традиційних ремесел України. Історики, дослідники сфрагістики В. Гавриленко, М. Корнилович, В. Лозинський, Й. Мигалик, Ю. Сіцінський ввели у науковий обіг значну кількість печаток цеху золотарів та срібляників. Цікаві зразки символіки цього цеху зберігаються в українських музеях. Широкий регіональний діапазон цих пам'яток: Львів, Кам'янець-Подільський, Ужгород, Київ, Ніжин – як бачимо, представлені майже всі провідні центри цехових ремесел України.

2

Найбільш повно репрезентована емблематика львівських золотарів. Вони спочатку входили до збірного цеху з малярами, конвісарами, гарматниками, а згодом утворили свій окремий цех. Найдавніша печатка прикріплена до документа «Акт судового розгляду в справі спору з золотарським цехом про право пропінації» 1589 р. Вона поставлена на жовтому воску, покрита паперовою кустодією і скріплює за допомогою паперової смужки два аркуші. У середині печатки на вирізному геральдичному щиті, поділеному на чотири поля, розміщені емблеми: 1) келих (золотарі), 2) три щити (маляри), 3) глечик з фігурною ручкою (конвісари), 4) гармата (гарматники). Навколо напис: «*ZLOTNY * MALARS * KONVYSAR * PVSKARS» (Золотарі, малярі, ливарники, гарматники)¹ (мал. 1).

3

На другій печатці зображено патрона цеху золотарів св. Єгілія в єпископському вбранні на троні, в правій руці – молоток, у лівій – келих. Перед постаттю святого – шафа зі знаряддям праці та виробами ремесла (зокрема підсвічником), праворуч – невелике кувадло, біля ніг – крокуючий вліво (геральдично) лев, що підтримує лапою щит, на якому вирізьблено високий келих з кришкою і заокругленою ручкою. Навколо напис: «SIGIL: CONTVB AVRIFA: LEOPOL» (Печатка цеху золотарів Львова). Штемпель срібний, з дерев'яною ручкою, діаметр – 30 мм (зберігається у Львівському історичному музеї, № 2432). Печатка, очевидно, виготовлена в 1600 р., коли райцями Львова був затверджений статут самостійного цеху, або невдовзі після цього (мал. 2).

Наступна печатка походить з початку XIX ст. На коронованому овальному щиті з бароковим картушем герб м. Львова: зіп'ятий на задніх лапах лев із трьома

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 768.

кульками і зіркою. Навколо напис німецькою мовою: «**SIGIL•DER GOLD UND SILBER ARBEITER C. U. L. INNUNG DER HAUPTSTADT LEMBERG**» (Печатка працівників золота і срібла цеху головного міста Львова)². Штемпель бронзовий, посріблений, з такою ж ручкою.

Подібною до львівських печаток є сфрагістична пам'ятка цеху золотарів Ужгорода. В полі печатки – постать св. Єгії в образі ремісника, який працює над виготовленням келиха. Зображення вражає своєю реалістичністю та динамічністю: в лівій руці святого – молоток, у правій – заготовка для келиха, що розміщується на кувадлі. Навколо напис: «**+SIGILYM+СЕН+AVRIFABRORVM+DE UNG+1666**» (Печатка цеху золотарів Ужгорода) (мал. 3).

Дещо схематичні зображення на печатках золотарів та срібляників Києва (келих, корона, глечик, молоток), Ніжина (щит, знаряддя та вироби ювелірів), Кам'янця-Подільського (перехрещені ложка, виделка, ніж, між ними – перстень і обручка (мал. 4).

Таким чином, сфрагістичні пам'ятки ювелірних цехів дозволяють скласти досить повне уявлення про їх емблематику. В основу емблем покладено цехові знаряддя, ремісничі вироби, деякі геральдичні компоненти: щити, корони, зірочки. Емблеми не мають усталеної форми, що дозволяло б трактувати їх як герби цехів, але конкретність зображень, корпоративна визначеність дає змогу називати їх гербовими емблемами. Однак, слід зазначити, що укладачів цехових емблем турбували не стільки геральдичні канони, як фахова спрямованість емблем. З маси інструментів, широкого асортименту виробів цеху для емблем відбиралися ті предмети, які найбільш повно відображали специфіку ремесла, характер виробництва. На більшості печаток золотарів і срібляників зображено келих, який був майстерштукою цеху і став ключовою ознакою їхньої символіки.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Спроба визначення емблеми цеху золотарів: сигіллограма // Четверта наукова геральдична конференція (Львів, 10–12 листопада 1994 р.): Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1994. – С. 22–24, іл.

² Ілюстрація у статті: «Фаховий колорит львівських цехових печаток XVIII – I пол. XIX ст.» – С. 214, мал. 3.

Гербові емблеми львівських деревообробних цехів

Питання цехового ремесла міста Львова вивчено досить ґрунтовно¹. Що ж стосується емблематики львівських цехів, її джерелознавчих аспектів, то вона не привернула належної уваги істориків, дослідників сфрагістики та геральдики. Існують лише стислі описи цехових пам'яток в «Актах гродських і земських», у працях Ф. Яворського та Л. Харевічової, репродукції декількох печаток у книзі В. Лозинського². В 1905 р. у Львові відбулася так звана Локальна виставка праць кустарно-промислового учнівства і цехових старожитностей. Організаторам виставки вдалося зібрати майже весь відомий на той час джерелознавчий матеріал про цехову організацію Львова: речові пам'ятки (печатки, прапори, ціхи, цехові скрині, ремісничі вироби), документальні пам'ятки (цехові книги, статуты, протоколи засідань цехових майстрів, дипломи, привілеї та грамоти королів, магістрату міста, що стосуються цехового ремесла). Побіжний каталог цехових пам'яток зробив львівський історик О. Чоловський, звернувши особливу увагу на основні компоненти цехової емблематики і символіки³. Аналітичну статтю про печатки львівських цехів опублікував В. Гавриленко. Стаття базується на цехових пам'ятках раннього середньовіччя, зокрема на воскових печатках, привішених до грамоти 1425 р.⁴ У даній публікації зроблено спробу дослідити емблематику львівських деревообробних цехів, яка до цього часу залишалась поза увагою дослідників геральдики і сфрагістики.

Деревообробка належить до традиційних промислів, що глибоко ввійшли в усі сфери народного життя і побуту. В найстарішій рукописній книзі магістрату міста Львова з 1382–1389 рр. згадуються 3 бондарі і 6 каретників. У Книзі прибутків і видатків Львова з 1404–1414 рр. занотовано 8 каретників, 2 бондарі, 4 стельмахи. У відповідній книзі з 1414–1426 рр. записано бондарів – 9 чоловік, каретників – 12, колодіїв (колісників) – 5 чоловік, декілька теслярів, токарів і лучників⁵. Книги не дають цілісного уявлення про питому вагу деревообробного промислу середньовічного Львова, до них потрапили лише ті ремісники, які брали участь у торгівельних та фінансових операціях.

¹ Білецький С. Т. Розвиток ремесла і промислів у Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель. – Київ, 1957. – Вип. 2. – С. 3–31; Яценко Г. А. Розклад цехів у Львові в 1740–1770 рр. // Там само. – С. 67–77; Інкін В. Ф. Нариси економічного розвитку Львова у XVIII ст. – Львів, 1959; Кісь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму. – Львів, 1968.

² Akta Grodzkie i Zemske z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1873. – Т. 4; Łoziński W. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. – Wyd. 2. – Lwów, 1892. – S. 399–400, ill.; Jaworski F. Lwów za Jagellę. – Lwów, 1910. – S. 120–121; Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej. – Lwów, 1929. – S. 31, 115–119; Її ж. Izba zabytków cechowych // Charewiczowa Ł. Muzeum historyczne miasta Lwowa: Przewodnik po zbiorach. – Lwów, 1936. – S. 19, 35–36, 47, 49.

³ Каталог выставки зabytków cechowych urzędzonej we Lwowie we wrześniu 1905. – Lwów, 1905.

⁴ Гавриленко В. О. Львівські цехові печатки XIV–XV ст. та питання про час їх виникнення // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1964. – Вип. 1. – С. 248–262, іл.

⁵ Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta / Wyd. A. Czołowski. – Lwów, 1892–1905. – Т. I–III.

Перші письмові згадки про львівські деревообробні цехи сягають середини XV ст. Так, у 1447 р. існував об'єднаний цех токарів, мулярів і мотузників, у 1462 р. – об'єднаний цех стельмахів і гончарів. Близько 1483 р. виник спільний цех бондарів, токарів, столярів, стельмахів та колодіїв. Окремі цехи створили токарі у 1539 р., столяри – 1585 р.⁶ Львівські бондарі доводили у 1566 р., що вони мали окремий цех ще за короля Яна Ольбрахта (1492–1501)⁷.

Дуже широкий асортимент виробів деревообробки. Бондарі виготовляли бочки, кадки, діжки, балії для прання білизни, ванни, цебри, цідильники для молака. За статутом 1601 р., кандидат у майстри повинен був зробити велику дубову броварну бочку на 5 ліктів, дубову ванну з ясеневими обручами і медову бочку з ялини. Столяри робили меблі (столи, шафи, ліжка, скрині, лавки, рами для картин), виконували будівельні роботи (вікна, двері), виготовляли дерев'яні знаряддя праці. Шедевром столярів (майстерштукою) – візцевою дипломною роботою, що давала право стати майстром цеху, були скриня і стіл з перегородками і шухлядами. Зразком такого шедевра може бути стіл, який випадково зберігся в Інституті українознавства імені І. Крип'якевича у Львові. Його слід би передати на музейне зберігання. Теслярі тісно співпрацювали з будівельниками, вони займалися спорудженням дерев'яних будинків, башт для укріплень, церков, торгових повіток, мостів, зводили дахи, ганки і паркани. Токарі виготовляли ніжки для столів і ліжок. Шедевром токарів була дерев'яна пляшка з внутрішньою перегородкою на дві рівні частини, виготовлення якої забирало багато часу і потребувало неабиякого вміння.

Між ремісниками існував чіткий поділ праці, порушення якого викликало безліч спорів, судових процесів. Так, у 1573 р. виникла суперечка між друкарем Іваном Федоровим і львівськими столярами, які добилися від магістрату заборони наймати ремісників для виготовлення друкарських літер поза межами столярного цеху⁸. Прикладом чіткої регламентації може бути виробництво карет, складанням яких займався цех каретників. Для всіх інших операцій наймалися спеціалісти з відповідних цехів. Стельмахи робили підвіззя, колодії – колеса, кравці шили верх, позументники його прикрашали, малярі розмальовували дверцята та інші частини карети.

Крім названих спеціальностей, до групи деревообробних належали ремесла ситників (ситарів), кошикарів, різьбярів на дереві, гонтарів, трачів (пилярів). Дерев'яні деталі використовували сидельники, ольстерники (футлярники), рушникарі, ножовники, органчики, щіткарі, гребінники, гравери ілюстрацій, інтролігатори (палітурники) тощо.

Значна диференціація спеціальностей у галузі деревообробки позитивно впливала на рівень кваліфікації ремісників, якість цехових виробів. Деякі львівські деревообробні цехи стали своєрідними академіями у своїх галузях. Так, цехові бондарів було дано право екзаменувати, переводити у майстри та підмайстри своїх колег з Буська, Галича, Кам'янця, Коломиї, Рогатина, усіх міст Поділля і Покуття. Їм належало монопольне право на ревізію, перевірку якості та міри бочок для транспортування риби зі Сходу до Львова і далі на Захід. Цех столярів міста Львова був учителем і законодавцем для ремісників свого фаху Руського, Подільського і Волинського воєводств. Жодний столяр не вважався досконалим у своїй спеціальності, якщо не пройшов професійного навчання у Львові. Меблі львівських столярів успішно конкурували з меблями віденських майстрів. Львів-

⁶ Кісь Я. П. Промисловість... – С. 52–53, 143.

⁷ Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje... – S. 115.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 1202.

ські стельмахи і колісники також домоглися старшинства над провінціальними цехами своїх галузей.⁹

У середині XVII ст. намічається тенденція до занепаду цехового ремесла, зменшується загальна кількість цехів, чисельний склад їх членів, дріб'язковою стає регламентація цехового устрою. Загальне економічне піднесення в другій половині XVIII – на початку XIX ст. певним чином впливає і на цехове ремесло. Виникає ряд нових цехів. У 1772 р. у Львові налічувалося 37 цехових організацій, тоді як у середині XVII ст. їх було близько 30. У 1778 р. австрійський уряд видає «Генеральний регламент для цехів Галичини і Володимирії», що вводить ряд позитивних явищ у цехове виробництво. Зріст цехів пов'язаний з побутовим обслуговуванням населення міст, яке ставало дедалі більшим, і характеризує не стільки розширення виробництва, як поліпшення культури побуту.

Львів, будучи ареною політичної боротьби, не раз потерпав від нападів Литви, Польщі, Туреччини та Угорщини. З 1381 р. по 1737 р. хроніки міста зафіксували 14 великих пожеж. Зникло багато культурних пам'яток, цінних історичних джерел. Цехові пам'ятки особливо потерпіли 1704 р., коли в час облоги і здобуття Львова шведським королем Карлом XII цехи втратили всі коштовності, зброю, прапори та інші атрибути, які були пограбовані окупантами¹⁰. Через названі обставини хронологічні рамки джерел емблематики деревообробних цехів Львова обмежується XVIII – початком XIX ст. До нас дійшли печатки, прапори, кухлі, ціхи (жетони) бондарського, каретного, столярного, теслярського і токарного цехів. На початку XX ст. вони належали Бондарському товариству у Львові, Товариству мулярів, каменярів і теслярів, Об'єднанню товариства столярів, Музею міста Львова та Промисловому музеєві. Тепер речові цехові пам'ятки зберігаються у Львівському історичному музеї та Музеї етнографії і художнього промислу НАН України. Малюнки емблем та відтиски деяких печаток можна знайти в рукописних книгах та інших документах цехів, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові, Львівського обласного архіву, відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника.

Найповніше представлена емблематика *бондарського цеху*: три штемпелі печаток, два прапори, три ціхи, дві приватні печатки львівських бондарів, ілюстрована книга протоколів цеху з 1787–1885 рр. Перше, що впадає в очі при розгляді цих пам'яток, – це відсутність усталених емблем, їх дещо довільний характер. Так, на прапорах виступають релігійні мотиви: свята Родина, св. Урбан (патрон цеху) в єпископському вбранні, всевидяще око у формі трикутника, Адам і Єва під яблуною. Тут же елементи австрійського державного (орел) і львівського міського гербів (крокуючий лев з трьома кулями). Біблійні мотиви наявні й на цісі цеху, на якій викарбувано постать Богоматері з немовлям Ісусом в овалному полум'яніючому ореолі.

На печатках бондарів бачимо різні комбінації знарядь праці та виробів ремесла, геральдичні щити, написи і дати. Наприклад, у полі печатки з 1794 р. на ренесансовому, так званому німецькому, геральдичному щиті зображено циркуль із розведеними кінцями і дуговою поперечкою, дві бондарські сокири з короткими держакками, гаківницю для натягування обручів. На овальній печатці з 1824 р. вирізано бондарський циркуль, дві сокири (тесаки), товкач для насаджування обручів, у центрі композиції – лежача бочка гарного овалного обрису.

Бочку і два молотки викарбувано на печатці бондаря М. Росовського, яка зберігається у фонді металу Львівського історичного музею.

⁹ Білецький С. Т. Розвиток... – С. 17; Кісь Я. П. Промисловість... – С. 141, 143–144.

¹⁰ Katalog wystawy... – S. 8.

Невизначений характер емблематики простежується в ілюстрованій книзі протоколів бондарського цеху з 1787 р., у якій суто живописні мотиви поєднуються з довільними елементами цехової символіки¹¹. Так, на звороті обкладинки книги намальовано велику бочку з 12 обручами і двокрилим ангелом, що тримає в руках знаряддя праці бондарів – дерев'яний молоток (товкач) у формі трикутника з коротким держакком. На іншій сторінці представлено кольоровий малюнок досить складної композиції: зверху всевидяче око у трикутнику, від якого в різні боки розходяться промені; посередині два ангели з бондарським знаряддям у руках – циркуль із заокругленою поперечною, струг з двома ручками, два дерев'яні товкачі (круглий і у формі трикутника); знизу коронований лев – атрибут львівської міської геральдики.

На третій сторінці перед заголовком книги зображена віньєтка з оригінальним геральдичним щитом, дещо подібним до так званого чотирикутного загостреного знизу французького щита, у його полі – мальтійський хрест і три шестираменні зірочки. На четвертій (останній ілюстрованій) сторінці – двоголовий чорний увінчаний короною орел, який тримає в лапах два дерев'яні кухлі (вироби цеху), з гарними фігурними ручками і покришками. На грудях орла щит специфічної форми (поєднання овального італійського і вірізного німецького геральдичного щитів), на ньому два перехрещені струги і свердло з поперечною ручкою.

Підсумовуючи огляд символіки львівського бондарського цеху, можна зробити висновок, що при всій композиційній різноманітності у ній незмінно повторюються зображення циркуля, бочки, дерев'яних товкачів, стругів і бондарських сокир з короткими держакками. Вони визначають бондарське ремесло і можуть розглядатись як гербові емблеми.

В образний світ символіки львівського *столярного цеху* вводять два штемпелі цехових печаток з 1715 р. і 1801 р., мідна ціха 1707 р., декілька індивідуальних печаток майстрів-столярів. Як і в бондарському цеху, в основу емблематики столярів покладено їх знаряддя праці. У полі цехових печаток і на чільному боці ціхи в центр композиції поставлено столярний циркуль, переплетений на печатці 1715 р. та цісі з кутником і стругами (циклінами), а на печатці 1801 р. – з кутником. У нижній частині останньої печатки і ціхи зображено рубанок (гембель). На зворотному боці ціхи – монограма Ісуса Христа, напис та дата 18 березня 1707 р. Ціха виконана за мотивами пластики акант і характеризує стиль українського бароко.

Емблеми ціхи 1707 р. та печатки 1715 р., які хронологічно близькі, подібні у своїй композиційній будові, на них представлено один і той же набір інструментів столярного ремесла. Емблема печатки 1801 р. відрізняється від них набором знарядь праці та стилістично. Вона лаконічна, інструментарій зображено реалістично, наближено до оригіналу. Легко розрізняються усі конструкційні деталі столярного інструменту.

У сфрагістичній колекції Львівського історичного музею зберігається декілька приватних печаток майстрів-столярів з XIX ст. На них викарбовано той же набір знарядь праці, що й на печатках столярного цеху міста Львова: циркулі, кутівники, струги. Часом трапляється основний матеріал промислу – дошки і дерев'яні заготовки.

Аналіз сфрагістичних пам'яток столярного ремесла XVIII – початку XIX ст. показує, що єдиною традиційною емблемою в цеху не було, але всі символи близькі за змістом і, головне, чітко відображають специфіку ремесла.

¹¹ ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 960. – Арк. 2–4.

Окремі екземпляри емблем львівських цехів теслярів, каретників, токарів на дереві, що дійшли до нас, не дають можливості з'ясувати генезу символіки, тому обмежимося лише коротким оглядом наявних пам'яток.

На печатці *токарів і гребінників* міста Львова з 1803 р. викарбувано у верхній частині корону, що вінчає тринадцятизубцевий гребінь. Внизу – кронциркуль з вигнутими у вигляді кола ніжками, між якими затиснуто круглу деталь, тобто показано функціональне призначення цього вимірювального приладу. Посередині печатки – два перехрещені різці (давиліники) з фігурними вигнутими лезами і зручними ручками. З боків (зліва, геральдично справа) – келих зі встановленою у нього живою квіткою, справа – свічник із запаленою свічкою. Свічник і келих (кубок) так званої італійської роботи були шедеврами (майстерштуками) цеху¹², і їх наявність на печатці цілком закономірна.

Свідченням того, що мова йде про печатку і відповідно про емблему деревообробного цеху, є легенда сфрагістичної пам'ятки, у якій наявне німецьке слово «Drexler» (Drechsler), що вказує на фах токаря на дереві. Коли б йшлося про токаря на металі, то мало б бути слово «Dreher». На цьому варто наголосити, тому що відомий український мистецтвознавець П. Жолтовський помилково відносить цей цех до галузі металообробки. Він пише: «На печатці цеху токарно-мотузяного від 1800 р. (?) серед емблем цеху вміщено зображення свічника. Ці токарні вироби виконувались як з міді, так і в олові. Відповідно до статуту в рахунок «майстерштуків» токар робив келихи»¹³.

Зберігся опис інструментів львівського токаря В. Соборневича: свердла, долота, циркулі, рашпілі, колодки для гвинтування, гвинтівники, струги для вичищення¹⁴, який виразно свідчить про деревообробний напрям цеху.

Про емблематику *теслярського цеху* розповідає його печатка, на якій представлено циркуль, перехрещені кутівник, теслярську сокиру специфічної форми і свердло з поперечною ручкою. З боків центральної композиції розміщена ще одна теслярська сокира з видовженим обушком та сокира з широким лезом традиційної форми, знизу – дві дошки і залізна скоба для скріплення колод.

На олов'яному келиху, яким користувалися львівські теслярі, викарбовано герб міста Львова та емблему цехового виробництва, оздоблену рослинним орнаментом¹⁵. Якою була згадана емблема, важко судити, оскільки цей експонат, що зберігався у Промисловому музеї Львова, поки що не розшукано. На індивідуальних печатках майстрів-теслярів наявні зображення традиційної емблеми: перехрещені циркулі і кутники, теслярські сокири, свердла, скоби (Дивись реєстр печаток).

Принагідно з'ясуємо ще одне питання, яке стосується символіки теслярського цеху. В «Каталозі виставки цехових старожитностей», який склав О. Чоловський, згадується декрет райців міста Львова з 1645 р. про суперечку в теслярському цеху і повідомляється, що «на шовковому шнурку печатка цеху»¹⁶. Відомість надзвичайно інтригуюча, адже це була б найстарша сфрагістична пам'ятка львівських деревообробних цехів. Правда, відразу виникає сумнів – чому на документі, виданому магістратом міста, привішена печатка цеху. Це суперечить практиці застосування печаток і взагалі елементарному глуздові. Але все може трапитися на незвіданих шляхах історії. Звернімось до «Каталога пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові», у якому записано: «Грамота райців м. Львова 22 листопада 1645 р. в справі спору між цехмістрами,

¹² Кісь Я. П. Промисловість... – С. 142.

¹³ Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні XIV–XVIII ст. – Київ, 1973. – С. 101.

¹⁴ ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 259. – Арк. 585.

¹⁵ Katalog wystawy... – S. 16.

¹⁶ Ibid. – S. 17.

майстрами та товаришами цеху теслярів з приводу порушення статуту останніми. На шовковому голубому шнурку у бляшаній коробочці печатка»¹⁷. Як бачимо, вищепної відповіді не дано. Найпростіший спосіб розв'язати сумнів – звернутись до оригіналу. Як і слід було чекати, грамоту засвідчила та інстанція, яка повинна була це зробити, тобто магістрат міста Львова власною печаткою¹⁸. Прикро, що втрачено нагоду мати цікаву пам'ятку емблематики теслярів, але, як мовиться, істина понад усе.

На бронзовій цісі *цеху каретників* з XVIII ст., що має форму щита, зображено постать людини, яка тримає руку на колесі. На зворотному боці жетона викарбовано карету і напис з іменами цехмістрів¹⁹. На штемпельній пластинці приватної печатки колодія з XIX ст. зображено стилізоване колесо, над яким перехрещені циркуль і косинець, ініціали майстра. Відомості про символіку львівських каретників і колодіїв дуже фрагментарні, тому визначити їхні гербові емблеми практично неможливо.

Отже, наявні сфрагістичні та геральдичні пам'ятки провідних львівських деревообробних цехів (бондарів, столярів і теслярів) дають змогу скласти доволі повне уявлення про їх емблематику. В основу емблем покладено цехові знаряддя, ремісничі вироби, зокрема шедеври (майстерштуки) та деякі геральдичні компоненти: щити, корони, стилізовані зірочки в написах тощо. Емблеми не мають усталеної форми, що дало б можливість трактувати їх як герби цехових організацій, але конкретність зображень, корпоративна спрямованість дозволяє назвати їх *гербовими емблемами цехів*. Вони чітко виявляють фахові ознаки, характер виробництва кожного конкретного цеху. З маси інструментів, широкого асортименту виробів цехів для емблем відбирались ті предмети, які найбільш повно відображали специфіку кожного ремесла, його виробничий напрям. До такого висновку прийшов і дослідник символіки київських цехів М. Корнилович, який писав «[...] Загальна характерна риса всіх предметів, що їх було відображено на печатках київських цехів, їх суто професійний – виробничий характер»²⁰. Ця особливість емблематики цехів різних міст і навіть країн зумовлює їх стилістичну подібність і неодноразово провокувала вчених на відшукування аналогій, єдиних центрів, спільних причинно-наслідкових зв'язків, впливів і наслідувань.

Характерна ознака цехової емблематики – це відсутність якоїсь обов'язкової традиції, певних геральдичних канонів. У цьому сенсі цехову емблематику і символіку можна сміливо трактувати як найбільш демократичну ланку геральдики. Зроблені ремісниками для власного користування, вони відбивають життя трудової людини, коло її інтересів і уподобань.

Однак, при всіх геральдичних «вільностях» цехова емблематика не позбавлена і внутрішніх закономірностей, певних ключових засад. Наприклад, на всіх печатках, інших пам'ятках емблематики деревообробних цехів Львова наявні зображення циркуля, який став обов'язковим атрибутом емблемотворчості цехів цієї галузі. Притому для кожного ремесла характерний свій вид цього вимірювального приладу. В бондарів циркуль з середньою дуговою поперечкою, що викликалось потребою виготовляти круглі чи овальні деталі. У столярів і теслярів циркулі простіші за формою, без фіксуючої поперечки, зазвичай дерев'яні, із загостреними закінченнями, що обумовлювалось потребами виміру плоских, рів-

¹⁷ Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові: 1239–1799 / Уклад. О. А. Купчинський, Е. Й. Рузичук. – Київ, 1972. – С. 437.

¹⁸ ЦДІАУЛ. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 724.

¹⁹ Katalog wystawy... – S. 39.

²⁰ Корнилович М. Печатки 16 київських цехів XIX в. і характер символіки на них // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. – Київ, 1928. – Т. 1. – С. 308.

них площин. У токарів зображено кронциркуль, що пов'язувалось з його призначенням як приладу для точного вимірювання кулястих чи круглих деталей. Тобто циркуль як композиційний елемент символіки деревообробних цехів реалістично відображав конкретні інструменти деревообробки.

Професійні відмінності чітко простежуються і в зображеннях сокир. В емблемах бондарів вони мають короткі держала, широкі леза, немає масивних обухів. На печатці теслярів – довгі сокирища і видовжені обухи.

Отже, циркулі й сокири разом з іншими фаховими ознаками надають емблемам деревообробних цехів репрезентативного характеру, виділяють їх з емблематики інших галузей ремесла. Укладачі цехових емблем дбали не так про геральдичні канони, як про їх фахову спрямованість, доступність для розпізнання широким загалом. Центральна композиція емблем, їх ядро, що має більш-менш усталений характер, доповнюється на кожній окремо взятій пам'ятці іншими атрибутами цього промислу, які мають одноразовий характер і, як правило, не повторюються в інших випадках.

З позицій історії техніки емблеми цехів можна назвати енциклопедією старовинного ремісничого інструменту. Вони доносять до нас колорит минулих епох, доповнюють історичне минуле образними картинами діянь людини, відображають національні й регіональні традиції ремесла.

Під час підготовки цієї статті нам довелося опитати багатьох досвідчених столярів, аби мати точніше уявлення про цеховий інструментарій. Та з жалем мусимо констатувати, що більшість з них, навіть майстри старшого покоління, уже майже не знають старих знарядь праці. Хоч деякі інструменти, як виявилось, ще зберігаються на далеких полицях столярних майстерень, але їх назви і функціональне значення для багатьох уже не відомі. Нам так і не вдалося з'ясувати назви деяких столярських і теслярських інструментів, зображених на печатках і ціхах. Прикро, що ці зручні й раціональні у вжитку деревообробні інструменти витіснені індустріальною епохою так стрімко і, здається, уже без вороття. І особливо досадно, що забуваються не тільки старі знаряддя праці, але й немало раціональних прийомів деревообробки, висока якість і краса виробів з дерева.

Важливу джерелознавчу вартість мають викарбувані на печатках дати. Це надає сфрагістичним і геральдичним висновкам значного ступеня вірогідності, доповнює історію цехового ремесла новими фактами.

Великий потенціал інформації зосереджується у написах печаток і ціх. Так, уже згадувалось, що легенда печатки токарів дала підставу виключити цей цех з галузі металообробки і віднести його до деревообробного промислу. Напис на ребрі цієї пам'ятки (тобто поза офіційним полем печатки) відкрив цікаву обставину в історії цього цеху, а саме про входження до нього ремісників-гребінників, при тому останнім, очевидно, належала другорядна роль у цеховому об'єднанні. В сукупності з датою, яка є в легенді печатки, це важливий джерелознавчий факт.

Розглядувані емблеми належать до переломного етапу в історії Львова, коли тут відбувся перехід від польського до австрійського володарювання. Мова написів печаток у цій ситуації може подати додаткові відомості про політичну орієнтацію, національну прихильність членів того чи іншого цеху. Так, легенди двох печаток бондарського цеху латинською мовою свідчать, що вони повинні датуватись не пізніше як XVIII ст. На печатці столярного цеху з 1715 р. змішаний латинсько-польський напис.

Як свідчать документи, в тому числі й цехові книги, у львівських канцеляріях починаючи з 1772 р. запроваджувалося німецьке письмо. Печатка токарів та гребінників з 1803 р. має написи двома мовами: у легенді німецькою, на ребрі польською. Ціха каретників і печатка бондарського цеху з 1824 р. мають написи

тільки німецькою мовою. Столярний цех у 1801 р. і теслярський цех у 1816 р. замовили для своїх печаток написи польською мовою. Печатки, як відомо, завжди були і залишаються офіційними атрибутами інститутів влади, тому факт застосування у легендах печаток одночасно різних мов свідчить про певну мовну толерантність у Львові у XVIII–XIX ст.

Обмежена кількість розглянутих у цій публікації пам'яток з написами не дає змоги зробити вичерпні висновки з цього питання. При розгляді всього корпусу львівських цехових печаток, яких відомо близько 60 екземплярів, аналіз їх легенд обіцяє цікаві висновки.

Різьбярі львівських цехових печаток були досить освіченими людьми свого часу, знали латинську і польську мови. Написи печаток відповідають усім вимогам тогочасного правопису, слова в них узгоджені одне з одним. У легендах двох печаток бондарського цеху з XVIII ст. вжито скорочення, так звані суспензії, коли відкидається закінчення слова. На приватних печатках ремісників-деревообробників застосовувались аббревіатури. В написах німецькою мовою, яка була новою для львівської громади, наявні граматичні огріхи. Наприклад, на печатці бондарів 1824 р. у слові «stadt» (місто) переставлено місцями літери «d» і «t», а у слові «Jahr» (рік) пропущено передостання літеру «h» і т. п.

Труднощі технічного характеру при карбуванні легенд печаток були зумовлені також і тим, що майстрам доводилося різати печатки у дзеркальному (зворотному) відображенні. Так, нечітко вирізані літери напису на печатці столярного цеху з 1715 р. Часто непорозуміння траплялися з датами на печатках. Зокрема, на штемпелі бондарів дата вирізана у зворотному вигляді і рік відчитати важко: 1794 чи 1798. За стилем зображень і характером напису ця сфрагістична пам'ятка належить до кінця XVIII ст., але про який конкретно рік йдеться, невідомо.

Львівські цехові печатки та ціхи (жетони) – цікаві твори дрібної металопластики. На них точно розрахований центр композиції, зображення займають усе поле печатки. На печатці столярного цеху з XVIII ст. малюнки знарядь праці майстерно вписані в ренесансовий фігурний щит, вони повторюють усі його волоти.

Цехові печатки мають круглу або овальну форму, вона обумовлюється характером напечатаних зображень і обрисами емблем. Так, овальна бочка, що розміщується в центрі симетрії печатки бондарів, зумовила овальну форму цієї сфрагістичної пам'ятки. Цілісність композиційного задуму ще більше підкреслюється півовальним обідком у нижній частині печатки, де вписані дані про місто Львів.

За допомогою крапкових чи шнурових обводів зображення вміло поєднуються з написами печаток. У разі потреби написи доповнюються зірочками, розетками, крапковими комбінаціями. Інколи трапляються випадки порушення пропорційності зображень ремісничих інструментів та виробів, але вони не впливають на художню виразність цих творів торетики.

Відаючи належне гербовим цеховим емблемам у колі історичних пам'яток, слід поставити питання і про їх актуальне звучання в сучасних умовах ринкових відносин, приватизації виробництва, поширення конкуренційних зусиль. Традиційні геральдичні емблеми успішно можуть бути використані кооперативними, акціонерними та приватними підприємствами, а також індивідуальними ремісниками як фірмові й товарні знаки для маркування своїх виробів.

Глибоке вивчення усієї гами цехових емблем, зображених на них ремісничих виробів, зручних і раціональних інструментів, естетичних уподобань минулих часів сприятиме викоріненню нігілістичного ставлення деякої частини наших громадян до своїх попередників, технічної спадщини, виховуватиме повагу до національних традицій.

1

2

3

4

Печатки деревообробних цехів Львова, XVIII – поч. XIX ст.

1. Бондарів, 1794 р.; 2. Бондарів, 1824 р.; 3. Столярів, 1715 р.; 4. Столярів, 1801 р.

5

6

7

Печатки та ціха деревообробних цехів Львова, XVIII – поч. XIX ст.

5. Теслярів, 1816 р.; 6. Об'єднаного цеху токарів і гребінників, 1803 р.; 7. Мідна ціха столярного цеху, 1707 р. Прориси А. Гречила.

Реєстр цехових печаток і емблем

1. Мідний штемпель з дерев'яною ручкою, XVIII ст. У полі печатки на щиті – емблеми *бондарського* ремесла. Напис на латині «*Sigillum* contuber*doleator» (*Печатка цеху бондарів*).

Місце зберігання: Бондарське товариство у Львові (1905 р.); тепер – невідомо.

Публікації: Katalog wystawy zabytków cechowych... – S. 15.

2. Штемпель мідний без ручки, 1794 р. (?). Печатка кругла, діаметр – 38 мм. Посередині печатки на фігурному геральдичному щиті – знаряддя *бондарів*: циркуль з розведеними кінцівками, дві специфічні бондарські сокири (тесаки) з короткими ручками, гаківниця для натягування обручів на бочки. Нечіткий напис у двох концентричних колах латинською мовою з суспенсіями: «*SIGILL*FRAT*DOLI + LEO» (*Печатка братства бондарів Львова*). У кінці напису маловиразна дата «1794» зі зворотним карбуванням цифр.

Місце зберігання: Львівський історичний музей.

Публікації: Гавриленко В. Сфрагістичні пам'ятки ремісників // Львівський лісотехнік. – 1989. – 29 грудня, іл.; Його ж. Гербознавча експертиза цехової символіки // Знак. – 1997. – Ч. 13. – С. 4, іл.

3. Штемпель латунний з дерев'яною ручкою, 1824 р. Печатка овальна, розмір – 40 × 48 мм. У полі печатки зображено знаряддя праці і виробу *бондарського* ремесла: зверху – дерев'яний масивний циркуль, товкач, дві бондарські сокири з короткими держаками. В центрі – лежача бочка з 8 обручами. Внизу – напис німецькою мовою: «K:K:Statd Lemberg» (*Цісарсько:королівське:місто Львів*). Навколо в двох концентричних обідках – основний напис: «IN OSTGALICIEN FASS BINDER ZUNFTS IM JAR 1824» (*У Східній Галичині бондарський цех в 1824 році*). У слові «Stadt» переставлено місцями дві останні літери.

Місце зберігання: Бондарське товариство у Львові (1905 р.), тепер – Львівський історичний музей.

Публікації: Katalog wystawy... – S. 15; Гавриленко В. Сфрагістичні пам'ятки...; Його ж. Зацікавленим поглядом // Український ліс. – 1993. – № 4. – С. 63, іл.; Його ж. Гербознавча експертиза... – С. 4.

4. Бронзова ціха (жетон) у вигляді щита, на якому зображено з одного боку емблему *бондарів*, літери «W. S. C. B.» і дату 1681. З другого – постать Богоматері з Ісусом, облямовані овальним ореолом.

Місце зберігання: Музей міста Львова (1905 р.); тепер – невідомо.

Публікації: Katalog wystawy... – S. 14.

5. Печатка *бондаря* М. Росовського, XIX ст. Штемпель латунний з такою ж ручкою, овальний, розмір – 21 × 24 мм. У полі печатки – бочка між двох молотків і напис: Michael Rosowski.

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 1595.

6. Штемпель печатки латунний з перламутровою ручкою, овальний, розмір 13×10 мм, XIX ст. На печатці *бондарські* емблеми – бочка і циркуль з дуговою поперечкою. Зверху – літери «I G • P •».

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 1646.

7. Штемпель із бронзи з такою ж ручкою, 1715 р. Печатка кругла, діаметр – 34 мм. У полі печатки емблема *столярів*: циркуль з широко розведеними (майже під прямим кутом) ніжками та кутник, переплетені у формі квадрата. Посередині – два перехрещені струги (леза) із закінченнями у вигляді обушка. Круговий напис: «Sigillum • Cehi • Stolarski • Lwowski • 1715» (*Печатка цеху столярського львівського, 1715*).

Місце зберігання: Архів м. Львова (1905 р.), тепер – Львівський історичний музей, № 2374.

Публікації: *Katalog wystawy...* – S. 38; *Гавриленко В.* Сфрагістичні пам'ятки...; *Маркевич О.* Документальні матеріали ЦДІА УРСР у м. Львові як джерело вивчення сфрагістики // *Історичні джерела та їх використання.* – Вип. 1. – С. 239–240, іл.; *Гавриленко В.* Гербознавча експертиза... – С. 4, іл.

8. Штемпель залізний без ручки, 1801 р. Печатка круга, діаметр – 34 мм. У центрі печатки переплетені циркуль і кутник, під ними – рубанок. Навколо у двох крапкових обідках напис польською мовою і дата: «CECH STOLARSKI LWOWSKI 1801» (*Цех столярський львівський, 1801*).

Місце зберігання: Архів м. Львова (1905 р.), тепер – Львівський історичний музей, № 1715.

Публікації: *Katalog wystawy...* – S. 39; *Гавриленко В.* Гербознавча експертиза... – С. 4, іл.; *Маркевич О. В.* Документальні матеріали... – С. 239–241, іл.

9. Штемпель латунний із залізною ручкою, круглий, діаметр – 27 мм. У полі печатки овальний щит з емблемою *столярів*: перехрещені циркуль і кутник, струг і стамеска, внизу – дошка. Вгорі літери: «S:D:T:M:I:G», навколо емблеми дата: «17...» (дві останні цифри вирізані нечітко).

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 1721.

10. Мідна ціха (жетон) *столярного цеху*, 1707 р., у вигляді ренесансового щита з заокругленими завітками; на чотирьох з них зображено людські голівки. На чільному боці в овальному щиті з лаврових листочків – емблема цеху: переплетені циркуль, кутник (косинець), два залізні струги з напівзаточеними лезами, внизу – рубанок і чотири дошки в торець (у вигляді чотирьох цеглин). Зворотний бік – монограма Ісуса Христа і напис на полі у формі серця: «Cecha rzemiosla stolarskiego Lw. A. D. 1707. D. 18 marty» (*Ціха ремесла столярського львівського Р.Б. 1707, 18 березня*).

Місце зберігання: Архів м. Львова (1905 р.), Історичний музей м. Львова (1936 р.), тепер – невідомо.

Публікації: *Katalog wystawy...* – S. 38; *Charewiczowa Ł.* Lwowskie organizacje... – S. 112, 116, іл.; *Жолтовський П. М.* Художнє лиття... – С. 78, 80, іл.; *Гавриленко В.* Зацікавленим поглядом. – С. 63: іл.

11. Перстенева печатка М. Тершовича, львівського *столяра* з документа прелатів і каноніків Кафедрального костелу від 1 березня 1614 р. Печатка восьмикутна (діаметр – 5 мм) на червоному воску в дерев'яній коробочці, привішена на малиновому шовковому шнурку. На печатці вирізано монограму з літер «MTR».

Місце зберігання: ЦДІАУЛ. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 649.

Публікації: *Каталог пергаментних документів...* – С. 394.

12. Штемпель *столяра* К. Зібберта, латунний з такою ж ручкою, овальний, розмір – 19×23 мм. На печатці вирізано столярські знаряддя: кутник, циркуль, молоток, рашпіль, долото, струг, стамески. Під ними вінок, вгорі напис: «Carl Siebert».

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 1557.

13. Штемпель печатки латунний з такою ж фігурною ручкою, овальний, розмір 20×17 мм. Знак: перехрещені знаряддя *столярів*: циркуль, косинець та рубанок. Внизу літери «I • E • E •». Навколо два концентричні обідки з крапок і рисок.

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 2115.

14. Штемпель латунний із залізною ручкою, овальний, розмір 24×28 мм. У полі печатки зображено *столярські* знаряддя: кутник, циркуль, рубанок, з боків літери: «G – I».

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 1588.

15. Штемпель печатки латунний з такою ж ручкою, овальний, розмір – 25×20 мм. У полі печатки: переплетені кутомір (транспортир), столярський чи теслярський циркуль, лінійка, кутник (косинець). Зверху над емблемою – корона, внизу – дошка. Навколо літери «A A S».

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 1317.

16. Бронзова посріблена ціха (жетон) *цеху каретників* у вигляді щита із зубцями, XVIII ст. На чільному боці – постать людини, яка тримає руку на колесі, на звороті – карета і напис: «Michael Kowal i Jan Kasimir, Michel Lanc Oberer Meister Lemberg».

Місце зберігання: Промисловий музей м. Львова (1905 р.), тепер – невідомо.

Публікації: *Katalog wystawy...* – S. 23.

17. Штемпельна пластинка печатки, мідна, кругла, діаметр – 36 мм. У центрі – стилізоване колесо, над ним зверху – перехрещені циркуль і кутник, зліва – літера «F», справа «T». Навколо колеса віночок.

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 2348.

18. Штемпель печатки *теслярського цеху*, мідний з дерев'яною ручкою пізнішого часу, овальний, розмір – 34×39 мм, 1816 р. У полі печатки знаряддя праці: циркуль (зверху), перехрещені дворучне свердло, кутник і теслярська сокира з видовженим обушком (у центрі). З боків – дві теслярські сокири, струг з двома ручками і дві дошки через низ печатки. Навколо у двох концентричних обідках – напис і дата: «PIECZEC • CECCHU • CIESIELSKIEGO • 1816» (*Печатка цеху теслярського, 1816*).

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 1172.

Публікації: *Гавриленко В.* Зацікавленим поглядом. – С. 63, іл.; *Його ж.* Гербознавча експертиза... – С. 5, іл.

19. Індивідуальна печатка *тесляра*. Штемпель латунний з фігурною ручкою, круглий, діаметр – 20 мм. У полі печатки зверху – перехрещені циркуль і кутник, дошка, з боків – літери «AS». Знизу – перехрещені дві теслярські сокири і свердло, з боків – дві залізні скоби.

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 1732.

20. Штемпель печатки *цеху токарів і гребінників*, 1803 р. Мідний з дерев'яною ручкою, діаметр – 42 мм. У верхній частині поля печатки – корона, що вінчає 13-зубий гребінь. Внизу – кронциркуль, який об'єднує перехрещені токарські різці (давиліники) з фігурними лезами і овальними ручками. З боків – кубок з встановленою квіткою і свічник зі свічкою. Між ручками різців – дата: «1803». Напис у двох концентричних обідках німецькою мовою: «+ SIEGEL EINER EHRSAMEN DREXLER ZUNFT IN LEMBERG» (Печатка шановного цеху токарів у Львові). Навколо на ребрі штемпеля (тобто поза офіційним полем печатки) – напис польською мовою: «Za Franciszka Wany cechmistrza tokarskiego u rzebieniarskiego» (За Францішка Вані цехмістра токарського і гребінарського).

Місце зберігання: Львівський історичний музей.

Публікації: *Katalog wystawy...* – S. 41; *Маркевич О. В.* Документальні матеріали... – С. 239–240; *Жолтовський П. М.* Художнє лиття... – С. 101; *Гавриленко В.* Зацікавленим поглядом... – С. 63; *Його ж.* Гербознавча експертиза... – С. 4–5, іл.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Гербові емблеми львівських деревообробних цехів // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 283: Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1997. – С. 193–205, 2 табл. іл. *Його ж.* Гербознавча експертиза цехової символіки // Знак. – 1997. – Ч. 13. – С. 4–5, іл.

Символіка цехового шкіряного промислу міста Львова¹

Серед сфрагістичних і геральдичних пам'яток Львова, які мають виняткову історико-джерелознавчу та культурно-мистецьку вартість, про що вже неодноразово йшлося на конференціях, окрема група дрібної пластики репрезентує шкіряний промисел.

Обробка шкіри належить до традиційних промислів України. У середньовічному цеховому ремеслі Львова, де в основному панували німецькі і польські майстри, оброблення шкіри, особливо первинне (гарбарство і кушнірство), що пов'язане з важкими умовами праці, було переважно справою українських ремісників. Підтвердженням цього може бути ціха (спеціальний жетон) руського (українського) кушнірського цеху з 1594 р. Пам'ятка виконана у формі міської брами з трьома вежами. Брама, на гадку кушнірів, надійно захищається розіп'ятою між одвірками шкірою цінного хутрового звіра горностая. З боків напис: «СКНА² • RVSKA • CECNV».

На печатці кушнірського цеху з пергаментної грамоти 1425 р.³ викарбувано квадратний заокруглений знизу щит в обрамуванні шести готичних напівовалів. У центрі щита геральдичний елемент – «перев'яз» у вигляді кушнірської дошки з трьома натягнутими шкірами. Навколо в крапкових обводах мінукульний напис каліграфічними літерами: «+ S + Pellificum + Lemburgensium +» (в останньому слові допущена граматична помилка, потрібно – «Lemburgensium»).

Три і сім – улюблені числа в геральдиці. Так, на іншій печатці кушнірського цеху з другої половини XV ст. зображено сім шкір, укладених у два ряди в полі заокругленого знизу щита. Над шкірами у правій верхній частині – лев, який спинається. Навколо напис: «+ S : MAGISTRI[RUM] : PELLIFICVM : CIVITATIS : LEOPOLIEN[SIS]». Тобто – «П[ЕЧАТКА] МАЙСТРІВ КУШНІРСКИХ МІСТА ЛЬВОВА».⁴

Символіка гарбарського (чинбарського) цеху представлена двома печатками. Перша – привішена до грамоти 1425 р. На ній вирізано постать ремісника, зайнятого гарбуванням (намотуванням на валик) шкіри. Зображення майстерно вписано в круглу площину печатки: голова гарбаря розміщена на вертикальній лінії симетрії, правильно розрахований центр ваги – нахил тулуба супроводжується відповідним розташуванням ніг. Зручно і впевнено стоїть трудівник – адже праця його не легка. Руки із засуканими рукавами міцно тримають валик, погляд прикутий до шкіри. Постать сповнена життя – рух підкреслюється скуйовдженим волоссям, відстовбурченою сорочкою і положенням шкіри з характерним зображенням нижньої частини: здається, ніби гарбар смикнув її і вона відхилилася вбік. Навколо у двох крапкових обідках напис: «SIG[I]LLUM CERDONVM» («ПЕЧАТКА ГАРБАРІВ»).

¹ Ілюстрації цехових печаток в публікаціях: «Опис львівських цехових печаток та ціх XIV – XVIII ст.» (С. 202, № 4, 5, 8, 9; С. 203, № 8; С. 205, № 1, 4; С. 206, № 7); «Фаховий коло-рит львівських цехових печаток кінця XVIII – I пол. XIX ст.» (С. 214-215, мал. 9, 12, 16).

² Помилка в слові допущена різьбярем, потрібно – «СЕНА».

³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 51.

⁴ Рукописний інвентар сфрагістичної збірки Львівського національного університету імені Івана Франка. – Т. 3. – № 3968.

Друга печатка гарбарського цеху овальна (26×22 мм), на ній два зіп'яті леви підтримують однією з лап корону, а другою – щит, на якому викарбувані перехрещені знаряддя праці – два валики і скребок. Напис німецькою мовою: «Lemberger Bruderschaft» (Львівське братство).

Крім кушнірів і гарбарів шкіряним промислом займалися шевці, сидельники, лимарі, а також частково – рукавичники, палітурники, шапкарі, позументники, футлярники (ольстерники) та ін. До нас дійшли з цієї галузі 9 цехових печаток, 4 ціхи, прапор шевського цеху з 1834 р.

Найдавнішим цехом на ниві обробки шкіри, безперечно, був шевський цех. Зберігся документ 1386 р., яким руський староста Андрій надавав шевцям міста Перемишля ті ж права, якими користувалися львівські шевці. З 60-х років XIV ст. походить печатка львівського шевського цеху. Вона привішена до грамоти 1425 р. На печатці зображено шевський інструмент у вигляді якоря. Навколо готичний напис: «+ S sytorum : Lembergensiū» (П[ечатка] шевців львівських).

До 1620 р. відноситься мідна ціха львівських шевців, на якій відтворено інструменти і вироби цеху: в центрі – чобіт, з боків – знаряддя для обробки шкіри (одне з них дуже подібне до емблеми з попередньої печатки), внизу – два черевики та рік – «1620». Композицію увінчує розлога корона.

Львівські сидельники з початку XV ст. входили у спільний цех з лимарями. В 1650 р. вони утворили окремий цех. Збереглися три печатки сидельників (1425, 1740 і 1785 рр.) та ціха (1775 р.). Малюнки цих пам'яток різні за характером і стилем, технікою різьби, але на кожній із них наявне сідло – гербова емблема цеху. На печатці 1785 р. воно подається на круглому щиті в бароковому картуші під короною. Навколо напис: «DAS IN SI[E]GEL DER SATTLER IN LEMBERG 1785». Ціха прикрашена двома левами, що підтримують кінську попону, на якій красиво оздоблене сідло.

Цікава за змістом сфрагістична пам'ятка цеху рукавичників. На ній – у центрі красива з галунами і позументним тисненням рукавиця в овалі шкіряної заготовки, увінчаної діадемою. Внизу – парадна портупея для шпаги чи шаблі. Навколо напис німецькою мовою: «LEMBERGER HANDSCHUMACHER ZUNFT» (ЛЬВІВСЬКИЙ ЦЕХ РУКАВИЧНИКІВ). Печатка зберігається у Львівському історичному музеї (№ 2376), кругла, мідна, з дерев'яною ручкою, діаметр – 35 мм; публікується вперше.

Дослідження сфрагістичних і геральдичних пам'яток цехового шкіряного ремесла міста Львова підтверджує висунуту нами раніше тезу, що емблеми цехів не мають усталеної форми, що давало б підставу трактувати їх як герби цехів, але конкретність зображень, виразна фахова спрямованість дає змогу назвати їх гербовими емблемами⁵. При всій різноманітності зображень на розглянутих пам'ятках можна вичленити символи, які репрезентують певне ремесло. На речових пам'ятках кушнірів – це зображення шкіри, гарбарів – валик для обробки шкіри, шевців – чобіт, сидельників – сідло, рукавичників – п'ятипала рукавиця. Тобто для емблем відбиралися з маси інструментів і широкого асортименту цехових виробів ті предмети, які найбільш повно відображали специфіку кожного ремесла, його виробничий напрям.

Публікується за виданням: Гавриленко В. Символіка цехового шкіряного промислу міста Львова // Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27–29 березня 1997 року): Матеріали. – Львів, 1997. – С. 16–18, іл.

⁵ Гавриленко В. Спроба визначення емблеми цеху золотарів: сигіллограма // Четверта наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1994. – С. 24.

Опис львівських цехових печаток та ціх XIV–XVIII ст.

Комплекс львівських цехових пам'яток унікальний за якістю, історико-інформативним значенням і мистецькими особливостями. В архівах і музеях збереглося близько 60 печаток і цехових знаків (ціх) м. Львова.

В даному описі зафіксовано 30 пам'яток сфрагістики та геральдики, що обіймають понад чотири століття (70-ті роки XIV – 70-ті роки XVIII ст.). Нижня межа датування – час появи цехових печаток у Львові, а верхню межу опису визначив перехід міста під австрійську юрисдикцію, коли згідно з «Генеральним регламентом для цехів Галичини і Володимирії» 1778 р. у цехову атрибутику було введено німецьку мову.

Мова написів – важливий компонент джерелознавчої експертизи сфрагістичних пам'яток. В XIV ст. печатки мали легенди готичною маюскулою (форма латинського письма, що вписується у дволінійну систему). З початку XV ст. поширюється готична мінускула (форма літер, що мають різну висоту і вписуються у чотирилінійну систему). Впродовж XVI–XVIII ст. панує гуманістична капітель.

В описах печаток зафіксовано малюнки і написи печаток, матеріал відбитків і метал штемпелів, проведено датування, вказано місця зберігання пам'яток і т. ін. Подано ілюстрації печаток і ціх, які чітко прив'язані до описів (номери таблиць і предметів).

Висла, воскова печатка цеху різників, II пол. XIV ст. – Табл. 1, № 1

На печатці традиційна емблема цеху різників – голова бика з високими заокругленими рогами, між якими розміщена башта з чотирма зубцями. Навколо напис латинською мовою, маюскульними літерами: «+S CARNIFICV[M] DE LEMBYRG[ENSIUM]» (Печатка) різників зі Львова).

Печатка кругла (d – 28 мм), поставлена на чорному воскові, вмонтованому у блюдцеподібну воскову масу натурального кольору, для кращого збереження вміщена в залізну бляшану коробочку (кустодію). Печатка прикріплена до нижньої частини пергаментної грамоти 9 жовтня 1425 р., висить на пергаментному паску після печаток ради і лави (тобто третьою зліва), що свідчить про високий статус різницького цеху у Львові.

Місце зберігання: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 75.

Воскова висяча печатка крамарів, II пол. XIV ст. – Табл. 1, № 2

В полі печатки розміщено терези – емблема цеху, в центрі – шестипроменева зірочка, з боків – дві геральдичні лілії. На печатці дотримано симетрію: вміло співставлено коромисла та шальки терезів. Різьбяр змістив шальки до середини і, таким чином, збільшив довжину коромисла так, що зображення заповнює все поле печатки. В крапкових обідках латинський напис готичною маюскулою: «+SIGILLUM + INSTITORVM» (Печатка крамарів). У кінці напису розміщено розпізнавальний знак різьбярів – фігуру у формі «трилисника», в якій два коротких листочки знаходяться на одній лінії, а третій, довший, виходить з їхньої верхньої частини. «Трилистник» виділяє виробу майстра з маси інших. Він наявний, принаймні, ще на двох цехових печатках.

Печатка кругла (d – 26 мм), поставлена на чорному воску, прикріплена до грамоти 1425 р. пергаментним паском четвертою зліва, вставлена в залізну коробочку (кустодію).

Місце зберігання: ЦДІАУЛ. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 75.

Штемпель (матриця) цеху купців, 1768 р. – Табл. 3, № 7

У центрі печатки постать жінки з вінком на голові, яка тримає у розведених в боки руках якір і якийсь предмет, що нагадує за формою серце, на ньому літери «F – S». Навколо постаті, яка символізує фортуна, бочки і ящики з товаром, на стінках котрих видно літери (N – I, T – F, N – 2, I – G, F – L, N – 3). З лівого боку від жінки зображений невеликий лев, що спирається на діжку і тримає в передніх лапах три кулі і зірку («папський» герб м. Львова). Біля ніг дата «1768».

В концентричних крапкових обводах напис польською мовою: «*PIECZEĆ * KONFRATERNII * KUPIECKIEY * LWOWSKIEY» (Печатка братства купецького львівського). Печатка кругла (d – 42 мм), бронзова.

Привісна печатка цеху пекарів, II пол. XIV ст. – Табл. 1, № 3

На печатці гербова емблема цеху – затійливо сплетений бублик, вписаний в овальний геральдичний щит, що займає майже все поле сфрагіса. Бублик органічно поєднується зі щитом за допомогою неглибокого овального вирізу верхньої частини щита.

Готичний маюскульний напис: «+S PISTORUM+LEMBURGENSIUM» (П[ечатка] пекарів львівських), вписаний в два крапкових обводи. В легенді літера «T» має вигляд літери «G» з довгою горизонтальною лінією зверху і нижньою петлею.

Печатка кругла (d – 28 мм), поставлена на чорному воскові, прикріплена до грамоти 1425 р. пергаментним паском п'ятою зліва, для кращого збереження вправлена в залізну бляшану коробочку (кустодію).

Місце зберігання: ЦДІАУЛ. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 75.

Штемпель (матриця) пекарського цеху, I пол. XVIII ст. – Табл. 2, № 6

В середині печатки вирізний геральдичний щит з нанесеним на нього плетеним бубликом. Легенда вписана в два лінійних і третій – крапковий обводи: «+SIGIL CONTVBERNI PISTORVM CIVITATI LEOPOL» (Печатка цеху пекарів міста Львова). В другому слові напису помилка – потрібно «CONTVBERNI». Штемпель бронзовий без ручки, круглий (d – 29 мм).

Місце зберігання: Львівський історичний музей.

Висла воскова печатка цеху кушнірів, перша чверть XV ст. – Табл. 1, № 4

На печатці квадратний заокруглений знизу геральдичний щит, облямований красивим орнаментом у вигляді шести напівовалів. Щит поділений навскоси «перев'яззю» у вигляді кушнірської дошки з трьома натягнутими шкірами – основним продуктом цеху. Бездоганні крапкові обводи з красивим каліграфічним написом, який завершують два «трилисники». Літери легенди мінускульні: «+s+pellificum+lemburgensium» (П[ечатка] кушнірів львівських). У написі спостерігається поєднання двох літер (лігатура): у слові «pellificum» буква «р» зливається з «е», «f» з «і». В останньому слові легенди помилка – переплутано послідовність літер «і» та «и».

Печатка кругла (d – 34 мм), поставлена на чорному воскові, прикріплена до грамоти від 9 жовтня 1425 р. шостою за порядком, металічна кустодія.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 75.

Ціха руського (українського) кушнірського цеху, 1594 р. – Табл. 4, № 1

Пам'ятка має форму міської брами з трьома вежами. На брамі розтягнута між двома одвірками шкіра. Над нею два птахи, очевидно, соколи. З боків напис:

«СКСНА + RVSKA + ĆECHV» (Ціха руського цеху). Помилка в першому слові допущена різьбярем.

Місце зберігання невідоме.

Висла воскова печатка шевського цеху, перша чверть XV ст. –

Табл. 1, № 5

На оздобленому квадратику полі печатки шевське знаряддя, подібне до якоря. Круговий напис готичним півуставом у двох шнуркових обводах: «+s sutorum+lemburgensium» (П[ечатка] шевців львівських). Напис маловиразний, наявні скорочення і лігатури (в слові «sutorum» літера «o» поєднана з «g»).

Печатка кругла (d – 28 мм), поставлена на чорному воскові, у залізній бляшаній кустодії, прикріплена сьомою при документі від 9 жовтня 1425 р.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 75.

Ціха львівського цеху шевців, 1620 р. – Табл. 4, № 4

Овальна, мідна, на ній відтворено інструменти та вироби цеху: в центрі – чобіт, з боків – знаряддя для розгладжування і обрізання шкіряних заготовок, внизу – два черевики і рік «1620». Композицію увінчує розлога «корона», подібна до середньовічного головного убору. На звороті пам'ятки напис із іменами цехмістрів.

Місце зберігання: Товариство шевців у Львові, згодом потрапила до Історичного музею міста Львова, тепер – невідомо.

Ціха львівського шевського цеху, XVIII ст. – Табл. 4, № 6

Емблема майже повністю відтворює попередню, але замість року викарбовано продовгуватий брусок. Певні відміни наявні в окантовці овального щита. Для зручності в користуванні ціху доповнено трьома ланцюгами, об'єднаними кільцем.

Місце зберігання: Львівський історичний музей; тепер – невідомо.

Висла воскова печатка цеху броварів (солодовників, медоварів), кінець XIV ст. – початок XV ст. – Табл. 1, № 6

На печатці на заокругленому геральдичному щиті вміщено три затички (чопи), поєднані загостреними кінцями.

Навколо напис «+S•BRASEATORVM» (П[ечатка] броварів). Напис виконано на латині готичною маюскою з чітко вираженими нумізматичними рисами. Букви печатки масивні, широкі, з великими відступами, несиметричні, нахилені в різні боки. Літера «S» «лежить» на боці, буква «T» – з широкими, низько опущеними боковими лініями. Такий тип літер характерний для монет Львівського монетного двору 1390–1404 рр.

Печатка кругла (d – 26 мм), поставлена на чорному воскові, залізна кустодія. До грамоти 1425 р. прикріплена восьмою.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 75.

Висла воскова печатка ковальського цеху, II пол. XIV ст. – Табл. 1, № 7

На печатці викарбувана підкова (традиційна емблема цеху) з масивним хрестом у верхній частині. З обох боків кліщі та ковадло. Зображення схематичні та маловиразні. Маюскульний напис некаліграфічний: «+SIGILLVM+FABRORVM» (Печатка ковалів). В кінці легенди «трилисник», відомий з печатки крамарів і чинбарів. Це беззаперечно вказує на те, що три печатки викарбувані одним торцевом (різьбярем).

Печатка кругла (d – 24 мм), поставлена на чорному воскові, для кращого збереження поміщена в кустодію, підвішена до пергаментної грамоти 1425 р. дев'ятою зліва.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 75.

Висла воскова печатка цеху римарів і сідлярів, перша чверть XV ст. –**Табл. 1, № 8**

В середині печатки квадратний заокруглений знизу щит зі схематичними зображеннями сідла та іншої кінської зброї. Поле навколо щита в квітках і зірочках. У двох концентричних колах мінускульний латинський напис з чотирьох слів: «+ Sigillum + sellatorum + corrigiatorum + lemburgensium» (Печатка сідлярів, римарів львівських).

Печатка кругла (d – 39 мм), поставлена на чорному воскові, металева кустодія, до грамоти 1425 р. привішена десятою.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 75.

Ціха львівського цеху сідлярів, 1775 р. – Табл. 4, № 7

Пам'ятка виконана у вигляді ренесансного вирізного щита, увінчаного тризубцевою короною. На лицевому боці – спинаються двоє левів, що підтримують розгорнуту попону із зображенням сідла (гербова емблема цеху), на ньому літера «D». На звороті рік – «1775».

Місце зберігання: невідоме.

Воскова прикладна печатка цеху сідлярів, 1740 р. – Табл. 2, № 8

Печатка кругла (d – 40 мм). У центрі – ренесансовий вирізний щит, верхня і нижня частина якого у формі широких напівдуг органічно поєднуються з круглим полем печатки. В середині сідло – гербовий знак цеху. В написі можна розібрати лише одне слово: «Sigillum...». Віск червоний під паперовою кустодією. Знаходиться при статуті цеху сідлярів.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1028. – С. 38.

Висла воскова печатка чинбарського цеху, II пол. XIV ст. – Табл. 1, № 9

На печатці зображено чинбаря, зайнятого вичинюванням шкіри. Людська постать майстерно вписана в поле печатки. Голова ремісника розміщена на вертикальній лінії симетрії, вірно розрахований центр тяжіння – нахил тулуба супроводжується відповідним розташуванням ніг. Руки із засуканими рукавами міцно тримають валик. Зображення динамічне, рух підкреслюється скуйовдженим волоссям ремісника, положенням нижньої частини шкіри – здається, ніби трудівник смикнув її і вона подалася вбік. Кругова легенда вмонтована в два крапкових обводи. Напис латинською маюскулою: «SIG[I]LLVM + CERDONVM*» (Печатка чинбарів). В кінці легенди зображений згаданий вище «трилисник», який, без сумніву, є проявом індивідуального почерку майстра.

Печатка кругла (d – 26 мм), поставлена на чорному воскові, вмонтована у залізну бляшану коробочку (кустодію). Печатка висить дванадцятю з лівого боку грамоти 1425 р., тобто останньою серед привішених сфрагісів, що свідчить про низький ранг чинбарського цеху.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 75.

Штемпель (матриця) бондарського цеху, XVIII ст. – Табл. 2, № 1

Печатка мідна, без ручки, кругла (d – 38 мм). Посередині печатки на фігурному геральдичному щиті – знаряддя бондарів: циркуль із розведеними кінцями, дві специфічні бондарські сокири (тесаки) з короткими ручками, гаківниця для натягування обручів на бочки. Нечіткий напис у двох концентричних колах латинською мовою з суспенсіями (скороченнями слів): «*SIGIL*FRAT*DOLI*LEO» (Печатка братства бондарів Львова). У кінці напису нечітка дата зі зворотним карбуванням цифр.

Місце зберігання: Львівський історичний музей.

Штемпель (матриця) столярного цеху, 1715 р. – Табл. 2, № 2

Печатка кругла (d – 34 мм), бронзова з ручкою. У полі печатки – емблема столярів: циркуль з широко розведеними (майже під прямим кутом) ніжками та

столярний прилад, т. з. кутівник, переплетені у формі квадрата. Посередині – два перехрещені струги (леза) із закінченнями у вигляді обушка. Круговий напис: «*Sigillvm • Cehi • Stolarski • Lwowski • 1715» (Печатка цеху столярського львівського, 1715).

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 2374.

Мідна ціха столярного цеху, 1707 р. – Табл. 4, № 5

Пам'ятка у вигляді ренесансового щита із заокругленими завитками, на чотирьох із них зображено людські голівки. На лицевому боці в овальному щиті з лаврових листочків – емблема цеху: переплетені циркуль, кутівник (косинець), два залізні струги з напівзаточеними лезами, внизу – рубанок і чотири дошки в торець (у вигляді чотирьох цеглин). Зворотний бік – монограма Ісуса Христа і напис у формі серця: «Cecha rzemiosła stolarskiego Lw. A. D. 1707. 18 marty» (Ціха ремесла столярного. Львів, р[оку] Б[ожого] 1707, 18 березня).

Місце зберігання: Архів м. Львова (1905 р.), Історичний музей м. Львова (1936 р.), тепер – невідомо.

Штемпель (матриця) гончарного цеху, I пол. XVI ст. – Табл. 2, № 3

У центрі вкритого зірочками поля печатки округлий широкий глечик (дзбан) з трьома п'ятипелюстковими квіточками на довгих стебельцях. Напис готичною мінускулою: «+s+lutifigulorum+leopoliensis+ceche» (П[ечатка] гончарного львівського цеху). Печатка кругла, виготовлена зі свинцю, з короткою ручкою, d – 36 мм.

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 2231. Відбиток печатки при документі з 1535 р. (ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 2, арк. 58).

Штемпель (матриця) гончарного цеху, XVI ст. – Табл. 2, № 4

На печатці – біблійна сцена з Адамом і Євою під деревом з плодами, яке виростає з глечика. Навколо дерева обвився змії. Єва тримає в руці яблуко. У двох концентричних колах невиразний напис: «LEO. S. VENEI. VAPW...». Печатка кругла (d – 32 мм), бронзова з дерев'яною ручкою.

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 2232.

Штемпель (матриця) гончарного цеху, XVIII ст. – Табл. 2, № 5

У середині печатки на гончарному верстаті продовгуватий глечик із фігурною ручкою. Навколо напис польською мовою: «CECH GAN CZARSKI WE LWOWIE» (Цех гончарський у Львові). Матриця латунна з фігурною дерев'яною ручкою, покритою чорним лаком, d – 40 мм.

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 2372.

Штемпель (матриця) кравецького цеху, XVII ст. – Табл. 2, № 7

У полі печатки геральдичний вирізний ренесансний щит, у якому представлено розкриті ножиці вістрями догори (гербовий знак цеху). Між гострими кінцями – зіп'ятий лев, звернений вліво (геральдично – вправо). В концентричних шнуркових обводах латинський напис: «+ SIGILLVM * CONTVBER * SARTORVM * LEOPOLIEN» (Печатка цеху кравців львівських). Останнє слово напису не повністю помістилось у поле печатки, відсутнє закінчення «SIS». Печатка овальна (d – 34×32,5 мм), бронзова без ручки.

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 2375.

Ціха львівського цеху кравців, 1619 р. – Табл. 4, № 2

У формі вирізного геральдичного щита з потрійним ланцюжком, поєднаним кільцем. На ній зображено розкриті ножиці, між їх гострими кінцями – лев, який спинається. З боків рік: «D. 16–19».

Місце зберігання: невідоме.

Ціха кравців, 1659 р. – Табл. 4, № 3

Восьмигранний щит з красивою окантовкою. В середині – розкриті ножиці, між їх гострими кінцями – постать Богородиці з дитиною на руках. З боків – два леви, звернені до середини. Над левами напис: «MON TEESSE BOCKA MATREM». Внизу – рік: «AND 1659».

Місце зберігання: невідоме.

Печатка збірного цеху золотарів, малярів, ливарників і гарматників, XVI ст. – Табл. 3, № 1

У середині печатки на вирізному геральдичному щиті, поділеному на чотири поля, розміщено цехові емблеми: 1) келих (золотарі); 2) три щити (малярі); 3) глечик з фігурною ручкою (ливарники); 4) гармата (гарматники). Навколо напис: « *ZLOTNY * MALARS * KONVYSAR * PVSARS: » (Золотарі, малярі, ливарники, гарматники).

Печатка поставлена на документі 1589 р. «Акт судового розгляду у справі спору з золотарським цехом про право пропінатії». Вона відбита на зеленому воску, покрита паперовою кустодією і скріплює за допомогою паперової смужки два аркуші.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 768.

Штемпель (матриця) цеху золотарів, XVII ст. – Табл. 3, № 2

На печатці зображено патрона цеху золотарів св. Єгілія в єпископському вбранні на троні, в правій руці – молоток, у лівій – келих. Перед святим – шафа зі знаряддям праці та виробами ремесла (зокрема, підсвічником), праворуч – невелике ковадло, біля ніг – крокуючий вправо (геральдично вліво) лев, що підтримує лапою ренесансний щит, на якому вирізьблено високий подвійний келих (майстерштука цеху) із заокругленою ручкою. Навколо напис: «SIGIL: CONTVB: AVRIFA: LEOPOL» (Печатка цеху золотарів Львова). Штемпель срібний, із дерев'яною ручкою, діаметр – 30 мм. Печатка, очевидно, виготовлена при заснуванні самостійного цеху в 1595 р. або невдовзі після цього.

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 2432.

Штемпель (матриця) цеху годинників, 1767 р. – Табл. 3, № 3

Всередині – коронований львівський лев, зіп'ятий на задніх лапах, звернений вліво (геральдично – вправо). У передніх лапах він тримає майстерно оздоблений годинник (емблему цеху) і три кулі з «папського» гербу м. Львова. В двох концентричних колах напис: «PIECZĘ KONSZTU ZEGARMISTRZOWSKIEGO W LWOWIE R. P. 1767» (Печатка мистецтва годинникарського у Львові року Божого 1767). У другому слові напису – помилка, потрібно «KUNSZTU». Навколо печатки – шнурковий обвід. Печатка мідна з дерев'яною ручкою, круглої форми (d – 38 мм).

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 2147.

Штемпель (матриця) миловарного цеху, XVIII ст. – Табл. 3, № 4

У полі печатки – картуш з майстерно викладених квіточок і гілочок у формі рококового щита, увінчаного п'ятизубою короною. Нижня частина щита поділена так званим «пониженням поясом» і декорована перехрещеними діагональними лініями. В середині – спинається на задні лапи лев, звернений вліво (геральдично – вправо) тримає в лапах шматок мила і в'язку (вісім штук) тонких продовгуватих свічок. У концентричних крапкових обводах напис польською мовою: « : PIECENEC * CINI * MIDLARSKI * LWOWSCI » (Печатка цеху миловарів львівських). Напис завершується двома віньєтками. Печатка бронзова з

1

2

3

4

5

6

7

8

9

Таблиця 1. Печатки львівських цехів (1425 р.)

1. Різників; 2. Крамарів; 3. Пекарів; 4. Кушнірів; 5. Шевців; 6. Броварників; 7. Ковалів;
8. Римарів і сідлярів; 9. Чинбарів.

1

2

3

4

5

6

7

8

Таблиця 2. Печатки львівських цехів XVI–XVIII ст.

1. Бондарів, XVIII ст.; 2. Столярів, 1715 р.; 3. Гончарів, XV ст.; 4. Гончарів, XVI ст.; 5. Гончарів, XVIII ст.; 6. Пекарів, I пол. XVIII ст.; 7. Кравців, XVII ст.; 8. Сідлярів, 1740 р.

1

2

3

4

5

6

7

Таблиця 3. Печатки львівських цехів XVI–XVIII ст.

1. Об'єднаного цеху золотарів, малярів, ливарників і гарматників, XVI ст.; 2. Золотарів, XVII ст.; 3. Годинників, 1767 р.; 4. Милитарів, XVIII ст.; 5. Мулярів, 1717 р.; 6. Палітурників, 1740 р.; 7. Купців, 1768 р.

1

2

3

4

Таблиця 4. Ціхи львівських цехів XVI–XVIII ст.

1. Руських (українських) купців, 1594 р.; 2. Кравців, 1619 р.; 3. Кравців, 1659 р.; 4. Шевців, 1620 р.

5

6

7

8

Таблиця 4 (продовження). Ціхи львівських цехів XVI–XVIII ст.

5. Столярів, 1707 р.; 6. Шевців, XVIII ст.; 7. Сідлярів, 1775 р.; 8. Ножівників, XVIII ст.

дерев'яним руків'ям (d – 50 мм). Високий рівень різьбярської майстерності межує на печатці з грубими помилками в легенді.

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 2379.

Штемпель (матриця) цеху мулярів, XVIII ст. – Табл. 3, № 5

На печатці зображений покровитель цеху архангел Михаїл із мечем у лівій руці, поряд ініціали: «SM» (Святий Михаїл). Біля його ніг – циркуль, мулярський молоток, кутивник і спеціальний прилад у формі трикутника з виском для визначення вертикальності кладки. Круговий напис латинською мовою у двох концентричних обводах: «*SIGILLUM * CONTUBERNII * MURATORUM * LEOPOLIENSIS» (Печатка цеху мулярів львівських). В полі печатки невідомо дата «17–17» або «17–19», очевидно, вибита після виготовлення матриці. Печатка латунна з дерев'яною ручкою (d – 53 мм).

Місце зберігання: Міський архів, Історичний музей міста Львова, з 1940 р. у Львівському історичному музеї; № 2382.

Штемпель (матриця) цеху палітурників, 1740 р. – Табл. 3, № 6

На ренесансному щиті вирізано гвинтовий прес для переплетення книг. Між його плитами – два листи картону чи шкіри. Щит увінчаний геральдичною лілією. В три концентричні кола (обідки) вписано польською мовою: «: PIECZĘC INTROLIGATORSKA I. K. M. MIASTA LWOWA R. 1740» (Печатка палітурників його королівської милості міста Львова року Божого 1740). Шрифт літер легенди печатки – гуманістична капітель. Цифра «7» у написі року вирізана дзеркально, у зворотному напрямі. Печатка кругла (d – 35 мм), мідна з дерев'яною ручкою.

Місце зберігання: Львівський історичний музей, № 2122.

Ціха львівського цеху ножівників, XVIII ст. – Табл. 4, № 8

Кругла, в центрі – чотирикутний загострений знизу геральдичний щит з картушем і короною зверху, яка оздоблена перлами та фігурним хрестом, що увінчує всю композицію. На щиті переплітаються три леза ножів (без ручок) і два молотки, розташовані симетрично по вертикальні.

Місце зберігання: невідоме.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Опис львівських цехових печаток та ціх XIV–XVIII ст. // Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: Привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій. – Львів, 2007. – С. 795–800, 8 табл. іл. Виправлено автором.

Фаховий колорит львівських цехових печаток кінця XVIII – I пол. XIX ст.

Сфрагістична спадщина львівських цехів посідає достойне місце серед цехових печаток країн Центрально-Східної Європи і за обсягом джерелознавчого матеріалу, і за історико-інформативними даними. Цехові печатки Львова відомі впродовж п'яти століть – з кінця XIV і до I пол. XIX ст.

Збірка львівських цехових сфрагісів нараховує близько 60 одиниць. Це печатки, прикріплені до документів і штемпелі (матриці). Якщо взяти до уваги печатки окремих ремісників, на яких присутня фахова символіка (значною мірою тотожна за цеховими емблемами), то чисельність пам'яток сягає понад 100 артефактів¹.

У даній публікації подано 16 штемпелів (матриць) львівських цехових печаток із колекції Львівського історичного музею. Це сфрагістичні пам'ятки бляхарів, бондарів, золотарів і сріблярів, ливарників, миловарів, мірошників, перукарів, рукавичників, сажотрусів, сидлярів, столярів, теслярів, токарів і гребінників, чинбарів.

Хронологічно матеріал обіймає кінець XVIII – першу пол. XIX ст., а саме, починаючи з 1778 р., коли австрійська влада згідно «Генерального регламенту для цехів Галичини і Володимирії» змінює правову ситуацію у львівському ремеслі, відкривши шлях до вільної конкуренції. Цехи втрачають свою корпоративну сутність. З важливої ланки міського самоврядування вони перетворюються в заклади для задоволення побутових потреб населення.

Нові тенденції у статусі ремісничих цехів відображаються і в цеховій символіці та написах. Проведемо детальний опис та ознайомимось з ілюстраціями цехових печаток, що дозволить з'ясувати новачі у сфрагістичній практиці цехових організацій м. Львова окресленого періоду.

1. *Печатка бляхарського цеху, 1797 р.* Овальна, розмір – 33,5×30 мм. В полі печатки два грифони (міфічні істоти у вигляді крилатих левів з орлиними головами) підтримують передніми лапами вишуканий ліхтар – шедевр «майстерштуку», екзаменаційний виріб, який надавав право стати майстром цеху. Ліхтар із чотирма ребрами, фігурним дашком і хрестиком на ньому, в нижній частині оздоблений кільцями і округлою підставкою, що прикрашена чеканкою. Грифони і ліхтар розміщені на ступінчастому підніжжі у вигляді капітелі усіченої колони з різнотипними канелюрами (вертикальними жолобками), що споріднює зображення печатки з архітектурними формами і спонукає до пошуку аналогій серед ренесансових споруд Львова. Зверху напис німецькою мовою: «LEMBERG 1797» (Львів, 1797). Слово і дата в легенді розмежовані хрестиком з верхньої частини ліхтаря, що композиційно поєднує напис із зображальними елементами поля печатки. Мідний штемпель (матриця) без ручки.

2. *Печатка бондарського цеху, 1824 р.* Овальна, розмір – 40×48 мм. В полі печатки зображено знаряддя праці і виробу ремесла бондарів: зверху – масивний циркуль із середньою дуговою поперечкою, дві бондарські сокири (тесаки) з ко-

¹ Гавриленко В. О. Львівські цехові печатки XIV–XV ст. та питання про час їх виникнення. – Львів, 2003. – 16 с.; Його ж. Гербові емблеми львівських деревообробних цехів // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1997. – Т. 233. – С. 193–205; Його ж. Опис львівських цехових печаток та цих XIV–XVIII ст. // Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: Привілеї та статuti цехів і купецьких корпорацій. – Львів, 2007. – С. 795–800, 8 табл. іл.

роткими держаками, товкач для насадки обручів, у центрі композиції – лежача бочка з 8 обручами. Вибір центрального символу не випадковий, адже броварна бочка на 5 ліктів з ясенюваними обручами та медова бочка з ялини були «майстерштуками» цехових майстрів. Цілість композиційного задуму зображення підкреслено півовалом у нижній частині печатки (подібно до геральдичної фігури «зниженої вигнутої крокви»), під яким розміщено дані про територіальну компоненту: «K : K Statd Lemberg» (Ц[ісарське] К[оролівське] місто Львів). Навколо у двох концентричних крапкових обідках напис німецькою мовою: «IN OSTGALICIEN FASS BINDER ZUNFTS IN JAR 1824» (У Східній Галичині бондарський цех в році 1824). В написах наявні огріхи: в слові «Stadt» переставлено місцями дві останні літери, у слові «JA[H]R» пропущено передостання літеру. Штемпель латунний із дерев'яною ручкою.

3. *Печатка золотарів і сріблярів, початок XIX ст.* Кругла, діаметр – 40 мм. У центрі овального щита варіант львівського міського герба – спинається вліво коронований лев із трьома пагорбами і зіркою в передніх лапах. Гербовий щит оздоблений рококовим картушем, увінчаний декоративною короною, прикрашеною кульками (перлами) і п'ятьма зубцями (три з них у вигляді трилистої конюшини). Напис німецькою мовою між двома шнуровими обідочками: «•SIGIL•DER GOLD UND SILBER ARBEITER C•U•I•INNUNG DER HAUPT STADT LEMBERG» (Печатка працівників золота і срібла цеху головного міста Львова). Використано застаріле слово «INNUNG» (цех, корпорація, гільдія). Штемпель мідний посріблений, з такою ж ручкою.

4. *Печатка цеху ливарників (людвісарів), 1857 р.* Кругла, діаметр – 38 мм. Поле печатки розсічене прямою лінією на два сегменти. У верхньому більшому – відтворено процес плавлення бронзи: ливарна піч зі стилізованим міхом для нагнітання повітря, тигель із киплячим металом, який підтримує щипцями рука в металевому манжеті, що простягається з хмар. Зліва сонце осяє яскравими променями процес вогняного священнодійства, про що, безперечно, свідчить алегорія зображення на печатці. У нижньому сегменті напис: «ZU LEMBERG» і дата «1857» між двома шестипроменевими зірочками. Навколо у дволінійному обводі німецький напис: «•ALTGESELN SIEGEL • D. LOEB. GELBGIESER GESELLSCHAFT». В написі наявні пропуски літер, застарілі вирази, складні словосполучення, що утруднює переклад легенди. Можливі два варіанти: 1) «Печатка давношановного товариства жовтоливарників», 2) «Печатка старшого підмайстра (Altgesel) Д. Лоеб товариства жовтоливарників». Мідний штемпель із дерев'яною ручкою.

5. *Печатка миловарного цеху, II пол. XVIII ст.* Кругла, діаметр – 50 мм. У рококовому картуші з майстерно викладених лаврових і пальмових гілочок зіп'ятий на задні лапи лев, звернений вліво. В правій лапі тримає головний виріб цеху (прямокутний шматок мила з шістьма ароматичними кульками), в лівій лапі – в'язку церковних свічечок, які виробляли залучені до цеху свічкарі. В статуті цеху 1563 р. зазначено: «оскільки матеріал, який вживають майстри миловарського ремесла, а саме – лій, папір, вапно – використовують також свічкарі, то вони повинні тримати цех разом з майстрами-миловарами»².

Геральдичний картуш – щит у центрі печатки – увінчаний п'ятизубою короною, у нижній частині – поділений фігурою «пониженим поясом», яка відділяє смугу, що за геральдичною термінологією називається «основою», декорованою перехрещеними діагональними лініями. У концентричних шнуркових обводах напис польською мовою «•PIECENEC• CIŃI•MIDLARSKI•LWOWSCI» (Печатка цеху миловарного львівського). Легенда печатки завершується двома віньетка-

² Економічні привілеї міста Львова... – С. 691.

ми. Високий рівень різьбярської майстерності поєднується на печатці з граматичними помилками. Штемпель бронзовий, дерев'яне руків'я.

6. *Печатка млинарського цеху, рубіж XVIII–XIX ст.* Овальна, розмір – 32×39 мм. Поле печатки поділене геральдичною фігурою («понижена балка»), демаскованою діагональними лініями, розташованими навхрест. У верхній більшій частині гербова емблема цеху: механізм зубчастої передачі, що складається з двох деталей: 1) колеса зі спицями у вигляді хреста з круглим отвором посередині і трансмісією з 22 уторами (заглибленнями) по окружності колеса; 2) коромислоподібного пристрою з двома крайніми зубцями (балансир), який тісно прилягає знизу до колеса, а згори – до корони, що вінчає композицію. Емблему з боків підтримують два зіп'яті леви з розкритими пащами. Внизу під «пониженою балкою» – інструментарій мірошників – циркуль, кутник і пристрій у формі трикутника (ватерпас) для перевірки горизонтальності жорен і запобігання їх перекосу. По периметру печатки напис німецькою мовою: «•VON DER GANTZEN ENI SAME MÜLLERN ZUNFT IN LEMBERG» (Вельмишановний млинарський цех у Львові). В легенді печатки наявні граматичні помилки, слова не узгоджені одне з одним. Так, четверте слово напису «ЕНІ» безглузде, очевидно, йдеться про «EHRE» (честь) і якщо поєднати його з наступним словом «SAME», то виходить «EHRSAM» (шановний). А коли взяти до уваги попереднє слово «GANTZEN» – вірно «GANZ» (увесь, цілий), то, більш всього, йдеться про словосполучення «вельмишановний». Штемпель мідний, ручка дерев'яна.

7. *Печатка майстра млинарського цеху, 1805 р.* Кругла, діаметр – 36 мм. Символіка печатки подібна до попередньої пам'ятки: колесо з хрестовиною, зіп'яті леви, п'ятизубцева корона. Певні відмінності наявні у наверхш колеса, де замість двозубого коромисла подаються перехрещені циркуль і кутівник, з боків яких дата «18–05», знизу маленька сокира. Навколо між двома ободками (шнуровим і лінійним) напис німецькою мовою, що починається з розділового хрестика: «х ANTON•NASANDIG•MIHLLERZUNFTMEISTER» (Антон Назандіг майстер млинарського цеху). Помилка в третьому слові легенди, потрібно «MÜHLE» (млин) або «MÜLLER» (мірошник). Штемпель мідний, без ручки.

8. *Печатка перукарського цеху, 1788 р.* Кругла, діаметр – 40,5 мм. В полі печатки зіп'ятий вправо лев тримає стилізований щит із асиметричним овальним рококовим картушем. На ньому зображено цеховий знак: парик з довгою косою, перев'язаною стрічкою, вміщений на боввані (спеціальній підставці). Щит коронований. Композиція розміщена на підніжжі, що спирається на крапковий обідок у нижній частині. Круговий напис німецькою мовою: «+PARUCKEN M ACHER•ZUNFT•SIEGEL•K[AISER]•K[ÖNIG]•STADT LEMBERG:1788» (Перукарський цех•печатка•ц[ісарсько]•к[оролівське]•місто Львів). Мідний штемпель з дерев'яною ручкою.

9. *Печатка цеху рукавичників, II пол. XIX ст.* Округла, діаметр – 36 мм. В середині печатки основний виріб цеху – красива з галунами і позументним тисненням п'ятипала рукавиця, що була шедевром (майстерштукою) цехових майстрів, який відкривав їм доступ до фахової діяльності. Вона зображена в овалі шкіряної заготовки у вигляді одного з елементів геральдики – намету під діадемою з трьох сегментів. Нижня частина гербової композиції поєднана з круговим написом вигадливо скомпонованою португезею для шпаги чи шаблі. Німецький напис: «*LEMBERGER HANDSCHUMACHER ZUNFT» (Львівський цех рукавичників). Навколо круговий ободок із двох концентричних ліній – суцільної та крапкової. Мідний штемпель із дерев'яною ручкою.

10. *Велика печатка сажотрусів, 1793 р.* Кругла, діаметр – 40 мм. Поле печатки поділене у співвідношенні 3:1 на дві частини геральдичною фігурою «по-

нижена балка», стилізованою під гребінь черепичного даху. У верхній частині зображено комин, з якого виривається полум'я. Поруч – патрон цеху святий Флоріан із дерев'яним відром з водою у лівій руці й прапором у правиці навхрест до тулуба, погляд його прикутий до осередку небезпеки. Навколо голови святого німб, при поясі меч. Внизу печатки, під «балкою» – два сигнальні ріжки і дата «1793». Круговий німецький напис між двома лінійними обідками: «DIES IST DAS RAIN : HFANGKEHRER HANDWERCKS SIEGEL VON • LEMBERG» (Печатка ремісників сажотрусів зі Львова). В написі наявні помилки, зокрема, четверте і п'яте слова слід читати «RAUCHFANGKEHRER» – коминяр, в шостому слові «HANDWERKS» (ремесло) зайва буква «С» та ін. Мідний штемпель без ручки.

11. *Мала печатка цеху сажотрусів, кінець XVIII ст.* Еліпсоподібна, розмір – 26×30 мм. Малюнок споріднений із попередньою сфрагістичною пам'яткою, без дати і сигнальних труб, невеликі розбіжності в поставі св. Флоріана, зображення прапора і даху. Круговий напис між двома обідками: «:SIGIL:DER BURG: RUCHFANKE:ZUNFT IN GALI[CIEN]» (Печатка цеху сажотрусів у Гали[чині]). Штемпель мідний, ручка дерев'яна.

12. *Печатка сідлярського цеху, 1785 р.* Кругла, діаметр – 35 мм. В полі печатки у круглому (нетиповому для геральдики) щиті, оздобленому рококовим картушем, гербова емблема цеху – художньо оформлене сідло. Щит увінчаний широкою короною з дев'ятьма зубцями різної форми, які заходять у легенду печатки. Напис німецькою мовою, вписаний у два концентричні обідки: «DAS IN SI[E]GEL DER SATTLER IN LEMBERG 1785» (Печатка сідельників у Львові). Штемпель мідний з дерев'яною ручкою.

13. *Печатка столярного цеху, 1801 р.* Кругла, діаметр – 34 мм. У центрі печатки переплетені циркуль і кутівник, під ними – рубанок, стилізований під геральдичну фігуру «понижена балка». Циркуль без фіксуючої поперечки, із загостреними закінченнями, розсувний, пристосований для вимірювання плоских, рівних площин. Напис чіткий, польською мовою і дата: «CECH STOLARSKI LWOWSKI 1801» (Цех столярський львівський 1801). Два крапкові і один лінійний кругові обводи. Штемпель залізний без ручки.

14. *Печатка теслярського цеху, 1816 р.* Овальна, розмір – 34×39 мм. У центрі печатки емблема цеху – перехрещені знаряддя ремесла: кутник, теслярська сокира з видовженим обушком і дворучне свердло. Обабіч емблеми розміщено у вигляді квадратного щита дві теслярські сокири і струг із двома ручками, спрямованими донизу. Коронує цей символічний щит циркуль із розведеними кінцями. У нижній частині овалного поля печатки – дві дошки, стилізовані під геральдичну фігуру «основа», що обіймає одну п'яту частину загальної висоти. Навколо у двох концентричних обідках напис польською мовою, що починається, всупереч сфрагістичній традиції, у лівій нижній частині і далі за годинниковою стрілкою: «PIECZEŚ • CEHU • CIESIELSKIEGO • 1816» (Печатка теслярського цеху, 1816). Штемпель мідний із дерев'яною ручкою.

15. *Печатка цеху токарів і гребінників, 1803 р.* Кругла, діаметр – 42 мм. У центрі поля печатки гербова емблема цеху: два схрещені токарні різці (давильники) з фігурними лезами і зручними ручками, об'єднані в одну композицію кронциркулем із вигнутими у вигляді кола ніжками, між якими затиснута кругла деталь, тобто показано функціональне призначення цього приладу. З боків – келих із вставленою в нього лавровою гілочкою і свічник із запаленою свічкою. Свічник і кубок були майстерштуками цеху, їх наявність на печатці закономірна. У верхній частині поля печатки ще один виріб цеху – гребінь із тринадцяти зубців, увінчаний короною. Внизу між ручками різців – дата «1803». Напис німецькою мовою між двох концентричних обідків (шнурового і крапкового): «+ SIEGEL EINER

EHRSAMEN DREXLER ZUNFT IN LEMBERG» (Печатка шановного цеху токарів у Львові). Слово «DREXLER» в легенді свідчить про фах токаря по дереву, коли б йшлося про токаря по металу, то було б «DREHER». Навколо на ребрі штемпеля (тобто поза офіційним полем печатки) напис польською мовою: «Za Franciszka Wany cechmistrza tokarskiego u grzebieniarskiego» (За Францішка Вані цехмістра токарського і гребінярського). Штемпель мідний з дерев'яною ручкою.

16. Печатка чинбарського (гарбарського) цеху, на зламі XVIII–XIX ст. Овальна, розмір 26×22 мм. На печатці чотирикутний знизу загострений (т. з. геральдичний французький) щит з емблемою цеху: дві скребачки з ручками і валок для вигладжування шкіри. Гербовий щит увінчаний короною з п'яти зубців, з них чотири – по одній кульці (перлині), центральний – з трьох кульок у вигляді листочка конюшини. Поруч зі щитом два леви, що однією лапою підтримують корону, іншою – руків'я скребачок. Композиційна група розташована на підставці у вигляді геральдичної фігури «понижена балка», що нагадує корито для вимочування шкур. По овалу печатки крапковий ободок. Зверху емблеми напис німецькою мовою: «*Lemberger Bruderschaft*» (Львівське братство). Штемпель мідний з такою ж ручкою.

Значна кількість печаток, їх детальний науковий опис, виразні ілюстрації дозволяють зробити ґрунтовні висновки про характерні ознаки сфрагістичних пам'яток цехів Львова розгляданого періоду. На печатках наявні три типи зображень.

До *першого типу* відносяться сфрагіси з фаховими емблемами, що скомпановані з цехових знарядь і виробів, які найбільш повно відображають специфіку конкретного ремесла, його виробничий напрямок. Емблеми не мають усталеної форми, що дало б змогу трактувати їх як герби цехових організацій, але конкретність зображень, корпоративна визначеність дозволяє назвати їх *гербовими емблемами цехів*. Характерна ознака цехової емблематики – це відсутність якоїсь обов'язкової традиції. Зроблені ремісниками для власного користування, вони відбивають життя трудової людини, коло її інтересів і уподобань.

При всіх геральдичних нюансах цехова емблематика не позбавлена і внутрішніх закономірностей, певних ключових засад. Наприклад, на печатках деревообробних промислів Львова наявне зображення *циркуля*, який став обов'язковим атрибутом емблемотворчості цехів даної галузі. Причому, для кожного ремесла властивий свій вид цього вимірювального приладу. У *бондарів* циркуль із середньою дугоподібною поперечкою, що викликалося необхідністю виготовляти круглі чи овальні деталі. У *столярів і теслярів* циркулі простіші за формою, без фіксуючої поперечки, із загостреними закінченнями, що зумовлювалося потребами вимірювань рівних площин. У *токарів* зображений кронциркуль, оскільки він призначався для точного вимірювання круглих деталей. Професійні відмінності чітко простежуються й у зображеннях *сокир*. У емблемах бондарів вони мають короткі держак та широкі леза. На печатках *теслярів* – довгі сокирища і видовжені обухи.

На цехових печатках широко представлено т. з. шедеври (майстерштуки) – своєрідні дипломні роботи, що відкривали шлях у майстри цеху. На печатці бондарів – це велика броварна бочка з вісьмома ясеневими обручами; токарів із гребінниками – свічник і келих (кубок) так званої італійської роботи; бляхарів – великий ліхтар із красивими боковими ребрами і оздобами; перукарів – перука на спеціальній підставці; рукавичників – красива з галунами і позументним тисненням рукавиця. На печатці миловарів основний виріб цеху – шматок мила.

Другий тип – зображення з елементами офіційної геральдики, що наближає їх до шляхетських гербів, сфрагістичних інсигній ради і лави м. Львова. В полі печатки з'являються гербові щити, барокові та рококові картуші, корони, щито-тримачі, геральдичні фігури – балка, перев'яз, основа, кроква та ін. Наприклад,

на печатці бляхарів два грифони, розташовані на «усіченій» колоні з канелюрами. Печатку миловарного цеху прикрашає коронований бароковий щит із зіп'ятим у центрі левом, який спирається на геральдичну фігуру т. з. «понижена балка», що відокремлює «основу». На печатці перукарів – спинається лев, що тримає щит з асиметричним картушем. На сфрагісі сидельного цеху – круглий щит, прикрашений акантом у стилі рококо і видовженою напівовальною короною. На овально-горизонтальній печатці чинбарського цеху в центрі чотирикутний загострений знизу щит, який утримують з боків два леви.

Складний, технічно насичений малюнок печатки млинарського цеху. В полі пам'ятки механізм зубчастої передачі з коромислоподібним балансиrom, увінчаним короною. Емблему з боків підтримують два леви.

На згаданих вище печатках геральдичні елементи подаються у стилізованому, декоративно насиченому вигляді. Особливо показово у цьому плані є печатка рукавичного цеху, де фахова емблема оздоблена поширеною у геральдиці прикрасою – «наметом», скомпонованим зі шкіряної заготовки.

Виятком у зображальному ряді пам'яток цехів є печатка золотарів і сріблярів, де відсутня фахова емблема, натомість подано варіант середньовічного герба міста Львова – спинається вліво (геральдично вправо) лев із трьома кулями в передніх лапах і шестипроменевою зіркою. Без легенди неможливо встановити приналежність печатки.

Третій тип зображень – жанрові й алегоричні картини, що репрезентують ремісничі процеси. Так, на печатці сажотрусів вирізано дах будинку з полум'ям, що виринається з комина, поруч патрон цеху – святий Флоріан з відром і прапором. Образ печатки ливарників відтворює процес виплавляння бронзи: ливарна піч, тигель із киплячим металом, який підтримує рука, що виходить з хмар.

На окрему увагу заслуговують легенди печаток. У написах з'являється німецька мова. На деяких печатках залишаються латинські та польські написи, а на печатці токарів і гребінників німецька легенда співіснує з польським написом на ребрі, тобто, поза офіційним полем печатки, що вказує на певну мовну толерантність у Львові в 1-й пол. XIX ст. В німецьких написах надзвичайно багато граматичних помилок, слова переплутані, не узгоджені одне з одним. Львівські різьбярі, як неодноразово відзначали дослідники металопластики, були освіченими людьми для свого часу. В даному випадку вимога патенту цісаря 1778 р. про перехід на німецьку мову спілкування в новоприсланих землях виявилася для львівських майстрів-торевтів несподіваною. Цим, перш за все, пояснюються мовні похибки.

Важливу джерелознавчу вартість мають викарбувані на печатках дати (кожна друга з розглядуваних пам'яток), що надає сфрагістичним висновкам значного ступеня вірогідності, збагачує історію цехового ремесла новими фактами.

За формою десять печаток круглі, шість – овальні. Діаметр круглих матриць від 34 до 50 мм. Відносно невеликі овальні зразки (чинбарів – 22×26 мм, сажотрусів – 26×30 мм, бляхарів – 33,5×30 мм). Зображення більшої частини овальних печаток розміщено вертикально (бляхарі, бондарі, мірошники, сажотруси, теслярі), поле печатки чинбарів зорієнтовано горизонтально. Великим розміром серед сфрагісів вирізняється печатка миловарів (діаметр 50 мм). Вона не має аналогій в цеховій сфрагістиці. Її можна співставити лише з інсигніями Львівського магістрату³.

Матеріалом для виготовлення матриць послужила мідь із певними домішками. У золотарів та сріблярів штемпель посріблений, у столярів він залізний. У дев'яти штемпельів ручки з дерева, у чинбарів і золотарів руків'я і нижня

³ Гречило А. Печатки міста Львова XIV–XVII ст. – Львів, 2010. – С. 12–13.

Печатки цехів м. Львова (кін. XVIII – I пол. XIX ст.)

1. Бляхарів, 1794 р.; 2. Бондарів, 1824 р.; 3. Золотарів і сріблярів, поч. XIX ст.; 4. Ливарників (людвісарів), 1857 р.; 5. Миловарів, II пол. XVIII ст.; 6. Млинарського цеху, кін. XVIII ст.; 7. Майстра млинарського цеху, 1805 р.; 8. Перукарів, 1788 р.

9

10

11

12

13

14

15

16

Печатки цехів м. Львова (кін. XVIII – I пол. XIX ст.)

9. Рукавичників, II пол. XIX ст.; 10. Сажотрусів (велика печатка), 1793 р.; 11. Сажотрусів (мала печатка), кін. XVIII ст.; 12. Сідлярів, 1785 р.; 13. Столярів, 1801 р.; 14. Теслярів, 1816 р.; 15. Токарів і гребівників, 1803 р. 16. Гарбарів (чинбарів), кін. XVIII – поч. XIX ст.

частина матриці з викарбуваними зображеннями, монолітні, з одного сплаву. У п'яти випадках руків'я втрачені, ймовірно, вони були дерев'яні.

Відкритим залишається питання про різьбярів цехових печаток. У Львові виготовленням печаток займався золотарський цех. У статуті цеху 1600 р. зазначається, що майстри повинні робити такі печатки «... як є у них звичай ... без допомоги іншого – майстра і підмайстра»⁴. Тобто кожна печатка повинна бути індивідуальним твором різьбяр.

За стильовими особливостями, технікою різьби, індивідуальними прийомами можна припустити, що досліджувані печатки виготовлені двома, максимум трьома митцями. Розпізнавальною рисою одного з граверів цехових печаток є розміщення зображень на підставці («основі», «пониженій балці»). За допомогою печаток з датами (перукарі 1788, сажотруси 1793, бляхарі 1797, столярі 1801) визначається хронологія інших пам'яток цієї серії (миловари, мірошники, чинбарі – кінець XVIII – початок XIX ст.).

В окрему групу і, відповідно, до іншого майстра можна віднести сфрагістичні пам'ятки сідлярів 1785, токарів з гребінниками 1803, а також печатки золотарів із сріблярами і рукавичників, які не датовані. Характерними рисами цих печаток є вишукане композиційне бачення образу, чіткі круглі обриси, гербові мотиви.

Осторонь від двох названих груп стоять печатки теслярів 1816, бондарів 1824 і ливарників 1857. Перша печатка – зразок гербової цехової емблеми, в основу якої покладено фахові знаряддя теслярського промислу, друга – поєднання шедевру (майстерштуки) з головними знаряддями бондарів, третя – жанрова побутова картина процесу виплавляння металу в цеху жовтоливарників.

На завершення відзначимо, що в цехових печатках зосереджено великий потенціал історичної інформації, що спонукає до подальших ґрунтовних досліджень. Проте, ці пам'ятки не лише достовірні свідки минулих часів, вони і нині високохудожні твори ювелірного і граверного промислу місцевих митців, зачаровують кожного, хто доторкнеться до них поглядом.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Фаховий колорит львівських цехових печаток кінця XVIII – I пол. XIX ст. // *Знак.* – Львів, 2012. – Ч. 58. – С. 2–5, іл.

⁴ Економічні привілеї міста Львова... – С. 578.

РОЗДІЛ V

Козацькі печатки

Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р.

Дослідникам історії запорізького козацтва відомо, що найменше документів з цієї хвиливаючої епохи збереглося з часу селянсько-козацьких повстань під проводом Кристофора Косинського (1590–1593), Григорія Лободи і Северина Наливайка (1594–1596).

Досліджуючи ці питання, історики користувалися вузьким колом тогочасних джерел. Маються на увазі польські хроніки М. Бельського, П. П'ясецького, щоденник австрійського посла Е. Ляссоти, листи польського гетьмана Станіслава Жолкевського та інші опубліковані документи.

Однак, всебічне висвітлення цього важливого періоду в історії українського народу неможливе без залучення якнайширшого кола джерел. В архівах України, Польщі можна ще виявити нові документи до історії народно-визвольного руху під проводом Косинського, Лободи і Наливайка. Про це свідчить публікація Т. Н. Копреєвої¹ та виявлені одним із авторів публікації документи про визвольні походи Наливайка у Галичину².

Нещодавно у рукописному відділі Львівської державної наукової бібліотеки Академії наук УРСР виявлена збірка унікальних рукописів. В ній зберігається 75 актів на 180 аркушах паперу, які охоплюють період з 20 листопада 1593 р. по 4 жовтня 1596 р.³ Всі акти стосуються історії Поділля. В документах-актах йдеться про суперечки між дрібною і середньою українською шляхтою за майно, маєтки, розповідається про наїзди на панські замки, двори, повернення селян-втікачів, збитки від феодалських міжусобиць тощо.

Цікаво, що всі ці акти оригінальні, написані українською мовою та підтверджені печатками. Всього налічується 183 печатки. Для дослідників історії української мови кінця XVI ст., палеографії, сфрагістики – це надзвичайно багатий і зовсім невивчений матеріал. Серед матеріалів знаходиться надзвичайно важливий документ – універсал Григорія Лободи, гетьмана Війська Запорізького, написаний 31 серпня 1595 р. Відомо, що універсалів гетьманів запорізького козацтва кінця XVI ст. збереглося лише кілька. Це універсали гетьмана Кристофора Косинського з 1592–1593 рр., Наливайка та Лободи з 1594–1596 рр. Всі вони були опубліковані раніше.

З джерел і праць істориків козащини мало відомо про розстановку сил та походи селянсько-козацьких військ Наливайка і Лободи влітку 1595 р. Ми знаємо лише, що загони Наливайка успішно діяли в цей час на Поліссі і Білорусії. Григорій Лобода тоді стояв із козаками на Правобережжі.

З нового документа довідуємося, що гетьман Лобода з запорізькими козаками в серпні 1595 р. перебував у м. Корсуні. Звідси він 31 серпня надіслав свій універсал до козацької залоги, яка стояла в с. Жорнищах на Брацлавщині, її очолював Маско, невідомий досі в історії козацький старшина.

¹ Копреєва Т. Н. К истории движений Наливайка // Исторический архив. – 1956. – № 2. – С. 146–154.

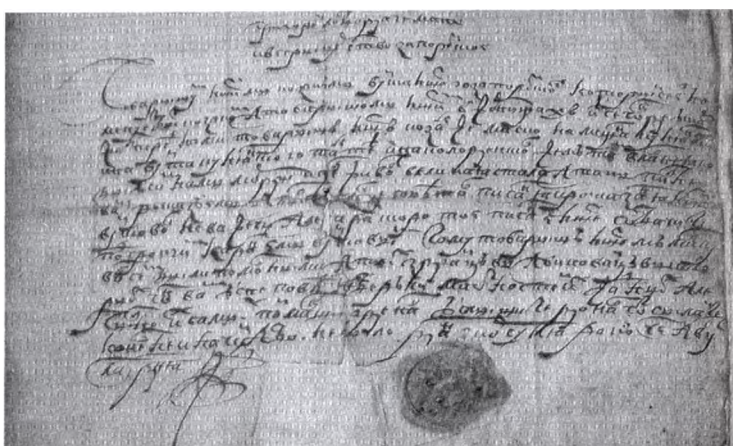
² Грабовецький В. В. Нові документи про визвольні походи Наливайка в Галичину // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – Київ, 1961, – № 1. – С. 67–71.

³ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБУ). Відділ рукописів. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 4048 (II). – Арк. 1–150.

Цей універсал був викликаний тим, як видно з його змісту, що міщани сіл Кунян і Колоденського, підбурювані своїми вйтами, почали зневажати і не слухати козаків. Керівник козацького загону звернувся із скаргою до гетьмана Лободи. Останній негайно надіслав універсал, в якому наказав «під срогким каранем вуйсковым» жителям сіл Кунян, Колоденське у всьому підкорятися козакам Маска і допомогти їм тих «здрайцув и винованцув» – вийтів і непокірних міщан піймати, і, не захоплюючи їх майна, прислати туди, де буде знаходитися на той час табір гетьмана Лободи.

За браком джерел невідомо чим закінчився цей епізод, але з нього видно, що на Брацлавщині влітку 1595 р. стояли загони козацьких військ, а серед них Маско із своєю залогою у с. Жорнищах. Козацьким залогам повинні були підкорятися у всьому сільські громади з вйтами. Як записано в універсалі, «тому товарищу нашему Маску во всем были помочными».

Універсал гетьмана Григорія Лободи написаний на сірому папері, розміром 19×15 см, скорописом, тогочасною українською діловою мовою⁴:

1. Фоторепродукція універсалу Григорія Лободи з 1595 р.

Григорей Лобода гетьман и все рыцerstво Запорожское

Товарышум нашим козаком вуйска нашего запорожского который себе номуеут быт козаком. А товаришом нашим в Жорнищах иж онде вскаржал перед нами товариш наш козак же Маско на мещан Кунянских и на вуйта кунянского та теж и на колоденского жен там власне якобы всим нам морды и залживост великая стала. А так пилне вам розказуем. Абысте легче собі того писаня и розказаня нашего вуйскового неважечи але зараз скоро тоє писаня наше обачите под срогким каранем вуйсковым тому товарищу нашему Маску во всем были помочными о тых здрайцув а винованцув которых он вас усне поведе не беручи маетностей их жадных. Але тылько их самых поймавши, а де нас услышите до нас отсилаите конечно иначеи бы не было. Дан з Корсуня року че 1595 августа 31 дня. (Підпис гетьмана).

Документ (мал. 1) цікавий з палеографічного та мовного боків. За традицією тогочасної козацької дипломатики підпис Григорія Лободи на універсалі скріплено гетьманською печаткою. Своєрідний спосіб її прикріплення. У середині

⁴ ЛННБУ. Відділ рукописів. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 4048 (II). – Арк. 113.

нижньої частини документу вирізано і загнуто вправо клаптик паперу, розміром 28×31×38×29 мм. Розрізи зроблені лише зліва і зверху, так що папірець не відокремлюється від аркуша універсалу, а становить з ним єдине ціле. Під загнутий шматочок паперу підкладено жовтий віск і міцно натиснуто толоком (матрицею) печатки. У правій верхній частині та знизу віск покладено нерівномірно, тому печатка витиснулась тут невиразно, зокрема в її легенді не вистачає кількох літер.

Печатка гетьмана Григорія Лободи з універсалу 1595 р. є унікальною пам'яткою української сфрагістики. Вона найдавніша з відомих гетьманських печаток, які вважаються державними печатками України. Їх дослідження почалося ще в другій половині XIX століття, але опубліковані далеко не всі. Особливо незадовільно висвітлено сфрагістичні матеріали XVI ст.⁵ З цього періоду відома лише одна сфрагістична пам'ятка – печатка гетьмана Гната Василевича з документа 1596 р. Вказану печатку досліджували А. В. Стороженко та І. П. Крип'якевич, але їх описи короткі і відсутні репродукції печатки⁶. Тому знахідка та публікація печатки Григорія Лободи поповнить відомості про ранню запорізьку сфрагістику.

Печатка, яка розглядається (мал. 2) відноситься до так званих паперових печаток. Вона круглої форми, діаметром 27 мм. У середині печатки на фігурному низу загостреному ренесансному щиті вирізано козака у довгому нижче колін жупані. З-під жупана виглядають шаровари і чоботи. Ноги людини повернуті вліво, отже, можна припустити, що постать зображена не прямо, а з поворотом ліворуч на одну чверть. На лівому плечі козака – мушкет з широкою ложею і коротким стволом, в правій руці навскоси тулуба він тримає витягнуту з піхов шаблю. Постать висока, струнка, з туго пов'язаним поясом і широко розставленими ліктями. Створюється враження, ніби козак стоїть на урочистій варті або на бойовому посту.

Зображення озброєного козака на печатці гетьмана Григорія Лободи викарбовано не випадково, саме таким був герб Запорізької Січі, наданий їй у 1576 р. Григорій Грабянка в своєму Літописі пише: *«Сей на печати Малороссийской войсковой герб, то есть воин в колтаку перекривленном, на плечах мушкет, а при боку сабля и козацкий рог с порохом кули меющий надан у войско Запорожское гетьманом Малороссийским за кривавые их противу бусурман заслуги на вечные часы»*⁷.

Впродовж наступних двох століть, до знесення Січі Катериною II, козак з мушкетом на плечі залишався основним атрибутом запорізького герба. Зазнавали деяких змін лише одяг та спорядження козака. В гербі Запорізької Січі, зображеному у «Віршах на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана Войска Запорожского», написаних Касяном Саковичем у 1622 р., які хронологічно

2. Фото печатки з універсалу Григорія Лободи

⁵ Репродукції і описи печаток гетьманів України публікувалися у: Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Київ, 1846. – Табл. IV–V; Милорадович Г. Материалы для истории Южной России. – Чернигов, 1858; Труды XIV археологического съезда. – Чернигов, 1908; Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике. – Одесса, [1912]. Найбільш повно вони досліджені в статті І. П. Крип'якевича – З козацької сфрагістики // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 1–16, де подано близько 25 гетьманських печаток.

⁶ Стороженки. Фамильный архив. – Т. 3. – Київ, 1907. – С. 98; Крип'якевич І. П. З козацької сфрагістики. – С. 4 (Окр. паг.).

⁷ Летопись Григория Грабянки. – Киев, 1854. – С. XXIV.

найближче стоять до досліджуваної печатки, козак, наприклад, зображений не в го-строкутному ковпаку, а в шапці з китицями, відсутній також ріг із порохом тощо.

Якщо зображення печатки Григорія Лободи типово для гетьманських печаток, то легенда її відзначається значною своєрідністю. На ній відсутні традиційні написи: «Печать войска королевской милости...», «Печать его царского величества войска запорожского...»

і т. п., характерні для печаток Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Павла Тетері, Михайла Ханенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Скоропадського та ін.⁸ Напис печатки Лободи короткий і лаконічний: **«КОПИА [вірно – КОПѢА. – В. Г.] ВОЙСК[А ЗА] ПОРОЗЬСКОГО»** (мал. 3). Подібні написи зустрічаються лише в ранній козацькій сфрагістиці: на печатках Гната Василевича з 1596 р. та Михайла Дорошенка з 1627 р. Значення слова «копія» у легендах запорізьких печаток тогочасним дослідниками не вдалося з'ясувати.

А. В. Стороженко наявність цього слова на печатці Гната Василевича пов'язував із зображенням «воїна, який точно передає зовнішній вигляд запорізького козака»⁹. Однак, його твердження сумнівні. Найімовірніше, це синонім слова печатъ. Крім того, можна припустити, що це слово вказує на невідомий нам вид гетьманських печаток, якими користувалися за межами Запорізької Січі. Напевно, основна запорізька печатка зберігалася на Січі, а для потреб похідної канцелярії робились її копії. І. М. Каманін, видавши один із документів Богдана Хмельницького з 1656 р., писав, що при документі були *«печать и копия его милости пана Богдана Хмельницкого, гетьмана войска его царского величества Запорожского»*¹⁰. Цей документ зберігався у московському архіві Міністерства закордонних справ.

За мистецькими властивостями досліджувана печатка є визначним твором українського різьбярства: її виконавець, безперечно, був талановитим митцем, знавцем своєї справи. Вміло побудована композиція пам'ятки. Постать, щит і напис заповнюють все поле печатки, майже не залишаючи порожніх місць. Постать козака, яка є центром композиції, майстерно поєднується з щитом і написом за допомогою декоративних завитків картуша і розведених в боки рук. Вдало розрахований центр симетрії – розміщений точно під хрестиком, який відкриває напис печатки. Композиція завершується бездоганним шнурковим ободочком, вирізаним по краю печатки.

Літери напису зроблені чітким і каліграфічним шрифтом з прямими гранями та плавними овалами. Майстер, без сумніву, знав українську мову та традиції козаків. Можливо він був одним із ремісників, які працювали на Запоріжжі.

3. Реконструкція печатки з універсалу Григорія Лободи з 1595 р.
Художник М. Ткаченко

Публікується за виданням: *Грабовецький В. В., Гавриленко В. О.* Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. – Київ, 1971. – Вип. 1. – С. 204–208, іл.

⁸ Крип'якевич І. П. З козацької сфрагістики... – С. 13–14.

⁹ Стороженки. Фамильный архив... – С. 98.

¹⁰ Каманін І. М. Документи епохи Богдана Хмельницького 1656 и 1657 гг. // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1911. – Вып. 1. – С. 29.

Образний світ козацької сфрагістики

Великий потенціал інформації про історію, побут та звичаї несуть у собі зображення печаток українських козаків. На даний час їх виявлено понад 200.

Найдавнішою козацькою сфрагістичною пам'яткою, що дійшла до нас в оригіналі, є печатка при універсалі гетьмана Григорія Лободи 31 серпня 1595 р. У полі печатки на фігурному, загостреному знизу ренесансному щиті вирізано постать козака в довгому, нижче колін, жупані. На лівому плечі – самостріл з широким ложе́м і коротким ство́лом, у правій руці навскоси до тулуба козак тримає свою вірну подругу – шаблю. Постать струнка, висока, підперезана поясом. Складається враження, що козак стоїть на урочистій варті чи на бойовому посту. Це традиційний герб Війська Запорозького, що присутній на всіх печатках кошових отаманів і гетьманів Війська Запорозького, які дослідники вважають офіційними атрибутами Української козацької держави.

На печатках Нової Січі (1734–1775) традиційна постать козака доповнена зображенням списа, вертикально встромленого в землю. На печатках Чорноморського козацького війська, створеного з колишніх запорожців у 1788 р., вирізано козака зі стягом у лівій руці. На печатці Буджацьких і Усть-дунайських козацьких військ – символічне зображення кордону або річки, що розділяє хрест і сонце у верхній частині та півмісяць знизу. Отже, образ козака на варті передає суть історичної місії запорозького козацтва: захисника інтересів народу, його слави і звияги.

Дослідники козацької сфрагістики відзначили оригінальний, самобутній характер печаток. Наприклад, О. Лазаревський зазначав, що *«козацька старшина не заглядала у польські гербовники, а вдовольнялась своїми емблемами: хрести, шаблі, місяць, зірки»*. Додамо, що на печатках були поширені малюнки коня, корови, кабана, черногуза, тобто навколишній світ, який оточував козаків.

Написи печаток служать найбільш авторитетним і вірогідним джерелом для встановлення точної назви козацької держави. На всіх кошових і гетьманських печатках незмінно повторюється ключове поняття «Військо Запорозьке». На печатках Б. Хмельницького, І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Скоропадського зустрічається словосполучення *«Печать Малой России Войска Запорожского»*. Винятком є печатка І. Виговського, де замість традиційної назви наявний напис: *«Велике князівство Руське»*. Легенди печаток чітко відбивають політичне становище козацтва, свідчать про характер історичних подій, що відбувалися на Україні, вказують на політичну орієнтацію гетьманів.

Таким чином, сфрагістичні пам'ятки Запорозької Січі доносять до нас гарячий подих козацької доби, формують образну систему сприйняття минулого, впливають не лише на розум, але й на відчуття людини, чого досить часто бракує історичним творам.

Публікується за виданням: Гавриленко В. Образний світ козацької сфрагістики // 370 років Хотинської війни: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції, Чернівці, 27–28 вересня 1991 р. – Чернівці, 1991. – С. 113–114.

Печатки Війська Запорозького – невід’ємний атрибут козацької державності

Активна увага, що приділяється останнім часом [початок 90-х років ХХ ст.] вивченню історії Запорозької Січі, Української козацької держави¹, поновому поставила питання про дослідження української сфрагістики періоду середньовіччя. Адже печатка завжди була істотним атрибутом влади, державних і правових інституцій, системи адміністративного управління. Без залучення даних сфрагістики неможливо отримати вичерпну відповідь на згадані питання.

Вивчення козацьких печаток розпочалося в середині ХІХ ст., коли в українській історіографії оформляється науково-критичний підхід до дослідження минулого, широко публікуються історичні джерела, відбувається процес становлення допоміжних історичних дисциплін.

Описи та репродукції запорозьких печаток вміщено в книзі А. О. Скальковського «История Новой Сечи или последнего коша Запорожского», «Памятниках, изданных Временной комиссией для разбора древних актов...». Збільшення матеріальної бази козацької сфрагістики пов’язано з іменами відомих українських істориків О. М. Бодяньського, О. М. Лазаревського, В. Л. Модзалевського, А. В. Стороженка, Д. І. Яворницького.

Перші підсумки дослідження козацьких печаток зробили Марія Слабченко та Іван Крип’якевич². М. Слабченко збрала майже весь розрізнений сфрагістичний матеріал, нагромаджений на той час, значно доповнила його цікавими пам’ятками власної збірки. Крім печаток гетьманів, що були тоді основним предметом вивчення, вона звернула увагу на сфрагістичні пам’ятки всіх соціальних верств козацтва, адміністративного управління, військових об’єднань, магістратів міст.

І. Крип’якевич доповнив матеріали М. Слабченко новими знахідками печаток із рукописних збірок Варшави і Москви, систематизував їх. Він засвідчив самобутній характер українських печаток, підкреслив, що козацька старшина не заглядала в іноземні гербовники, і хоч деякі сюжетні мотиви на їхніх печатках (лук, стріли, мечі, серце, хрести і зірки) повторюються досить часто, але сфрагістичні пам’ятки з усталеними формами відсутні. В переважній більшості, це були не родові, а особисті печатки. Головний висновок праць М. Слабченко та І. Крип’якевича полягав у тому, що вони кваліфікували запорозькі військові печатки, як знаки державної влади України.

У пореволюційний період козацькій сфрагістиці присвячено праці Михайла Слабченка, О. В. Маркевича, В. Г. Фоменка, В. Заруби³. В цих дослідженнях запо-

¹ Смолій В. А., Гуржій О. І. Становлення української феодальної державності: Новий погляд на проблему // Український історичний журнал. – 1990. – № 10; Степанков В. С. Українське козацтво і формування національної держави на Україні: Матеріали «круглого стола» // Український історичний журнал. – 1990. – № 12.

² Слабченко М. Матеріали по малорусской сфрагистике. – Одесса, [1912]. – 16 с.; Крип’якевич І. З козацької сфрагістики / Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 1–16 (Окр. паг.)

³ Слабченко М. Є. Запорозькі печатки ХVІІІ ст. // Записки Історико-філософського відділу Всеукраїнської Академії наук. – Київ, 1928. – Кн. 19; Фоменко В. Г. Військові

розькі печатки розглядалися, переважно, в контексті загальних проблем джерелознавства та матеріальної культури. З публікацій, виданих у діаспорі, слід відзначити працю прем'єр-міністра українського уряду в екзилі В. К. Прокоповича⁴.

На сьогодні виявлено близько 200 пам'яток козацької сфрагістики, серед них печатки гетьманського управління, кошових отаманів, полковників, сотників, Генерального запорозького суду, куренів, паланок, полкових міст, приватні печатки козацької старшини.

Перша згадка про запорозькі печатки відноситься до 1576 р., опис цієї пам'ятки зробив Г. Грабянка: «*Сей на печати Малороссийской войсковой герб, то есть, воин в колпаку перекрывленном, на плечах мушкет, а при боку шабля и козацкий рог с порохом кули меющий...*»⁵. За свідченням Г. Грабянки, ця печатка була у вжитку запорозької військової канцелярії тривалий час. Відбитків цієї печатки не знайдено, тому ідентифікувати її неможливо.

А. В. Стороженко та І. П. Крип'якевич найдавнішою з козацьких печаток, що дійшли до нас в оригіналі, вважали печатку гетьмана Г. Василевича з документа 1596 р.⁶ В. В. Грабовецький і В. О. Гавриленко відшукали у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки АН України ранішу сфрагістичну пам'ятку – печатку гетьмана Г. Лободи з універсалу 1595 р. Була зроблена спроба представити її як «державну печатку України»⁷.

Крім печаток Г. Лободи і Г. Василевича до нас дійшли в оригіналах (матриці і прикладені до документів) сфрагістичні пам'ятки гетьманів С. Кішки, М. Дорошенка, І. Караїмовича, Б. Хмельницького (чотири типи), І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері (два типи), І. Брюховецького (два типи), П. Дорошенка, Д. Многогрішного, І. Самойловича, М. Ханенка, А. Могили, І. Мазепи (два типи), І. Скоропадського (два типи), П. Полуботка, Д. Апостола, К. Розумовського. Гетьманські печатки за своїми функціями та зовнішніми ознаками відповідають практично всім вимогам державної печатки.

По-перше, статус державної печатки їм належить за рангом тих документів, до яких вони прикладалися. Гетьманськими печатками скріплялися послання Війська Запорозького до польських королів, канцлера і коронних гетьманів Речі Посполитої, кримських ханів, московських царів та воєвод, інструкції козацьким послам в іноземних державах, універсали.

По-друге, на всіх без винятку печатках гетьманів присутній герб Війська Запорозького – козак із мушкетом на плечі і шаблею при поясі.

По-третє, хоча ініціатива виготовлення печаток здебільшого належала гетьманам і кожен з них намагався мати власний сфрагістичний клейнод, але відомі випадки використання печаток попередників. Наприклад, печатку гетьмана М. Дорошенка застосовував писар Т. Онушкевич 1636 р. при гетьманові С. Кононовичу та І. Караїмович 1638 р. Печаткою Б. Хмельницького (тип 4-й) затверджували документи І. Виговський (1657–1659), Ю. Хмельницький (1660–1662),

печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1972. – Вип. 7; Заруба В. Козацькі печатки // Національна символіка. – Київ, 1990; Маркевич О. Невідомий універсал і печатка Семена Палія // Архіви України. – 1968. – № 4.

⁴ Прокопович В. К. Печать малороссійская // ЗНТШ. – Париж, Нью-Йорк 1954. – Т. 163. – С. 19–44, 49–103.

⁵ Летопись Григория Грабянки. – Киев, 1854. – С. XXIV.

⁶ Стороженки. Фамильный архив. – Киев, 1907. – Т. 3. – С. 98; Крип'якевич І. З козацької сфрагістики... – С. 4 (Окр. паг.).

⁷ Грабовецький В. В., Гавриленко В. О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи // Середні віки на Україні. – 1972. – Вип. 1. – С. 206.

П. Тетеря (1663). Слід зауважити, що три останніх мали свої власні гетьманські печатки. Печаткою Д. Многогрішного з 1670–1672 рр. користувався І. Самойлович в 1672–1677 рр. Отже, це були не особисті печатки, а символи державного інституту.

Поряд з офіційними (державними) печатками деякі гетьмани (І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Брюховецький, І. Мазепа та ін.), мали приватні печатки, на яких зображали родові гербові емблеми і абрєвіатурні написи. Вони вживалися для внутрішньої кореспонденції.

По-четверте, традиція застосування печаток на Запорозжжі має ще одну характерну ознаку державної сфрагістики, а саме – простежується притаманна багатьом іншим країнам практика використання «великої» та «малої» печаток. Вже перші дослідники сфрагістичних пам'яток запорозьких козаків звернули увагу на печатку зі своєрідним написом *«Копія Воиска Запорозьского»*. Але історико-правової оцінки цей факт не отримав. Деякі дослідники навіть висловили сумнів у існуванні слова «копія» на печатках. Наприклад, В. Г. Фоменко писав, що «копія» – зовсім не придатне для запорозької канцелярії слово⁸.

Однак, ми знаємо про високий рівень грамотності в Запорозькій Січі. Д. І. Яворницький зазначав, що освічені люди дуже шанувалися на Запорозжжі, серед них панувала *«страсть к иностранным и классическим словам и вычурным, витиеватым выражениям...»*⁹. Латинське слово «соріа» (запас, велика кількість) також не було чимось незвичним для козаків. Воно неодноразово зустрічається в писаних пам'ятках Запорозжжя.

А. В. Стороженко присутність слова «копія» на запорозьких печатках пов'язував із зображенням *«...воїна, який точно передає зовнішній вигляд запорозького козака»*¹⁰. На наш погляд, цей термін вказує на окремий різновид козацьких печаток. Напевно «головна» печатка зберігалася на Січі, а для потреб похідної канцелярії виготовлялися її копії. І. М. Каманін опублікував документ з Міністерства закордонних справ Росії, до якого були прикладені *«печать и копия его милости пана Богдана Хмельницкого, гетмана войска его царского величества Запорозького»*¹¹.

Певним аргументом на користь існування «малої» і «великої» печаток Запорозжжя може бути також значна різниця у розмірах козацьких сфрагістичних пам'яток. Так, печатки з написом «копія» мають у діаметрі 27–31 мм, інші гетьманські печатки мають 37–45 мм, а деякі овальні печатки сягають 54 мм. Питання про «велику» і «малу» печатки Війська Запорозького потребує подальшого дослідження.

Написи козацьких печаток служать найбільш авторитетним і достовірним джерелом для встановлення точної назви Української козацької держави. Адже історики давно вже вважають легенди печаток одним з найавтентичніших документів при визначенні посад, титулів, назв державних і адміністративних інституцій влади.

У написах гетьманських печаток при всіх їх юридичних нюансах і стилістичних особливостях незмінно повторюється ключове поняття *«Військо Запо-*

⁸ Фоменко В. Г. Військові печатки запорозьців ... – С. 153.

⁹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 451; Гавриленко В. До питання про стан освіти на Запорозькій Січі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). – Київ, 1991. – С. 146–150.

¹⁰ Стороженки. Фамильный архив... – 1907. – Т. 3. – С. 98.

¹¹ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1911. – С. 29.

розьке». На печатках Б. Хмельницького (тип 3-й), І. Брюховецького (тип 2-й), Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Скоропадського зустрічається словосполучення: «*Печать Малой России Войска Запорозьского*». Винятком є печатка І. Виговського, де замість традиційної назви стоїть «*Велике князівство Руське*»¹².

Легенди печаток відбивають політичне становище козацтва і виразно свідчать про характер історичних подій, що відбувалися в Україні, вказують на політичну заангажованість кожного гетьмана. На найстаріших печатках з написом «*Копія войска Запорозьского*» вона повністю відсутня (Г. Лобода, Г. Василевич, М. Дорошенко). Починаючи з середини XVII ст. печатки поділяються на дві майже рівні групи. Перша – з написами «*його королівської милості Війська Запорозького*» – Б. Хмельницький (типи 1–2-й), П. Дорошенко, П. Тетеря, М. Ханенко. Друга – з написами «*царської величності Малої Росії Війська Запорозького*» або «*Малої Росії Війська його царської пресвітлої величності Запорозького*» – Б. Хмельницький (3–4-й типи), Ю. Хмельницький, І. Брюховецький, Д. Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа, І. Скоропадський¹³.

Своєрідний статус мали сфрагістичні пам'ятки Нової Січі (1734–1775), які відомі у чотирьох варіантах. На них представлений традиційний козацький герб з незначним доповненням – зображення списа (піки), вертикально ввіткнутого в землю ліворуч від козака. В напис включено слово «Низового». За функціями це типові печатки з перехідними ознаками від державного до адміністративного управління. На одній із згаданих пам'яток Низового війська (металевій матриці) на зовнішньому обводі (по ребру), тобто поза офіційним полем печатки, вказано, що вона зберігалася у генерального писаря М. Турковського¹⁴. Зрозуміло, що для державних гетьманських печаток такий симбіоз виключений.

Згадаємо ще печатку запорозького суду з документа 1664 р. Для нас вона цікава, насамперед, незвичною легендою: «*Знак Войска Запорозького + судский*». Вона не має аналогів у сфрагістичній практиці, але подібно до напису «копія» не є чимось винятковим для Запорозької Січі.

Запорозькі печатки входили в число основних регалій гетьманської влади. Як і прапор, хоругва, булава, бунчук та литаври, військова срібна печатка надавалася гетьманам при їх інавгурації. За давнім звичаєм печатка (в складі інших козацьких клейнодів) вручалася гетьманам за згодою війська Запорозького. Вручалися клейноди, як правило, також від імені тих монархів, на службі яких перебувало Військо Запорозьке. Вони нерідко й відбирали ці регалії, цим, зокрема, пояснюються випадки зникнення багатьох козацьких матриць (штемпелів). Сфрагістичні пам'ятки слугували обов'язковим атрибутом різних запорозьких обрядів (вибори гетьманів, проведення Військових Рад, зустрічі послів, похорони гетьманів).

Таким чином, запорозька сфрагістика розширює потенціал інформації про Українську козацьку державу, збагачує наші уявлення про цей, ще слабо вивчений період історії України. В теперішніх і майбутніх дискусіях з проблем української національної держави печатки додадуть дослідникам чимало аргументів і фактів.

Висновки дослідників сфрагістики про хронологічні рамки застосування кожної з гетьманських печаток можуть стати міцною підвалиною для джерелоз-

¹² Крип'якевич І. П. З козацької сфрагістики... – С. 9, 13–14 (Окр. паг.).

¹³ Там само. – С. 13–14.

¹⁴ Уваров А. С. Печать Войска Малороссийского // Записки имп. Археологического общества. – Санкт-Петербург, 1851. – Т. 3. – С. 161.

навчого аналізу документів козацької доби, визначення їх авторства та датування. Сфрагістичні пам'ятки Запорозжя – живий подих героїчної козацької епохи.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Печатки Війська Запорозького – невід'ємний атрибут української козацької державності // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ–Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.). – У трьох випусках. – Київ, 1993. – Вип. III. – С. 133–140. *Інша публікація:* *Гавриленко В.* Атрибути української козацької державності і слави: Етюд зі сфрагістики // Доповіді до наукової конференції / Товариство наукових викладів ім. Петра Могили. – Львів, 1993. – Ч. II. – С. 16–17.

Сфрагістичні пам'ятки козацької державності: першооснова і генеза

Проблеми козацької державності посідають чільне місце в сучасній українській історіографії. Історики й юристи (історико-державного профілю) з'ясували всю багатобарвність й значимість державотворчих процесів козацької доби, довели велику історичну вагу Української козацької держави. Однак, існують певні розбіжності у визначенні початкового етапу державотворчої діяльності козаків. Певна частина вчених вважає, що про Українську козацьку державу з яскраво вираженими етнічними рисами і завершеними державними інституціями можна говорити лише після 1648 р., тобто як про наслідок визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького. Інші твердять, що підвалини козацької державності закладені у Запорозькій Січі, яка була повнокровним державним організмом. Побуває й «компромісний» погляд, згідно якого Запорозька Січ – своєрідне військово-політичне утворення, що виконувало функції державного об'єднання.

У рамках нашої публікації не ставимо завдання розв'язати неузгоджені проблеми української козацької державності. Спробуємо лише залучити сфрагістично-геральдичні факти до цього питання. Адже давно відомо, що печатки були невід'ємними атрибутами влади, державних і правових установ, системи адміністративного управління. Значного поширення вони набули і на Запорозькій Січі, Правобережній і Лівобережній Україні XVII–XVIII ст., Гетьманщині.

Поняття «державна печатка України» в науковий обіг ввели М. Слабченко та І. Крип'якевич¹. Державними печатками І. Крип'якевич називав «печатки запорозького війська», зокрема печатки гетьманів від Гната Василевича до Івана Скоропадського включно (1596–1714 рр.)². Згодом до терміну «державна печатка України» звернувся автор цих рядків. Описуючи найстарішу з козацьких печаток, що була виявлена у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. II 4048. – Арк. 113) В. Гавриленко писав: «Печатка гетьмана Григорія Лободи з універсалу 1595 р. є унікального пам'яткою української сфрагістики. Вона найдавніша з відомих гетьманських печаток, які вважаються державними печатками України»³.

Згадана печатка відноситься до розряду так званих паперово-воскових печаток. Вона круглої форми, діаметром 27 мм. У середині печатки на фігурному, загостреному низу ренесансовому щиті вирізано козака у довгому, нижче колін, жупані. З-під жупана виглядають шаровари і чоботи. На лівому плечі козака – мушкет з широким ложем і коротким стволем, в правій руці навскіс тулуба він тримає витягнуту з піхов шаблю. Постаць висока, струнка, з туго пов'язаним поясом і широко розставленими ліктями. Створюється враження, ніби козак стоїть на урочистій варті або на бойовому посту. Печатка має короткий і лаконічний напис по колу: «+КОПѢА ВОИСК[А ЗА]ПОРОЗЬСКОГО».

¹ Слабченко М. Матеріали по малорусской сфрагистике. – Одесса, [1912]. – 16 с.; Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С 1–16 (окр. паг.), 6 табл. іл.

² Крип'якевич І. З козацької сфрагістики... – С. 2, 4.

³ Грабовецький В. В., Гавриленко В. О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. – Київ, 1971. – Вип. 1. – С. 204–208, іл.

За традицією тогочасної козацької дипломатики підпис Г. Лободи на універсалі скріплено гетьманською печаткою. Своєрідний спосіб її прикріплення: в середині нижньої частини документу вирізано і загнuto вправо клаптик паперу. Розрізи зроблені лише зліва і зверху, так що папірець не відокремлюється від аркуша універсалу, а становить з ним єдине ціле. Під загнутий шматочок паперу підкладений жовтий віск, який міцно затиснено штемпелем (матрицею) печатки. У правій верхній частині та знизу віск покладений нерівномірно, тому печатка витиснулась тут невиразно, зокрема в її легенді не вистачає кількох літер.

Термін «державна печатка» не прижився в публікаціях радянського періоду. Наприклад, він відсутній у ґрунтовній статті В. Фоменка про козацькі військові печатки, що побачила світ у 1972 р.⁴ Позитивні зміни щодо цього поняття відбулися в умовах відродження державності України⁵. Можна констатувати, що теоретико-термінологічні аспекти козацької державної сфрагістики, в принципі, розв'язано. Але виникає питання, які з козацьких печаток слід віднести до сфери державних.

У середньовічній Європі до рангу державних сфрагістичних знаків відносили так звані автентичні печатки («*sigillum authenticum*»)⁶. Саксонське зерцало (XIII ст.) визнає право володіння цими атрибутами виключно за королями, римськими папами, світськими й духовними князями. В одному з французьких документів 1394 р. автентична печатка названа публічною (громадською) печаткою: «*Sub sigillo authentiko vel publico*», і підкреслено, що нею могла бути лише велика, головна печатка держави⁷. У Речі Посполитій державні печатки поділялися на тронні, великі коронні, малі коронні та печатки надвірної королівської канцелярії⁸. Вони мали незаперечну силу вірогідності та урядово-правничу вагу. На землях Великого князівства Литовського державні печатки називалися урядовими («*hospodarskimi*») і поділялися на великі й малі. Другий Литовський статут 1566 р. присвячує їм окремий розділ і окреслює коло документів, до яких вони могли прикладатися⁹. З кінця XV ст. в процесі утворення централізованої Московської держави, з'явилися великі й малі державні печатки із зображенням державного герба, а також так звані «воротні» печатки, що носилися на шії, від чого вони й отримали свою назву. «Воротні» печатки використовувалися для опечатування грамот і документів у межах країни. Великі, малі та «воротні» печатки різнилися між собою розмірами, наповненням зображень і написами.¹⁰

На основі даних європейської сфрагістичної практики розглянемо печатки України козацької доби, проведемо класифікацію і спробуємо викристалізувати

⁴ Фоменко В. Г. Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1972. – Вип. 7. – С. 152–160, іл.

⁵ Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – Київ, 1991. – С. 54–55, 248; Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Український історичний журнал. – Київ, 1991. – № 5. – С. 68; Гавриленко В. Печатки Війська Запорозького – невід'ємний атрибут української козацької державності // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва. – Київ, 1993. – Вип. III. – С. 133–140; Однорозенко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). – Харків, 2003; Сумий І. Печатки Богдана Хмельницького // Знак. – 1996. – Ч. 11 – С. 3.

⁶ Ewald W. Siegelkunde. – München; Berlin, 1914. – S. 42.

⁷ Chassant A., Delbarre P. J. Dictionnaire de sigillographie pratique. – Paris, 1860. – P. 165; Du Cange. Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis. – Graz, 1954. – Т. IV. – P. 245.

⁸ Gumowski M., Haisig M., Mikucki S. Sfragistyka. – Warszawa, 1960. – S. 72.

⁹ Ibid. – S. 180.

¹⁰ Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская сфрагистика и геральдика. – Изд. 2-е. – Москва, 1974. – С. 128, 130.

серед них печатки державного статусу. Козацькі печатки можна поділити на п'ять основних розрядів:

1. Печатки Запорозької Січі (кошових отаманів, гетьманів, полковників, запорозького суду, куренів, паланок, коша низового козацтва) 1592–1775 рр.

2. Печатки періоду Української козацької держави – Гетьманщини (1648–1781). Це печатки гетьманів, Генеральної військової канцелярії та інших центральних урядових установ (Козацького скарбу, Генеральної лічильної комісії), Генерального військового суду, одиниць адміністративно-територіального поділу (полків, сотень, їх канцелярій та судів), українських міст та містечок, магістрати й ратуші яких діяли на козацькому праві.

3. Печатки Малоросійських колегій, канцелярії Міністерського правління, Комісії економії малоросійських маєтностей, Канцелярії індуктового збору, які знаменували поступову ліквідацію російським урядом автономії України (1722–1786).

4. Печатки козацьких інституцій, що виникли після зруйнування Нової Січі в 1775 р. (Задунайської Січі, Буджацького й Усть-Дунайського війська, Чорноморського козацького війська, заснованого в 1788 р. та ін.).

5. Приватні (особисті) печатки гетьманів, козацької старшини (Д. Вишневецького, Б. Хмельницького, його дружини Ганни, Ю. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетері, І. Брюховецького, І. Мазепи та ін.), які використовувалися для засвідчення майнових документів та запечатування особистої кореспонденції¹¹.

Загальноєвропейська сфрагістична практика свідчить, що першою ознакою печаток державного статусу є їх приналежність до верховних правлячих інстанцій. На ґрунті козацької державності – це печатки Коша Війська Запорозького, кошових отаманів, гетьманів Лівобережної і Правобережної України та «обох берегів Дніпра», Генеральної козацької канцелярії (перша згадка про яку в Чигирині відноситься до 1650 р.). Це так звані «військові печатки», про широке застосування яких у козацькому діловодстві сигналізують документи Б. Хмельницького¹², інших гетьманів, Коша Запорозької Січі.

Перша згадка про запорізькі печатки датується 1576 р., детальний опис цієї пам'ятки зробив гадацький полковник Г. І. Грабянка: «*Сей на печати Малороссийской войсковой герб, то есть воин в колпаку перекрывленном, на плечах мушкет, а при боку сабля и козацкий рог с порохом кули меющий...*»¹³. Рукопис літопису Г. Грабянки не зберігся, в його численних копіях зазначається, що на початку твору перед «Віршем на герб Малоросійський» була зображена гетьманська печатка, але в списках її малюнок, на жаль, не подається, тому ідентифікувати її не можливо.

До нас дійшли в оригіналах печатки (матриці й прикладені до документів) гетьманів К. Косинського, Г. Лободи, С. Кішки, Г. Василевича, Г. Крутневича, П. Сагайдачного, М. Дорошенка, А. Гавриловича, І. Караїмовича, Б. Хмельницького (4 типи), І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері (2 типи), П. Дорошенка, Д. Многогрішного (2 типи), І. Самойловича, М. Ханенка, Я. Сомка, І. Брюховецького (2 типи), І. Мазепи (2 типи), І. Скоропадського (3 типи), П. Полуботка, Д. Апостола, К. Розумовського (3 типи). До гетьманських печаток тісно примикають сфрагістичні знаки Генеральної військової канцелярії (1724–1764), часто по-

¹¹ Гавриленко В. О. Українська сфрагістика. – Київ, 1977. – С. 161–162; Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222: Праці історико-філософської секції. – С. 270–291, іл.

¹² Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – Київ, 1998. – С. 50, 58, 77, 87, 111, 129, 138, 168, 170, 206, 212, 230, 235, 262.

¹³ Летопись Григория Грабянки. – Киев, 1854. – С. XXIV.

єднуючись з ними й аналогічними зображеннями, й написами, а головне – функціональним призначенням. Канцелярія була центральним виконавчим органом у системі гетьманського управління, там готувалася основна частина документів. Головним оберігачем державної печатки України був генеральний писар Війська Запорозького.

Військові козацькі печатки за своїми функціями й зовнішніми ознаками повністю відповідають основним критеріям державних печаток.

По-перше, статус державної печатки їм належить за рангом тих документів, до яких вони прикладені. Ними скріплялися послання Війська Запорозького до польських королів, московських царів, турецьких султанів, російських воевод, канцлера й коронних гетьманів Речі Посполитої, інструкції козацьким послам в іноземних державах, універсали та інші документи гетьманської адміністрації.

По-друге, на всіх без винятку печатках Запорозького коша, гетьманів і Генеральної військової канцелярії наявний герб Війська Запорозького – козак з мушкетом на плечі й шаблею, відомий з детального опису печатки, наданої козакам у 1576 р., та з репродукції у книзі ректора Київської братської школи Касіяна Саковича *«Вірші на жалостный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана Войска Запорозкого»*, виданій у 1622 р.¹⁴ Цей герб з невеликими змінами й доповненнями проіснував понад 200 років. Він наявний на кошових печатках Запорожжя, на сфрагістичних знаках гетьманів Лівобережної і Правобережної України (від Г. Лободи до К. Розумовського), на печатках Генеральної військової канцелярії. Герб був обов'язковим компонентом державних печаток, у зображеннях інших козацьких сфрагістичних пам'яток він відсутній.

Своєрідний статус мали сфрагістичні пам'ятки Нової Січі (1734–1775), які відомі в чотирьох варіантах. На них представлений традиційний козацький герб із незначним доповненням – зображенням списа (піки), вертикально встромленого у землю (*«воина бодрствующего знаменующим»*), як говорилося в одному з козацьких документів). У напис включено слово «низового». Слід нагадати, що в середині XVIII ст. центр козацької державності вже давно перемістився на Гетьманщину і Запорозька Січ не займала провідних позицій у державотворчих процесах. Однак, запорожці не визнавали цих історичних реалій, тому застосування традиційного козацького герба на печатках Низового війська було одним із проявів їхніх претензій на провідне місце у державницькому житті України. Насправді ж печатки низових козаків втратили функції державних клейнодів, це перехідні знаки від державного до адміністративного управління, затверджені ними документи мали місцевий статус і не виходили за межі Нової Січі.

По-третє, хоч ініціатива виготовлення печаток здебільшого належала гетьманам і кожен з них намагався мати свій власний сфрагістичний клейнод, але відомі випадки використання печаток попередників. Наприклад, печатку гетьмана М. Дорошенка з 1627 р. застосовував писар Т. Онушкевич при гетьмані С. Кононовичу в 1636 р. та гетьман І. Караїмович в 1638 р. Печаткою Б. Хмельницького (тип 4) затверджували документи І. Виговський (1657–1659), Ю. Хмельницький (1660–1662) та П. Тетеря (1663). Печаткою Д. Многогрішного з 1670–1672 рр. користувався І. Самойлович (1672–1677); печатку Д. Апостола з 1732 р. уживав К. Розумовський у 1761 р.¹⁵ Слід зауважити, що вони мали і свої окремі урядові печатки. Дослідник козацької сфрагістики П. Сас у праці *«Герб Війська Запорозького»* зазначає, що в 1620–1630-ті роки Військо Запорозьке для затвердження

¹⁴ Києвлянин. – Киев, 1850. – Кн. 3. – С. 120.

¹⁵ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. – С. 5–12; Ситий І. Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського // Знак. – 1998. – Ч. 15. – С. 3, іл.

документів вживало одну матрицю¹⁶. Отже, печатки гетьманів були символами козацьких урядових інституцій, всього війська Запорозького.

По-четверте, на нашу гадку, традиція застосування печаток Запорозького Війська мала ще одну характерну ознаку державної сфрагістики, а саме – простежується притаманна їй багатьом іншим країнам практика використання Великої і Малої печаток.

Вже перші дослідники сфрагістичних пам'яток запорозьких козаків звернули увагу на печатки зі своєрідним написом «**+КОПѢА (КОПИА) ВОИСКА ЗАПОРОЗЬКОГО**». Печатки зі словом «копія» в легендах мали Г. Лобода, Г. Василевич, М. Дорошенко, П. Сагайдачний, А. Гаврилович, Т. Онушкевич та І. Караїмович. Однак історико-юридичної оцінки цей факт тоді не отримав. Деякі дослідники навіть висловили сумнів у існуванні слова «копія» на печатках. Наприклад, В. Фоменко писав, що «копія» – *зовсім непридатне для запорозької печатки слово*.

Ми знаємо про високий рівень грамотності на Запорозькій Січі. Д. Яворницький зазначав, що освічені люди дуже шанувалися на Запорозжжі, серед них панувала «*страсть к иностранным и класическим словам и вычурным, витиеватым выражениям, вроде следующих: недискреция, перспектива, респекция, зрепреманд, спецификованный, респонс...*»¹⁷. Універсали Б. Хмельницького буквально рясніють іноземними виразами: авізи, агравіміни, акциденція, афектувати, експедіювати, експлікація, клаузула, конфіденція, провента та ін.¹⁸

Латинське слово «*сорія*» (запас, велика кількість) також не було чимось незвичним для козаків. Воно неодноразово зустрічається в писаних пам'ятках Запорозжжя. Крім гетьманських, це слово наявне і в легендах деяких інших категорій печаток України, зокрема на сфрагістичних старожитностях міста Прилуки (1685–1754)¹⁹. Спрощено, прямолінійно трактує наявність слова «копія» на козацьких печатках А. Стороженко, він пов'язує його із зображенням «*воїна, який точно передає зовнішній вигляд запорозького козака*»²⁰. П. Сас трактує термін «копія» в легендах козацьких печаток, як синонім слова «військо», тобто, на його думку слід читати: «Військо Війська Запорозького». При тому, всупереч сфрагістичній традиції середньовічної Європи, в т. ч. і України, він переносить слово «копія» (печатка) в кінець легенди, і тлумачить напис як «Війська Запорозького війська влада»²¹.

На наш погляд, термін «копія» у легендах козацьких печаток вказує на окремий різновид сфрагістичних знаків, а саме, назвемо умовно, «малу» печатку Війська Запорозького. Напевно «головна» козацька печатка зберігалася на Січі чи в гетьманських канцеляріях, а для потреб за їх межами робилися зменшені копії. Спосіб життя козаків, їх постійні військові походи, захист інтересів усього українського народу, керівництво народними рухами поширювали радіус діяльності козаків на всю територію України та поза її кордони, що породжувало потребу завірення документів на периферії і диктувало появу декількох матриць (штемпелів). Доречно відзначити, що майже всі з відомих печаток з написом «**+КОПѢА(КОПИА) ВОИСКА ЗАПОРОЗЬКОГО**» виставлені поза межами Запорозької Січі. Наприклад, печатка гетьмана Г. Лободи 1595 р., прикладена до

¹⁶ Сас П. Герб Війська Запорозького: із минулого в сучасне. – Київ, 2010. – С. 96–97.

¹⁷ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 451.

¹⁸ Список застарілих та маловживаних слів // Універсали Богдана Хмельницького... – С. 348–356.

¹⁹ Ситий І. Печатки Прилук XVII–XVIII ст. // Четверта наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1994. – С. 64–66.

²⁰ Стороженки. Фамільний архив. – Киев, 1907. – Т. 3. – С. 98.

²¹ Сас П. М. Герб Війська Запорозького... – С. 81.

грамоти, спорядженої в Корсуні, печатка гетьмана Г. Василевича 1596 р. – на перевозі Тавані, печатка гетьмана М. Дорошенка 1627 р. – біля Тарганового Ставу над р. Росавою, печатка писаря Т. Онушкевича 1636 р. – у Каневі, печатка І. Караїмовича 1638 р. – у Переяславі²².

Певним аргументом на користь існування «малої» і «великої» печаток Запорожжя є також значна розбіжність у розмірах козацьких сфрагістичних пам'яток. Так, печатки з написом «копія» становлять у діаметрі 27–31 мм, інші гетьманські печатки мають 37–48 мм, а деякі – сягають 70–86 мм (печатки гетьмана К. Розумовського з 1753 і 1762 рр.).

Ще раз звернемося до західноєвропейської сфрагістичної традиції. Слово «копія» у легендах печаток Англії, Франції, Німеччини, Польщі не зустрічається, але практика застосування печаток-копій була поширеним явищем. Польський дослідник сфрагістики М. Гайсіг зазначав: *«Поряд з головною печаткою, що задовольняла початкові потреби канцелярії, почали з'являтися в установах нові відміни. Головна печатка, найбільша за розмірами, відтворена в копіях, служила в королівських канцеляріях для затвердження документів у регіонах»*²³.

Французькі королі Філіп II Август і Людовік IX на час хрестових походів замовили печатки-копії, спеціальне призначення яких окреслювалося у навколишніх легендах. Карл V (1364–1380) у часи війни з Англією мав печатку-копію з написом: SIGILLUM REGIUM IN ABSENTIA MAGNI ORDINATUM²⁴.

У Польщі зростання кількості матриць (толок) у королівських канцеляріях особливо виразно виступає в XV – на початку XVII ст. Наприклад, на документах, що вийшли з канцелярії короля Сигізмунда III Вази (1587–1632), дослідники нарахували аж 15 різновидів печаток, серед них 2 тронні, 2 великі коронні, декілька малих коронних, канцелярських і т. п.²⁵

Козаки мали тісні стосунки з багатьма країнами Європи й, безперечно, були обізнані з практикою заступчих печаток-матриць (копій), що відтворювали оригінали печаток вищих рангів. І. Каманін опублікував універсал Б. Хмельницького від 29 січня 1656 р. з московського архіву Міністерства закордонних справ про призначення І. Нечая полковником у Білу Русь, до якого були прикладені *«печать и копей его милости пана Богдана Хмельницкого, гетмана войска его царского величества Запорозкого»*²⁶. Очевидно, одна з печаток належала Б. Хмельницькому, а «копей» призначалася для полковника І. Нечая, який скеровувався у білоруські землі виконувати доручення славного гетьмана і Війська Запорозького.

Питання про «велику» й «малу» печатки Війська Запорозького остаточно можна буде з'ясувати, якщо знайдеться головна печатка Запорожжя з кінця XVI – початку XVII ст. чи якісь інші додаткові дані.

Написи козацьких печаток служать найбільш авторитетним і достовірним джерелом для встановлення точної назви Української козацької держави. Адже історики давно вже вважають легенди печаток одним з найавтентичніших аргументів при визначенні посад, титулів, імен історичних діячів, назв державних й адміністративних установ, територій. У написах козацьких військових печаток

²² Крип'якевич І. З козацької сфрагістики... – С. 4–5.

²³ Gutowski M. et al. Sfragistyka... – С. 87.

²⁴ Eygun Fr. Sigillographie du Poitou. – Paris, 1938. – Р. 65.

²⁵ Gutowski M. et al. Sfragistyka... – С. 92.

²⁶ Каманін І. М. Документи епохи Богдана Хмельницького 1656 і 1657 гг. // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1911. – Вып. 1. – С. 29.

1

2

3

4

5

6

7

8

Державні козацькі печатки

1. Гетьмана Г. Лободи, 1595 р.; 2. Гетьмана Г. Крутневича, 1603 р.; 3. Гетьмана Б. Хмельницького, 1654–1657 рр.; 4. Гетьмана Д. Многогрішного, 1664 р.; 5. Гетьмана М. Ханенка, 1671 р.; 6. Гетьмана І. Мазепи, 1697–1709 рр.; 7. Гетьмана І. Скоропадського, 1708–1709 рр.; 8. Нової Січі Війська Запорозького Низового, 1734–1775 рр.

при усіх їхніх юридичних нюансах і стилістичних особливостях незмінно повторюється ключове поняття «ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ»²⁷.

Легенди печаток чітко відбивають політичне становище козацтва й свідчать про характер історичних подій, що відбувалися в Україні, вказують на політичну орієнтацію того чи іншого гетьмана. У найдавніших печатках 1595–1638 рр. з написом «**+КОПѢА (КОПИА) ВОИСКА ЗАПОРОЗЬКОГО**» відсутня політична заангажованість (Г. Лобода, Г. Василевич, М. Дорошенко, Г. Крутневич, П. Сагайдачний, А. Гаврилович, І. Караїмович).

Починаючи з середини XVII ст., печатки поділяються на дві майже рівні групи:

1) з написами «ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ МИЛОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО» (Б. Хмельницький (1–2 тип), П. Дорошенко, П. Тетеря, М. Ханенко; 1648–1671);

2) з написами «ЦАРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ МАЛОЇ РОСІЇ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО» або «МАЛОЇ РОСІЇ ВІЙСЬКА ЙОГО ЦАРСЬКОЇ ПРЕСВІТЛОЇ ВЕЛИЧНОСТІ ЗАПОРОЗЬКОГО» (Б. Хмельницький (3–4 тип), Ю. Хмельницький, І. Брюховецький, Д. Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа, І. Скоропадський; 1654–1721), або «МАЛОЇ РОСІЇ ЙОГО ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ ЗАПОРОЗЬКОГО ВІЙСЬКА» (Д. Апостол, К. Розумовський; 1727–1734, 1750–1764).

Запорозькі печатки входили до числа основних регалій влади. Як і прапор, корогва, булава, бунчук та литаври, військова срібна печатка надавалася в урочистій обстановці. Сфрагістичні пам'ятки служили обов'язковим атрибутом різних запорозьких обрядів (вибори кошових отаманів і гетьманів, проведення Військових Рад, зустрічі послів) тощо.

Поглиблене дослідження сфрагістично-геральдичних матеріалів козацької доби вносить новий струмінь у з'ясування питання про початкові етапи та еволюцію української козацької державності. Тотожні зображення гербу (озброєний козак), однакові стилістичні особливості печаток, адекватний зміст їх легенд, зокрема назва «ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ», свідчать, що сфрагістичні знаки, як високодостовірні атрибути влади, розвивалися на одних і тих самих засадах на Запорозькій Січі і в Гетьманщині. Майже всі компоненти печаток Запорозжя логічно були засвоєні сфрагістичними пам'ятками Гетьманщини.

Немає сумніву, що сфрагістика розширює потенціал інформації про українську козацьку державність, збагачує наші знання про цей ще недостатньо вивчений період історії України. У теперішніх і майбутніх дослідженнях з проблем української національної держави печатки і герби додадуть історикам чимало нових аргументів.

Публікується електронний варіант статей: *Гавриленко В.* Державні печатки України козацької доби: першооснова й генеза // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 532–539; *Його ж.* Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності // Знак. – 2001. – Ч. 23. – С. 2–3, іл.

²⁷ Крип'якевич І. П. З козацької сфрагістики... – С. 4–14.

Печатки з написом «копія» у системі комунікаційних координат козацької сфрагістики

Впродовж тривалого періоду побутування сфрагістичних пам'яток (майже вісім тисяч років, починаючи з Хассунської та Убейдської археологічних культур в Месопотамії і до сьогодення¹) змінювалися кшталти, композиція зображень, написи, діапазон застосування сфрагісів. Печатки завжди були породженням певного часу, конкретних історичних і культурних тенденцій. Тобто того, що дослідники називають інформативно-комунікативними властивостями печаток (від латинського «*communico*» – роблю загальним, поєдную, спілкуюсь).

Еволюція зображень і написів печаток, їхні відміни, доносять до нас важливі відомості про критерії розвитку суспільної практики, державної й адміністративної діяльності, про матеріальну культуру й мистецтво. Разом з документами, до яких вони прикладені (привішені), сфрагістичні інсигнії доповнюють інформаційні дані про володільців печаток, виступають виразниками авторитету влади, церкви, урядових і адміністративних інституцій, правового доказу вірогідності писаного акту. Внесені на збереження в храми, канцелярії, нотаріат, архівні заклади, вони, разом із опечатаними документами, пролонгують юридичну силу договорів, угод, забезпечують охорону прав власності, служать засобами застави тощо. Врешті-решт, стають важливими історичними джерелами².

Інтерес до інформативно-значимих аспектів печаток, до їхньої історико-психологічної суті прокинувся в українській сфрагістиці давно. Ще у 1874 р. український етнограф і краєзнавець з Харкова Петро Савич Єфименко в праці «Юридичні знаки» поєднав вивчення фактичного матеріалу з теоретичним осмисленням, намагався встановити суспільні процеси, які стояли за геральдично-сфрагістичними знаками. Підкреслював, що вони змінюються під впливом природних факторів, наділені здатністю до саморозвитку, звідси у нього відповідні терміни: «види, особи, ембріони знаків»³.

Широкий спектр інформативних можливостей сфрагістичної символіки з'ясовано у працях Карла Васильовича Болсуновського, поляка за походженням, що все свідоме життя проживав на Україні, спочатку у помісті своєї бабусі у Тульчині, а після одруження – у Сквирі на Київщині. Болсуновський основні праці присвятив дослідженню дорогичинських свинцевих пломб, які він називав «символами ідей», «духовними чинниками». Символічні знаки розвиваються за законами органічного світу, певні зміни у їх накресленні він трактує як «безперервний генетичний порядок», «генетичний процес формування знаків» тощо⁴.

Історико-теоретичними аспектами напечатаних зображень захоплювався відомий дослідник печаток галицько-волинських князів Олександр Сергійович Лаппо-Данилевський. Печатки, твердив дослідник, – речові свідки минулих культурних процесів, їм належить провідне місце в історії людства. Останній, під-

¹ Всемирная история. – Москва, 1956. – Т. 1. – С. 123, 128; Haywood J. Starożytne cywilizacje Bliskiego Wschodu i basenu morza Śródziemnego. – Warszawa, 1998. – S. 19–21.

² Лихачев Н. П. Дипломатика: Из лекций по сфрагистике. – Москва, 2001.

³ Єфименко П. С. Юридические знаки // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Кн. 12. – С. 288–289.

⁴ Bolunowski K. Znaki symboliczne na ołowiu (plomby), ich znaczenie i klasyfikacja // Światowit. – 1902. – Т. 4. – S. 54; 1904. – Т. 5. – S. 100, 102.

сумковий розділ об'ємної праці Лаппо-Данилевського, озаглавлений «Культурне значення печаток останніх галицько-волинських князів та їх радників»⁵.

Наукові положення Болсуновського і Лаппо-Данилевського про комунікаційну сутність напечатаних зображень, про важливу роль сфрагістичних пам'яток у суспільній свідомості, протистояли описовості й фактографії, якими було просякнuto тогочасне печаткознавство.

Водночас, слід застерегти від надмірного захоплення іманентною цінністю напечатного образу, абсолютизації символічної складової сфрагіса, притаманної згаданим авторам.

К. Болсуновський відриває дослідження plomb від реального історичного ґрунту, заперечує їх економічно-виробничий характер. Він відносить їх до лікувально-медичної, астрологічної чи алхімічно-аптечної сфер тощо. При тому, за визначенням автора, у середньовіччі для позначення названих понять використовувалися ідентичні за накресленням символічні знаки⁶. Як же визначити функціональну компоненту plomb?

А. Лаппо-Данилевський підходить до кожної сфрагістичної пам'ятки як до конгломерату запозичень і впливів, коли окремо взятий елемент виступає носієм самодостатньої вартості. Порушуючи принцип історизму, дослідник зіставляє галицько-волинські печатки із сфрагістичним матеріалом майже всієї Західної Європи, Візантії, Флоренції, монетами Кіпру, з XIV ст. переходить в XII ст., і навпаки. В індивідуальних причинно-наслідкових рядах, сконструйованих Лаппо-Данилевським, галицько-волинські печатки займають останнє місце після іноземних зразків, що значно відсуває час появи цих пам'яток і призводить до помилок у їх атрибуції⁷.

Тобто, недоліки методології, в даному випадку – порушення принципу історизму в системі комунікаційних властивостей печаток, можуть призвести до фактичних помилок і, в кінцевому результаті, позначитись на науковій якості сфрагістичних досліджень.

Виходячи з вище зазначених застережень, перейдемо до з'ясування функціонального призначення печаток Війська Запорозького з написом «**КОПИЯ**» в легенді, що понад сто років інтригують дослідників української сфрагістики.

Перший, хто звернув увагу на печатку з написом «копія», був історик А. Стороженко. В короткому описі вказувалося, що на печатці, прикладеній до універсалу гетьмана Гната Василевича 1596 р., зображено традиційний козацький герб (воїн із шаблею) і круговий напис «**КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗЬКОГО**»⁸.

І. П. Крип'якевич, досліджуючи козацьку сфрагістику, відніс печатки з написом «копія» до групи найстаріших печаток Запорозького війська і чітко окреслив їх як «державні печатки України». Він зголосив печатки гетьманів Г. Василевича, Г. Крутневича, М. Дорошенка, І. Караїмовича і писаря Т. Онушкевича⁹.

У статті І. Крип'якевича відсутнє тлумачення терміну «копія» в легендах печаток. Своє ставлення щодо цього терміну він висловив пізніше. Пригадую його відвідини Інституту суспільних наук влітку 1966 р. Це було його своєрідне

⁵ Лаппо-Данилевский А. С. Печати последних галичско-владимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 274.

⁶ Гавриленко В. О. Українська сфрагістика. – Київ, 1977. – С. 82–86.

⁷ Там само. – С. 88–89; Рец.: Barwiński B. // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1910. – R. 24. – Zesz. 1–2. – S. 291–294.

⁸ Стороженки. Фамильный архив. – Т. 3. – Київ, 1907. – С. 98.

⁹ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 123–124. – Львів, 1917. – С. 1–16 (Окр. паг.).

прощання з установою, яку він очолював понад десять років, а в 1962 р. подав у відставку на знак незгоди з рішенням уряду передати інститут з Академії наук до Львівського університету ім. Ів. Франка. Він вважав, що це приведе до занепаду гуманітарної академічної науки у Львові.

Не заходячи у дирекцію, Іван Петрович пройшов по відділах, щиро поговорив із людьми. Пам'ятаю, був сонячний день і його сиве волосся відбивало надзвичайною білизною, як снігова шапка гірської вершини. Іван Петрович ніколи не вів банальних розмов (про погоду та ін.), його цікавила виключно наукова сфера. Побачивши мене, він запитав, над чим я працюю в даний час, що нового знайшов в архівах? Відповів, що вивчаю козацькі печатки, прийшов до висновку, що слово «копія» в легендах означає печатку, яка застосовувалася в похідних умовах. Задумавшись на мить, академік відповів коротко і проникливо: «Слушно. Вірний хід думок».

Згодом у статті про печатку гетьмана Григорія Лободи з написом «копія» В. Гавриленко так окреслив функціональне призначення пам'яток: «слово «копія» вказує на невідомий нам вид гетьманських печаток, якими користувалися за межами Запорозької Січі»¹⁰.

Документ, на якому відтиснута печатка Г. Лободи, розшукав у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки АН УРСР (№ 4048 II, арк. 113) історик В. Грабовецький, що сфрагістичну експертизу здійснив автор цих рядків. В. Гавриленко писав, що сфрагістична пам'ятка Г. Лободи відноситься до розряду так званих паперово-воскових печаток (табл. 2–а, б). Вона круглої форми, діаметром 27 мм. У середині печатки на фігурному, загостреному знизу ренесансовому щиті вирізано козака у довгому, нижче колін, жупані, з під якого видніються шаровари і чоботи. Ноги людини повернуті вліво, тобто постать зображена не прямо, а з поворотом ліворуч у три чверті. На лівому плечі козака – мушкет з широким ложем і коротким стволом, в правій руці навскіс тулуба він тримає витягнуту з піхви шаблю. Постать висока, струнка, з туго пов'язаним поясом і широко розставленими ліктями. Створюється враження, ніби козак стоїть на бойовому посту.

Своєрідний спосіб прикріплення печатки: в середині нижньої частини документа вирізано і загнуто вправо клаптик паперу розміром 28×31×38×29 мм. Розрізи зроблено зліва і зверху, так що папірець не відокремлюється від аркуша універсалу, а становить із ним єдине ціле. Під загнутий шматочок паперу підкладено жовтий віск, міцно затиснутий штемпелем (матрицею) печатки. У правій верхній частині та знизу віск покладений нерівномірно, тому печатка витиснулася тут невиразно, зокрема, деформовано декілька літер. Так, у першому слові легенди нечітка четверта літера, в другому – дві останні, у третьому відсутня перша буква. Співставивши досліджувану печатку з відомими на той час ідентичними сфрагістичними пам'ятками, було відтворено нерозбірливі фрагменти напису: «КОП[И]А ВОИС[КА З]АПОРОЗЬКОГО»¹¹.

Однак, як виявилось пізніше, метод сфрагістичної аналогії, на основі якого було здійснено реконструкцію печатки Г. Лободи, не гарантував від похибки. Розширення джерелознавчої бази козацької сфрагістики, удосконалення дослідницької методики по-новому поставило питання про легенду розглядуваної пам'ятки. Виявилось, що в першому слові замість літери «И» (іж) слід читати «Ѣ» (ять), а все слово «КОПѢА». Даний випадок показує, як важко вивчати сфрагістичний матеріал, яке важливе значення має найменша деталь печатки, кожна літера напи-

¹⁰ Грабовецький В., Гавриленко В. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. – Київ, 1971. – Вип. 1. – С. 207.

¹¹ Там само. – С. 205–207.

су. Отже, легенду печатки гетьмана Г. Лободи з універсалу 31 серпня 1595 р. слід читати: «**КОПѢА ВОИС[КА З]АПОРОЗЬСКОГО**» (табл. 1, 2).

Факт двоякого написання слова «копія» з літерами «Ѣ» та «и» в легендах підтвердили знахідки сфрагістів міста Прилуки, що діяло на козацькому праві, які опублікував чернігівський дослідник І. Ситий. З дев'яти зголошених відбитків сім мають написи «**КОПѢА**» (1685–1699), два «**КОПИА**» (1730, 1754)¹².

Роздумам про місце печаток зі словом «копія» у системі запорозьких самоврядних структур автор цих рядків присвятив дві статті. Він пов'язав ці пам'ятки з відомою у всій Європі практикою використання т. з. Великих і Малих печаток. Печатки з написом «копія» ототожнювались із Малою печаткою¹³.

Нові знахідки козацьких печаток зі словом «копія» у Головному архіві давніх актів у Варшаві додали до вже відомих сфрагістичні клейноди гетьманів П. Сагайдачного й А. Гавриловича. Фахово виконані фотоілюстрації цих пам'яток подано у монографії П. Саса. Позитивною рисою цієї праці є те, що печатки чітко прив'язані до документів, завірених ними. Цікавим видається параграф про появу в запорозців печаток та політико-історичні особливості їх побутування¹⁴.

Геральдичні аспекти зображень козацьких печаток з написом «копія» досліджено в обширному творі О. Однороженка. Представлено три видозміни печаток з державним гербом Запорожжя: на ренесансовому щиті з козаком із шаблею у правій руці (1592–1597); постаттю козака у повному бойовому обладунку, з рушницею, шаблею і списом (1600–1603); крокуючого козака з рушницею на лівому плечі і шаблею при лівому боці (1623–1638)¹⁵. З огляду на те, що автора, як зазначено у вступі, цікавили типологічні принципи герботворення, сфрагістичної атрибуції належним чином не проводилось, пам'ятки не прив'язані до володільців, до документів, завірених печатками. Неможливо встановити кількість відбитків печаток.

Завершуючи огляд літератури з даного питання констатуємо, що на сьогоднішній час у розпорядженні дослідників є дев'ять достовірних печаток запорозьких козаків з терміном «копія» у легенді, відомих, принаймні, у 21 відтиску. Вони охоплюють 1592–1638 рр. (табл. 1.)

В легендах печаток наявні три слова: перше «копія», друге – «війська», третє – «запорозького». Перше слово подається у варіантах: «**КОПѢА**» на печатці гетьмана Г. Лободи, а також «**КОПИА**» на печатках гетьманів Г. Василевича, Г. Крутневича, П. Сагайдачного, М. Дорошенка, А. Гавриловича, І. Караїмовича і писаря Т. Онушкевича.

Друге слово «війська» відомо у двох різновидах: «**ВОИСКА**» (печатки Г. Лободи, Г. Василевича, Г. Крутневича), на інших примірниках – «**ВОИКА**», без літери «С».

Третє слово «**ЗАПОРОЗЬСКОГО**» на печатці Г. Лободи пишеться через суфікс «-зськ-» (пом'якшення наближує його до сучасної української мови), на інших досліджуваних зразках наявна морфема «зк» («**ЗАПОРОЗКОГО**»).

На окрему згадку заслуговують печатки універсалу Б. Хмельницького від 29 січня 1656 р. І. Каманін, який опублікував текст документу, повідомляє, що до нього

¹² Міські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історично-го музею ім. В. В. Тарновського: Каталог / Упор. І. Ситий. – Львів. – Чернігів, 1995. – С. 15.

¹³ Гавриленко В. Державні печатки України козацької доби: першооснова й генеза // Вісний Львівського університету: Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 532–539; Його ж: Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності // Знак, 2001. – Ч. 23. – С. 2–3.

¹⁴ Сас П. Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. – Київ, 2010. – С. 49–68.

¹⁵ Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. – Харків, 2009. – С. 187.

прикладені «печать и копея его милости пана Богдана Хмельницкого, гетмана войска его царского величества Запорозкого». Очевидно, одна з печаток належала Б. Хмельницькому, а «копея» призначалася для полковника І. Нечая, який скеровувався у білоруські землі виконувати доручення славного гетьмана і Війська Запорозького¹⁶.

Табл. 1. Козацькі печатки зі словом «копія» в легенді

№	Володільці	Легенда	Діаметр (мм)	К-сть відом. відб.	Роки	Вид інформації
1	Гетьм. Криштоф Косинський	+ КО...	—	1	1592	опис
2.	Гетьм. Григорій Лобода	+ КОПѢА ВОИС[КА З]АПОРОЗЬКОГО	27	1	1595	опис, рис., фото
3.	Гетьм. Гнат Василевич	+ КОПИА ВОИСКА ЗАПОРОЗКОГО	28	1	1596	опис
4.	Гетьм. Гаврило Крутневич	+ КОПИА ВОИСКА ЗАПОРОЗКОГО	28	3	1600-1603	опис, рис., фото
5.	Гетьм. Петро Сагайдачний	КОПИА ВОИКА ЗАПОРОЗКОГО	31	4	1620-1622	опис, фото
6.	Гетьм. Михайло Дорошенко	КОПИА ВОИКА ЗАПОРОЗКОГО	31	7	1623-1627	опис
7.	Гетьм. Андрій Гаврилович	КОПИА + ВОИКА ЗАПОРОЗКОГО	31	2	1632	опис, фото
8.	Писар Теодор Онушкевич	КОПИА ВОИКА ЗАПОРОЗКОГО	31	1	1636	опис
9.	Гетьм. Ілляш Караїмович	КОПИА ВОИКА ЗАПОРОЗКОГО	31	1	1638	опис
10.	Гетьм. Богдан Хмельницький, полк. Іван Нечай	«копея...»	—	1	29.1.1656	згадка в документі

Співставивши зображення, розміри і, головне, написи можна виділити три відміни військових запорозьких печаток 1592–1638 рр.: 1) зі словами «КОПѢА» і «ЗАПОРОЗЬКОГО» (Г. Лобода, можливо, К. Косинський); 2) «КОПИА» і «ВОИСКА» (Г. Василевич, Г. Крутневич); 3) «КОПИА» і «ВОИКА» (П. Сагайдачний, М. Дорошенко, А. Гаврилович, Т. Онушкевич, І. Караїмович).

Важливо відповісти на питання про смислове навантаження слова «копія» в легендах печаток. Воно постійно бентежило дослідників і породило чимало безглузвих припущень. Перший дослідник цих печаток А. Стороженко пов'язував його із зображенням «воїна, який точно передає зовнішній вигляд запорозького козака»¹⁷. Дослідник В. Фоменко висловив сумнів про правомірність вживання терміну «копія» в легендах печаток, мотивуючи це тим, що слово «копія» зовсім не придатне для запорозьких канцелярій¹⁸.

Проте ми знаємо про високий рівень грамотності на Запорозькій Січі. Д. Яворницький зазначав, що освічені люди дуже шанувалися на Запорозжжі, серед них панувала «страсть к иностранным и классическим словам и вычурным, витиеватым выражениям, вроде следующих: недешкретия, перспектива, респекция, зрепреманд, спецификованный, респонс ...»¹⁹. Універсали Б. Хмельницького

¹⁶ Каманин И. М. Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг. // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1911. – Вып. 1. – С. 29.

¹⁷ Стороженки. Фамильный архив ... – С. 98.

¹⁸ Фоменко В. Г. Військові печатки запорозжців // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1972. – Вип. 7. – С. 153.

¹⁹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 451; Гавриленко В. О. До питання про стан освіти на Запорозькій Січі // Українська козацька

буквально рясніють іноземними виразами: авізи, агравіміни, акциденція, афектувати, експедіювати, експлікація, клаузула, конфіденція, провента та ін.²⁰

Спрощено, прямолінійно трактує термін «копія» на козацьких печатках П. Сас. Історик перекладає з латині слово «копія» як «військо», тобто, на його думку, напис повинен читатись «Військо Війська Запорозького». Притому, всупереч сфрагістичним традиціям середньовічної Європи й України, він переносить слово «копія» (печатка) в кінець легенди і тлумачить напис як «Війська Запорозького військова влада»²¹. Автор аргументує свою версію тим, що на печатці при документі гетьмана А. Гавриловича 1632 р. «поділовий значок» розташований між словами «**КОПИА**» і «**ВОИКА**». Його зовсім не бентежить, що слово «копія», яке є синонімічним до слова «печатка», розміщується на своєму звичному місці, тобто першим справа, над головою постаті.

Поява розділового значка між першим і другим словами легенди печатки гетьмана А. Гавриловича зумовлена технічними труднощами, з якими зустрівся різьбяр при розміщенні колового напису. Йому не вистачило простору для заключного слова «**ЗАПОРОЗЬКОГО**» і він вимушений був закінчити його впритул до слова «**КОПИА**». Натомість між першим і другим словами утворився широкий проміжок і різьбяр викарбував там нечіткий хрестик чи зірочку (загально відомо, що пізніші доробки на печатках, як правило, невдалі).

Матриця печатки А. Гавриловича 1632 р. повторює матрицю П. Сагайдачного 1622 р. (табл. 2–е, є). Вони однакові за розміром – 31 мм, подібна конфігурація постаті козака (широко розставлені ноги, трикутна голова), майже тотожні за накресленням літери напису (літера «**В**» із загостреними закінченнями верхнього і нижнього овалів, літера «**Р**» з характерним заокругленням нижньої частини повздовжньої риски, літера «**З**» – сплющена, з невиразними верхнім і нижнім завитками). А головне, надто помітний інтервал між словами «**КОПИА**» та «**ВОИСКА**» (близько 0,35 мм), він значно ширший за відступ між іншими словами напису. На печатці П. Сагайдачного цей проміжок не заповнений, а на печатці А. Гавриловича, як говорилося вище, там розташований хрестик чи зірочка. Отже, ставити всю систему доказів про новий зміст напису в залежність від випадкового технічного елементу недоречно.

Латинське слово «*copia*» означає запас, велика кількість. В легендах печаток Запорозької Січі цей термін вказує на окремий різновид сфрагістичних пам'яток. Спосіб життя козаків, їх постійні військові походи, захист інтересів усього українського народу, керівництво народними рухами поширювало радіус діяльності козаків на всю територію України й поза її кордони, породжувало потребу завірення документів на периферії, що диктувало появу декількох матриць (штемпелів).

Слід зазначити, що майже всі з відомих печаток з написом «копія» виставлені поза межами Запорозької Січі. Наприклад, печатка гетьмана Г. Лободи 1595 р., прикладена до грамоти, спорядженої в Корсуні, печатка гетьмана Г. Василевича 1596 р. – на перевозі Тавані, печатка П. Сагайдачного 1622 р. – у Києві, печатки гетьмана М. Дорошенка 1627 р. – біля Тарганового Ставу над р. Росавою, в Каневі і Переяславі, печатка писаря Т. Онушкевича 1636 р. – у Каневі, печатка І. Караїмовича 1638 р. – у Переяславі²².

держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). – Київ, 1991. – С. 145–150.

²⁰ Список застарілих та маловживаних слів // Універсали Б. Хмельницького (1648–1657) / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – Київ, 1998. – С. 348–356.

²¹ Сас П. М. Герб Війська Запорозького ... – С. 81–82, 98, 107.

²² Крип'якевич І. З козацької сфрагістики ... – С. 4–5.

В угоді запорізьких послів з герцогом Олівером Марконом, представником європейської Ліги християнської міліції, підписаній у Варшаві 1618 р., вказувалося, що до неї прикладена «печатка нашого Війська».²³ Очевидно, йшлося про печатку з написом «копія». Адже під час тривалих варшавських дипломатичних переговорів канцелярія на Запоріжжі не могла б повноцінно функціонувати без сфрагістичного клейноду.

Звернемося до зарубіжної сфрагістичної практики. Французькі королі Філіп II Август і Людовік IX на час хрестових походів замовили печатки-копії, спеціальне призначення яких окреслювалося у навколишніх легендах. Карл V (1364–1380) у часи війни з Англією мав печатку-копію з написом: SIGILLUM REGIUM IN ABSENTIA MAGNI ORDINATUM²⁴ (латинське слово *absens* – відсутній).

Польський дослідник сфрагістики М. Гайсіг зазначав: «Поряд із головною печаткою, що задовольняла потреби канцелярії, почали з'являтися в установах нові відміни. Головна печатка, найбільша за розміром, відтворена в копіях, служила в королівських канцеляріях для затвердження документів у регіонах». Наприклад, на документах, що вийшли з канцелярії короля Сигізмунда III Вази (1587–1632), дослідники нарахували 15 різновидів печаток, серед них 2 тронні, 2 великі коронні, декілька малих коронних, канцелярських і т. п.²⁵

Козаки підтримували стосунки з багатьма країнами Європи й, безперечно, були обізнані з практикою «заступних» печаток-матриць, що відтворювали оригінали державних печаток вищих рангів. Печатками-копіями скріплювали листи Війська Запорозького до польських королів, російських воєвод, канцлера й коронних гетьманів Речі Посполитої, інструкції козацьким послам в іноземних державах, універсали та інші документи гетьманської влади.

Студіювання печаток з написом «копія» буде неповним, якщо оминати увагою печатку з легендою «**КОША ВОЙКА ЗАПОРОЗЬКОГО**»²⁶ (табл. 2–г). Деякі дослідники, в тому числі й автор цих рядків у одній з ранніх праць, вважали, що вона неавтентична, що гравер, який вирізав дереворит цієї пам'ятки для публікації київською Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів, замість слова «**КОПИА**» подав «**КОША**», переплутавши ризки і перетинки у літерах «Ш» і, відповідно, «П» та «І».²⁷ Звичайно, техніка деревориту й літографії, що застосовувалася у XIX ст. при друкуванні ілюстрацій, певною мірою, залежала від наукової обізнаності і художньої манери різьбярів друкарень, але в даному випадку занадто елементарна похибка. Вона не відповідає високому рівню Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, де працювали відомі знавці археографії – М. Іванишев, В. Іконников, І. Каманін, М. Костомаров, О. Лазаревський, М. Максимович та ін.

Проведемо палеографічний аналіз кошової печатки і порівняємо з написами «**КОПИА**» інших козацьких печаток: по-перше, в слові «**КОПИА**» літера «И» (іж) пишеться з двома вертикальними ризками; якщо на слово «**КОША**» накласти напис «**КОПИА**», то для літери «И» не вистачить однієї вертикальної ризки, що суперечить правилам тогочасної граматики і традиціям козацької сфрагістики; по-друге, остання літера в слові «**КОША**» подається через «А» (аз), а не через «А» (ять), як це має місце у слові «**КОПИА**» – істотна різниця.

«Реабілітувавши» кошову печатку, спробуємо відшукати її володільця. Перш за все, впадає у вічі велика подібність у композиції, мистецькій манері ко-

²³ Сас П. М. Герб Війська Запорозького ... – С. 63–64.

²⁴ Eygun Fr. Sigillographie du Poitou. – Paris, 1938. – P. 65.

²⁵ Gumowski M., Haisig M., Mikucki S. Sfragistyka. – Warszawa, 1960. – S. 87, 92.

²⁶ Фоменко В. Г. Військові печатки запорожців ... – С. 153.

²⁷ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов... – Киев, 1846. – Т. 2. – С. VIII, табл. IV, 9.

шової печатки і герба Війська Запорозького, вміщеного у книзі ректора Київської братської школи К. Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного...», виданій у Києві в 1622 р.²⁸ (табл. 2–д).

Постать козака кошової печатки і герба Війська Запорозького анонімного художника з панегіричного твору, присвяченого пам'яті гетьмана П. Сагайдачного, ідентичні за багатьма композиційними деталями. Фігура козака приземкувата, розвернута на чверть вліво, права рука дещо зігнута у лікті, вільно звисає до стегна, ліва – підтримує приклад мушкету, за спиною у козака шабля з помітним вигином нижньої частини. Плоска шапка-ковпак зі звисаючою бахромою, заломлена на потилицю, надає козакові молодечого, завзятого вигляду. Чоботи без підборів, з характерними трикутної форми носами.

Важливим розпізнавальним елементом обох пам'яток є застібки жупана у вигляді горизонтальних накладних галунів, які відсутні на інших козацьких інсигніях. Усе це схиляє до думки про приналежність досліджуваних пам'яток сфрагістики і геральдики гетьману П. Конашевичу-Сагайдачному і датує їх початком XVII ст. Питання атрибуції кошової печатки вимагає додаткової перевірки.

Сфрагістика – точна наукова дисципліна, свої висновки вона формує на основі реальних пам'яток-штемпелів чи їхніх відбитків. Однак, не виключаються й інші способи аргументації. Вимовний факт з ділянок іншої історичної дисципліни – нумізматики. Українські вчені І. П. Крип'якевич, М. Є. Слабченко, І. Борщак та ін.²⁹, спираючись на згадки російських і польських історичних джерел, висувають думку про карбування Б. Хмельницьким власної монети, хоча жодної нумізматичної пам'ятки гетьмана досі не знайдено.

У нас є змога порівняти малюнок кошової печатки з оригінальними відбитками печатки з написом «**КОПИЯ**» з листів П. Сагайдачного до богуславського підстарости С. Вільяма від 2 січня 1620 р. та литовського польного гетьмана К. Радзівілла від 13 січня 1622 р.³⁰ (табл. 2–е).

Аналіз пам'яток засвідчує, що вони подібні за характером напечатаних образів, палеографічними особливостями написів. Так, на кошовій печатці і печатці з написом «копія» 1620–1622 рр. козак зображений в ході, що вирізняє його з масиву інших запорозьких печаток кінця XVI – першої третини XVII ст., де постаті зображені статично. На кошовій печатці та печатці 1620–1622 рр. аналогічні обриси короткоствольних мушкетів із масивними прикладами, подібні шаблі з виразними вигинами нижньої частини, ідентичні за накресленням літери легенд. Літера «**α**» в слові «**ВОЙКО**» має заокруглений контур з невеликим хвостиком внизу, літера «**В**» нагадує два трикутники, у літері «**Р**» вертикальна риска заокруглена у нижній і верхній частинах, літера «**О**» у слові «**ЗАПОРОЗЬКОГО**» із загостреними нижніми і верхніми овалами.

Водночас, між кошовою печаткою і гербом Війська з книги К. Саковича – з одного боку, та печаткою П. Сагайдачного 1620–1622 рр. – з іншого, наявні суттєві розбіжності у композиційному задумі, динаміці образу. На перших двох пам'ятках козак, за влучним висловом П. Саса, «...радше, поволі човгає по горизонтальній поверхні, не відриваючи від неї підошв, аніж браво марширує»³¹, на печатці 1620–1622 рр. він енергійно крокує вперед. Рух підкреслюється помахом правої руки, зігнутої у лікті, а також положенням долішньої частини жупана, що

²⁸ Києвлянин. – Київ, 1850. – Кн. 3. – С. 120.

²⁹ Крип'якевич І. Монети Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка // Стара Україна. – Львів, 1924. – № 1; Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Одесса, 1924. – Т. 3. – С. 104–109.

³⁰ Сас П. М. Герб Війська Запорозького ... – С. 99–104.

³¹ Там само. – С. 106.

від стрімкого поступу відхилилась назад. Не співпадають нахили фігур: у першому випадку – пряма постава, в другому – під кутом. Відповідно зорієнтована вертикальна лінія симетрії: на кошовій печатці і гербовій гравюрі з книги К. Саковича вона припадає на середину постаті козака та рівно між ногами, а на печатці 1620–1622 рр. – зміщена вправо, з акцентом на передню ногу в такт ходи.

Суттєві розбіжності впадають в очі у контурах голови і головних уборів. На кошовій печатці і гербовому малюнку з книги «Вірші» козак круглолиций, у широкий шапці-ковпаку. На печатці П. Сагайдачного 1620–1622 рр. – невелика голова у формі трикутника з клиноподібною борідкою (подібною до прижиттєвих портретів гетьмана), шапка округла із загнутими догори невеликими полями і конусоподібним верхом. Голова і головний убір не співмірні з фігурою запорожця.

Певні відміни спостерігаються в накресленні літери «З»: в легенді кошової печатки вона чітко окреслена, на печатці 1620–1622 рр. – перекошена, зішлукана, з невиразними волютами. Різні кругові ободочки: на кошовій печатці і гравюрі з гербом вони у формі чотирьох концентричних кіл, зображених простими лініями, а на печатці 1620–1622 рр. – двома т. з. шнуровими облямівками.

Отже, за сукупністю складових елементів, три досліджувані пам'ятки пов'язуються з особою гетьмана П. Сагайдачного. Першою, ймовірно, була вирізана кошова печатка, потім – печатка-копія 1620–1622 рр., за їх зразком анонімний художник виконав малюнок гербу Війська Запорозького для книги К. Саковича «Вірші», виданої у 1622 р.

Петро Сагайдачний розпочав свою діяльність на Запорозькій Січі. Є відомості, що він спочатку був обраний кошовим отаманом, потім декілька разів – гетьманом, керівником звияжних морських походів проти Туреччини і Кримського ханства. Після обрання Сагайдачного гетьманом реєстрового козацтва його діяльність набирає всеукраїнського обсягу, справляє активний вплив на міжнародні справи³². Геральдичні та сфрагістичні інсигнії логічно вписуються в подвижницькі труди великого гетьмана.

Кошовий (старший) був найвищим достойником Запорозької Січі, суддею, що вирішував справи в останній інстанції, підписував усі грамоти, які виходили з січової канцелярії з додатком «з усім кошем»³³. Як пише Ю. Мицик, «...кошовий отаман очолював цивільну, військову та духовну (релігійну) владу на Січі, ... вирішував долю кожного козака, затверджуючи судові вироки і, в першу чергу, смертні. Від імені товариства вступав у дипломатичні стосунки з іноземними державами»³⁴. Натомість, гетьман, як правило, обирався для керівництва воєнними діями, козацькими походами на море і т. п. Функції керівника походів міг виконувати і кошовий отаман, що нерідко приводить до ототожнення посад кошового отамана і гетьмана деякими істориками. З кінця XVI ст. під впливом нових історичних обставин посада гетьмана сягає загальнонаціонального виміру³⁵. У донських козаків існувала посада «похідний військовий отаман», яка чітко окреслювала його статус.

Повернемося до печаток з написом «копія», визначимо їхнє місце і роль у політико-правовій структурі Запорозького Війська. Використаємо комунікативні можливості передачі сфрагістичної інформації через еволюцію образу і напису печаток, видозміну їх типів, мовних елементів.

³² Петро Конашевич-Сагайдачний: Історичний нарис // *Чайковський А. Я. Сагайдачний: Історичний роман*. – Київ, 1989. – С. 492–516.

³³ *Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків ...* – Т. 1. – С. 172–174.

³⁴ *Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали*. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 89.

³⁵ Гетьман // *Радянська енциклопедія історії України*. – Київ, 1969. – Т. 1. – С. 417.

Знаємо, що печатки, принаймні, певна частина з них, невід'ємні атрибути влади, тому історики з успіхом залучають сфрагістичні матеріали для вивчення державних і правових інституцій, системи адміністративного управління, церковної ієрархії. Російський дослідник В. Янін писав: «Зникнення одних органів влади, поява інших, усі деталі їх перетворень чітко відображаються в оформленні печаток, у виникненні і щезанні цілих сфрагістичних розрядів»³⁶.

Окреслимо коло власників та хронологію функціонування козацьких печаток з терміном «копія» в легендах. Як ми визначили вище (табл. 1), у розпорядженні дослідників сфрагістики наявно дев'ять примірників печаток зі словом «копія», прикладених до 21 документа гетьманів К. Косинського, Г. Лободи, Г. Василевича, Г. Крутневича, П. Сагайдачного, М. Дорошенка, А. Гавриловича, І. Караїмовича, писаря Т. Онушкевича.

Хронологічно вони охоплюють 1592–1638 рр. Це період козацько-селянських повстань 90-х років XVI ст. та 20–30 років XVII ст., що потрясли всю Україну і Польщу. Період боротьби козаків з Річчю Посполитою за свої станові привілеї, поживавлення дипломатичної діяльності з цього приводу.

Нову серію козацьких сфрагістичних пам'яток відкривають печатки К. Косинського і Г. Лободи – ватажків козацько-селянських повстань 1591–1596 рр. Їхня діяльність виходить за межі Запорозької Січі, притому вони керують військовими походами не у чужоземні держави, як це мало місце раніше, а діють на етнічних українських територіях і вимушені легалізовувати свої стосунки з місцевим населенням (мова йде про засоби харчування для повстанців, фураж для коней і безліч інших нюансів у взаєминах з місцевим середовищем). Про це вимовно свідчить універсал гетьмана Г. Лободи від 31 серпня 1595 р. до міщан сіл Куняні і Колоденського на Брацлавщині, які, підбурювані своїми війтами, відмовилися підкорятися козакам. Г. Лобода наказує під загрозою суворого військового покарання піймати непокірних і доправити в табір повстанців³⁷.

Інші володільці розглядуваного виду печаток – М. Дорошенко і І. Караїмович – не очолювали повстань, але на посади гетьманів були висунуті, певною мірою, як противага народним ватажкам, щоб розколоти повстанський рух.

Ще один держатель печатки-«копії» гетьман П. Сагайдачний визнаний сучасниками і потомками справжнім лідером загальноукраїнського масштабу, виразником нових тенденцій у суспільно-політичному і духовному житті. За його безпосередньою участю у 1620 р. була відновлена вища ієрархія Православної церкви. Позитивне значення мала підтримка гетьманом, в тому числі і матеріальна, розвитку освіти й культури в Україні³⁸.

Чим пояснити, що такі різні за характером, політичними поглядами, соціальними уподобаннями козацькі гетьмани, в цілому військо Запорозьке, акцептували новий тип сфрагістичних пам'яток, характерною рисою яких став незвичний термін «копія».

Загалом пояснити причини появи нових типів печаток досить важко, інколи складається враження, що це відбувається на рівні підсвідомості. У всякому разі психологічна складова у даному явищі досить відчутна. Ще можна зрозуміти,

³⁶ Янін В. Л. Успехи и проблемы изучения вспомогательных дисциплин русской истории (нумизматика, сфрагистика, эпиграфика, весовая метрология) // Археографический ежегодник за 1969 год. – Москва, 1971. – С. 206.

³⁷ Грабовецький В., Гавриленко В. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка... – С. 205.

³⁸ Петр Сагайдачный: политик, воин, человек // Котляр Н. Ф., Смолий В. А. История в жизнеописаниях. – Киев, 1990. – С. 156–168.

чому з'явився той чи інший елемент на печатці, окремий різновид сфрагісів, але чому він набув поширення, став панівним типом – збагнути нелегко.

Якщо шукати загальну причину виникнення печаток-«копій», то, перш за все, на думку спадають виразні зміни у суспільно-політичному житті України кінця XVI – 30-х років XVII ст., пов'язані з розвитком визвольного руху, патріотичним покликом до національного відродження. Вони мали різні прояви, зокрема в сфрагістичній практиці – в появі нового типу печаток, що репрезентував особливу модель відносин козаків із українською спільнотою, нову якість козацької організації. Можна говорити про появу нового владного інституту гетьманського управління українськими територіями поза межами Запорозької Січі.

Варто підкреслити, що польська влада розуміла, яку консолідуючу роль відіграють козацькі клейноди, зокрема військова печатка. Після трагічної поразки козацько-селянського повстання 1637–1638 рр. у реєстрових козаків демонстративно було відібрано всі клейноди, а саме «...знак козацького гетьмана, і булаву, і корогви, і комишини, і печатки»³⁹.

Нам залишається визначити місце печаток із терміном «копія» у загальному комплексі сфрагістичних пам'яток Війська Запорозького. За *інституціонально-інформативними ознаками* сфрагістичні інсигнії Війська Запорозького можна поділити на три типи, що переконливо сигналізують про суттєві зміни у статусі верховної влади козаків:

- печатки січових козаків, Війська Запорозького Низового періоду побутування кошової системи влади;
- печатки з написом «копія» періоду поступового поширення владних структур козацтва за межі Запорозької Січі на етнічні терени України;
- печатки періоду козацької держави Війська Запорозького (Гетьманщини) з пануванням в написах ключового слова «печать».

Перший тип – сфрагістичні пам'ятки Запорозької Січі пов'язується з пануванням кошової системи організації влади, з широкими повноваженнями кошового отамана (до 1591 р. та з пізнішими повторами).

На жаль, штемпелів чи відбитків кошових печаток майже не збереглося. Більш-менш достовірно можна говорити про печатку з написом **«КОША ВОИКСА ЗАПОРОЗЬКОГО»**, яку ми відносимо до П. Сагайдачного (табл. 2–е). Зазначимо, що відсутні не лише печатки, але з цього відрізка часу майже не збереглося й писаних джерел. Натомість, літописна традиція обширна і досить переконлива. Польський хроніст О. Гваньїні (1534–1614), італієць за походженням, сучасник розглядуваних подій, польський хроніст С. Твардовський (1600–1660) – автор праці «Громадянська війна з козаками, татарами і Москвою ...» (Краків, 1660), український козацький літописець, гадацький полковник Г. Грабянка, полковий обозний С. Лукомський та ін. появу найдавнішої козацької печатки відносять до 1576 р.

Г. Грабянка у своєму творі «Действия презельной и от начала поляков кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляками ... Року 1710» писав, що польський король Стефан Баторий за «мужество великое из татар на бранех» надав козакам корогву, бунчук, булаву і печатку, на якій «...войсковой герб, тоесть воин в колпаку перекривленом, на плечах мушкет, а при боку шабля и козацкий рог с порохом кули меющий ...»⁴⁰.

Надзвичайно вимовною припискою супроводжується малюнок козацької печатки у рукописній книзі родини Забіл (XVII–XVIII ст.), що переховується у

³⁹ Сергійчук В. І. Іменем війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – Київ, 1991. – С. 135; Сас П. М. Герб Війська Запорозького... – С. 108.

⁴⁰ Летопись Григория Грабянки. – Киев, 1854. – С. XXIV.

фондах Чернігівського історичного музею ім. В. Тарнавсько, а саме «Аппо 1576: Sigilum Ucrainia» (Рік 1576: Печатка України) і доповненням, що вона виготовлена зі срібла.⁴¹

Дуже важливі відомості знаходимо у літописі обозного С. Лукомського, який покликаючись на польського хроніста С. Твардовського, пише: «Тогда же и запорожским козакам учредил (Стефан Баторій. – В. Г.) атамана кошового и таковыя же войсковые клейноды, как и гетьману, пожаловал ...»⁴².

Достовірність згадки про надання козакам печатки підтверджується універсалом Богдана Хмельницького 1655 р.: «В 1576 році король польський Стефан Баторій, бачачи у козаків велику проти турок і татар хоробрість і відвагу ... дарував їм знамя, булаву і печать з військовим гербом, на якому зображений лицар з мушкетом на правому плечі, з лівою рукою, що впирається у лівий бік, з шаблею при тому ж лівому боці, і з перекривленим ковпаком на голові...»⁴³. Аналогічні дані про появу козацьких печаток наявні у багатьох історичних творах України XVIII ст., починаючи з літопису Якова Лизогуба, праці Олександра Ригельмана і закінчуючи «Історією Русів»⁴⁴.

З названих праць повстає досить повне уявлення про початковий етап козацької практичної сфрагістики: власниками печаток були кошові отамани і гетьмани, штемпелі срібні, на печатках наявний герб – постать козака-воїна, мушкет, шабля і порохівниця. В Універсалі Б. Хмельницького 1655 р. наводиться унікальна деталь зображення найстарішої печатки – мушкет на *правому* плечі і шабля при *лівому* боці, аналогія якої зустрічається на козацьких сфрагістичних пам'ятках один раз і то значно пізніше: на печатці, яку використовували гетьмани Андрій Могила і Самійло Самусь (1684–1704)⁴⁵. Отже, у всіх першоджерелах подається єдина дата появи перших козацьких печаток – 1576 рік.

Останнім часом деякими істориками піддається сумніву факт надання першої печатки і герба Війську Запорозькому польським королем Стефаном Баторієм, мотивуючи це тим, що він неодноразово робив спроби якщо не знищити, то значно послабити Запорозьку Січ. У 1578 р. видано його універсал про заборону торгівлі з Січчю, він веде переговори з кримським ханом про спільний похід на Січ. Зрештою, ставлення Стефана Баторія до козаків постійно змінювалося залежно від політичної кон'юнктури⁴⁶.

П. Сас пише: «Свого часу в історіографії популярною була версія, згідно з якою 1578 р. польський король Стефан Баторій уперше надав печатку реєстровим козакам. Проте сучасні дослідники з цим не погоджуються»⁴⁷. Узагальнення П. Саса явно перебільшене!

⁴¹ Ситий І. Герб України XVIII ст. // Знак. – 2006. – Ч. 38. – С. 2.

⁴² Собрание историческое из книг древнего писателя Александра Гвагнина и из старых русских верных летописей абшитованным полковым обозным Стефаном Василиевым сыном Лукомским сочиненное в малороссийском городе Прилуки 1770 году // Летопись Самовидца. – Киев, 1878. – С. 350.

⁴³ Яворицький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 44.

⁴⁴ Летописец или описание краткое знатнейших действ и случаев, что в котором году делалось в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетьманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – Киев, 1888. – С. 3; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. – Москва, 1847. – С. 25; История Русов или Малой России. – Москва, 1846. – С. 211.

⁴⁵ Однороженко О. Козацька територіальна геральдика... – С. 197.

⁴⁶ Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького... – С. 43–45; Однороженко О. Козацька територіальна геральдика... – С. 31–32.

⁴⁷ Сас П. М. Герб Війська Запорозького... – С. 52.

По перше, в козацьких літописах, польських хроніках згадується не 1578 р., а 1576 р., що має суттєве значення. У 1576 р. трансільванський князь Стефан Баторій зійшов на польський престол. На коронації були присутні запорозькі посли⁴⁸. На нашу думку, мова повинна йти не про вручення клейнодів польським королем, їх просто не встигли б виготовити, а про обіцянку надати клейноди, про прагнення козаків легалізувати свій статус, в тому числі і завдяки печатці.

По друге, намагання запорожців узаконити свої інсигнії не було чимось винятковим, адже в історії козацтва відомо немало випадків підтвердження клейнодів урядами Речі Посполитої і Росії. При тому ініціаторами цієї справи були, як правило, самі козаки чи інші верстви населення України. Так, у привілеї Стефана Баторія на герб м. Корсуня 1585 р. вказується, що печатка, герб, корогва і «певні вольності» надаються корсунським міщанам за «їх слушною прозьбою»⁴⁹. В іменному указі імператриці Катерини II 1763 р. сповіщалося, що «... по прошенню» Війська Запорозького козакам надається нова військова печатка, споряджена «по примеру прежних» запорозьких взірців, виготовлених власними силами⁵⁰.

По третє, акцентуємо увагу на спонукальних мотивах творення перших козацьких печаток, як їх бачили автори згаданих вище джерел: «Мужество великое из татар на бранех» (Г. Грабянка), «Славная храбрость и отвага ... козаков против турок и татар» (С. Твардовський, С. Лукомський), «Ради мужества козаков» («Краткое описание Малороссии», невідомого автора). За цими пафосними, на перший погляд, словами, стоїть справді героїчна і нещадна боротьба козаків проти захланного мусульманського світу, що загрожував усій Європі. Справжнім героєм цієї боротьби був Дмитро Вишневецький, який протягом 1548–1562 рр. здійснив, як мінімум, дванадцять військових походів проти Туреччини й Кримського ханства. Під ударами козаків пали Очаків, Акерман, Азов, Перекоп, Яйдар. Справу Вишневецького продовжили гетьмани Іван Свирговський (Свирчевський), Богдан Ружинський, Федір Богданко, що розбили турків, відповідно, під Бендерами, Іслам-Кирменом і Кафою (1574–1576)⁵¹.

Козацькі походи отримали широкий відгук серед правителів європейських країн, зав'язалися жваві дипломатичні відносини, листування між Запорожжям та Росією, Польщею, Туреччиною, Францією, Молдавією і Ватиканом⁵². Усе це, своєю чергою, стало підґрунтям перших паростків козацької практичної сфрагістики. Як слушно пише П. Сас: «Із налагодженням сталих політичних, економічних та інших контактів Війська Запорозького із зовнішнім світом для козаків виникла потреба мати власну печатку – вже через те, що автентичність запорозьких листів належало підтверджувати так само, як це робили у ті часи в канцеляріях різних країн, де важливим засобом вірительства виступала печатка»⁵³.

Зберігся відбиток власної шляхетської печатки Д. Вишневецького на документі від 2 липня 1563 р. Це сигнет овальної форми (розмір 15–18 мм). На ренесансовому щиті – хрест складної конфігурації з двома перехрестями, нижнє з яких по кінцях має невеликі вертикальні перетинки. Хрест «попирає» (тисне) на перевернутий донизу півмісяць з шестипроменевою зірочкою в середині. Над

⁴⁸ Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького... – С. 43.

⁴⁹ Однорозженко О. Козацька територіальна геральдика... – С. 334.

⁵⁰ Савчук Ю. Клейноди Славного війська Запорозького Низового (музейні студії). – Київ, 2007. – Вип. 2. – С. 26.

⁵¹ Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького... – С. 16–33, 38–42.

⁵² Там само. – С. 35–36.

⁵³ Сас П. М. Герб Війська Запорозького... – С. 49.

щитом рівнораменний хрестик, який розділяє латинські літери «D» і «V» (ініціали імені і прізвища гетьмана)⁵⁴.

Отже, є підстави припускати, що перші печатки у козаків з'явилися ще перед 1576 р., незалежно від політики уряду Речі Посполитої. Заперечувати достовірність тверджень українських літописів та інших джерел про виникнення печаток в середині XVI ст., значить бездумно перекреслювати майже півстоліття побутування кошової сфрагістики, відволікати дослідників від пошуку сфрагістичних артефактів цього періоду.

Усталені засади запорозького печаткотворення, закладені у XVI ст., були продовжені в нових умовах другої половини XVII–XVIII ст., зокрема в легендах печаток. На прекрасно збереженій матриці, розшуканій і ґрунтовно дослідженій Ю. Савчуком, бачимо круговий напис «**ПЕЧАТ:КОШОВЪКАА СЛАВ'НОГО ВОЙСКА ЗАПОРО:ЗКОГО**» і традиційний козацький герб із незначним доповненням – зображенням списа, вертикально встромленого в землю. Автор відносить пам'ятку до третьої чверті XVII ст.⁵⁵ (табл. 2–ж). Крім названої відома печатка кошового суду з документу 1703 р. з написом: «**ПЕЧАТ[Ь] КОША СЪДЕЙСКАА**»⁵⁶.

Після зруйнування Нової Січі у 1775 р. частина козаків переселилася за Дунай у володіння Туреччини і заснувала Задунайську (Бушкарську) Січ, на печатці турецький напис «**Начальник бушкарських козаків, Кошовий 1217**» (тобто 1801 р.). Інша частина козаків осіла між гирлами Дністра і Дунаю, російський уряд перейменував їх у Чорноморське військо вірних козаків, про що свідчить напис на матриці: «**ПЕЧАТЬ КОША ВОЙСКА ВЕРНЫХЪ КОЗАКОВЪ**»⁵⁷

Завершуючи розгляд кошових печаток, зазначимо, що традиції, започатковані цими сфрагісами, міцно вкоренилися в козацькій практичній сфрагістиці, що ще раз підтверджує автентичність пам'ятки, яку ми віднесли до гетьмана П. Сагайдачного (табл. 2–г).

Другий тип – печатки зі словом в легенді «**КОПИА**», які побутували у 1592–1638 рр. в період козацько-селянських повстань, коли козацькі гетьмани почали діяти на території всієї України і вимушені були легалізувати свої стосунки з населенням охоплених повстаннями регіонів. Нова мода була підхоплена гетьманами реєстрового козацтва. Отже, ці пам'ятки репрезентують перехідний період у встановленні інституту гетьманської влади, яка виходила за межі Запорозької Січі (табл. 1).

Печатки з терміном «копія» ми детально розглянули вище. Зараз окреслимо компетенції гетьманів у нових умовах і правоздатність документів, скріплених їхніми печатками.

Володільцями печаток з терміном «**КОПИА**» були гетьмани Запорозької Січі та гетьмани реєстрового козацтва. До перших відносяться К. Косинський, Г. Лобода, Г. Василевич, Г. Крутневич, П. Сагайдачний, А. Гаврилович, до інших – М. Дорошенко й І. Караїмович. Ще одним користувачем печатки був військовий писар реєстрового козацтва Т. Онушкевич при гетьмані С. Кононовичу⁵⁸.

⁵⁴ Піддубняк О. Документ з печаткою Дмитра Вишневецького // Знак. – 1996. – Ч. 11. – С. 2–3; Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 4048–II. – Арк. 25–26.

⁵⁵ Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового зі збірки відділу нумізматики Державного історичного музею у Москві // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. – Київ, 2007. – С. 317–336.

⁵⁶ Ситий І. Печатка Війська Запорізького Низового та печатка Коша суддівська на документах XVIII ст. // Друга наукова геральдична конференція. – Львів, 1992. – С. 70–71.

⁵⁷ Гавриленко В. О. Українська сфрагістика... – С. 41.

⁵⁸ Перелік гетьманів Війська Запорізького... // Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – Київ, 1992. – С. 176–177; Порядок українських гетьманів // Грушевський М.

Аналіз складових елементів печаток зі словом «**КОПИА**» в легендах показує, що козаки у розглядуваний період послуговувалися, ймовірно, трьома штемпелями.

Перша печатка належала до гетьманів Г. Лободи і, можливо, К. Косинського, 1592–1596 рр. (табл. 1–1, 2). Розпізнавальні ознаки: ренесансовий щит, слово «**ЗАПОРОЗЬСКОГО**» в написі, шабля «наголо» у правій руці навскоси до тулуба, розмір – 27 мм. Печатка зникла після розгрому козацьких повстанців у червні 1596 р. на р. Солониці⁵⁹.

Друга печатка виготовлена місцевим різьбярем для гетьмана Г. Василевича, а пізніше нею користувався гетьман Г. Крутневич (1596–1603). Розпізнавальні ознаки: постать козака з руками на рівні плечей, зігнутими в ліктях, візуально подібна до літери «Т», зброя (рушниця, шабля і спис) розташована за спиною, поділовий хрестик в легенді рівнораменний з потовщеними закінченнями, т. з. мальтійський, d – 28 мм. (табл. 2–в).

Третя печатка наявна на документах гетьманів П. Сагайдачного, М. Дорошенка, А. Гавриловича, І. Караїмовича, військового писаря Т. Онушкевича (1620–1638). Розпізнавальна ознака: слово «**ВОИКА**» (без літери «С» в легенді), діаметр – 31 мм⁶⁰. Цікаво, що печаткою спершу володів запорозький гетьман П. Сагайдачний, після його смерті – реєстровий гетьман М. Дорошенко, потім запорозький гетьман А. Гаврилович, і знову представники «городових» реєстровців Т. Онушкевич і І. Караїмович. Яким чином печатка Січі потрапила до реєстрових козаків, важко пояснити. Оскільки в нашому розпорядженні немає ілюстрацій печаток Дорошенка, Онушкевича і Караїмовича, можливо, це інші різновиди, подібні за написом і діаметром до сфрагістичних клейнодів Сагайдачного і Гавриловича.

Після поразки козацько-селянських повстань розглядувана печатка була силоміць позбавлена чинності польською владою у 1638 р. Проте, термін-символ «**КОПИА**» не затухає, через неповних двадцять років до нього звертається Б. Хмельницький, а в 1685–1754 рр. цей термін вінчає печатки міста Прилуки.

Різною за характером була і функціональна компонента печаток-копій. Запорозькі гетьмани опікувалися справами внутрішньо-січовими. Повстанські ватажки крім суто військових справ упорядковували стосунки з представниками місцевих адміністрацій, міщанами та селянами. Коло обов'язків реєстрових гетьманів, як правило, було суто корпоративним. Відповідно, завірені печатками документи мали різне спрямування.

Третій тип – сфрагістичні інсигнії гетьманів від Б. Хмельницького до К. Розумовського (1648–1767), коли державницькі повноваження гетьманів набирають загальноукраїнського масштабу. В легендах панує чітко окреслений термін «**ПЕЧАТЬ**» та похідні від нього – «**П**», так звана «сігля» (коли слово зводиться до початкової літери), інколи відсутній м'який знак наприкінці слова, а саме: «**ПЕЧАТ**».

У ході Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, з утворенням незалежної держави на Лівобережній Україні та поступовим приєднанням до неї інших українських етнічних територій, змінюється роль і значення гетьмана, який

Ілюстрована історія України. – Київ, 1990. – С. 523–524; *Кащенко А.* Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 80–82, 102–115, 117–119, 130.

⁵⁹ *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків... – Т. 2. – С. 123; *Кащенко А.* Оповідання про славне Військо Запорозьке ... – С. 90; *Сас П. М.* Герб Війська Запорозького ... – С. 88.

⁶⁰ *Гравовецький В. В., Гавриленко В. О.* Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка ... – С. 206–207; *Однорозенко О.* Козацька територіальна геральдика ... – С. 35–36.

а

б

в

г

д

е

є

ж

Табл. 2. Печатки з написом «КОПИ» та герб Війська Запорозького

а. Відбиток печатки на універсалі гетьмана Г. Лободи 31 серпня 1595 р.; б. Реконструкція печатки Г. Лободи 1595 р.; в. Рисунок печатки гетьмана Г. Крутневича 1600–1603 рр.; г. Рисунок печатки Запорізької Січі, ймовірно, кошового П. Сагайдачного, поч. XVII ст.; д. Герб Війська Запорозького з книги К. Саковича «Вірші», 1622 р.; е. Відбиток печатки гетьмана П. Сагайдачного, 1620–1622 рр.; є. Відбиток печатки на листі гетьмана А. Гавриловича 4 вересня 1632 р.; ж. Мідна матриця печатки Коша Війська Запорозького Низового, друга пол. XVII ст.

стає правителем України. Він обіймає політичні, військові, адміністративні та судові повноваження. Універсали гетьмана набувають розпорядчу силу для всього населення України. Гетьманська влада поширюється і на церкву, зокрема, щодо затвердження на посадах вищого духовенства.

Значно розширюється сфера застосування козацьких печаток. Владні печатки використовуються для затвердження різноманітних документів, наказів, інструкцій, паспортів, подорожних посвідок, офіційних інформативних актів, «промеморій» тощо⁶¹.

Змінюється зміст легенд. Якщо на попередніх двох типах печаток (коша і з терміном «копія») в написах відсутня політична заангажованість, то на пам'ятках третього типу згадки королівських і царських титулів вказують на політичну орієнтацію того чи іншого гетьмана, свідчать про характер історичних подій, що відбувались в Україні. Починаючи з середини XVII ст. печатки поділяються на дві майже рівні групи: 1) з написами **«ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ МИЛОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО»** (Б. Хмельницький (1–2 тип), П. Дорошенко, П. Тетеря, М. Ханенко, Ю. Хмельницький, А. Могила, С. Самусь, 1648–1704); 2) з написами **«ЦАРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ МАЛОЇ РОСІЇ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО»** або **«МАЛОЇ РОСІЇ ВІЙСЬКА ЙОГО ЦАРСЬКОЇ ПРЕСВІТЛОЇ ВЕЛИЧНОСТІ ЗАПОРОЗЬКОГО»** (Б. Хмельницький (3–4 тип), Ю. Хмельницький, І. Брюховецький, Д. Многогрішний (І–ІІ тип), І. Самойлович, І. Мазепа (І–ІІІ тип), І. Скоропадський (І–ІІ тип), 1654–1721), або **«МАЛОЇ РОСІЇ ЙОГО ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ ЗАПОРОЗЬКОГО ВІЙСЬКА»** (Д. Аполтон (І–ІІ тип), К. Розумовський (І–ІІІ тип), 1724–1734, 1750–1767)⁶².

Підсумовуючи, зазначимо, що понад дві сотні років українське козацтво застосовувало печатки як важливі регалії влади. Впродовж всього періоду існування сфрагістичних пам'яток Війська Запорозького на них наявне стало зображення – козак в образі воїна, готового до бою, військової служби, часом – на почесній варті. Невеликі зміни в озброєнні, деталях одягу, поставі козака не надто показові. Натомість, важливим носієм сфрагістичної інформації, комунікаційних властивостей козацьких печаток виступає напис, його еволюція. Так, печатки з терміном **«КОПИД»** становлять окремий, перехідний тип від кошових печаток до державних сфрагістичних інсигній Гетьманщини.

Печатки-«копії» з'явилися у період козацько-селянських повстань 1591–1638 рр., коли сфера діяльності запорозьких гетьманів поширилась на етнічні простори всієї України. Коли гетьмани почали виконувати функції не лише командирів військових підрозділів, але й займатися налагодженням життєдіяльності регіонів, охоплених повстаннями. В цих повстаннях народні маси визнали козаків відданими захисниками своїх інтересів, а козаки, їхні ватажки здобули важливий досвід державно творчої діяльності. Козацькі печатки зі словом **«КОПИД»** в легендах виступають важливим елементом реконструкції інституту гетьманської влади на Україні, державницьких устремлінь запорозького козацтва.

Публікується за виданням: Гавриленко В. Печатки з написом «копія» у системі комунікаційних координат козацької сфрагістики // Сфрагістичний щорічник. – Вип. III. – Київ, 2012. – С. 137–167, 2 табл. іл.

⁶¹ Однороженко О. Козацька територіальна геральдика ... – С. 40.

⁶² Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Додаток до кн. Сас П. М. Герб Війська Запорозького... – С. 176; Гавриленко В. Державні печатки України козацької доби: першооснова і генеза... – С. 538.

РОЗДІЛ VI

Матеріали до підручника сфрагістики

Український підручник сфрагістики – вимога часу (з доповіді на пленарному засіданні IV Міжнародної сфрагістичної конференції, Київ, 20 листопада 2013 р.)

Впродовж 200-літнього шляху становлення і розвитку української сфрагістики виникало і було подолано чимало складних завдань.

Старше покоління дослідників печаток довело право на існування української сфрагістики як окремої наукової галузі. Це було не просто, адже в силу відомих історико-політичних обставин наукова аргументація, дискусії не давали належного ефекту. Справу вирішувала копітка праця, накопичення джерелознавчого фонду української сфрагістики, розширення проблематики, дослідження теорії та методики дисципліни.

Нині, коли у нас виникли проблеми з підписанням асоціації з Європейським Союзом, українська сфрагістика зусиллями нового покоління сфрагістів успішно завойовує міжнародні позиції.

Які ж складові ознаки європейського печаткознавства і як вони втілюються в Україні? Найважливіші серед них – принаймні три.

Перша – наявність джерельної бази, сфрагістичних пам'яток, достатніх для результативних досліджень.

Джерелознавчий потенціал української сфрагістики не поступається іншим, а за деякими виявами (історико-топографічними і політико-адміністративними та ін.) навіть переважає. Маємо на увазі сарматські знаки, давньогрецькі керамічні клейма і геми, візантійські молівдовули, які у відповідний час побутували на півдні України і органічно увійшли в українське печаткознавство. За браком часу не будемо розвивати цю тему, згадаємо лише унікальний альбом чернігівського дослідника Турвонта Кибальчича «Южно-русские геммы», виданий у Берліні в 1910 р.

При всіх негативних наслідках для українського народу перебування у складі Речі Посполитої, Великого князівства Литовського, Австрійської та Російської імперій мало для джерельної бази української сфрагістики певні плюси. Розширюється тематичний і функціональний діапазон, збагачується образний ряд печаток, посилюються явища впливу та взаємодії у сфрагістиці, що так уквітчує наукові студії.

В центрі уваги української сфрагістики перебувають печатки Київської Русі та козацької доби. Давньоруських булл на сьогодні виявлено близько 5 тисяч, майже половина з них – на території сучасної України. Кількість дорогичинських свинцевих пломб сягає 10 тисяч одиниць. Дослідженнями В. Гавриленка, Н. Грабової, І. Крип'якевича, О. Однороженка, І. Ситого та ін. виявлено понад 500 козацьких сфрагістичних інсигній.

Основний масив міських печаток, сфрагістичних реліквій духовенства та церковних громад, навчальних і медичних закладів, культурно-освітніх установ, військових підрозділів, підприємств і адміністративних інституцій, особових печаток, сфрагістичних символів періоду визвольних змагань, радянського часу, незалежної України тощо перебуває у стані активного вивчення, можемо говорити про сотні тисяч примірників. У будь-якому разі є над чим працювати не одному поколінню сфрагістів.

Друга складова ознака – кадровий потенціал дослідників, здатних опанувати цей багатий сфрагістичний спадок. У бібліографічному покажчику, виданому В. Гавриленком у 1991 р., зафіксовано понад 170 дослідників, дотичних до української сфрагістики.

За останні 20 років з'явилася велика когорта фахових дослідників (О. Алфьоров, Н. Білоус, А. Гречило, Є. Ейдель, О. Однороженко, В. Перкун, В. Полішук, І. Скочиляс, А. Сова, О. Филипчук та ін.), які стрімко просунули наші сфрагістичні дослідження вперед.

Окремо акцентуємо увагу до постаті полум'яного сподвижника на поприщі сфрагістики Олексія Шереметьєва. Йому поталанило зробити те, чого не вдавалося раніше – зупинити вимивання сфрагістичних знахідок з України та за відносно короткий час нагромадити найзначнішу в світі за останнє півстоліття приватну сфрагістичну збірку.

Завдяки організаційній і фінансовій підтримці О. Шереметьєва в Києві проведено чотири міжнародні сфрагістичні конференції, налагоджено періодичний випуск «Сфрагістичного щорічника», відкрито унікальну сфрагістичну виставку «1000 років української печатки», влаштовано міжнародний колоквиум з русько-візантійської сигілографії «Сфрагістичний меридіан: Київ, Корсунь, Константинополь». Місто Київ стає одним із міжнародних центрів вивчення сфрагістики.

І ось тут виходимо на третю складову ознаку європейського печаткознавства – наявність фахових підручників із сфрагістики.

Перші європейські посібники зі сфрагістики з'явилися в період пізнього середньовіччя і тісно пов'язувалися з дипломатикою. Це праці мавриста Жана Мабільйона, німецького юриста Йогана Гейнекція, дослідника Йогана Геймана. У 1860 р. вийшов друком «Словник практичної сфрагістики» А. Хассана і П. Дельбарре, який дослідники назвали «малою сфрагістичною енциклопедією».

В 1912 р. опубліковано ґрунтовний підручник Жана Романа з французької сфрагістики («Manuel de sigillographie française»), підручник В. Евальда «Печаткознавство» («Siegelkunde», Мюнхен, Берлін, 1914), останній вважається до цього часу одним із найкращих навчальних посібників, у зв'язку з чим він був перевиданий у Німеччині у 1972 р.

Практично всі країни Європи мають сучасні підручники зі сфрагістики, назовемо деякі: Дж. Баскапе «Sigillographia», Мілан, 1969–1978, т. 1–2; Я. Гохвельд «Warpen- und Siegelkunde», Нойштадт, 1967; підручник «Sfragistyka» за авторством М. Гумовського, М. Гайсіга та С. Мікуцького (Варшава, 1960), розділ «Сфрагістика» у підручнику Я. Шиманського «Nauki pomocnicze historii» (Варшава, 2001), Я. Жуделя і В. Новака («Priručka diplomatiky, sfragistiky a heraldiky», Братислава, 1956), окремі розділи С. Білецького і П. Шоріна в російських підручниках зі спеціальних історичних дисциплін (2000–2003).

Маємо в Україні давні підвалини дидактики у сфері сфрагістики, згадаємо найдавніший у Східній Європі підручник «Лекції з дипломатики, складені для користування своїм слухачам за працями Гаттерера, Екгарда і Грубера Готфрідом Уліхом зі школи Піарів, професором Львівського університету» (Львів, 1785) та підручник професора Харківського університету К. Пауловича «Конспект или краткое обозрение дипломатики вообще...» (Харків, 1829) з окремими розділами зі сфрагістики.

Прикро, що ці традиції не отримали належного продовження, тому вимушений зі всім переконанням підняти перед сфрагістами України проблему про написання і публікацію сучасного підручника з української сфрагістики.

Без підручника прорив у гранді європейського печаткознавства важко уявити. Однак, справа не в цьому, нехай амбіції залишаються амбіціями. Перекона-

ний, що написання і публікація сучасного підручника з української сфрагістики дозволить, як говорять, перешикуватися на марші, підбити підсумки досягнутого, побачити нові горизонти у сфрагістичних студіях, мобілізувати нові сили дослідників, привернути увагу студентської молоді до сфрагістики.

Сфрагістичні дослідження України зосереджувалися, як правило, навколо історико-джерелознавчої проблематики. Вивченню мовних, палеографічних та епіграфічних аспектів печаток, їх мистецьких властивостей не надавалося належної уваги. Тому новий підручник повинен орієнтуватися не лише на істориків, але й філологів, мистецтвознавців та ін.

Основна увага повинна бути зосереджена на вивченні вітчизняних сфрагістичних пам'яток, адже ніхто, крім нас, належним чином цього не зробить, але варто розширити сфрагістичну тематику, хоча б з огляду на те, що в наших вузах вивчається історія Стародавнього Світу, середніх віків, інших народів і континентів.

Зважаючи на сказане, розроблена спеціальна пам'ятка авторському колективу та відповідно зорієнтована структура підручника.

У проекті структури підручника передбачено 6 розділів, 25 параграфів: 1. Теоретико-методологічні засади сфрагістики (предмет, історико-джерелознавчі аспекти сфрагістичних матеріалів, консервація та реставрація печаток, наукова термінологія); 2. Походження печаток та їх функціонування (сфрагістичні пам'ятки Месопотамії, Стародавнього Єгипту, Греції, Риму, Візантії); 3. Історія вивчення сфрагістики як наукової дисципліни (практична сфрагістика, європейське печаткознавство); 4. Історіографія української сфрагістики; 5. Сфрагістичні пам'ятки України (давньоруські і козацькі печатки, церковна сфрагістика, печатки міст і цехів); 6. Сфрагістика України ХХ ст. (періоду українського державного відродження, радянського часу, західноукраїнських земель). У кінці підручника планується подати бібліографію, термінологічний словник, кольорові ілюстрації та ін.

В авторському колективі – провідні дослідники української сфрагістики: В. Гавриленко (керівник проекту), О. Алфьоров, А. Гречило, О. Однороженко, В. Перкун, А. Сова. Патронат над проектом здійснює О. Шереметьєв.

Отже, наявні усі умови для успішної реалізації задуманого – досягнення високого рівня європейського печаткознавства.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Український підручник сфрагістики – вимога часу (з доповіді на пленарному засіданні IV Міжнародної сфрагістичної конференції, Київ, 20 листопада 2013 р.) // Знак. – 2014. – Ч. 62. – С. 10–11.

Теоретико-методологічні засади сфрагістики

Українська сфрагістика переживає справжній ренесанс. За останні 20 років кількість сфрагістичних публікацій перевершила попередній 200-літній добробок цієї традиційної галузі історичних знань. З'явилися монографічні дослідження, брак яких давно відчувала вітчизняна сфрагістика. Публікуються обширні корпуси печаток, що виводить нашу сфрагістику на рівень європейського печаткознавства.

Разом із тим, як це не парадоксально, спостерігається певне зниження фахового рівня чималої частки сфрагістичних студій, нехтування теоретико-критичним осмисленням сфрагістичних матеріалів. Речознавчий підхід превалює над комплексним вивченням печаток, залученням їх до поглибленого дослідження проблем історії, культури і мистецтва.

Вважаємо за потрібне привернути увагу до предмета дисципліни, методики наукового дослідження печаток, термінології тощо. Актуального значення набуває підготовка і публікація сучасного підручника зі сфрагістики.

Сфрагістика входить у систему спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, які займаються інтерпретацією, попереднім опрацюванням і науковим вивченням першоджерел.

Термін «сфрагістика» походить від грецького слова «сфрагіс» – тобто печатка. Він вживається у різних значеннях: по-перше, так називається спеціальна історична дисципліна, що вивчає знаки засвідчення вірогідності документів і речей, по-друге, цим словом позначається сукупність сфрагістичних матеріалів. Наприклад, говорять «сфрагістика Київської Русі», «козацька сфрагістика», «сфрагістика цехів» тощо, маючи на увазі печатки, що відносяться до певного періоду чи державно-правового інституту. Перше значення терміну є основним, в інших розуміннях ним користуються для зручності викладу¹.

В західноєвропейській історіографії поряд із назвою «сфрагістика» вживається термін «сигіллогія», від латинського слова «*sigillum*», що означає печатка, і грецького слова «графія» (пишу, малюю). Цей термін переводиться як опис печаток, печаткознавство. Деякі вчені розрізняють терміни «сфрагістика» і «сигіллогія», першим вони позначають сукупність печаток (кількісна ознака), другим – теоретично-критичне їх вивчення (якісна ознака)². В українській історіографії обидва терміни застосовувалися паралельно без розмежування ознак.

Печатками (сфрагісами) називаються спеціальні пристрої з вирізаними знаками на металі, камені, склі, пластмасі, гумі, а також їхні відбитки на папері, сургучі, свинцю та інших матеріалах.

Етимологія слова «печатка», «печать» має давньослов'янське підґрунтя і пов'язується зі звичаєм охорони власності, а саме, випалюванням («випеченням») знаків на бджолиних бортах, рибальських човнах, тавруванням худоби та ін. Знаки власності (печатки) відомі ще з первіснообщинного ладу. Згадуються вони і в давньоруських літописах, «Руській правді», Литовському статуті. Вплив цього

¹ Гауриленко В. О. Українська сфрагістика: Питання предмета та історіографії. – Київ, 1977. – С. 7–8.

² Bascapé G. S. Sigillografia. – Milano, 1969. – Vol. 1. – P. 53.

етимона відчутний і серед сусідніх із слов'янами народів: німецьке – «petschaft», румунське – «ресеф», угорське – «pecsét» та інші³.

Отже, сфрагістика чи сигіллографія – це спеціальна історична дисципліна, основним предметом вивчення якої є печатка як самостійне історичне джерело. Крім печаток і споріднених з ними пломб у віданні сфрагістики входять циліндри стародавнього світу, глиняні булли, скарабеї, геми, керамічні та гончарні клейма, знаки-штампи на металевих виробках. При всьому різноманітті цих пам'яток їх поєднує функціональна домінанта: засвідчення вірогідності документів, охорона прав власності, опечатування товарів і посудин із рідиною, оберігання від фальсифікації мір довжини, сипучих і рідких речовин, гарантія якості ремісничих виробів та ін.⁴ Подібне трактування меж предмета сфрагістики зумовлене характером завдань, які покладаються на цю дисципліну сучасним етапом розвитку історичних знань. Крім того, дуже подібний спосіб застосування всіх згаданих пам'яток – шляхом накладання відбитків на папір та інші субстанції.

Дослідники розрізняють *загальну сфрагістику*, що спеціалізується на вивченні методики, понятійного апарату, термінології цієї дисципліни, а також за її окремими галузями, що визначаються хронологічними, історичними та територіальними прикметами: печатки стародавнього світу і середньовіччя, візантійські та давньоруські, римо-католицької курії та православної церкви, окремих країн та народів, зокрема, України.

Зміст *української сфрагістики* як наукової дисципліни визначається трьома чинниками: сукупністю сфрагістичних пам'яток, які історично можна віднести до українських, місцем публікації праць та національністю авторів. Підвалини української сфрагістики були закладені ще за часів Київської Русі. Дослідники України також брали участь у вивченні скіфо-сарматських знаків, античних керамічних клейм і гем, сфрагістичних пам'яток греко-римських та візантійських колоній Північного Причорномор'я, зрозуміло, що й ці праці повинні стати предметом розгляду українського печаткознавства. Активно розроблялися питання сфрагістики в українській діаспорі.

Через низку обставин український народ протягом певного часу був роз'єднаний штучними кордонами. Але, незважаючи на це, сфрагістика Наддніпрянської України, що входила до складу Російської імперії, Західної України, Буковини і Закарпаття, які перебували під владою Польщі й Австрії, розвивалась як єдине ціле, брала свій внесок у розвиток загальноукраїнської науки і культури.

Виходячи із сказаного, сформулюємо *дефініцію предмета сфрагістики*: спеціальна історична дисципліна *сфрагістика* вивчає типи і форму, зображення і написи, способи прикладання, а також правове значення печаток, пломб, циліндрів стародавнього світу, гем, скарабеїв, керамічних клейм із метою встановлення ступеня вірогідності, датування і авторства документів, дослідження окремих питань матеріальної культури, мистецтва та історії людського суспільства⁵.

Потенціал інформації, що міститься в печатках, специфічний у своїх виявах. Сфрагістичні першоджерела, як правило, лаконічні, фрагментарні, а, інколи,

³ Szymański J. Sfragistyka // Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2001. – S. 610.

⁴ Гавриленко В. О. Про предмет, методи і завдання сфрагістики // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Друга секція. – Київ, 1968. – С. 294.

⁵ [Гавриленко В. О.] Важлива допоміжна історична дисципліна // Українська сфрагістика: Анотований бібліографічний покажчик / Уклад. В. О. Гавриленко. – Київ, 1991. – С. 7.

і мало виразні. Це вимагає посиленої уваги до кожної деталі. Дослідників однаково цікавлять і печатки-матриці (штемпелі), і печатки-відбитки.

Матриці (штемпель, rečetidlo, matrize, siegelstempel, cachet, sceau-type, турар, tlók) виготовлялися з різних матеріалів у залежності від типу та розміру відбитків. Для свинцевих, срібних і золотих печаток (*булл*) використовувалися залізні або сталеві матриці. Вони вставлялися у спеціальні лещата (*буллотирії*), а печатки великих розмірів – у гвинтові преси з двома негативами (матрицями) для лицевого і зворотного боків печаток. Матриці стискалися таким чином, щоб із обох боків заготовки виходив чіткий рельєфний відбиток⁶. Для відтисків з воску, воскомастик та сургучу штемпелі карбувалися з бронзи, інколи – зі срібла та золота, коштовного і напівкоштовного каміння, слонової кістки, твердого дерева. Активно проходив процес модернізації матриць для воску. Спочатку це були персневі печатки, геми, вставлені у металеві оправы. Пізніше – штемпелі з невеликим руків'ям, інколи з отворами для ланцюжків. Часом до матриць робилися рухомі насадки красивих художніх форм.

У XVI ст., коли привісні печатки поступово виходять з ужитку і поширюються паперово-воскові та сургучеві печатки, що відбивалися безпосередньо на папері, з'являються штемпелі з масивними, зручними ручками з дерева чи металу. У цей же час виникають т. зв. *сухі печатки* на папері, які відтискалися синхронно двома матрицями з протилежним, взаємно проникаючим профілем зображення. Обидві матриці, вмонтовані у спеціальні преси, давали на документі, вкладеному між пластинками, чіткий рельєфний відбиток⁷. Вони використовуються у наш час для завірення фотокарток на паспортах та для інших важливих документів.

З початку XVIII ст. у Європі побутують *гумові* печатки, відомі раніше в Китаї та Середній Азії. Ручки штемпелів зменшуються за висотою і виконуються з м'яких порід дерев у вигляді сфероїда, що розширюється у нижній частині у монетоподібну чи іншої форми основу, до якої знизу прикріплюється гумова матриця із зображеннями та написами. Відбитки виконуються за допомогою туші, чорнила, фарби, сажі, дьогтю.

У XX ст. гумова печатка трансформується у напівмеханічний пристрій із фіксованим корпусом і рухомих стержнем з матрицею та самоплинною подачею штемпельної фарби.

З'ясування матеріалу матриць, конфігурації ручок, інших елементів – початковий етап сфрагістичних досліджень. Основна увага приділяється розгляду відбитків печаток. Адже у середньовіччі існував звичай знищувати матриці після втрати їхньої юрисдикції. Тому матриць збереглося відносно небагато. Визначити кількість печаток-відбитків практично неможливо. Лише в архівах Західної Європи за підрахунками вчених зберігається декілька мільйонів печаток. З часу Давньої Русі розшукано і впроваджено у науковий обіг декілька матриць, два буллотирія, близько 5 тис. вислих печаток, понад 10 тис. свинцевих пломб.

За технікою прикріплення печатки до документів вони поділяються на привісні та прикладні. Печатки, привішені до грамот, називають *буллами*, залежно від матеріалу вони бувають – молівдовули (свинець), хрисовули (золото), аргировули (срібло), воскові, воскомастичні та ін. Матеріал відбитків печаток залежить від рангу документів, кліматичних умов, регіональних традицій, доступності сировини тощо.

⁶ Климанов Л. Г. «Византийские отражения» в сфрагистике... – Санкт-Петербург, 1999. – С. 14–16.

⁷ Gumowski M., Haisig M., Mikucki S. Sfragistyka. – Warszawa, 1960. – S. 128–129.

В стародавні часи для виготовлення відтисків печаток повсюдно використовували глину – найбільш доступний матеріал. Це т. з. глиняні булли для опечатування складських приміщень, сувертків товарів, посудин з рідинами. Не рідко їх вживали у якості амулетів-оберегів. Традиція глиняних булл утримувалася в Європі до VI ст. н. е., коли їх заміщують свинцеві та воскові печатки.⁸ В країнах Північної Європи побутує віск, а у Візантії, Південній Франції, Італії, Іспанії, арабських країнах панують металічні булли, головним чином свинцеві, як найбільш стійкі до високих температур півдня. В канцелярії папи римського молівдовули почали вживатися з середини VII ст. і використовуються дотепер⁹. Під впливом візантійських традицій вислі свинцеві печатки і пломби поширилися у Київській Русі. Як відголосок давньоруських традицій в Україні, Росії та інших пострадянських державах до нашого часу застосовуються свинцеві пломби для охорони залізничних вагонів, газо- та водоапаратури, опечатування посилок і т. п.

Заготовки зі свинцю відливалися у спеціальних формах і були суцільнокорпусними з наскрізними отворами для шнурків. Інколи вони мали вигляд кульок з отворами, звідки назва булла (від французького *bulle* – кулька). При стисканні буллотирієм свинець розповзався у всі боки, утворюючи т. зв. «опухлості» з країв кружечка, канал сплющувався і шнурок уже неможливо було видалити без пошкодження печатки-відтиска. Срібні та золоті булли виготовлялися за іншою технологією: між двома тонкими пластинами розміщали шнурок для кріплення з документом, заготовки по периметру запаювали, а потім стискували матрицями буллотирія.

Золоті привісні печатки з'явилися у Візантії та поширилися по всій Європі. Їх використовували у канцеляріях римських пап, англійських, іспанських, данських і чеських королів, французьких і німецьких імператорів, венеційських дожів, турецьких султанів, у московських наказах для завірення найбільш важливих, державної ваги документів. Унікальною в історичному плані і винятковою у художньому виконанні є золота булла іспанського короля Філіпа II з документу 1555 р., що має в діаметрі 110 мм. У Київській Русі золоті печатки-штампи застосовувались із середини X ст. як вірчі грамоти, пізніше – у вигляді привісних булл – для опечатування документів особливого статусу: духовні грамоти великих київських князів, міжнародні договори та ін. Булли з чистого золота майже не відомі у давньоруському діловодстві, тут використовувалися позолочені аргировули, але і вони були рідким явищем. Цікавий екземпляр срібної позолоченої печатки знайдено 1906 р. у Києві на Володимирській гірці, дослідники віднесли її до київського митрополита Костянтина II (1167–1174)¹⁰. У Московській державі золоті печатки привішувались до т. з. шертих грамот, які надавалися монгольським і татарським князям, що переходили у московське підданство і приносили присягу на вірність. Ця присяга називалась шерстю. Відомі золоті булли великого князя Василя III (1514, 1517), царя Івана Грозного (1562, 1563).

Надзвичайно благодатним для сфрагістичної практики виявився *бджолиний віск* – еластичний, легкий і відносно не дорогий матеріал. Спочатку він використовувався у натуральному вигляді, а з часу Каролінгського ренесансу у Франції до воску, для надання більшої міцності, почали додавати живицю, тісто, соняшникову олію, скипидар. Історичні джерела донесли до нас чималу кількість рецептів *воскомастик*. Наприклад, у Польщі XV ст. до чотирьох фунтів бджолиного воску додавали чверть фунту живиці, чверть олії та відповідні барвники.

⁸ Лихачев Н. П. Древнейшая сфрагистика. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 24, 26–27.

⁹ Климанов Л. Г. «Византийские отражения» в сфрагистике... – С. 12–13.

¹⁰ Гавриленко В. О. Українська сфрагістика... – С. 91–92.

У Новгороді Великому наприкінці XVII ст. для приготування червоної мастики для печаток брали: 12 фунтів воску, 3 фунти кіноварі, 4 фунти сурику, 7 фунтів смоли, півфунта терпентину. Вихід продукції – 26,5 фунтів.¹¹ На Україні рецепти печатних мас можна знайти майже у всіх міських книгах, це зв'язано з обліком коштів, які видавались на купівлю необхідних компонентів.

Застосування воску і воскомастики позначилося на розмірах печаток-відтисків. Якщо металічні булли, розмір яких обмежувала вага, мали в діаметрі 20–50 мм, то воскові печатки досягали 80–130 мм. Тронна печатка англійської королеви Вікторії становила у діаметрі 150 мм, печатка імператора Сигізмунда I Люксембурзького – 140 мм, російського царя Петра I – 140 мм. Розмірами печаток визначали значимість документу, чим більша печатка – тим вищий ранг інституції, що її виставила.

До XII ст. віск для печаток був, як правило, натурального кольору, пізніше з'являються червоні, зелені, білі, чорні і сині відбитки. *Кольорова гама* печаток добиралася не випадково. Червоні та зелені кольори були привілеєм канцелярій монархів, вищого духовенства, великих міст. Наприклад, на грамоті 1425 р. львівських міщан до Владислава II Ягайла, райці і лавники поставили печатки на зеленому, а цехмістри – на чорному воску¹². Хоча вибір забарвлення печаток суворо не регламентувався, але в окремих канцеляріях існували спеціальні інструкції, в яких визначався колір мастик для конкретних категорій документів.

Істотне значення для дослідників сфрагістики має питання *про техніку поєднання вислих печаток* із документами. Збільшення ваги вислих булл, їхніх розмірів, а головне – зростання кількості печаток, що використовувалися для опечатування важливих актів, вимагало особливого способу прикріплення сфрагістичних інсигній. По-перше, булли привішувались, головним чином, до пергаментних документів, що витримували відчутну вагу печаток, по-друге, місце поєднання печатки і документу зміцнювалось шляхом згинання нижньої частини пергаменту, по-третє, застосовувались міцні в'язки: пергаментні паски шириною 5–10 мм, конопляні, бавовняні й шовкові шнурки, кручені й плетені стрічки. Вони мали різне забарвлення: червоне, зелене, жовте, коричневе, біле, чорне, фіолетове, голубе. Зазвичай, канцелярії, нотаріуси і писарі не регламентували матеріал та колір в'язок печаток, нерідко одна й та ж канцелярія використовувала різні шнурки і стрічки. Лише найбільш впливові канцелярії робили спроби впорядкувати практику привішення печаток. Так, в канцелярії німецького монарха Карла IV було запроваджено чорно-золоті шнурки, за кольором державних барв. У Росії у правовій грамоті 1566 р. розповідалось, як під час одного судового процесу позивач підробку спірних документів пояснив тим, що «печатки порчені, вони повинні бути на нитках білих, а не шовку». Суд визнав слушність доказу і грамоту як підроблену відхилив¹³. Подібна практика існувала і в судівництві України.

Твердо визначеним був порядок привішення печаток до документів. Окремий примірник прикріплявся посередині під текстом. При наявності декількох печаток вони розміщалися зліва направо згідно достоїнства чи правової чинності володільця печатки (особи, установи). Інколи вислі й прикладні печатки найбільш впливових персон прикріплялись посередині, інших осіб – зліва і справа.

¹¹ Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская сфрагистика и геральдика. – Москва, 1963. – С. 46.

¹² Гавриленко В. О. Львівські цехові печатки XIV–XV ст. та питання про час їх виникнення. – Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1964. – Вип. 1. – С. 250.

¹³ Пронштейн А. П. Методика исторического исследования. – Ростов-на-Дону, 1971. – С. 251.

Вислі печатки бували односторонніми і двосторонніми, останні виконувалися двома матрицями. При дослідженні важливе значення має вірне визначення лицевого (аверс) і зворотного (реверс) боків печаток. Недотримання цього правила може призводити до порушення інформативних засад печаток. Аверсом, як правило, вважається той бік булл, на якому розміщені символи владних повноважень, а реверсом – розпізнавальні дані про володільців матриць. Оскільки карбування матриць (штемפלів), особливо великих розмірів, коштувало дорого, то з метою забезпечення достовірності документів і уникнення фальсифікації печаток досить часто на звороті великих воскових булл робилися відбитки дрібних печаток, які мають назву *контрпечатка*.

Звисаючи на шнурках вислі печатки вразливі до механічних пошкоджень, тому досить рано вони почали поміщатися у невеликі мисочки з воску, через які проходило кріплення. Для охорони печаток використовували також мішечки з кори, шкіри, парчі, шовку, полотна, захисні обгортки з пергаменту. З XV ст. з цією ж метою застосовуються дерев'яні, кістяні та металеві коробочки – *кустодії* (від латинського «custodia» – охорона). Кустодії споряджалися або в момент опечатування документу, і тоді вони були монолітними відбитками, з вмонтованими через бокові отвори шнурками, або під час консервації пам'яток в архівах – зав'язки у цьому випадку розмішувалися, як правило, у прямокутних пазах, вирізаних у верхній частині коробочки. Кустодії з тканин прикрашалися золотим і срібним шитвом, дерев'яні та металічні – мистецькою різьбою.

Своєрідним був спосіб спорядження *прикладних печаток*. Історія цих пам'яток має давні традиції, вони побутовали ще в стародавні часи та ранне середньовіччя (циліндри, скарабеї, персні, геми). Потім прикладні печатки поступаються місцем вислим буллам, але з появою паперу, як основного матеріалу документів, вони знову займають панівне становище. Наслідуючи техніку опечатування пергаменту, в папері прорізалися два отвори і через них пропускалися смужки паперу, вільні кінці яких виводилися на лицевий бік документу і заливалися воском чи воскомастикою та прикладалися матриці. Пізніше відбитки робилися безпосередньо на паперовому документі. Щоб захистити воскову масу від пошкодження, її прикривали клаптиками зволоженого паперу, на який прикладали матрицю (штемпель). Вони отримали назву «*печатка на папері*». Інколи плутають поняття «*печатка на папері*» і «*печатка під кустодією*». Перше означає окремий вид печаток, у яких папірець є складовою частиною відбитку, а паперова кустодія накладалась зверху для оберігання печаток. Іноді паперові накладки печаток робилися у вигляді майстерно виконаних витинанок. Ця орнаментика народного походження зустрічається на козацьких печатках, зокрема гетьманів Михайла Дорошенка, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Кирила Розумовського. Дослідник української сфрагістики І. П. Крип'якевич вважає, що вони варті уваги мистецтвознавців.

Різновидами прикладних печаток є відбитки з *сургучу й тіста*. Сургуч, який з огляду на своє походження початково називали іспанським воском, застосовувався для опечатування кореспонденцій, з XVIII ст., будучи значно міцнішим за бджолиний віск, він почав використовуватися і для завірення документів. Одночасно з сургучем у вжиток канцелярій входить і тісто, що робилося з пісного борошна. В Речі Посполитій ці печатки отримали назву *облатково-паперових*.

Матриці і, відповідно, їхні відбитки мали різну *конфігурацію*: круглі, овальні, трикутні, квадратні, прямокутні, восьмикутні, серцеподібні, щитоподібні, квадрофолійні (хрестоподібні із заокругленими краями) та ін. Круглі печатки, що беруть початок ще зі стародавніх часів, характерні для сфрагістики вищих панівних верств (імператорів, королів, князів, царів), а також міст, цехів. Овальні

із загостреними кінцями – вживалися церковними ієрархами Європи, за винятком папської канцелярії, для якої характерні круглі булли. Щитоподібні печатки виникають у XIII ст. у період розквіту геральдики, і тісно пов'язуються з лицарським середовищем. Багатокутні печатки типові для дворянських і міщанських *сигнетів* (від латинського *signum* – знак). На Україні восьмикутна форма притаманна для приватних печаток козацької старшини, деяких сотенних канцелярій, міст Лівобережної України, що діяли на козацькому праві: Ічня, Кобеляки, Короп, Нехворощ, Погар, Сміла, Яготин та ін.¹⁴

Основними носіями сфрагістичної інформації є зображення і написи печаток. Ці елементи, які дослідники називають *полем печатки*, можуть розглядатися окремо, але у більшості випадків вони вивчаються водночас. Зображення тісно пов'язані з основними функціями печаток, як символів вірогідності й легітимності, як засобу забезпечення недоторканості кореспонденції, як ідентифікаційні знаки володілців печаток, осіб чи установ, що їх виставили. При всьому різноманітті функцій, які виконували печатки впродовж віків, вони повинні були забезпечувати одну головну вимогу – легко розпізнаватися широким загалом чи, принаймні, спеціально уповноваженими особами. Тобто малюнки печаток виступали своєрідними піктограмами (від лат. «*pictus*» – мальований і грец. «*грама*» – написання), знаковими системами, що у кожному конкретному випадку репрезентували чітко окреслену інформацію. Тому цілком природно перед істориками повстало питання про систематизацію печаток. Німецький вчений Ф. К. Гогенлоє-Вальденбург запропонував класифікацію печаток за їх змістом: 1) без зображень, лише з написами; 2) із зображеннями; 3) портретами; 4) гербами. Ці чотири типи поділяються на 19 підрозділів¹⁵. Інший німецький дослідник Х. Гротенфенд поділив печатки за п'ятьма основними ознаками: 1) за способом прикріплення; 2) за матеріалом; 3) за формою; 4) за характером відбитків; 5) за типами зображень¹⁶.

Питаннями типології печаток цікавилися майже всі визначні дослідники сфрагістики. У 80-х роках XX ст. до цієї проблеми звернувся Т. Дідеріх, який розробив *біполярну класифікацію*, в основу якої покладено співвідношення даних про власників сфрагістичних регалій з композиційними елементами поля печатки. Власники печаток поділяються на дві основні категорії – світські й церковні. До першої – віднесено печатки імператорів, королів, вищого та дрібного дворянства (лицарів), міського патриціату (бюргерів), селян, купецьких гільдій, університетів і факультетів, органів управління, судів різних інстанцій. До другої – увійшли печатки римських пап, кардиналів, архієпископів, абатів, пріорів, деканів церков, священників, а також церковних інституцій: чернечих орденів, монастирів, приходів, церковних судів та ін. Композиційними елементами у полі печатки виступають людські постаті, святі, суверени на троні або вершники, міські пейзажі (стіни, замки, башти, церкви), кораблі, різні тварини, написи, ініціали, монограми, символи та ін. Семантичний (змістовий) підхід, застосований Т. Дідеріхом, дозволяє визначити конкретне місце кожної печатки в масі сфрагістичного матеріалу¹⁷.

¹⁴ Міські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: Каталог / Упор. І. Сумий. – Львів–Чернігів, 1995.

¹⁵ *Hohenlohe-Waldenburg F. Mein sphragistisches System zur Klassifikation aller Siegel.* – Stuttgart, 1877.

¹⁶ *Grotefend K. Ueber Sphragistik.* – Breslau, 1875.

¹⁷ *Diederich T. Prolegomena zu einer neuen Siegel – Typologie // Archiv für Diplomatik.* – 1983. – Bd. XXIX. – S. 267–279.

Концентрованим виразом семантичних властивостей сфрагістичних пам'яток є т. зв. *гербові печатки*. З'явившись у середовищі феодального лицарства, гербові печатки з XVI ст. стають домінуючими серед панівних верств населення, зокрема у вигляді сигнетів. За прикладом гербових печаток дворян формуються печатки міст, цехів, сільських громад. У новий і новітній періоди історії гербова печатка стає розпізнавальним знаком державних установ. Із здобуттям незалежності у 1991 р. на державних печатках України з'являється тризуб – родовий знак Рюриковичів, як свідчення давніх традицій української державності.

Органічний зв'язок між графічними сюжетами печаток та їхніми володільцями відкриває широкі перспективи для наукових пошуків. Відомий російський колекціонер і дослідник сфрагістики М. П. Лихачов, співставив малюнки давньоруських печаток, що збереглися при документах, з особами, які їх опечатали, і прийшов до важливого висновку: на матрицях печаток карбувалися святі тезоімениті не світським іменам, а святим покровителям, імена яких надавалися при проведенні обряду хрещення. Тобто на печатках у прихованій формі сповіщалося про хрестильні (патрональні) імена. Так було подолано, здавалося б, фатальну анонімність значної кількості давньоруських печаток, знайдених у землі відірваними від документів, які вони колись скріплювали. В науку був введений потужний пласт нашої історії.

Другим важливим компонентом поля печатки є напис (*легенда*). Вони бувають різних типів: 1) кругові написи по краю печатки, що оточують зображення одним, двома, а, інколи, й трьома концентричними колами; 2) написи, що займають все поле печатки, або виступають поруч із малюнками (т. зв. письмові печатки); 3) тексти по зовнішньому обводу матриці (штемпеля), тобто поза офіційним полем печатки.

Кругові написи відділяються від зображень лінійними, крапковими або шнурковими обводами. Розпочинаються вони, як правило, у верхній частині печатки знаком хреста і читаються за годинниковою стрілкою. Часто у легендах для розмежування слів використовуються як розділові знаки хрестики, зірочки, крапки, розетки, ромбики.

Печатки з написами другого типу відомі у Візантії протягом VIII–XIII ст., а також у канцеляріях папи римського, венеційських дожів, країн Середземномор'я (т. з. грецького і латинського Сходу). На двобічних буллах написи чергуються із зображеннями, притому перші розміщуються, як правило, на реверсах, а графічні символи – на аверсах печаток¹⁸.

У Давній Русі X–XV ст. відомі вислі булли з грецькими і кириличними рядковими написами, що розташовуються на лицевому боці (аверсі). Серед печаток новгородських і псковських тисяцьких, тіунів трапляються примірники з двосторонніми легендами по всьому полю печатки у 3–6 рядків.

У пізньому середньовіччі побутують печатки з монограмами, абрєвіатурами, ініціалами, девізами та сентенціями, які нерідко повністю витісняють сюжетні образи печаток. Видозміни цих написів відомі серед приватних печаток українського козацтва, в міській сфрагістиці Лівобережної України, де абрєвіатури поєднуються з гербовими елементами на геральдичних щитах. Прикладом такого візерунку поля печатки є сигнети козака-князя Дмитра Вишневецького з 1563 р. і фастівського полковника, народного ватажка Семена Палія з 1700 р., печатки м. Білиці з 1746 р., м. Коропа (1674–1771), м. Нехворощі (1737–1762) та ін.¹⁹

¹⁸ Лихачев Н. П. Моливдовулы греческого Востока / Сост. и коммент. В. С. Шандровской. – Москва, 1991 (Научное наследство. – Т. 19).

¹⁹ Піддубняк О. Документ з печаткою Дмитра Вишневецького // Знак. – 1996. – Ч. 11. – С. 2–3; Маркевич О. Невідомий універсал і печатка Семена Палія // Архіви України. – 1968. – № 4. – С. 60–64.

В новітні часи письмові печатки широко застосовуються в сфері біжучого діловодства. Одним із зразків таких печаток є *штампи* з назвами установ та спецпомітками: дата видачі документу, черговий номер, відмітка про реєстрацію за місцем проживання, шлюбів, зарахування на роботу тощо.

Слід згадати ще про дати на печатках, вони особливо характерні для сфрагістичних інсигній англійських і французьких монастирів, міських і цехових печаток всієї Європи, в тому числі й України. Серед львівських цехових печаток, що збереглися в музеях і архівах, близько 20 прим. мають хронологічні позначки, які окреслюють час різання матриць.

Написи по ребру печаток (третій тип) – рідкісне явище, вони характерні, головним чином, для Англії. Тут треба мати на увазі, що вони наявні лише на матрицях (штемпелях), яких збереглося дуже мало. На Україні знаємо лише один подібний випадок з періоду т. з. міжгетьманства (1734–1750) – це матриця Генеральної військової канцелярії, на бічному обводі якої вказується, що вона зберігається у генерального писаря М. Турковського²⁰.

Легенди печаток на теренах середньовічної Західної та Центральної Європи були на латинській мові, що побутувала в європейському культурному середовищі. У сфері візантійської культури панують легенди грецькою мовою. Трапляються також двомовні (латинсько-грецькі) написи печаток (*білінгви*).

З XIII–XIV ст. у Франції з'являються печатки з французькими написами, у Німеччині – німецькою мовою. Цікаво, що німецька мова в легендах печаток виступає раніше, ніж в документах. Польська мова на печатках з'являється в другій половині XVII ст., хоча латина з легенд польських печаток зникає лише у XVIII ст., коли Європу вже опановують національні мови.

На Русі спочатку панують свинцеві булли греко-руського типу з написами грецькою мовою. На рубежі XI–XII ст. з'являються печатки з кириличними легендами, вони характерні для світської сфрагістики (печатки князів, княгинь, високоставлених посадових осіб). З кінця XII ст. кирилиця засвоюється церковною сфрагістикою (печатки єпископів і архієпископів)²¹.

На західноукраїнських землях у написах печаток використовувалися латинська, польська та німецька мови. В козацькій сфрагістиці легенди з самого початку карбувалися тогочасною українською мовою кириличними літерами, незалежно від того, яке було підпорядкування – польське чи російське. Українська мова на інших печатках з'являється досить пізно. Це зумовлювалося тим, що печатки – юридичні атрибути – залежали від офіційних владних структур, які на Україні певний час були іноземними. В кінці XVIII ст. українська мова з'явилася на печатках сільських громад та греко-католицьких парафій Галичини.²²

Дослідження написів печаток входить у сферу епіграфіки (спеціальної історичної дисципліни, що вивчає стародавні написи на твердих матеріалах). Зміни в накресленнях літер на печатках зумовлюються еволюцією письма документів. До кінця XII ст. в Західній і Центрально-східній Європі в легендах побутує класична *капітель* (літери, що мають обрис заголовних (прописних), а розміри – малих букв. У XIII ст. вона поступово переходить в готичну *маюскулу* (форма письма, яка вписується у дволінійну систему). З другої половини XIV ст. на печатках

²⁰ Уваров А. С. Печать Войска Малороссийского // Записки имп. Археологического общества. – 1851. – Т. 3. – С. 161–162.

²¹ Белецкий С. В. Сфрагистика // Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 274.

²² Скоцилас І. Б. Документи Галицького намісництва у Львові як джерело до вивчення церковної сфрагістики Перемишльської єпархії XIX–XX ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 566.

з'являється готична *мінускула* (важка до відчитання форма письма, яка має різну висоту літер і вписується в чотирилінійну систему). З XVI ст. під впливом гуманістичних форм канцелярського письма в легендах печаток усталюється виразна *лапідарна капітель*.

До XII ст. домінують легенди в називній формі, потім з'являються вирази у родовому відмінку. В написах поширені скорочення, так звані *суспенсії*, коли відкидаються останні літери слова, *сіглі* – зведення слова до початкової літери і *контракції* – пропуски середніх літер. Печатки з латинськими написами відкриваються словом «*sigillum*» або його сігля «S». В Україні першим у легенді є слово «*печатка*» або сігля «П». На найдавніших печатках Запорізької Січі та деяких печатках лівобережних міст, що діяли за козацьким правом, вживалося слово «*копія*» чи «*копеля*» – заміник «печатки». Вони використовувалися за межами Січі, у похідних канцеляріях, посланцями козаків в іноземних державах тощо²³.

В легендах печаток досить часто трапляються *лігатури* (розповсюджене в середньовіччі злиття двох літер) та *енклави* (вписування однієї літери в іншу). Досить часто різьбярі в кінці легенд карбують різні орнаментальні фігури, арабески. Наприклад, на декількох печатках львівських цехів з грамоти 1425 р. зображена фігура у формі трилисника, в якій два короткі листочки знаходяться на одній лінії, а третій, довший, виходить з їхньої верхньої частини. Вказана фігура виділяє виробу певного майстра з маси подібних. Поява орнаментальних фігур у кінці написів, скорочень, лігатур пояснюється труднощами, що переслідували різьбярів при розміщенні літер в обмеженому полі печаток. Нерідко в написах трапляються помилки, пропуски і обернене накреслення літер, порушення їх черговості, каліграфічні огріхи, що свідчить про малограмотність багатьох граверів. Слід також пам'ятати, що матриці карбувалися у зворотному, дзеркальному відображенні.

Відчитання написів печаток складна і нелегка справа. Але інформація, яку вони постачають дослідникам, надзвичайно вагома. За їх допомогою дізнаємося про імена і титули власників, їхній суспільний статус, урядові повноваження, компетенцію осіб чи установ, ранг печаток, їх місце серед інших сфрагістичних знаків. Ретельне дослідження епіграфічних властивостей написів, у поєднанні із символікою зображень та іншими складовими елементами, є важливою підставою для визначення автентичності печаток та затверджених ними документів.

Будучи продуктом певної історичної епохи, певного суспільного устрою, невід'ємним атрибутом влади, пам'ятки сфрагістики відображують характерні особливості свого часу. Досліджуючи їх, історики здобувають важливі відомості про події та факти минулого, про суспільні явища.

Протягом багатовікової історії сфрагістичні знаки виконували кілька різноманітних за своїм характером функцій: по-перше, ними завірялись документи; по-друге, вони використовувались для опечатування листів, тобто забезпечували недоторканість кореспонденції; по-третє, сфрагістичні пам'ятки засвідчували приватну власність, зокрема, печатки й пломби ставились на майно, паки, кошки та сувої з товарами, посудини з вином та іншими рідинами. Печатки-штампи відтискувались на ремісничих виробах – на металічному та гончарному посуді, зброї, цеглі, черепиці. Вони виконували роль своєрідних фірмових знаків, виділяючи виробу певного ремісника чи майстерні з маси тотожних речей.

²³ Гавриленко В. О. Державні печатки України козацької доби: першооснова й генеза // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 536–538.

Отже, печатки, пломби, геми й штампи-клейма набули значного поширення, глибоко увійшовши в діловодство, торгівлю, ремесло та інші сфери людської діяльності. Особливо велике значення мала перша функція печаток – затвердження документів, надання їм юридичної сили; вона збереглась і донині.

Виготовлення і застосування печаток завжди суворо регламентувалось. Спеціальні установи й урядові особи наглядали за їх використанням, тому сфрагістичні пам'ятки відзначаються високою достовірністю. Зокрема, написи печаток вважаються найбільш авторитетним і точним джерелом при визначенні посад, титулів, чинів, імен історичних діячів, назв територій і установ, їхньої структурної підлеглості, регіонального розташування.

Надзвичайно докладний матеріал сфрагістика постачає дослідникам історії державних і правових інституцій, системи адміністративного управління, церковної ієрархії, міського та цехового самоуправління, сільських громад. Важливу роль може відігравати сфрагістика у дослідженні проблем походження класів і суспільних верств. Наприклад, козацькі печатки дають змогу встановити час появи нового соціального прошарку на Україні – козацької старшини. Сфрагістичні матеріали дають можливість одержати відповідь не про дату юридичного оформлення цього явища, а вказують на розгорнуту картину процесу, з його визріванням, поширенням і становленням. Незначна кількість печаток певних суспільних груп або їх повна відсутність вказує на правове та політичне безправ'я окремих верств суспільства.

За відсутності писемних даних, печатки нерідко стають єдиним свідченням існування середньовічних цехів, професійних і нелегальних об'єднань, підпільних організацій, бібліотек, споживчих товариств, книгарень, шкіл, студентських гуртків тощо.

Сфрагістичні старожитності служать вірним помічником археологів. У місцях масових знахідок (Київ, Галич, Звенигород, Новгород, Псков, Дорогичин, Плісеськ та ін.) вони надійно датують стратиграфічні шари, будівельні яруси, археологічні пам'ятки, виявлені поруч із ними. Великі можливості відкриває картографування сфрагістичних знахідок. Нанесені на карту місця знахідок печаток, торгових і митних пломб, керамічних клейм у поєднанні з іншими археологічними знахідками – особливо монетами, дають змогу реконструювати систему торговельних комунікацій, шляхів сполучення. Печатки постачають багатий матеріал для визначення характеру культурних взаємовідносин між народами, допомагають простежити зв'язки і взаємовпливи у мистецтві.

Сфрагістика перебуває у тісних контактах з іншими спеціальними історичними дисциплінами, насамперед, з джерелознавством, дипломатикою, палеографією, геральдикой, генеалогією і нумізматикою. Вони взаємно збагачуються і поповнюються новими даними. Так, зображення, символи та емблеми сфрагістичних пам'яток служать важливим джерелом для геральдики, розповідаючи про появу, розвиток і становлення гербів²⁴. Найменування осіб у написах печаток дають матеріал для генеалогічних розвідок, *просопографічних* досліджень. Так, іменним фондом відомого дослідника візантійської сфрагістики Г. Шлюмберже складена *просопографія* (перелік) візантійських родин, що згадуються в написах печаток. Графічна форма літер, система скорочень слів, стиль і характер письма легенд поєднує сфрагістику з палеографією та епіграфікою. Не зайвими є дані сфрагістики і для дослідників нумізматики. У Давній Русі для підкреслення ві-

²⁴ *Алфьоров О.* Особові печатки Правобережної України: кінець XVIII – перша пол. XIX ст. – Біла Церква, 2005; *Однооженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. – Харків, 2009; *Сас П. М.* Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. – Київ, 2010.

рогідності монет на їх зворотній стороні відтворювалась печатка великого князя. Часто печатки й штемпелі монет різалися тими самими майстрами і мають багато спільного у сюжетах зображень та прийомах обробки.

В архівній і музейній справі печатки служать першорядним засобом експертизи писемних і речових пам'яток, визначення вірогідності, датування, походження й авторства джерел. У цьому плані сфрагістика найтіснішим чином пов'язується з дипломатикою. Нерозривний зв'язок печатки і документу, що бере свій початок ще зі стародавніх часів, робить їх взаємозалежними одне від іншого. Так, печатки використовуються при встановленні автентичності документів, а документи, в свою чергу, дозволяють найточніше визначити хронологію печаток, установ та осіб, що виставили сфрагістичні пам'ятки. Сфрагістична експертиза документів, визначення їхньої вірогідності не обов'язково вимагає наявності печаток. Встановити підробку, з'ясувати непорозуміння та сумніви щодо автентичності можна й за допомогою коротких описів печаток, наведених у кінцевій частині багатьох грамот і актів.

Зловживання і фальсифікації печаток здійснювались із різною метою і різними способами. Вживалися підроблені матриці (штемпелі), оригінальні відтиски, відокремлені від автентичних документів та ін. Воскові печатки відділялися від актів за допомогою ножів з тонкими лезами підігрітими на вогні або змащеного скипидаром чи олією кінського волосу. Інколи печаткову масу розм'яшували в місці проходження шнурів, якими печатки кріпилися до документів. Відокремлені печатки поєднувались з фальшивими документами за допомогою свіжого воску, який часто відрізняється за кольором від основної печатної маси. Свинцеві були відокремлювалися іншим чином – з'єднувальні шнурки обережно виймалася з каналу печатки, а потім, розширивши отвір, впроваджували новий шнурок і затискали при іншому документі за допомогою дерев'яного молотка. В результаті цих маніпуляцій нерідко деформувався рельєф металічних печаток, що може бути однією з підозр при встановленні автентичності молідовулів²⁵.

Попит на підроблені документи був значним. На Україні, у Києві, Львові, Бердичеві діяли спеціальні майстерні з фальсифікації земельних та інших майнових актів. Значним осередком з виготовлення фальшивих документів був Київський Центральний архів. У середині XIX ст. відбувся судовий розгляд у справі групи фальсифікаторів документів, який тягнувся 22 роки і привів до закриття на деякий час цього архіву для публічного користування.

Дослідження достовірності відтисків печаток – нелегка справа, що вимагає глибокого знання всіх складових елементів сфрагістичних пам'яток, їх стильових особливостей, порівняльного аналізу документу та супроводжуючих його печаток. Техніка експертизи сучасних печаток (відтиснутих на папері) досконало розроблена криміналістами, вона може бути з успіхом використана архівістами при дослідженні печаток новітнього часу.

На печатках, пломбах і гемах часто карбувалися старовинні замки, міські брами, храми, селянські хати та інші споруди або їх елементи. Вони можуть дати додаткові матеріали для вивчення архітектурних стилів, для відтворення зруйнованих часом будівель, фрагментів скульптур²⁶.

Печатки, геми та скарабеї мають художню цінність і служать одним із джерел для вивчення ювелірного і граверного промислів, історії культури, ху-

²⁵ Gumowski M., Haisig M., Mikucki S. Sfragistyka. – S. 112–118.

²⁶ Гречило А. Печатки міста Львова XIV–XVIII ст. – Львів, 2010; Grámada N. Vechile peceti bukovinene (1783–1900). – Cernăuți, 1939.

дожніх смаків населення.²⁷ Незважаючи на переважно утилітарний характер сфрагістичних пам'яток, значна їх кількість є чудовими творами мистецтва, виготовленими талановитими митцями. Геродот повідомляє про знаменитого різьбяр, архітектора Теодора Самоського, що викарбував «печатку із смарагду в золотій оправі» для правителя Самоси Полікрата, яка була визнана видатним твором античного мистецтва²⁸. В епоху Відродження різанням печаток займалися митці високого класу – відомий німецький художник-гравер Альбрехт Дюрер, золотих справ майстри Бенвенуто Челліні з Флоренції, Лаутіціо з Перуджі та багато інших.

Головним осередком у галузі різання печаток в часи середньовіччя був Париж. Французькі різьбярі Якопо Ніццола да Трецо, П'єр і Жан де Монпельє, Симон де Мобег, Жан Ножон створили печатки, що вважаються шедеврами. З-під їх різця вийшли сфрагістичні інсигнії багатьох монархів, вищих ієрархів церкви Європи. Збереглися відомості про польських граверів, що практикували у виготовленні печаток: варшавський золотар Матеуш, який вирізав матрицю для короля Сигізмунда Августа, гравер з Вільнюса Януш Трильнер – виконавець коронної печатки Владислава IV. У Росії маляр-золотописець Станіслав Лопуцький зробив царю Олексію Михайловичу «знамя (зображення герба. – В. Г.), а на ньому чотирнадцять печаток різних держав». Великою славою користувався різьбяр Оружейної палати (Москва) Василь Андреев, який виготовив срібні з позолотою печатки для міст Ярославля і Пскова. Італійський мандрівник П'єро Карпіні повідомляє про руського золотих справ майстра Косму, який у 1246 р. зробив для монгольського хана Гуюка трон і печатку.

Великим центром різьбярського промислу на Україні було місто Львів. У XIV ст. тут працювали золотих справ майстри: Яцко-русин, Генріх, Стефан-вірменин та Венчеслав, що неодноразово згадуються у найстарішій міській книзі. Львівські ремісники-ювеліри М. Семирадський, К. Берак та З. Фрончкевич їздили у Москву в 1611, 1624 рр. і продавали там свої вироби, серед них велика кількість перснів-печаток. На жаль, на Україні до цього часу немає жодного дослідження про мистецькі властивості печаток, не розроблена методика дослідження сфрагістичних пам'яток як творів мистецтва.

Широкі перспективи відкривають дослідження церковних печаток, що дають можливість з'ясувати мережу духовних установ, патронімію храмів і монастирів, чарівний світ християнської іконографії, її композиційні та стилеві особливості, сприяють вивченню проблем взаємодії релігійних і світських компонентів у масовій свідомості населення²⁹.

Печатки привертають увагу істориків як засіб для вивчення «магічних» властивостей цих пам'яток. Відомо, що у народів стародавнього світу сфрагістичні пам'ятки виконували роль священних амулетів, «оберігаючи» їхніх володільців від хвороб та злих наговорів. Серед неписьменних верств населення печатка завжди користувалася значно більшим авторитетом, ніж зміст незрозумілого їм писаного слова. Наприклад, у 1848 р. Бережанська рада на Тернопільщині писала до Відня, що селяни не хочуть вірити одному з цісарських патентів, бо на ньому відсутня гербова печатка з двоголовим орлом.

²⁷ Цікаві зразки українського граверного мистецтва зголошено в кн.: Подільські печатки кінця XVIII – середини XX ст.: За матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих / Уклад. А. Б. Задорожнюк, М. О. Пуздровська. – Київ, 2010.

²⁸ Неверов О. Я. Геммы античного мира. – Москва, 1983. – С. 4–5.

²⁹ Перкун В. «...І печаткою стверджую»: З історії печаток католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – XX ст.). – Київ, 2002.

Не будемо викладати всі ймовірні шляхи й напрями сфрагістичних досліджень, вони, практично, невичерпні. Як свідчить історія сфрагістики, предмет цієї дисципліни постійно розвивається, набуває нових якостей.

Дослідник сфрагістики, розглядаючи будь-яку проблему, зобов'язаний якомога повніше відібрати відповідні сфрагістичні дані – речові залишки, писемні згадки, факти з попередніх публікацій тощо. Під час роботи йому доводиться оперувати сотнями, а, нерідко, й тисячами сфрагістичних пам'яток. Орієнтуватись у такій масі фактичного матеріалу досить важко, тому історики вдаються до певної уніфікації, запровадження єдиних норм обліку та попереднього опису сфрагістичних пам'яток.

Детальну схему опису печаток, наукового пояснення зображень та написів запропоновано у «Міжнародному словнику з сигіллографії», де перераховуються три основні умови опрацювання й публікації пам'яток сфрагістики: 1) дані про фізичних чи юридичних осіб, володільців печаток, їх хронологія і локалізація; 2) місце зберігання оригіналу, дані про муляжі й копії, походження експонату – знахідка, купівля, дарунок та ін., бібліографія публікацій пам'ятки; 3) детальний опис пам'ятки³⁰.

Львівський архівіст О. В. Маркевич на початку 60-х років минулого століття розробив цікаву картку обліку печаток, в якій окрім детального опису поля печатки, подаються дані про документ, засвідчений сфрагісом, дату його складання, матеріал, колір, форму, розмір і спосіб прикладання печатки. Встановлюється приналежність печатки, місцевість та адміністративна підпорядкованість установ, що її виставили, стан збереження пам'ятки, її фото³¹.

Нові можливості в систематизації печаток відкриває комп'ютерна техніка. У Музеї археології і спеціальних історичних дисциплін Львівського національного університету ім. І. Франка створено електронний варіант каталогу муляжів сфрагістичних пам'яток, в якому фіксуються основні ознаки експонату: розряд печатки, власник, дата, територіальна приналежність, сюжет зображення, легенда на мові оригіналу та її переклад на українську мову, розміщення відтиску, форма, розмір, матеріал відливу.

Методика виготовлення керамічних, гіпсових, сургучевих і металічних муляжів (копій печаток) детально розроблена і описана в історичній літературі³². Нові обрії перед дослідниками сфрагістики відкриває застосування у практиці відливання муляжів із синтетичних матеріалів, полімерних сполук, пластмас.

У музеях України нагромадилася велика кількість муляжів печаток, плombs і гем. Наприклад, колекція Львівського національного університету ім. І. Франка нараховує близько 7 тис. відливів королівських і імператорських печаток багатьох країн Європи, печаток міст і цехів, велика збірка гіпсових відтисків церковних печаток та ін. Понад 1100 муляжів зберігається у фондах Львівського історичного музею. Колекції муляжів античних гем і камеї наявні у Національному музеї історії України (Київ), відділі мистецтва Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника та ін. Названі колекції муляжів відлиті ще на рубежі XIX–XX ст. На жаль, нині ця практика у нас забута.

Важливою стадією підготовки сфрагістичних матеріалів до дослідження є їх фотографування. Особливе значення при цьому має точна передача розміру та всіх складових елементів відтиску. Для досягнення максимальної виразності зображень і написів слід звертати увагу на ракурс бічного освітлення печаток. При

³⁰ *Vocabulaire international de la sigillographie.* – Roma, 1990. – P. 37.

³¹ *Маркевич О.* Виявлення та описання сфрагістичних пам'яток // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964, № 5. – С. 27–31.

³² *Типольт Н. А.* Инструкция для снятия слепков. – Петроград, 1923. – 18 с.; *Harald F.* Moulage et conservation des sceaux du moyen âge. – Stockholm, 1923 та ін.

репродукованні сажових, дьогтьових і фарбових відтисків застосовується зйомка в інфрачервоному промінні, люмінесцентні методи тощо.

Стан збереження сфрагістичних пам'яток, особливо прикладених до документів, що зберігаються в архівах, вкрай незадовільний. Час не шкодує не лише печатки з крихких матеріалів – воску, спеціальних мастик, а й свинцеві булли, що у великій кількості відшукуються у землі. Тому в процесі роботи над сфрагістичними матеріалами велике значення має реставрація і консервація пам'яток, відновлення їх попереднього вигляду. Великої майстерності в цій справі досягли реставратори провідних музеїв Європи, зокрема, Лабораторії наукової реставрації творів прикладного мистецтва Санкт-Петербурзького Ермітажу.

Як спеціальна історична дисципліна, сфрагістика застосовує у своїх дослідженнях методи й прийоми історичної науки. Виробила вона і свою специфічну методику. Методи, прийоми і способи дослідження печаток складались поступово в процесі розвитку сфрагістики. Сучасний дослідник оперує цілим комплексом технічних прийомів та правил виявлення, збирання і систематизації сфрагістичних матеріалів.

У процесі роботи над сфрагістичними матеріалами розрізняються три етапи: *перший* – розшук і підготовка до вивчення сфрагістичних пам'яток; *другий* – відчитання легенд, з'ясування зображень, хронологічне визначення і відшукування осіб, що виставили печатки, встановлення достовірності джерела; *третій* – класифікація пам'яток, використання їх в історичних дослідженнях.

Всі сфрагістичні пам'ятки поділяються на два основних види: 1) печатки, що знаходяться при документах (вони датуються і визначаються текстом акта чи листа); 2) розрізнені сфрагістичні пам'ятки – археологічні знахідки та музейні експонати. У першому випадку, визначаючи ступінь вірогідності сфрагістичних пам'яток, найдоцільніше застосовувати методи джерелознавства, дипломатики та палеографії, у другому – можна використати методику археології та мистецтвознавства.

Печатки, прикріплені до писаних пам'яток, хронологічно визначаються документом, але дуже часто дослідників сфрагістики цікавить не дата затвердження акта, а час різання штемпеля (матриці) печатки. Відомо, що хронологія відтисків не рівнозначна хронології штемпелів, остання, як правило, випереджує першу. Трапляються випадки, особливо в практиці міського самоврядування, цехів, канцелярій Запорозжя, коли штемпелями печаток користувалися протягом 100–200 і більше років. Наприклад, печатка ради Львова з мінускульним готичним написом, зустрічається при документах 1359–1787 рр., печатка лави Львова в 1412–1764 рр.³³ Крім того, печатки прикріплені до документів, можуть бути фальшивими, а дата документа неправильною або відсутньою, ось чому важливе значення набуває сфрагістичний аналіз не лише відокремлених від писаних документів печаток, а й прикладених чи привішених до актів сфрагістичних знаків.

На кожному етапі дослідження сфрагістичних пам'яток застосовуються різні методи, технічні прийоми і способи роботи³⁴. Найпоширенішим серед них можна вважати *метод сфрагістичної аналогії* – співставлення печаток з ідентичними сфрагістичними матеріалами, дослідженими раніше. В основу цього методу покладено порівняльний аналіз змісту і стилю легенд, характеру зображень, форми і розміру печаток, матеріалу та кольору відтисків, способів з'єднання печаток з документом, кустодій тощо. Він широко використовується для датування анонімних сфрагістичних пам'яток Київської Русі та наступних періодів, реконструкції окремих фрагментів печаток.

³³ Гречило А. Печатки міста Львова XIV–XVIII. – Львів, 2010. – С. 5, 16.

³⁴ Гавриленко В. О. Українська сфрагістика... – С. 22–24.

Важливе значення відіграє *порівняльно-сфрагістичний метод*, що розвинувся на основі історико-порівняльного методу. Суть його полягає в тому, що для дослідження сфрагістичних пам'яток залучаються дані історії, археології, мистецтва та мовознавства. Процес дослідження включає: а) вивчення змісту напису (імен, титулів, географічних термінів тощо) і звернення їх з відомими історичними даними; б) аналіз графічних та мовних особливостей легенд, стилю письма, формулювань напису, розділових знаків, скорочень з метою зіставлення з палеографічними й епіграфічними матеріалами; в) дослідження символів та емблем, зображених на печатках, відшукування аналогій серед геральдичних та нумізматичних пам'яток; г) порівняння мистецького стилю, іконографічних типів, сюжету сфрагістичних знахідок з іншими пам'ятками матеріальної культури, зокрема ювелірними виробами; д) розгляд прийомів різьби печаток і зіставлення з технікою обробки монет та пам'яток дрібної пластики. Порівняльно-сфрагістичний метод застосовується при датуванні сфрагістичних пам'яток, встановленні їх достовірності, визначенні осіб та урядових установ, які виставили печатки. В поєднанні з методом аналогії ним користуються також при дослідженні культурних і мистецьких впливів між народами та країнами.

Перспективне значення має вивчення стилістичних особливостей печаток з боку аналізу художніх «почерків» різьбярів, дослідження окремих «шкіл торевтики» – гравірування. *Метод дослідження індивідуальних прийомів майстрів* при подальшій розробці і конкретизації за центрами, в яких процвітали промисли художньої обробки металів, може привести до важливих наслідків. За допомогою цього методу, наприклад, вдалося встановити час різання штемпелів найдавніших цехових печаток Львова з грамоти 1425 р. і уточнити дату появи львівських цехів³⁵.

Специфічним прийомом вітчизняної сфрагістики є *метод визначення приналежності давньоруських анонімних печаток* за викарбуваними на них зображеннями святих тезоіменитих хрестильним іменам власників печаток або їх батьків. Розроблений М. П. Лихачовим і М. І. Петровим ще на початку ХХ ст., цей метод став ключем до аморфної маси давньоруської сфрагістики і дозволив розкрити приховану за печатками систему інститутів державної влади.

Для дослідження свинцевих печаток та пломб доцільно залучати *методи природничих наук*: радіохімічний і емісійно-спектральний аналізи, активаційний метод тощо. Серед сфрагістичних пам'яток, що дійшли до нас, дуже багато пошкоджених екземплярів з невиразними зображеннями та нечіткими написами. Вони вважались безповоротно втраченими для науки. Однак певна реконструкція цих пам'яток не виключена. Так, за допомогою спектрального аналізу, активаційного методу можна здійснити наближене датування сфрагістичних пам'яток. Особливо перспективні мікроаналізи, для їх проведення достатньо декілька міліграмів речовини, тобто сфрагістична пам'ятка практично залишиться неушкодженою, що має дуже важливе значення при дослідженні унікальних історичних джерел. Спектральний аналіз дає змогу досліджувати також штемпелі печаток.

Встановивши рецептуру значної кількості прикріплених до датованих документів чи достовірно визначених речових сфрагістичних знахідок, можна скласти технологічну карту хімічного складу печаток і на її основі датувати невідомі, анонімні або пошкоджені екземпляри. При складанні технологічно-рецептурного довідника можна використовувати не лише сфрагістичні пам'ятки, а й інші стародавні речі, зроблені з того самого матеріалу, що до певної міри розширює можливості дослідників. Анонімність давньоруських печаток, що панує до кінця ХІІІ ст., створила

³⁵ Гавриленко В. Цехові печатки ХІV–ХV ст. та питання про час їх виникнення / Молодіжний історичний клуб: Історична серія. – Львів, 2003. – Вип. 3. – С. 13–14.

грунт для різних здогадів і припущень. Дослідження хімічного складу сфрагістичних пам'яток – міцна основа для нових сфрагістичних пошуків, перевірки висунутих раніше тверджень. На початковій стадії роботи застосування цих методів пов'язано з певними труднощами організаційного характеру, але пізніше, коли буде складена розгорнута таблиця хімічного складу печаток, затрачені зусилля виправдають себе.

Значна кількість сфрагістичних пам'яток, їх видова різноманітність ускладнює засвоєння сфрагістичних даних. На допомогу дослідникам приходить *класифікація*. Залежно від завдань і мети дослідження існує кілька класифікаційних схем: 1) хронологічний розподіл матеріалів; 2) групування печаток за власниками, установами; 3) визначення характеру зображень; 4) систематизація за змістом написів; 5) поділ за способом прикладання, формою печаток, матеріалом відтисків тощо.

Певне значення має також *статистичний метод* – виявлення, групування і встановлення всієї суми фактів, що мають відношення до окремої теми дослідження. За допомогою названого методу досліджуються інститути державної влади, адміністративно-територіальний поділ, мистецькі стилі тощо.

Метод топографії – нанесення на карту місць сфрагістичних знахідок, зокрема, давньоруських торгових і митних пломб, з метою визначення торговельних шляхів, митниць, центрів адміністративного урядування тощо.

Під час вивчення й аналізу сфрагістичних пам'яток їх складові елементи розглядаються відокремлено, кінцевим наслідком дослідження повинно бути узагальнення, синтез одержаних даних на основі сукупності всіх методів, прийомів і способів дослідження.

Велику шкоду науковому опрацюванню печаток завдає дилетантство, діяльність чорних археологів, яка посилилась останнім часом. Озброєні сучасною пошуковою технікою, металошукачами та ін., ці мисливці за легкою здобиччю проводять вибіркові розкопки, порушують структуру археологічних об'єктів, стратиграфію знахідок. Не маючи відповідних знань, приховуючи місця знахідок (адже за несанкціоноване копацтво існує правове переслідування), чорні археологи позбавляють дослідників важливих даних щодо атрибуції печаток. Особливо це відчутно для давньоруської сфрагістики, де багато анонімних матеріалів і важливе значення мають відомості про місця знахідок, обставини їх залягання в землі тощо.

Значні труднощі у вивчення сфрагістики вносить відсутність єдиної термінології. Навіть термін «*печатка*» використовується у різних значеннях: по-перше, для позначення штемпелів печаток; по-друге, так називаються металічні, воскові, сургучеві або паперові відбитки згаданих штемпелів. Для зручності варто вживати у першому випадку слова – *матриця* чи *штемпель*, а в другому – *печать*, *печатка*. Печаті, привішені до грамот, називаються *вислими* або *буллами*. Печатки, відтиснуті на документах, мають назву *прикладних*. Печатки на звороті великих воскових булл носять назву *контрпечаток*.

Не проведено чіткого розмежування між терміном «печатка» і «штамп». *Штампом* називається відтиск спеціального штемпеля на виробах з металу (посуді, зброї, замках). Відтиск на гончарних виробах і будівельних матеріалах називається *клеймом*. Штапи і клейма, порівняно з печатками відзначаються простотою сюжету і лаконічністю змісту, у більшості випадків – це окремі літери або невибагливі знаки. У сучасному діловодстві штампами називають печатки видовженої форми (штемпелі і їх відбитки на папері) з назвами організації та спецпомітками.

Сфрагістичні пам'ятки, у порівнянні з писаними джерелами, мають певну особливість – написи печаток, їх зображення, як правило, містять обмежені відомості. Тому ключові питання сфрагістики можна з'ясувати лише на основі вивчення великих комплексів печаток, усієї суми знань про предмет. У наш час

учені досліджують печатки у нерозривному зв'язку з економічним, політичним і культурним життям, у поєднанні з іншими видами історичних джерел, аналізують об'єктивні зв'язки між ними, прагнуть до теоретичних узагальнень, тобто роль фахівця сфрагістики не обмежується розшуком і атрибуцією печаток, він намагається йти разом зі своїми матеріалами від початку до кінця історичного дослідження. Стало очевидним, що методи і прийоми сфрагістики специфічні на всіх етапах вивчення, включаючи й історичні висновки.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Теоретико-методологічні засади сфрагістики // Сфрагістичний щорічник. – Вип. 1. – Київ, 2011. – С. 133–159.

Про використання цехової емблематики та символіки при вивченні історії України в технічних вузах

Вихованню свідомих громадян суверенної української держави необхідні глибокі знання історії України. Як поживавити інтерес до рідної історії серед студентів технічного профілю? Кафедра історії України Львівського лісотехнічного інституту з цією метою поряд з іншими засобами залучає сфрагістичні та геральдичні джерела середньовічних цехів.

До наших днів дійшла значна кількість цехових емблем Києва, Львова, Івано-Франківська, Кам'янця-Подільського, Тернополя, Чернігова, Чернівців, Ужгорода, Богородчан, Яворова та інших міст. Вони чітко відбивають фахові особливості, регіональні та національні чинники. Печатки, герби, цехові значки (ціхи), прапори і корогви, виготовлені ремісниками для власного вжитку, ілюструють повсякденне життя трудової людини. На них представлені знаряддя праці, ремісничі вироби, а інколи зафіксовані певні виробничі процеси, технологічні деталі та інші важливі аспекти історії техніки. Наприклад, на печатці гарбарського (чинбарського) цеху м. Львова з грамоти 1425 р. вирізано постать кожум'яки, зайнятого обробкою шкіри. Він міцно тримає гарбарський валок з напівскрученою шкірою. Засукані рукави сорочки, широко розставлені ноги, зігнута постать і скуйовджене волосся свідчать про чималі зусилля, нелегку працю кустаря.

Печатка людвисарів дає уявлення про ливарну справу. На ній викарбувана продовгувата вагранка з нагнітаючим повітря міхом та тиглем (ковшем) з киплячим металом. До нього протягнута рука з характерними щипцями. Композицію увінчує променисте сонце, що знаменує успіх праці.

Зображення цехових печаток – енциклопедія давнього ремісничого інструменту. Тут ми знайдемо ковальські кліщі, кувалди і молотки, слюсарські обцежки, столярські косинці, циркулі, лінійки, фуганки і рубанки, теслярські сокири, дворучне свердло, бондарські сокири з короткими держакми, гаківниці, струги і товкачі, мулярські загострені молотки, інтрولیгаторські верстати і преси, кравецькі ножиці різноманітної конфігурації, парикмахерські манекени з перуками, набори цирульничого приладдя, кушнірські дошки з натягнутими шкірами, гончарні круги, млинарські колеса тощо.

Не менше пізнавальне значення для студентів мають малюнки виробів цехового ремесла. Наприклад, на печатці пекарів зображено затійливо переплетений крендель, на печатці годинникарського цеху – годинник з майстерно виконаним циферблатом і узорними стрілками. Миловари в центрі композиції на своїй печатці поставили шматок мила оригінальної форми. Бляхарський цех прикрасив сфрагістичну пам'ятку високохудожнім ліхтарем. Бондарі подають різні за формою і місткістю бочки, діжечки, барильця, кадуби, кухлі. Сідельники і римарі репрезентують свій цех сідлами та іншою зброєю на коня.

Колорит минулих епох доносять до нас емблеми гребінників, конвісарів (ливарництво з олова), ножовників, хірургів-цирульників, колодіїв і стельмахів, котельників, рукавичників, кордибанників (сап'яників), поворозників, лучників і мечників, капелюшників, гаптувальників (вишивання золотом і сріблом), пушкарів і рушничників, футлярників (ольстерників), цукерників, музикантів, долотників, мішочників, крамарів та купців.

Поширеними є зображення різних святих, які були патронами (покровителями) цехів. На печатці цеху мулярів – постать архангела Михайла з мечем у правій руці. В полі печатки сажотрусів святий Флоріан з прапором, на печатці золотарського цеху – святий Егілій з молотком і чашею в руках.

Застосування середньовічної цехової емблематики і символіки в навчальному процесі поліпшить фахову орієнтацію студентів технічних вузів, наблизить до них історичне минуле, доповнить його образними картинами діянь людини. Глибоке вивчення всієї гами цехових виробів, зручних і раціональних інструментів, естетичних уподобань середньовічних ремісників сприятиме викоріненню нігілістичного ставлення деякої частини студентів до своїх попередників по професії, технічної спадщини, виховуватиме повагу до національних традицій.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Про використання цехової емблематики та символіки при вивченні історії України в технічних вузах // Тези доповідей Республіканської науково-методичної конференції «Проблеми гуманізації технічної освіти», Вінниця, 13–15 жовтня 1992 р. – Київ, 1992. – С. 189–190.

Українська сфрагістика:

Програма спецкурсу для студентів історичного факультету (рекомендована вченою радою історичного факультету Львівського державного університету ім. Ів. Франка)

Передмова

Історична наука у своєму розвитку спирається на глибоке знання першоджерел. Лише на їх підставі можна об'єктивно відтворити історичну дійсність, створити повноцінні історичні праці. Незчисленні історичні джерела характеризуються надзвичайною різноманітністю за формою, змістом і походженням. Склалася розгалужена система допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін, які займаються інтерпретацією, попереднім опрацюванням і вивченням першоджерел. Суттєве місце серед цих дисциплін належить сфрагістиці, яка спеціалізується на вивченні специфічних історичних пам'яток: печаток, пломб, циліндрів стародавнього світу, гем, скарабеїв, керамічних клейм.

Зацікавлення сфрагістичними пам'ятками в українській історіографії виникло на початку XVIII ст. Але певні практичні навички, початкові прийоми сфрагістичного аналізу почали складатися з давніх часів, одночасно з введенням у вжиток печаток та пломб. На основі нагромаджених практичною сфрагістикою знань, проводилася експертиза сфрагістичних пам'яток, вирізнялися фальшиві печатки від достовірних.

Наукова сфрагістика – це спеціальна історична дисципліна, яка вивчає сфрагістичні знаки як історичні пам'ятки, свідчення минулих часів. Вона органічно увібрала в себе способи та прийоми первісної практичної сфрагістики і розвинула їх на вищому, науковому рівні.

Обсяг досліджуваних сфрагістикою питань дуже широкий. Як продукт певної історичної епохи, певного суспільного устрою пам'ятки сфрагістики відбивають особливості свого часу. Досліджуючи їх, історики здобувають важливі відомості про події та факти минулого, про суспільні явища.

В наш час сфрагістика вивчає печатки та інші сфрагістичні пам'ятки головню в трьох напрямках: 1) як самостійні історичні джерела; 2) як один із засобів джерелознавчої критики, визначення автентичності, часу і місця написання документів, встановлення їх авторства; 3) як пам'ятки прикладного мистецтва і побуту.

Виготовлення і застосування печаток завжди суворо регламентувалося. Спеціальні установи і урядові особи наглядали за їх використанням, тому сфрагістичні пам'ятки відзначаються високою достовірністю. Зокрема, написи печаток вважаються найбільш авторитетним і точним джерелом для визначення посад, титулів, імен історичних діячів, назв територій і установ. Надзвичайно докладний матеріал сфрагістика надає дослідникам історії державних і правових інституцій, системи адміністративного управління.

Важливу роль може відіграти сфрагістика у дослідженні проблем походження класів і суспільних верств. Наприклад, козацькі печатки дають змогу встановити час появи нового соціального прошарку в Україні – козацької старшини. Незначна кількість печаток певних суспільних груп або їх повна відсутність вказує на правове і політичне безправ'я окремих верств суспільства.

При відсутності писемних даних, печатки нерідко стають єдиним свідченням існування середньовічних цехів, професійних і споживчих товариств, книгарень, шкіл, студентських гуртків тощо. Сфрагістичні старожитності служать вірним помічником археологів. У місцях масових знахідок вони надійно датують стратиграфічні шари, будівельні яруси, археологічні пам'ятки, виявлені поруч з ними. Великі можливості відкриває картографування сфрагістичних знахідок. Нанесені на карту місця знахідок торгових і митних пломб, керамічних клейм у поєднанні з іншими археологічними знахідками – особливо монетами, дають змогу реконструювати систему торговельних комунікацій, шляхів сполучення.

Сфрагістика перебуває у тісних контактах з іншими спеціальними історичними дисциплінами, найперше з джерелознавством, дипломатикою, геральдикой, генеалогією і нумізматикою. Вони взаємно збагачуються і поповнюються новими даними. Сюжетні мотиви, форма і зміст легенд, символіка зображень та інші елементи печаток дають багатий матеріал для визначення характеру культурних взаємовідносин між народами, допомагають простежити зв'язки і взаємовпливи у мистецтві.

Дослідників сфрагістики однаково цікавлять і штемпелі печаток (матриці), і їх відтиски на металі, воску, спеціальних воскомастиках, сургучі, папері. Сфрагістична експертиза документів, визначення їх вірогідності не потребує обов'язкової присутності печаток. Встановити підробку, з'ясувати непорозуміння та сумніви щодо автентичності можна й за допомогою аналізу коротких описів печаток, наведених у кінцевій частині багатьох грамот і актів.

Виходячи із сказаного, можна так сформулювати *дефініцію предмета сфрагістики*: допоміжна історична дисципліна сфрагістика вивчає типи, форми, зображення, написи, способи прикладання, а також правове значення печаток, пломб, циліндрів стародавнього світу, гем, скарабей, керамічних клейм з метою встановлення ступеня вірогідності, датування і авторства документів, дослідження окремих питань матеріальної культури, мистецтва та історії людського суспільства.

Зміст української сфрагістики як наукової дисципліни визначається трьома чинниками: сукупністю сфрагістичних пам'яток, які історично можна віднести до українських, місцем публікації праць та національністю авторів. Підвалини української сфрагістики були закладені ще за часів Київської Русі. Дослідники України також брали участь у вивченні сфрагістичних пам'яток стародавнього Сходу, античності, Візантії, сусідніх слов'янських народів. Зрозуміло, що і ці праці повинні стати предметом розгляду української сфрагістики. Активно розробляються питання печаткознавства в українській діаспорі.

Через багато обставин український народ протягом довгого часу був роз'єднаний чужоземними кордонами. Але, незважаючи на це, сфрагістика Наддніпрянської України, що входила до складу Російської імперії та Галичини, Буковини і Закарпаття, які перебували під владою Польщі і Австрії, розвивалась як єдине ціле, робила свій внесок у розвиток загальноукраїнської культури.

Сфрагістичні пам'ятки, порівнюючи з писаними джерелами, мають певну особливість – написи печаток, їх зображення містять обмежені відомості. Тому ключові питання сфрагістики можна з'ясувати на основі вивчення великих комплексів печаток, усієї суми знань про предмет. У наш час учені досліджують печатки у нерозривному зв'язку з економічним, політичним і культурним життям, у поєднанні з іншими видами історичних джерел, аналізують об'єктивні зв'язки між ними, прагнуть до теоретичних узагальнень. Тобто роль фахівця сфрагістики не повинна обмежуватися розшуком і атрибуцією печаток, він намагається йти разом зі своїми матеріалами від початку до кінця історичного дослідження. Стало

очевидним, що методи і прийоми сфрагістики специфічні на всіх етапах вивчення, включаючи й історичні висновки.

Сподіваємося, що запропонована програма зробить відповідний внесок у вивчення української сфрагістики.

Тема 1. Предмет і теоретико-методичні засади української сфрагістики

Зміст і мета вивчення сфрагістики. Походження терміна «сфрагістика» і його застосування в сучасній історичній науці. «Сигіллографія». Дефініція предмету і термінологія. Класифікаційні схеми сфрагістики. Галузі сфрагістичного знання: сфрагістика Месопотамії, стародавньої Індії та Єгипту, візантійська, західноєвропейська, окремих країн і народів.

Предмет і завдання української сфрагістики. Групи печаток за статусом власників: державні, громадські, приватні, адміністративно-правових інституцій, культурно-патріотичних організацій, освітніх товариств, шкіл, бібліотек та ін. Хронологічний розподіл сфрагістичних пам'яток України. Практика застосування печаток на сучасному етапі становлення і розбудови незалежної Української держави.

Тема 2. Історіографія та стан вивчення сфрагістики як спеціальної історичної дисципліни

Перші писемні згадки про давньоруські та козацькі печатки. Археологічні знахідки печаток. Сфрагістичні знання в часи Київської Русі. Практичні навички, початкові прийоми сфрагістичного аналізу, виявлення підроблень та інших зловживань з печатками. Питання печаткознавства у творі Г. Грабянки та інших козацько-старшинських літописах. Розвиток сфрагістики від практичних навичок до наукової дисципліни.

Історіографія української сфрагістики. Перші університетські курси та підручники з викладом основ сфрагістики Г. Уліха (Львівський університет), К. Пауловича (Харківський університет). Роботи Є. О. Болховитінова, А. О. Скальковського, О. М. Лазаревського, П. С. Єфименка, В. Н. Юргевича та їх значення для розвитку української сфрагістики.

Новий етап у дослідженні печаток в Україні у першій половині XX ст. як результат діяльності К. В. Болсуновського, О. С. Лаппо-Данилевського, М. Слабченко, І. П. Крип'якевича, М. І. Петрова, Ю. Й. Сіцінського, К. Є. Антиповича, М. Грамади, Ф. Легоцького. Збирання музейних та приватних колекцій печаток.

Дослідження актуальних проблем сфрагістики у повоєнний період. Монографія В. О. Гавриленка «Українська сфрагістика: питання предмета та історіографії». Сфрагістичні дослідження діаспори: В. К. Прокопович, Р. О. Климкевич, Я. Пастернак. Публікації печаток та їх описів у виданнях актових джерел. Українське геральдичне товариство і проблеми розвитку національної сфрагістики.

Тема 3. Походження печаток та їх функціонування

Генезис сфрагістичних пам'яток. Циліндри і глиняні булли стародавнього світу. Геми, скарабеї, керамічні і гончарні клейма. Візантійські молівдовули. Родові знаки власності. Сфрагістичні пам'ятки Київської Русі: свинцеві печатки і плумби, персні-печатки. Козацькі печатки. Еволюція печаток у нові часи.

Види і типи сфрагістичних пам'яток. Матриці та їх відбитки. Способи прикріплення – привісні і прикладні печатки. Матеріали для виготовлення печаток: метал, віск, мастика, тісто, сургуч, сажа, штемпельна фарба. Колір печатки та його значення у сфрагістичній практиці. Форма і розмір печаток. Символіка зображень, зміст і сюжетні особливості легенд (написів) та інших компонентів сфрагістичних пам'яток. Контрпечатки та кустодії.

Функціональне значення сфрагістичних пам'яток. Печатки як знаки засвідчення документів, надання їм юридичної сили. Використання печаток для опечатування листів, тобто забезпечення недоторканості кореспонденції. Печатки та пломби у сфері охорони прав власності. Печатки-клейма на гончарних виробках і метали: гарантія якості ремісничих виробів. Фірмові знаки.

Тема 4. Джерелознавчі аспекти сфрагістичних матеріалів

Печатка як пам'ятка історії, культури і мистецтва, невід'ємний атрибут влади, правових інституцій, системи адміністративного управління, церковної ієрархії, міського та цехового самоуправління, сільських громад.

Роль і місце сфрагістичних старожитностей у загальному комплексі історичних джерел. Використання печаток для всебічного вивчення історії державного управління й права, органів влади, діловодства, визначення посад, титулів, чинів, назв адміністраторів і установ, появи та становлення окремих верств суспільства, партій і громадських організацій.

Взаємозв'язок сфрагістики з археологією та іншими дисциплінами історичного циклу. Дослідження системи торговельних шляхів, встановлення характеру культурних взаємин між народами, мистецьких впливів. Печатки як джерела до вивчення геральдики, генеалогії, нумізматики, дипломатики і палеографії.

Сфрагістика в архівній і музейній справі. Залучення печаток для джерелознавчого аналізу писемних і речових пам'яток, встановлення вірогідності, датування, походження і авторства писемних джерел. Сфрагістична експертиза.

Методи, технічні прийоми, правила виявлення та збирання, систематизації і дослідження сфрагістичних матеріалів. Виготовлення фотографій і муляжів, застосування комп'ютерної техніки для вивчення печаток. Консервація і реставрація сфрагістичних пам'яток.

Вивчення великих комплексів печаток – актуальне завдання сучасної сфрагістики, основа для розширення її рамок і результативності.

Тема 5. Сфрагістичні старожитності Київської Русі та періоду її розпаду

Поява печаток на території України. Сфрагістичні пам'ятки греко-римських і візантійських колоній Північного Причорномор'я.

Давньоруські літописи про практику застосування печаток у X–XI ст. Найдавніші княжі печатки Святослава Ігоревича та Ізяслава Володимировича з родовими знаками Рюриковичів (двозуб і тризуб). Вислі свинцеві печатки домонгольського періоду князів Ярослава Мудрого, Ізяслава і Всеволода Ярославичів, Володимира Мономаха, його матері княгині Марії та сина Мстислава й ін.

Класифікація давньоруської сфрагістики: княжі печатки «греко-руського» типу, печатки з формулами «Господи, поможи» та «Дньеслово», печатки із патрональними зображеннями двох святих, Богоматері, Христа чи його символів. Булли київських митрополитів, посадових осіб (боярина Ратибора) та ін.

Визначення приналежності анонімних княжих печаток за викарбуваними на них написами і зображеннями святих тезоіменитих християнським іменам власників печаток та їхніх батьків.

Вислі печатки Київської Русі як знаки для затвердження офіційних документів і приватних актів (купчих, жалуваних, дарчих, духовних грамот та ін.).

Печатки-пломби (так звані дорогичинські) XII–XIII століть. Атрибутування зображених на свинцевих пломбах знаків.

Сфрагістичні матеріали Галицько-Волинської держави. Реформування звичаю застосування печаток: заміна металевих булл восковими привісними і прикладними печатками. Перстені-печатки. Сфрагістичні пам'ятки князів Лева

Даниловича, Юрія Львовича і Любарта, боярина Дмитра Дедька, громади міста Володимир. Печатки галицького духовенства. Поява цехових печаток.

Тема 6. Козацька сфрагістика. Українські печатки XVI – початку XX ст.

Описи найдавніших козацьких печаток на сторінках козацько-старшинських літописів. Печатки Коша Війська Запорозького, козацьких паланок та куренів. Самобутній характер напечатаних козацьких емблем. Печатки гетьманів українського козацтва, кошових отаманів, генеральних писарів, суду Запорозької Січі та ін. Найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи 1595 р. з написом «Копія Війська Запорозького».

Зростання значення печаток у роки визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. Сфрагістичні пам'ятки гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Скоропадського, І. Мазепи, П. Полуботка, Д. Апостола, К. Розумовського, їх статус як державних печаток України. Печатки Генеральної військової канцелярії та Малоросійських колегій, суду Війська Запорозького. Становлення адміністративно-територіального устрою в Лівобережній Україні, поява полкових і сотенних печаток. Сфрагістичні пам'ятки української козацької старшини, дворян і духовенства. Міські, цехові та сільські печатки. Адекватність понять «печатка» і «герб» у практиці міського самоврядування.

Печатки та їх функціонування на українських землях у складі Російської імперії та Монархії Габсбургів. Сфрагістичні знаки таємних, революційних, підпільних та інших організацій і установ. Печатки вірменських і єврейських громад.

Українські печатки в Галичині, Буковині та Закарпатті у другій половині XIX – початку XX ст. Формування єдиних сфрагістичних типів України в умовах розмежування чужоземними кордонами, внесок сфрагістики у розвиток загальноукраїнської культури.

Тема 7. Сфрагістичні пам'ятки періоду українського державного відродження у 1917–1921 і в наступні роки

Відновлення традицій українських державних печаток у 1917–1921 рр. Сфрагістика часів Української Центральної Ради. Пошуки емблематики печаток, притаманної добі національного державотворення. Роль М. С. Грушевського у становленні нової символіки печаток, герба України. Мала і велика печатки Української Народної Республіки. Печатки Української Держави в часи гетьманування П. Скоропадського та Директорії УНР. Печатки Західно-Української Народної Республіки.

Сфрагістичні матеріали Радянської України. Печатки ревкомів, комнезамів, профспілок, військових частин перших років радянської влади. Печатки центральних та місцевих державних установ. Гербова печатка. Сфрагістичні пам'ятки недержавних установ.

Українські національно-визвольні змагання та проблема розвитку національної сфрагістики.

Тема 8. Сфрагістика суверенної України на сучасному етапі

Створення нових печаток після розпаду СРСР і проголошення незалежності України. Становлення української національно-державної символіки та зміни у зображеннях і легендах (написах) печаток.

Зростання значення печаток. Поява нових видів і типів сфрагістичних пам'яток. Печатки приватних структур, нових партій і громадських організацій. Сфрагістичні пам'ятки українських спільнот ближнього і далекого зарубіжжя. Проблема розвитку особистих печаток.

Правове регулювання та норми застосування печаток у чинному законодавстві України. Розвиток системи місцевого самоврядування на основі Конституції України та розроблення нових гербів і печаток міст, селищ і сіл.

Навчально-тематичний план спецкурсу «Українська сфрагістика»

Теми	Кількість годин	
	лекції	семінари
1. Предмет і теоретико-методичні засади української сфрагістики	2	2
2. Історіографія та стан вивчення сфрагістики як спеціальної історичної дисципліни	4	2
3. Походження печаток та їх функціонування	2	–
4. Джерелознавчі аспекти сфрагістичних матеріалів	2	2
5. Сфрагістичні старожитності Київської Русі та періоду її розпаду	4	2
6. Козацька сфрагістика. Українські печатки кінця XVI – початку XX ст.	4	2
7. Сфрагістичні пам'ятки періоду українського державного відродження у 1917–1921 і в наступні роки	2	–
8. Сфрагістика суверенної України на сучасному етапі	2	–
9. Підсумкова науково-практична конференція «Сфрагістика — спеціальна дисципліна історичного циклу»	–	2
Кількість лекційних та семінарських годин	22	12
Всього	34 год.	

Список літератури

1. *Антипович К. Є.* Київська міська печатка // Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. – Київ, 1927. – Кн. 13–14. – С. 825–835.
2. *Болсуновский К.* Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. – Киев, 1899–1914. – Вып. 1–3.
3. *Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В.* Допоміжні історичні дисципліни. – Київ, 1963. – Розділ: Сфрагістика. – С. 165–183.
4. *Гавриленко В. О.* Львівські цехові печатки XIV–XV ст. та питання про час їх виникнення // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1964. – Вип. 1. – С. 240–262.
5. *Гавриленко В. О.* Українська сфрагістика: Анотований бібліографічний покажчик. – Київ, 1991. – 84 с.
6. *Гавриленко В. О.* Українська сфрагістика. – Київ, 1977. – 168 с.
7. *Гавриленко В.* Печатки Війська Запорозького – невід'ємний атрибут української козацької державності // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – Київ, 1993. – Вип. 3. – С. 133–140.

8. *Грабова Н.* Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 270–291.
9. *Грушевський М.* Печатка з околиць Галича // ЗНТШ. – Львів, 1900. – Т. 38. – Кн. 6. – С. 1–4 (Окр. паг.).
10. *Дашкевич Я.* Ілюстрація Галичини 1469 р. як сфрагістичне джерело // П'ята наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1995. – С. 22–23.
11. *Каменцева Е. И., Устюгов Н. В.* Русская сфрагистика и геральдика. – 2-е изд. – Москва, 1974. – 264 с.
12. *Кибальчич Т. В.* Южно-русские геммы. – Берлин, 1910. – 66 с.
13. *Климкевич Р. О.* Герби і печатки міст Підляшшя // Український історик. – Нью-Йорк, 1964. – № 2–3. – С. 40–44.
14. *Крип'якевич І. П.* З козацької сфрагістики // ЗНТШ. – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 1–16.
15. *Крип'якевич І. П.* Стан і завдання української сфрагістики // Український історичний журнал. – 1959. – № 1. – С. 115–119.
16. *Лаппо-Данилевский А.* Печати последних галичско-володимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник... – Санкт-Петербург, 1907. – С. 211–311.
17. *Маркевич О. В.* Печатки міст Галичини як історичне джерело // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1966. – Вип. 2. – С. 222–237.
18. *Однороженко О.* Печатка Данила Апостола // Знак. – 1988. – Ч. 17. – С. 3.
19. *Петров Н.* Южно-русские металлические вислые печати дотатарского периода // Труды имп. Киевской Духовной Академии. – Київ, 1913. – Кн. 5. – С. 59–73.
20. *Прокопович В.* «Печать Малороссійская»: Сфрагістичні етюди // ЗНТШ. – Париж; Нью-Йорк, 1954. – Т. 163. – С. 19–44, 49–103.
21. *Ситий І.* Миські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарнавського: Каталог. – Львів; Чернігів, 1995. – 24 с.
22. *Ситий І.* Сотенні печатки другої половини XVIII ст. // П'ята наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1995. – С. 62–64.
23. *Ситий І.* Печатка генерального військового суду // Знак. – 1997. – Ч. 14. – С. 3.
24. *Слабченко М.* Матеріали по малорусской сфрагистике. – Одесса, [1912]. – 16 с.
25. *Фоменко В. Г.* Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1972. – Вип. 7. – С. 152–160.
26. *Янин В. Л.* Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Москва, 1970. – Т. 1. – 327 с.; Т. 2. – 368 с.; *Янин В. Л., Гайдуков П. Г.* Актовые печати Древней Руси X–XII вв. – Москва, 1998. – Т. 3.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Українська сфрагістика: Програма спецкурсу для студентів історичного факультету / М-во освіти України; Льв. держ. ун-т ім. Ів. Франка. – Львів: ЛДУ, 1999. – 16 с.

Циліндричні печатки та їх глиняні відбитки стародавньої Месопотамії (Матеріали до підручника)

У багатьох народів світу існує звичай, коли завершується спорудження оселі і настає час будувати покрівлю, ставиться віха (тичина), яка оповіщає, що наближається новий важливий етап роботи. Якщо цей підхід застосувати до наукової сфрагістики, то ознакою її зрілості, мірилом розвитку є наявність підручника.

У Франції, Німеччині перші підручники з'явилися ще в кінці XIX – на початку XX ст. Останнім часом ґрунтовні навчальні посібники опубліковано в Польщі, Чехії, Росії та ін. На Україні при тому, що наша сфрагістика за останні двадцять років стрімко рушила вперед, досі немає власного підручника. Охоплюючи поглядом шлях розвитку української сфрагістики, як спеціальної історичної дисципліни, можемо констатувати, що її дослідження відбувалося, в основному, завдяки ентузіазму (лат. – «велике піднесення, підйом»). Відомо, що справу можна і бажано починати на піднесенні, але завершується вона копіткою роботою. Системний підхід у вивченні сфрагістики забезпечується пізнанням основ, традицій, методики і методології дисципліни та ін.

На сьогодні в Україні склалося потужне ґроно дослідників сфрагістики. Три міжнародні сфрагістичні конференції, проведені в Києві завдяки організаційній і фінансовій підтримці Олексія Шереметьєва, поява періодичного видання «Сфрагістичний щорічник», низки солідних монографій, цікавих реєстрів печаток засвідчують, що наша сфрагістика набуває міжнародних кондицій. Важливо, щоб ці здобутки втілилися у написання і публікацію сучасного підручника з української сфрагістики, який би підвів підсумки досягнутого, відкрив нові горизонти, сприяв залученню до сфрагістики дослідників з чисельного загалу працівників архівів, музеїв, а, головне, привернув увагу до сфрагістики студентської молоді.

Сподіваємося, що запропонована стаття допоможе у практичному втіленні задуму підручника.

Важко відповісти на запитання, де вперше з'явилися печатки, що діяли на сучасній функціональній основі. Найдавніші знахідки печаток-штампів походять із Месопотамії (Хассунська і Убейдська археологічні культури, VI – I пол. IV тис. до н. е.). Вони виготовлені з м'якого каменю, покриті геометричними візерунками з чітко окресленими рисами, що вказує на їх приналежність до конкретних володільців чи, вірніше, родин, на яких у той час базувався устрій громад. Відтиски цих печаток виявлені на грудках глини, якими, ймовірно, закупорювалися посудини з харчовими припасами¹.

Сфрагістичні пам'ятки у вигляді *циліндрів* з'явилися майже одночасно в основних цивілізаційних осередках стародавнього світу Месопотамії і Стародавньому Єгипті. Відтиснуті на пом'якшеній глині шляхом прокочування, вони давали типові для мистецтва цих країн і звичні для населення зображення видовжених форм у вигляді фризоподібних композицій.

¹ Всемирная история. – Москва, 1956. – Т. 1. – С. 124; Haywood J. Starożytne cywilizacje Bliskiego Wschodu i basenu morza Śródziemnego. – Warszawa, 1998. – S. 19–21.

Печатки у формі циліндрів застосовувалися у Месопотамії впродовж трьох тисяч років. Найперші зразки печаток-циліндрів датуються другою половиною IV тис. до н. е. і походять із стародавніх Урука і Джемдет-Наср. Збереглися сфрагістичні пам'ятки держав Дворіччя – Ура, Лагашу, Ніппуру, Аккаду, Марі (III тис. до н. е.), давнього Вавилону, Ассирії, Еламу, Хеттської держави, Фінікії, Сирії, семітських племен². Писемна згадка Геродота – батька історії свідчить про те, що у Вавилонії й Ассирії кожний мав свою печатку. Підтвердженням цього є багаточисельні знахідки циліндрів на території Месопотамії, а також поза її межами. Наприклад, ассирійський циліндр із зображенням крилатого диска, символу верховного ассирійського бога Ашшура, і галопоуючого коня знайдено під час розкопок одного з курганів поблизу м. Сміли на Черкащині³ (мал. 1).

1. Ассирійський циліндр із халцедону, кін. II тис. – I пол. I тис. до н. е.

Циліндричні печатки різалися з твердого мінералу – гематиту (залізняк), з серпентину (силікат зеленого кольору), шиферу (глинистий сланець), з напівдорогоцінного виробного каміння – яшми, сердоліку, халцедону, порфіриту, оніксу, лазуриту, гірського кришталю, а також кераміки, слонової кістки, металу. Водному з могильників Ура виявлена золота царська печатка. Гематит використовувався з глибокої давнини, інші матеріали – в пізніші часи.

Виготовлялися печатки-циліндри в храмових майстернях. Зображення виконувалися простим різцем і бутероллю (різцем із заокругленим закінченням), яка приводилася в дію за допомогою смичка. Поверхня шліфувалась спеціальними коліщатками з твердого каменю. В середині буравилися повздовжні отвори для шнурків, що дозволяло носити печатки на шії, в головних уборах як оздоби. Іноді їх прикріпляли до довгих шпильок, якими скріпляли одяг. Нерідко вони мали дугоподібні дужки для носіння на пальцях або зап'ястках рук. Для зручності у користуванні у деяких циліндрах наявні ручки у вигляді звірів і птахів (мал. 2).

Розміри азійських циліндрів по висоті – від одного до шести сантиметрів, найчастіше два-чотири сантиметри, в діаметрі – від півсантиметра до трьох з половиною сантиметрів. Печатки важливих осіб, як правило, більші за розміром. Рівень виконавської майстерності особливо вражає, якщо мати на увазі, що печат-

² Лихачев Н. П. Древнейшая сфрагистика: Из лекций по дипломатике, читанных в имп. Археологическом институте за 1904–1905 уч. год. / Зав. изданием слушатель митрополит И. Белавенец. – Санкт-Петербург, 1906. – 53 с.; Його ж. Древнейшие буллы и печати Ширпурлы // Записки Классического отделения Русского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1907. – Т. 4. – С. 225–263.

³ Гавриленко В. О. Українська сфрагістика. – Київ, 1977. – С. 53.

ки різалися у дзеркальному зображенні, причому деякі деталі можна розрізнити лише за допомогою сильної лупи.

2. Печатний валик і його сучасна прокатка на пластиліні.
Урук, XXXII – XXXI ст. до н. е.

На зовнішній поверхні циліндрів різьбилися глибокі графічні зображення і написи. Спочатку це були прості симетричні узори, згодом з'являються багатопланові композиції сакрального і побутового характеру з великою кількістю дійових осіб: богів, легендарних героїв, тварин, дерев та ін. Щодо написів, то окремі піктографічні знаки поступово трансформуються у розлогі клинописні тексти на похвалу богам і правителям, з персоніфікуючими даними про володільців печаток та іншою важливою інформацією. Зображення і написи у розгорнутому вигляді, тобто зафіксовані на площині, називаються *полем печатки*. Великою перевагою циліндричних печаток (первісна назва «*кунуку*») було те, що відтиски можна було зробити довільної довжини. Саме ця обставина дозволяла використовувати їх для охорони приватної власності, маркування особистого майна, опечатування складських приміщень, скринь, входів до могильних склепів та ін.

Крім оригінальних циліндрів збереглися й їхні глиняні відбитки, що дозволяє скласти досить повне уявлення про функціональне призначення месопотамської сфрагістики.

При розкопках міст-держав Дворіччя археологами знайдено велику кількість глиняних табличок, упакованих у глиняні футляри, що нагадують сучасні відеокасети VHS. Вони вкриті відбитками печаток-циліндрів з іменами урядових чиновників. Оскільки тексти табличок дублюються на футлярах, тут не йдеться про охорону таємниці листування, перед нами перший прояв основної функції печаток – засвідчення вірогідності документа, застереження від зловживань⁴.

Велика за розміром (14×8 см) глиняна булла, якою обліплена товста палиця (жест), з відтисками трьох циліндрів із типовими для Дворіччя сюжетами наводить на думку, що це знак посвідчення повноважень урядової особи, щось на зразок монгольських *байс*, китайських *пайзе*, давньоруських печаток – *вірчих грамот*.

Стародавній Схід знав і прототипи вислих печаток – глиняні коржики з відбитками циліндрів. Вони круглої або овальної форми з наскрізними жолобками для шнурів. Виготовлялися вручну зі зволоженої глини (на деяких пам'ятках збереглися відтиски пальців з узорами шкіри). Привішувалися до сувоїв із товарами, посудин із рідинами, ними фіксувалися міри довжини, об'єму сипучих речовин. До нас дійшли глиняні *булли* зі слідами мотузок і волокон від очеретяних кошиків, тому їх можна відносити і до сфери *пломб*. На багатьох буллах наявні адресати, перелік товарів та осіб, що супроводжували посилки.

⁴ Лихачев Н. П. Древнейшая сфрагистика ... – С. 26, клише 13.

Про практику застосування печаток знаходимо важливі відомості у найвидатнішій пам'ятці стародавнього права – Законах Хаммурапі (XVIII ст. до н. е.), в якому сфрагістичні знаки трактуються, як головний доказ легітимності правничих дій (§§ 5, 104–105, 150, 165). Ними стверджуються торгові та нотаріальні документи. Угоди, укладені без печатки, вважалися неправоздатними, що приводило до реальної втрати майна і грошей (срібла). Печатки ставилися на заповітах, при тому документ із печаткою мав виняткову силу, впливаючи, навіть, на загальне правило успадкування синами майна батька: «Якщо чоловік подарує своїй дружині поле, сад, будинок або рухоме майно і видасть їй документ з печаткою, то після смерті чоловіка його діти не можуть вимагати від неї нічого через суд» (§ 150). Рішення суду, завірені печаткою, ніхто не мав права відмінити, навіть сам суддя під загрозою суворого покарання, прилюдного усунення з судового засідання (§ 5)⁵.

Велике значення, яке надавалося печаткам у Законнику Хаммурапі, пояснюється тим, що, виходячи з характеру матеріалу, на якому писалися документи (глиняні таблички), не існувало підпису у сучасному розумінні, хоча інколи ставили знак нігтем пальця. В цей час з'явився вислів «обмочити угоду», тобто розм'якшити глину таблички, зробити напис і поставити печатку. Історик Я. Дашкевич вважав, що українське слово «могорич», яке знаменує завершення якоїсь справи, її своєрідне припечатування, походить від перського слова «*muhr*» – печатка⁶.

На найдавніших циліндрах (період Урук і Джемдет-Наср) вирізано схематичні зображення гадюк і скорпіонів, які в давнину вважалися символами родючості. Шумери (стародавнє населення Південного Межиріччя) були землеробами, але в напечатних зображеннях виразно відчувається відгомін попередніх мисливсько-скотарських занять: табуни свійських і диких тварин, косяки риб. Показовий з цього приводу циліндр із Урука (3300 р. до н. е.), на якому викарбовано пастуха, що годує двох антилоп галузками дерева з пишним квітом⁷ (мал. 3). Виникають певні стереотипи рельєфів циліндрів, зокрема, у зображеннях постатей людей з торсом у фас та ногами і головою у профіль, з чітко окресленим оком, великим носом і руками, піднесеними вгору.

3. Мармуровий циліндр з ручкою у вигляді лежачої овечки і його відбиток.
Урук, поч. III тис. до н. е.

⁵ Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія. – Київ, 2002; Дьяконов И. М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства // Вестник древней истории. – 1952. – № 3.

⁶ Дашкевич Я. Від іранського *muhr* («печатка») до українського *могорич* // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 119–124.

⁷ Haywood J. Starożytne civilizacje... – S. 28.

Вчені певну частину циліндрів визнають *амулетами*, які, за тогочасними уявленнями, надавали магічну силу і впевненість їхнім власникам, оберігали від злих духів, охороняли майно. Вони покладалися в храми, про що свідчать масові знахідки глиняних табличок з відтисками печаток в місцях розкопок культових споруд. На табличкахі печатних валках виявлено зразки рисункового піктографічного письма (приблизно 1500 знаків), що передувало клинопису.

Цікаві сфрагістичні пам'ятки залишила ранньодинастична держава Лагаш (Ширпурла), якій належить важлива роль в історії стародавнього Шумеру III тис. до н. е. Написи на циліндрах відкрили історикам назву цієї країни задовго до розкопок французького археолога Е. Сарзека в кінці XIX ст. однойменної столиці Лагашу (сучасне городище Телло в Іраку), де знайдено велику кількість глиняних табличок з клинописними текстами, що підтвердили дану назву⁸.

Чудові зразки печаток маємо ще з одного месопотамського міста-держави Ура (шумерською – Урим) за часів правління першої та третьої династій (XXV–XX ст. до н. е.).

Інформативні можливості сфрагістики розширюються з появою клинописного письма. За допомогою печаток-циліндрів вдалося заповнити безликий період історії Месопотамії десятками імен правителів Лагашу (від Ур-Нанше до Урукагіні і Гудеа), Уру (від Месанепада і цариці Шубад до Дунге) та інших.

За допомогою написів печаток з'ясовано питання про титули, придворні чини і посади. Існували два різних титули государів Дворіччя: *лугаль* (цар, незалежний володар міста-держави) і *patesi* (правитель, підпорядкований іншому політичному центру, часом верховний жрець окремого міста). Наприклад, на печатці засновника другої династії Ура читаємо: «Урхам, герой могутній, лугаль Ура, Баасбамеїр, патесі Ура, його слуга». Напис на циліндрі-амулеті, знайденому в фундаменті зіккурату, повідомляє: «Нуску, пан Муллільбу на здоров'я Дунге, могутнього героя, царя Ура, царя Шумеру і Аккаду, Ур-Дунгера, патесі Ніппура, сина Шар, патесі Ніппура присвячує»⁹.

Крім правителів іменні печатки мали чиновники високих рангів: нубанда – управляючі царськими дворами, ісакку – губернатори, діану шарім – судді, жерці та ін. Найповніше представлені печатки *дупсарів* (писців). Дупсари – не прості писарі, а чиновники високого статусу, щось на зразок державних секретарів. Деякі правителі Ура на іменних печатках нарікають себе, водночас, і царським титулом патесі, і дупсаром. Печатки дупсарів та інших високих посадовців різалися за взірцем царських циліндрів, що дає підставу вважати їх не власними, а державними регаліями¹⁰.

Серед месопотамських сфрагістичних знахідок зустрічаються печатки жінок-цариць, дружин патесі. Жінки Дворіччя перебували в сім'ї у повній залежності від чоловіків, лише у майновій сфері вони володіли певною правоздатністю: укладали угоди купівлі-продажу землі й рабів, на свій розсуд розпоряджались спадком, займалися торгівлею, лихварством. Для цієї діяльності потрібні були печатки. Дослідники мають у своєму розпорядженні циліндри дружин патесі Лугальанди та Енлітарзі, лугалья Урукагіні, господарства храму богині Бау та ін.

Клинописне письмо було доступне для меншості населення Дворіччя, тому вирішальне значення мали загальнодоступні рисунки і символи циліндрів та їх відбитків.

Основні сюжетні мотиви циліндричних печаток закладаються у ранньодинастичний період месопотамської історії і з певними модифікаціями повто-

⁸ Лихачев Н. П. Древнейшие буллы ... – С. 231.

⁹ Його ж. Древнейшая сфрагистика... – С. 19, 23–24, 33–34, клише 18.

¹⁰ Там само. – С. 28, 44.

рюються безліч разів пізніше. Найпоширенішою була тема стосунків людини з тваринним світом, спочатку – захист травоядних тварин від хижих звірів, потім – сцени полювання, боротьби з левом і диким туром (мал. 4). Наприклад, на глиняній буллі дупсара Еніггеля з Лагашу фантастичний герой звільняє з пазурів лева антилопу, він пронизує хижака списом і відтягує за хвіст жертву нападу¹¹.

4. Циліндр і відбиток із зображенням міфічних героїв і тварин.
Шумер, сер. III тис. до н. е.

Сфрагістичні пам'ятки з образом героя-захисника тварин ототожнюються з напівлегендарним правителем м. Урука Гільгамешем та його соратником у подвигах Енкіду, улюбленими типажми епічних творів Месопотамії. Картини боротьби на печатках сповнені динаміки й експресії, повторюються у безлічі варіантів: могутній Гільгамеш тримає левів руками за гриви, а ногою ламає хребти або утримує їх у принизливій позі за задні ноги головою вниз, або підносить левів високо над головою як тріумф перемоги тощо¹².

Істотне значення має кожна деталь. Так, на деяких печатках-циліндрах наявна фантастична істота: орел із розпростертими крилами і головою лева, що кігтями вп'явся в спину тварин (левів, биків, антилоп). Дослідники вважають левоголового орла гербом Лагашу. В період володарювання в Лагаші династії Ура малюнок герба отримує геральдичний розвиток – стає двоголовим. Фігури тварин, що стоять на задніх лапах навколо звіроподібного орла, є прообразом середньовічного геральдичного атрибуту – щитотримачів. Левоголовий орел – надійний розпізнавальний символ пам'яток гліптики стародавнього міста-держави Лагашу¹³.

Улюбленими мотивами месопотамської сфрагістики є сцени поклоніння богам – *адорація*. На глиняній буллі патесі міста Лагашу Гудеа (бл. 2200–2140 рр. до н. е.) * відтворена церемонія поклоніння богам води і мудрості Еа, який разом із богом неба Ан і богом землі Енліл належав до головної трійці небожителів Дворіччя. Постаць Гудеа викарбувана в центрі печатки, його за руку підводять до Еа покровитель міста бог Нінгірсу і його дружина богиня Бау (на їх божественне походження вказують головні убори – тіари). Володар Гудеа в довгому вбранні з поголеною головою (портретна подібність до відомої діоритової скульптури молодого Гудеа з Лувру).

¹¹ Афанасьева В. К вопросу об изображениях на печатях раннединастического и аккадского периодов // Сообщения Государственного Эрмитажа. – Ленинград, 1964. – Вып. 25. – С. 42–43.

¹² Його жс. Одна шумерская песня о Гильгамеше и её иллюстрации в глинке // Вестник древней истории. – 1962. – № 1. – С. 74–83; Лихачев Н. П. Древнейшая сфрагистика... – С. 30.

¹³ Лихачев Н. П. Древнейшие буллы ... – С. 251–253, рис. 49–52.

* Тут і далі датування на основі сучасних оксфордських видань.

Покровитель річок і озер Еа зображений сидячи в характерній для верховної трійці богів позі – нижня частина тулуба і голова в профіль, а погруддя – в повороті на одну чверть. Він оточений струменями води, що фонтанують з плечей і чотирьох ваз. Цікаво, що струмись води з вази, яку Еа передає адорантам, нагадує тризуб. У лівій частині печатки зверху – напис, окреслений продовгуватою рамкою: «Гудеа, патесі Ширпурли», знизу – міфологічне страховисько – крилатий лев, т. з. месопотамський «дракон»:рогатий напівкрокодил-напівпес із великими пташиними пазами. Це ще один із геральдичних прообразів¹⁴.

Сцени поклоніння богам майже ідентичні для всієї південної Месопотамії. Наприклад, циліндрична печатка, напис якої свідчить, що вона належала патесі міста-держави Ура Баасбамеїру, за характером малюнку тотожна до поданої вище булли Гудеа. На ній також чотири дійові особи. Повністю співпадають одяг, головні убори, положення рук. Різниця спостерігається лише в персоніфікуючих деталях:

1) на печатці інший адепт – патесі Баасбамеїр з індивідуальними портретними рисами (пишне волосся і видовжений ніс); 2) замість бога Еа наявний бог місяця Сін, покровитель м. Ура (його вирізняємо за допомогою характерної ознаки – вузького серпа місяця, який спрямований ріжками догори і розташований поруч із постаттю) (мал. 5). Разом із іншими богами небесних світил (богом сонця Уту і богинею зорі Інанна) Сін входив до другої важливої трійці з пантеону богів Дворіччя. Місто Ур, залишки якого розташовані у глибині суші, в середині III тис. до н. е. розташовувалося безпосередньо на узбережжі Перської затоки, мало дві гавані. Його жителі помітили зв'язок між фазами місяця і висотою припливів. Це мало важливе значення для мореплавства і не випадково вони своїм покровителем обрали могутнього Сіна¹⁵.

5. Поклоніння богам місяця Сіну.
Акад, сер. III тис. до н. е.

Тематика низки печаток присвячена споконвічному прагненню до безсмертя, символічно втіленому в зрозумілому для стародавньої людини природному циклі – зернини, що «вмирає» в жнива і знову проростає навесні. Трапляються також печатки-циліндри, де зображена богиня-мати, що допомагає своєму синові вмираючому і воскресаючому богу Думузі вибратися з могили, а поруч виростає молоде дерево, як символ воскресіння¹⁶.

Подальший розвиток звичай застосування печаток-циліндрів отримав в Акадській державі та в період правління III династії Ура. В XXIV ст. до н. е. тривала боротьба між семітськими кочовими племенами і шумерами завершилась утворенням могутньої держави, яка за назвою столиці була найменована Акад (Агаде). Семіти, опанувавши Дворіччям, досить швидко долучилися до розвинутої шумерської культури, мистецтва. В сфрагістиці попередні напечатні мотиви співіснують із нововведеннями в написах і деталях побутових сцен.

Написи, які раніше губилися серед зображень, в акадський період поміщаються в рамки, стають центром напечатної композиції. Обриси клинописних знаків не змінилися, але акадські семіти пристосовують їх до власної мови. Володільці циліндрів подають не лише своє ім'я, але й ім'я та професію батьків, що робить сфрагістичні пам'ятки важливим джерелом вивчення соціальної історії.

¹⁴ Лихачев Н. П. Древнейшая сфрагистика ... – С. 35, клише 21.

¹⁵ Там само. – С. 33, клише 18.

¹⁶ Чааб М. Город в песках. – Москва, 1965. – С. 47.

Так, циліндр із сіро-зеленого халцедону зі збірки Ермітажу сповіщає: «Шуірра дупсар, син Пуа, посла»¹⁷.

Напис печатки епохи аккадського деспота, який з Біблії відомий як Саргон I Старий, а з семітських джерел, як Шаррукін (бл. 2334–2279 рр. до н. е.), свідчить, що в управлінні централізованою державою він спирався на місцеву знать. Так, правитель Лагашу трактується як слуга, але має високий титул *patesi*: «Шаррукін, герой могутній, цар Агаде, Лугальшумгаль, патесі Ширпурли, твій слуга». На іншій печатці читаємо: «Нарамсін, герой могутній, береженої богом Агаде,

6. Зображення месопотамських богів Уту (Шамаш), Енкі (Еа), Інанна (Іштар) та ін. Аккад, III тис. до н. е.

цар чотирьох країн, Лугальшумгаль, дупсар, патесі Ширпурли». Тобто, Лугальшумгаль був патесі в кінці правління Саргона I, а також у його внука Нарамсіна (2254–2218 рр. до н. е.)¹⁸.

Відбувається ототожнення шумерських і семітських культів. Іконографічні типи залишаються без змін, але боги отримують семітські назви: бог Енліль іменується Бел, Ан – Ану, Уту – Шамаш, Нанна – Сін, Енкі – Еа,

Інанна – Іштар та ін. Імена богів у легендах печаток мають важливе значення для розуміння суті напечатних образів (мал. 6).

Месопотамська гліптика виробила чіткі мистецькі прийоми, розпізнавальні шаблони. Боги завжди зображувалися одягнутими у вишукані шати, земний люд – без одягу. Образи богів супроводжуються, як правило, зірками (до речі, у тогочасному письмі саме зірочкою передавалося поняття «бог»). Головні убори божеств мають вигляд клобуків (тіар) із шишаками, інколи з рогами. Від їхніх постатей виходять стрілоподібні промені (навколо всієї фігури або від голови). Фантастичні істоти, які переповнюють сфрагістичні твори, зображалися з тулубами тварин і людськими головами, з крилами та риб'ячими хвостами, з немислимо довгими шиями й хвостами, подібно до доісторичних ящерів.

Месопотамські мотиви дивним чином потрапили на давньоруські сфрагіси. Так, на дорогичинських пломбах наявні потвори зі змієподібними головами і довгими шиями та тілом лева чи гепарда. На реверсі воскової печатки галицького князя Лева Даниловича (1269–1301 рр. до н. е.) при грамоті його нащадків князів Андрія і Лева II 1316 р. біля постаті святого воїна зображено вузький горизонтальний (різкими догори), а не вертикальний, як звикло, серп місяця, що був обов'язковим атрибутом семітського бога Сіна¹⁹.

Останнім часом уфологи залучають міфологічну символіку шумерських і аркадських циліндрів для доказу нібито космічного походження земної цивілізації. В зображеннях овальних фігур, предметів, подібних до човнів, вони вбачають літаючі засоби інопланетян (мал. 7).

Напечатні сюжети розроблялися ремісниками-різьбярями, але остаточний вибір належав до замовників, володільців циліндрів. Для нас цікаво, чим зумовлювалися їхні уподобання, якими були художні смаки того часу?

¹⁷ Флиттнер Н. Д. Охота и борьба с животным в искусстве Передней Азии // Государственный Эрмитаж: Труды отдела Востока. – Ленинград, 1940. – Т. 3. – С. 49–69.

¹⁸ Лихачев Н. П. Древнейшая сфрагистика ... – С. 38–39, клише 24, 26.

¹⁹ Гавриленко В. О. Українська сфрагістика ... – С. 67, табл. 3, мал. 10 б.

Чимало сюжетних мотивів аккадських печаток почерпнуто з відомих раніше шумерських епічних творів, які у розглядуваний період викристалізовувалися у величний епос Дворіччя про Гільгамеша.

В епічній пісні «Гільгамеш і небесний бик» богиня Іштар, зваблена поставою Гільгамеша, забагала мати його серед своїх залиціальників, але він знехтував примхливою богинею.

Розлючена Іштар наслала на Гільгамеша могутнього бика. На циліндрах подається кульмінаційна сцена битви Гільгамеша і його товариша Енкіду з т. з. небесним биком. Енкіду вхопив потвора за хвіст і роги, а Гільгамеш завдав смертельного удару. Вражає майстерність виконання напечатних образів, пластична рівновага, динаміка запеклої боротьби. Дійові особи вирізьблено таким чином, що їхні голови розміщено на одному рівні, зображення і написи займають все поле печатки.

7. Шумери на переправі. Відбиток циліндричної печатки. Урук, III тис. до н. е.

На печатках останніх аккадських династій Нарамсіна (2254–2218 рр. до н. е.) і Шаркалішаррі (2217–2193 рр. до н. е.) стилізоване дерево (кедр) композиційно відділяє напис в чотири колонки від зображення бога сонця Уту – Шамаша та двох постатей, що стоять перед ним – Гільгамеша з жертвним козеням і його матері богині Нінсун із молитовно піднятою правою рукою. Це ілюстрація епічної пісні про похід Гільгамеша в кедрові гаї Лівану і його битву з чудовиськом Хумбабою, охоронцем лісів:

Гільгамеш козенятко жертвне
До грудей притис,
Руку до уст в молитві підніс.
...Нінсун перед Шамашем ладан запалила,
Поставила жертву і руки заломила.
(Інтерпретація автора)

8. Реконструкція зображення тотожних за змістом відбитків циліндрів аккадських правителів Нарамсіна і Шаркалішаррі, XXIII – XXII ст. до н. е.

Тобто, різьбяр циліндра поєднав два епізоди епосу – молитву Гільгамеша і благання богині Нінсун за сина. Подібні узагальнення літературних творів характерні для багатьох пам'яток месопотамської гліптики²⁰ (мал. 8).

Багатоплановістю відзначаються зображення групи циліндрів за сюжетом іншої епічної пісні «Гільгамеш та верба». В полі печатки нахилене до землі листяне дерево, яким демонічні істоти полонили богиню Інанну (на одній із печаток наявний її розпізнавальний знак – багатопроменева зірка в колі). Міфічний герой Гільгамеш сокирою перерубує навпіл стовбур дерева і звільняє богиню. Їх вітають божества і адоратори, що заповнюють усе поле печатки²¹.

²⁰ Афанасьєва В. К. Мотив «Гильгамеш и кедр» в глинитке // Ассирия и египтология: Сборник. – Ленинград, 1964. – С. 22–28, рис. 1–2.

²¹ Афанасьєва В. К. Одна шумерская песня о Гильгамеше... – С. 79–80, рис. 1–3. Циліндричні печатки зі збірок Лувра, Дж. Моргана (м. Вашингтон) і Музею образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна (м. Москва).

В одинадцятій пісні епічного циклу, де йдеться про великий потоп, Гільгамеш вирушає на пошуки свого давнього предка Утнапіштіма (Ноя), вцілілого під час потопу, який повідав йому, що єдина можливість досягти вічного життя – знайти у великому озері траву безсмертя. На одному з аккадських циліндрів відтворено картину пошуку чудодійного зілля: двоє чоловіків у човні посеред води передають один одному жмути рослин.

Релігійно-міфологічна тематика заповнила аккадську сфрагістику. Особливо популярні сцени поклоніння божествам водної стихії. На печатці писця (дупсара) Какуги (середина XXII ст. до н. е.) поклоніння богів води, річок, озер і мудрості Енкі поєднується з мотивами боротьби Гільгамеша і його постійного супутника з дикими звірами. В центрі поля печатки зменшена фігура бога Енкі з вазою в руках, із якої на землю ллється вода, в ній плавають риби.

Подібні композиційні мотиви наявні на мармуровому циліндрі з написом «Кубуцум»: бог Енкі в довгому вбранні і тіарі з рогами сидить на троні, з його рук, складених у пригоршці, струменить вода, навколо плавають риби²².

Кращі зразки печаток піднімаються до художніх узагальнень, абстрактних сюжетних понять. На одному з циліндрів з часу Саргона (колекція паризького Лувру), подаються дві дзеркально скомпоновані людські постаті аскетичного вигляду (без одягу і головних уборів) з посудинами в руках, з яких п'ють воду два симетрично обернені бики. Знизу по всій довжині печатки окантовка у вигляді кам'яного жолоба з широкою хвилястою смугою посередині – символічний образ річки. Між рогами тварин чітко окреслений картуш із написом: «Sargani šar-luh šar Agadeki Ibni-šar dupsar agadšu», тобто «Саргон цар Агаде, Ібні-цар, його дупсар»²³ (мал. 9).

9. Відбиток циліндра царя Саргона I.
Аккад, 2334–2279 рр. до н. е.

Згідно з космологічними уявленнями стародавніх народів Месопотамії, Єгипту та інших країн земні явища мали дзеркальне відображення на небі. З'єднуючою ланкою між землею і небом виступав Молочний (Чумацький) шлях, який у період осіннього рівнодення співпадав із меридіальним плином річок Євфрату, Тигру, Нілу, Гангу. Тобто, Молочний шлях уподібнювався до земних річок, в даному випадку на печатці – у вигляді хвилястого потоку.

²² Афанасьєва В. Аккадские печати с надписями в коллекции Эрмитажа // Сообщения Государственного Эрмитажа. – 1971. – Т. 33. – С. 76–80.

²³ Лихачев Н. П. Древнейшая сфрагистика ... – С. 31–32, клише 16.

На деяких печатках схематизм і канонічність зображень, властиві месопотамській сфрагістиці, поступаються місцем реалістичній трактовці напечатних сюжетів. Персонажі набирають земних рис, а композиції – просторову перспективу. На глиняній буллі з епохи Саргона I з відтиском циліндра розміром 45 мм по висоті і 23 мм у діаметрі (нагадаємо, що великі параметри свідчать про високий статус володільця печатки) зображено сидячу постать Іштар у традиційній для богині позі, але без головного убору, з відкритими граціозними плечима і руками, довгою жіночною шиєю і прекрасною голівкою з вишуканою зачіскою – втілення жіночої краси і Месопотамії, і сучасності. В одному з давньовавилонських релігійних гімнів Іштар оспівується наступним чином: «Вона переповнена сили, чарівності, плідності, звабливої принади, пишної краси. Солодкі, як мед її губи, уста її – життя, її риси породжують радість». Перед Іштар на розглядуваній буллі шанувальник із піднятою у молитві рукою – типовий представник семітських племен з пишним волоссям, що спадає скрученими валиками на потилицю. Позаду богині слуга, що підносить покровительці палицю (жезл) – символ влади. За допомогою розлогого дерева на задньому плані і зменшеної у далині постаті людини створюється реалістичний пейзажний фон. В обрисах дерева з характерним гіллям безпомилково вгадується його порода – ліванський кедр²⁴ (мал. 10).

10. Глиняна булла періоду правління Саргона I.

Аккад. Розмір – 45×23 мм.

Фантастичні сюжети нерідко поєднуються з картинами повсякденного життя. Так, політ легендарного царя м. Кіш Етани на орлі в небо за чарівним каменем для полегшення важких пологів цариці зображується на тлі пасовиська з пастухами, стадами тварин, сторожовими псами.

На циліндрах, знайдених поблизу Тель-Асмара (Ірак) у стародавній Ешнунні викарбовано надзвичайно цікаві для пізнання епохи (XX ст. до н. е.) побутові сцени: тварин, що виходять із хліва, орачі у полі, збір фініків, полювання в горах, жанрова картина з людиною, яка збиває у великому глечики масло. Серед знахідок із Тель-Асмара вирізняється циліндр із написом: «О, Тишпак, всемогутній боже! Кірікірі, правитель Ешнунни, приносить у подарунок цю печатку своєму

²⁴ Лихачев Н. П. Древнейшая сфрагистика... – С. 37–38, кліше 23.

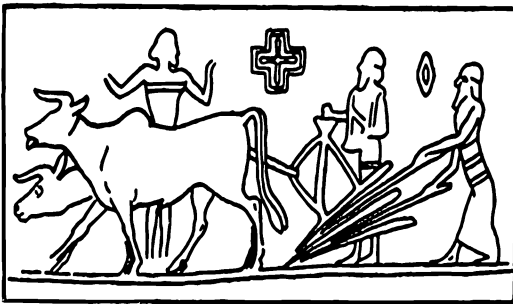
синові Білаламі». Печатка зроблена із лазуриту, вставленого в золоту оправу. На ній зображено жерця, що вклоняється богу, який сходить на трон²⁵.

Шумеро-аккадські сфрагістичні традиції виявилися настільки глибинними, що під їхнім впливом перебувала вся наступна практика застосування печаток Месопотамії.

В період Давньо-Вавилонського царства (1894–1595 pp. до н. е.) розширюється сфера застосування циліндричних печаток. Крім осіб із царськими титулами, правителів областей, писців і жерців сфрагістичними пам'ятками послуговуються судді, тамкари і шамаллуму (крупні та дрібні торгівці), лікарі та ін.

На циліндрі давньовавилонського лікаря зображено хірургічний інструментарій та пристрої, подібні до сучасних обладунків для промивання шлунку. Цікава композиція полювання на лева за допомогою живої приманки – прив'язаного до дерева вола (т. з. циліндр Даниллі з Відня).

Часом зображення печаток важко піддаються логічному поясненню. Так, вавилонська печатка з періоду касситського панування (1570–1154 pp. до н. е.) донесла до нас унікальне зображення плуга спеціальної конструкції для одночасної оранки і сівби. В плуг-сіялку впряжена пара волів, його обслуговують три землероби: погонич, стерновий, що управляв плугом, і сівач – слідував за подачею збіжжя. Кассити були напівкочовим, скотарським народом. Їхнє панування у Вавилонії, як вважають історики, загальмувало розвиток землеробства і ремесла. Поява удосконаленого плуга-сіялки на печатці саме в цей час явно несподівана. Дана печатка, як і інші, незаперечно атрибується (визначається) традиційними емблемами касситів: хрестом квадратної форми з широкими двоконтурними хрестовинами (схожого до сучасних медичних символів) та ромбовидною емблемою поруч із постатями людей²⁶ (мал. 11).

11. Зображення плуга-сіялки з касситської печатки. Ніппур, друга пол. II тис. до н. е.

На іншому касситському циліндрі з лазуриту зображено бога водної стихії Енкі між двох гірських вершин у довгому вбранні та ритуальному головному уборі. Енкі руками огортає два струмені води, що фонтанують з горщиків, розміщених внизу печатки. В науковій літературі цей сюжет трактується як символічний виток річок Тигру і Євфрату поблизу одна до одної на Вірменському нагір'ї. Напис печатки свідчить, що вона належить чиновнику високого рангу Кідин-Мардуку кассито-вавилонського царя Бурнабуріаша II (1359–1333 pp. до н. е.).

У Берлінському музеї зберігається ще один циліндр цього ж володільця з більш детальним написом: «Кідин-Мардук, син Шаїлим-дамка, сановник царя Всесвіту Бурнабуріашу, доки він живий, нехай перебуває у пошані». Циліндр поділений на дві рівні частини, зліва – напис у шість колонок, справа у нижній частині – зображення божества, що сидить на традиційному для месопотамської гліптики троні (у вигляді тумби), перед ним адорант із піднесеною у молитовно-

²⁵ Чааб М. Город в песках... – С. 45.

²⁶ Всемирная история... – С. 292.

му благанні правою рукою. На обох печатках касситські символи: двоконтурний хрест, ромби, розетки – солярні знаки, сяючі зорі²⁷.

В асирійський і нововавилонський періоди історії Дворіччя поряд із попередніми типами печаток (циліндри і глиняні булли) з'являються нові різновиди сфрагістичних пам'яток: круглі та квадратні матриці у вигляді конусів і пірамід, що відтискалися не прокочуванням, а нагнітанням зверху, подібно до сучасних маніпуляцій з печатками.

Печатки-штампи тісно пов'язуються з виробничо-господарською діяльністю. Вони невеликі за розміром, на них, як правило, подаються назви тварин, жіночі та чоловічі імена. Історики висунули припущення, що ці предмети вішалися на шнурках на шию тварин на пасовиськах для підтвердження права власності. На деяких глиняних буллах на зворотному боці наявні сліди деревини і тканин. Це свідчить, що вони прикріплялися до скринь і мішків із товарами.

При розкопках стародавньої столиці Ассирії Ніневії (поблизу сучасного іракського селища Куянджик) виявлено понад 20 тисяч глиняних клинописних табличок, на деяких із них відтиснуті штампи – печатки з позначками про те, що ці літературні пам'ятки належать до особистої бібліотеки і архіву асирійського царя Ашшурбаніпала (668–627 рр. до н. е.)²⁸.

Оригінальних асирійських циліндрів збереглося мало, але їхні відтиски на глиняних табличках, господарських контрактах, судових документах трапляються досить часто.

В IX–VII ст. до н. е. улюбленим мотивом печаток стають картини двобою асирійських богів із верховними силами підкорених народів (наприклад, із сфінксами, які уособлювали країни Середземномор'я). Поширюється сюжет, що бере свій початок з малюнків палеолітичних печер і проходить через усю послідовуючу історію гліптики (Стародавня Греція і Рим, епоха Відродження), а саме – групова композиція з левом, який терзає траводіних тварин.

Цікавий асирійський циліндр із зображенням зоряного скупчення Плеяди у сузір'ї Тельця. Плеяди за розташуванням зірок нагадують крону дерева, що яскраво повстає на нічному небі. Вони пов'язувалися з месопотамським міфом про дерево пізнання добра і зла, плоди якого давали богам і людям вічне життя. Заняття астрономією було одним із важливих державних пріоритетів Ассирії, тому наявність серед сфрагістичних сюжетів астрономічних понять не випадкова²⁹.

У московському Музеї образотворчих мистецтв зберігається циліндр, який можна назвати «іконотекою» верховних божеств: Мардук – патрон Вавилону (бог мудрості й допомоги людям), що в астральних культах ототожнювався з найбільшою планетою Юпітером; крилатий диск – символ бога Ашшура, покровителя

12. Мотиви боротьби бога Мардука і потвори Тіамат з нововавилонського циліндра, X–VII ст. до н. е.

²⁷ Колобова К. М. Находки цилиндров – печатей в Фивах и спор о Кадме // Вестник древней истории. – 1970. – № 2. – С. 112–114, рис. 1–2.

²⁸ Советская историческая энциклопедия. – Москва, 1967. – Т. 7. – С. 233.

²⁹ Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна, експозиція, вітрина.

Ассирії; Іштар – богиня кохання і родючості, яка уособлювалася з зорею (планета Венера) та ін.

Картини поклоніння божествам на печатках набирають характеру жертвоприношень і відзначаються крайньою жорстокістю, ритуальними вбивствами людей і тварин. За космогонічним епосом «Коли наверху...» верховний бог вавилонського пантеону Мардук очолив боротьбу з потворою первісного хаосу Тіамат, знищив її і створив землю та людей, які із вдячності за це повинні були приносити небожителям пожертви (мал. 12).

На печатці, яка датується кінцем II тис. до н. е., зображено людину, що приносить жертву перед вівтарем у вигляді п'ятиступінчастої храмової вежі. Все підніжжя жертовника всіяне рештками тварин³⁰. На окрему згадку заслуговують печатки зі сценами жертвоприношень риб. Риби, як відомо, відзначаються здатністю до швидкого розмноження і це пов'язує їх із богинею плодючості Іштар, яка, до речі, в одному зі своїх втілень є богинею вологи, що дає розвиток усьому живому. Богиня Іштар на асирійських сфрагістичних раритетах зображується оточеною ореолом із променів, що закінчуються крапками, які, у даному випадку, символізують небесні зорі³¹.

Печатки Ново-Вавилонського царства (625–539 рр. до н. е.) відомі у великій кількості. Завдяки досконалішій техніці карбування, застосування алмазного інструменту зростає якість обробки циліндрів, використовуються твердіші породи каменю – агат і аметист. Для зображень характерні сцени поклоніння богам, картини двобою людини з левом, фантастичні птахи із гривами левів, що ширяють над тваринами, сюжети з оленями і козами, які тягнуться до листочків на дереві (здогадно міфічного «дерева життя») та ін.

Написи печаток засвідчили появу нових форм панування крупної рабовласницької знаті – так званих торгово-лихварських домів (родин Егібі у Вавилоні, Мурашу в Ніппурі та ін.). Нові імпульси в економічній діяльності пожвавлюють сферу діловодства і, зокрема, пов'язане з ним застосування печаток, як знаків ідентифікації підписів. У торгових угодах крім продавців і покупців брали участь свідки, які візували документи своїми печатками, а за їх відсутності – відтиском нігтя, на що вказує одна з глиняних табличок-контрактів: «Supur Suzubu nadiin kimmá kunuksu» (Ніготь Сузубу як знак його печатки)³².

На ґрунті Дворіччя виник звичай застосування печаток як керамічних знаків. Археологи відшукали безліч цеглин із відбитками печаток Навуходоносора II (604–562 рр. до н. е.) у знаменитих мурах Вавилону. Клейма квадратної чи продовгуватої форми з розгорнутим написом царського титулу: «Навуходоносор, цар Вавилону, оберігач Есагілу і Егіду, син Набопаласара, царя Вавилону» (Есагіл і Егіду – два величні храми Вавилонії). Печатки-клейма гарантували якість цегли, звеличували ім'я Навуходоносора – великого будівничого найбільшого міста Стародавнього Сходу, яке сучасники називали «пупом світу». Провідні музеї світу вважають за необхідне залучати ці цеглини з відбитками печаток до своїх фондів.

Отже, інформативність, образність зображень, обширні написи, велика чисельність роблять сфрагістичні пам'ятки стародавньої Месопотамії серйозними джерелами для пізнання минулого, особливо ранніх стадій розвитку суспільства, щодо яких відчувається хронічна нестача історичних даних. Вони доносять до

³⁰ Кленгель-Брандт Э. Путешествие в древний Вавилон. – Москва, 1979. – С. 167.

³¹ Лосева И. М. Две ассирийские печати из собрания Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина (К вопросу об иконографии богини Иштар) // Труды Государственного музея изобразительных искусств. – Москва, 1960. – С. 26–31.

³² Лихачев Н. П. Древнейшая сфрагистика ... – С. 47–48, клише 36.

нас важливі відомості про суспільний розвиток, державну діяльність, становлення писемності, матеріальну культуру й мистецтво.

Публікується за виданням: *Гавриленко В.* Циліндричні печатки та їх глиняні відбитки стародавньої Месопотамії (Матеріали до підручника) // Сфрагістичний щорічник. – Київ, 2013. – Вип. 4. – С. 5–25, іл.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

публікацій В. О. Гавриленка

(1961–2014)

1961

Цехові печатки XIV ст. як джерело до історії цехів м. Львова // Ювілейна наукова студентська конференція, присвячена 300-річчю ЛДУ ім. Ів. Франка, жовтень 1961: Тези доп.: Сусп.-економ. науки / М-во вищ. і серед. спец. освіти УРСР; Львів. держ. ун-т; Наук. студ. т-во. – Львів, 1961. – С. 100–109.

Імена майстрів [печаток] – невідомі // За радянську науку / Львів. держ. ун-т ім. Ів. Франка. – 1961. – 4 січ., іл.

Мастера [печатей] неизвестны // Огонек (Москва). – 1961. – № 47. – С. 32–33, илл.

1964

Львівські цехові печатки XIV–XV ст. та питання про час їх виникнення // Історичні джерела та їх використання / Ін-т іст. АН УРСР; Арх. управл. при Раді Мін. УРСР. – Київ: Наукова думка, 1964. – Вип. 1 / Ред. кол.: *І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко* та ін. – С. 248–262, іл. – Окр. відбиток.

Дослідження з сфрагістики дорадянського періоду: Історіографічно-бібліографічний огляд // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР (Київ). – 1964. – № 4. – С. 33–42.

Радянські дослідження з сфрагістики: Історико-бібліографічний нарис // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР (Київ). – 1964, № 5. – С. 72–78.

1968

Про предмет, методи і завдання сфрагістики // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни / Арх. управл. при Раді Мін. УРСР; ред. кол.: *І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко* та ін. – Київ, 1968. – С. 292–308.

Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі / Відп. ред. *М. М. Олексук*. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1968 [розділи: Визвольний похід радянських військ на Західну Україну. – С. 559–566; Діяльність тимчасових управлінь і селянських комітетів по перебудові суспільно-політичного життя та господарства. – С. 574–578 [співавт. *В. Кульчицький*]; Народні збори Західної України та їх рішення. – С. 579–585; Історичні постанови сесій Верховної Ради Союзу РСР і Верховної Ради УРСР про возз'єднання Західної України з Радянською Україною. – С. 585–588; Мирне вирішення питання про возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною. – С. 588–594].

Історія міст і сіл Української РСР: Львівська область. – Київ: Гол. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1968 [статті: Березець. – С. 257; Сколівський район [історико-економічна характеристика]. – С. 701–704; Населені пункти, центри селищних і сільських рад Сколівського району. – С. 715–720 [без підпису]].

Літопис села Березець: Вивчай рідний край // Серп і молот (Городок). – 1968. – № 99–109. – 22, 24, 27, 29, 31 серп., 3, 5, 7, 10, 13, 15 верес.

1969

Нагромадження сфрагістичних знань з давніх часів до середини XIX ст. Початок української сфрагістики // Архіви України (Київ). – 1969. – № 6. – С. 16–24.

Сонячний декрет: До 30-річчя з дня прийняття історичного закону Верх. Ради СРСР [про возз'єднання] // Ленінська молодь (Львів). – 1969. – 26 жовт.

1970

До історії дослідження візантійської сфрагістики // Перша обласна конференція молодих науковців Львівщини: Корот. зміст доп. / Львів. обл. ком. ЛКСМ; Обл. рада молод. науков.; відп. ред. В. Г. Шниця. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1970. – С. 28–30.

Історичний акт возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною – яскравий вияв ленінської національної політики // Боротьба трудящих Північної Буковини і Бессарабії за своє соціальне і національне визволення: Матер. міжвузів. наук. конф., присвяч. 28-ій річниці возз'єдн. Півн. Буковини і колишніх Хотин., Акерман. та Ізмаїл. повіт. Бессарабії з Укр. РСР. – Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 1970. – С. 87–93.

Радянська енциклопедія історії України. – Київ: Гол. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1970 – Т. 2 [статті: Косцюшко-Валюжинич К. К. – С. 487; Лаппо-Данилевський О. С. – С. 546].

[Уклад.]: Праці наукових співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР (1951–1969): Бібліографічний покажчик / АН УРСР; Ін-т сусп. наук; Львів. держ. наук. б-ка. – Львів, 1970. – 493 с. [співавт. О. Кізлик, С. Мовчан].

1971

Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні / АН УРСР; Ін-т археол. – Вип. 1 / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. – Київ: Наукова думка, 1971. – Вип. 1. – С. 204–208, іл. [співавт. В. Грабовецький].

Основні тенденції і напрями розвитку української сфрагістики періоду імперіалізму // Матеріали звітної наукової сесії Інституту суспільних наук АН УРСР 1971 року / АН УРСР; Ін-т сусп. наук; відп. ред. М. М. Олексюк. – Київ: Наукова думка, 1971. – С. 54–55.

Историография украинской сфрагистики (Досоветский период). Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук / М-во высш. и средн. спец. обр. УССР; Львов. гос. ун-т им. И. Франко. – Львов, 1971. – 31 с.

Радянська енциклопедія історії України. – Київ: Гол. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1971. – Т. 3 [статті: «Малороссийский гербовник». – С. 76; Народні збори Західної України. – С. 205–206; Орешников О. В. – С. 295].

[Уклад.]: Бібліографія праць наукових працівників Інституту суспільних наук АН УРСР, опублікованих у 1970 р. // Матеріали звітної наукової сесії Інституту суспільних наук АН УРСР 1971 року / АН УРСР; Ін-т сусп. наук. – Київ: Наукова думка, 1971. – С. 131–152.

1972

Історіографія української сфрагістики другої половини XIX ст. // Історичні джерела та їх використання. – Київ.: Наукова думка, 1972. – Вип. 7 / Арх. упр. при Раді Мін. УРСР; Ін-т іст. АН УРСР; відп. ред. *В. Г. Сербей*. – С. 138–152.

[Сост.]: Византийская сфрагистика в отечественной историографии: Библиографический указатель // Византийский временник / АН СССР; Ин-т всеоб. ист. – Москва: Наука, 1972. – Т. 33 – С. 245–250. – Отд. отт.

[Рецензія] на кн.: Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Москва: Наука, 1970. – Т. 1–2 // Український історичний журнал. – 1972. – № 4. – С. 143–144.

[Рецензія] на кн.: Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – Київ: Наукова думка, 1971 // Український історичний журнал. – 1972. – № 8. – С. 144–145 [співавт. *В. В. Зварич*].

1973

Печатки цехів м. Кам'янця-Подільського // Матеріали четвертої Подільської історико-краєзнавчої конференції / М-во осв. УРСР; Кам.-Поділ. держ. пед. ін-т. – Київ, 1973. – С. 52–53. Публікація матеріалів була призупинена цензурою.

Українська сфрагістика кінця XIX – початку XX ст. (Редакційний № 398) // Середні віки на Україні. – Київ, 1973. – Вип. 2. – С. 129–135. Вихід збірника був заборонений ідеологічним відділом ЦК КП України.

1974

Византийская сфрагистика в дореволюционной историографии России // Нумизматика и сфрагистика / АН УРСР; Ин-т археол. – Киев, 1974. – № 5 / Отв. ред. *В. А. Анохин*. – С. 49–56.

Музейна скарбниця // Пам'ятники України: Інформ.-метод. бюлетень Укр. т-ва охор. пам. іст. та культури (Київ). – 1974. – № 2. – С. 55–56.

[Уклад.]: Бібліографія праць наукових співробітників Державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР (1951–1973) / АН УРСР; Держ. музей етн. і худ. пром. – Львів, 1974. – 102 с. [співавт. *Л. С. Худаш*].

[Рецензія] на кн.: *Мацюк О. Я.* Папір та філіграні на українських землях (XVI–початок XX ст.). – Київ: Наукова думка, 1974 // Архіви України. – 1974. – № 3. – С. 83–84.

1975

Столетие Государственного музея этнографии и художественного промысла АН УССР // Советская этнография (Москва). – 1975. – № 2. – С. 57–67, илл.

1976

Печатки ремісничих цехів Кам'янця-Подільського // Архіви України (Київ). – 1976. – № 1. – С. 79–80, іл.

Наукова експедиція в Карпати // Народна творчість та етнографія (Київ). – 1976. – № 5. – С. 85–89.

Коротко об експедиції [на Бойковщину] // Советская этнография (Москва). – 1976. – № 3. – С. 163.

[Упор., передмова]: Обряди і звичаї радянської дійсності: Метод. поради та примірні сценарії / Львів. обл. коміс. по вивч. і впровадж. нових гром. свят і обрядів; Держ. муз. етногр. та худ. промислу АН УРСР. – Львів, 1976. – 50 с.

1977

Українська сфрагістика: Питання предмета та історіографії. – Київ: Наукова думка, 1977. – 168 с., 10 таб. іл.

Рецензії:

М. М. Кравець, О. Г. Лойко // Архіви України (Київ). – 1977. – № 6. – С. 75–76; *М. І. Ришков [В. Т. Скуратівський]*. Нове про сфрагістику // Народна творчість та етнографія (Київ). – 1979. – № 1. – С. 78–80; *Ю. М. Гроссман* // Український історичний журнал (Київ). – 1979. – № 12. – С. 134–136; *С. К.* // *Studia źródłoznawcze* (Warszawa; Poznań). – 1981. – Т. 26. – С. 247–248; Українська книга: Квартальник бібліографії й книгознавства Товариства українських бібліофілів, Українського бібліотечного товариства Америки і бібліографічної комісії НТШ. – Філадельфія, 1979. – № 3. – С. 83–85.

[Рецензія] на кн.: *Сидоренко О. Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. – Київ, 1975 // Український історичний журнал. – 1977. – № 2. – С. 147–148.

1978

История городов и сел Украинской ССР: Львовская область. – Киев: Гл. ред. Укр. сов. энцикл. – 1978 [статті: Сколе. – С. 559–569, илл. [соавт. *С. Брич, Е. Галушко*]; Населенные пункты, центры поселковых и сельских советов народных депутатов Сколевского района. – С. 577–584, илл. [без подп.].

1979

Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною в єдиній сім'ї радянських народів // Дорогою великого Жовтня: До 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній УРСР в складі СРСР / Ред. кол.: *Ю. Ю. Сливка* (голова). – Львів, 1979. – С. 59–72.

Визвольний похід Червоної Армії в Західну Україну (вересень 1939 р.) // 40 років возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною в складі СРСР: Тези доп. Респ. наук. сесії у Львові, 11–13 вересня 1979 р. / Львів. держ. ун-т

ім. І. Франка; Ін-т сусп. наук АН УРСР; відп. ред. *М. К. Івасюта*. – Львів, 1979. – С. 42–43.

1980

[Уклад.]: Методичні поради і плани семінарських занять з історії КПРС для студентів першого курсу вечірнього навчання / М-во вищ. і серед. спец. осв. УРСР; Львів. лісотехн. ін-т. – Львів, 1980. – 55 с.; 1982. – 12 с.; 1983. – 36 с.

1983

Методические рекомендации и практические задания к семинарским занятиям по истории КПСС на тему: «VIII съезд РКП (б). Работа В. И. Ленина «Детская болезнь «левизны» в коммунизме» с учетом проблемного обучения / М-во высш. и средн. спец. образ. УССР, Льв. лесотехн. ин-т. – Львов, 1983. – 22 с.

1984

Священні символи: В блокнот агітатору // Львівсьільмашівець (Львів). – 1984. – 8 лют., 15 лют., 4 квіт.

Священные символы Советского государства: Материал в помощь лектору и пропагандисту / Отдел нар. обр. Рад. райисп. г. Львова; Рад. рай. орг. о-ва «Знание»; Льв. лесотехн. ин-т. – Львов, 1984. – 16 с. [соавт. *М. Дышев*].

Практические задания и упражнения как средство интенсификации семинарских занятий // Проблемы повышения качества и эффективности проведения семинарских, практических и лабораторных занятий: Межресп. науч.-метод. конф., Ташкент, 19-21 июня 1984 г. : Тезисы докл. – Ч. 1 / М-во высш. и средн. спец. образ. Узбекской ССР; Ташкент. ун-т. – Ташкент, 1984. – С. 5–6.

1985

[Співупоряд. та комент.]: Іван Франко: Зібрання творів у п'ятидесяти томах. Наукові праці / АН УРСР; Ін-т історії; Ін-т сусп. наук; Ін-т літер. ім. Т. Г. Шевченка. – Київ: Наукова думка, 1985. – Т. 46. – Кн. 1: Іст. праці (1883–1890). – 672 с.

1986

[Співупоряд. та комент.]: Іван Франко: Зібрання творів у п'ятидесяти томах. Наукові праці / АН УРСР; Ін-т історії; Ін-т сусп. наук; Ін-т літер. ім. Т. Г. Шевченка. – Київ: Наукова думка, 1986. – Т. 46. – Кн. 2: Іст. праці (1891–1897). – 439 с.

1987

Практические упражнения и задания – важное средство интенсификации учебного процесса при изучении истории КПСС // Научные труды по истории КПСС : Респ. междуведом. науч. сб. – Киев, 1987. – Вып. 149 / М-во высш. и средн. спец. образ. УССР; Киев. гос. ун-т. им. Т. Г. Шевченко. – С. 94–100.

Практичні вправи і завдання у системі проблемного навчання з історії... // Український історичний журнал. – 1987. – № 10. – С. 121–126.

1988

[Отв. ред.]: Деятельность по развитию научно-технического прогресса в лесной индустрии Украины: Материалы 40-й НТК, состоявшейся 2–4 февраля 1988 г. во Львов. лесотехн. ин-те: Секция общ. дисц. – Львов, 1988. – 110 с. // Депониро-

вано в ІНІОН (Ин-т науч. инф. по общ. наукам) АН СССР. Москва, 13 октября 1988 г., № 35805.

Хороші контакти налагоджені між викладачами Лісотехнічного інституту та працівниками ВО «Львівхімсільгоспмаш» // Львівський лісотехнік (Львів). – 1988. – 30 верес.

Методические советы активу академгрупп по организации изучения студентами символов социалистической государственности / М-во высш. и средн. спец. образ. УССР; Укр. полиграф. ин-т им. И. Федорова. – Львов, 1988. – 24 с. [соавт. Б. Стеблич].

1989

Совершенствование подготовки кадров для лесного хозяйства Украины // Развитие лесного хозяйства в западных областях УССР за годы советской власти: Респ. науч.-техн. конф., 13–15 июня 1989 г.: Тез. докл. Секция 1–2 / Западн. науч. центр АН УССР; Львов. лесотехн. ин-т; отв. ред. В. А. Кучерявый. – Львов, 1989. – С. 11–12.

Українські Народні Збори Західної України: деякі питання інтерпретації // 50 років возз'єднання Західної України з УРСР у складі Союзу РСР: Тези доп. та повід. респ. наук. конф. Львів, 27–29 вересня 1989 р. / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка; Ін-т сусп. наук АН УРСР. – Львів, 1989. – Ч. 1 / Відп. ред. В. П. Чугайов. – С. 154–155.

Международные условия воссоединения западных областей с УССР и его значение // По пути социального и интернационального единения: О 50-летнем развитии западных областей УССР в братской семье советских народов / Рук. авт. кол. Е. В. Примеров. – Львов: Изд-во при Львов. ун-те, 1989. – С. 36–49 [соавт. Н. Гетьманчук, Е. Примеров].

Той далекий тридцять дев'ятий: До 50-річчя возз'єднання // Львівський лісотехнік (Львів). – 1989. – 15 верес.

«Голосуй, наш депутате»: До 50-річчя возз'єднання // Львівський лісотехнік (Львів). – 1989. – 20, 27 жовт.

Джерело історії [сільські печатки] // Львівський лісотехнік (Львів). – 1989. – 17 лист., іл.

Сфрагістичні пам'ятки ремісників // Львівський лісотехнік (Львів). – 1989. – 29 грудня.

Из практики проведения семинарского занятия по теме «VIII съезд РКП(б): Вторая программа партии» // Вопросы общественных наук. Респ. междуведом. науч. сб. – Киев, 1989. – Вып. 77 / М-во высш. и средн. спец. образ. УССР; Ин-т повыш. квалиф. препод. общ. наук при Киев. гос. ун-те им. Т. Г. Шевченко. – С. 83–90.

1990

[Отв. ред.]: Лесная индустрия Украины и научно-технический прогресс: Материалы 41-й НТК, состоявшейся 6–8 февраля 1990 г. во Львов. лесотехн. ин-те:

Секция общ. дисц. – Львов, 1990. – 124 с. // Депонировано в ИНИОН АН СССР. Москва, 12 июня 1990 г., № 42095.

Вибори: демократія чи інтриги // Львівський лісотехнік (Львів). – 1990. – 23 бер.

«Мафіозі від культури» // За Вільну Україну (Львів). – 1990. – 21 лист. [співавт. Ю. Лащук, О. Нестер, Б. Мардеревич та ін.]

[Уклад.]: Плани семінарських занять і методичні вказівки з курсу «Політична історія ХХ ст.» для студентів першого курсу денного навчання. – Львів, 1990. – Ч. I / Льв. лісотех. ін-т. – 32 с.

1991

[Уклад.]: Українська сфрагістика: Анотований бібліографічний покажчик / АН УРСР; Археогр. ком.; Каф. іст. України Львів. лісотех. ін-ту. = Науково-довідкові видання з історії України. – Вип. 14. – Київ, 1991. – 83 с., іл.

Рецензії:

С. В. [Я. Д. Ісаєвич] // Бібліографія українознавства: Бюлетень комісії української бібліографії Міжнародної асоціації українців / Міжнародна асоціація українців. – 1992. – Липень. – С. 39–40; А. Гречило // Український історичний журнал (Київ). – 1993. – № 1. – С. 156–157.

[Вступ. стаття]: Важлива допоміжна історична дисципліна // Українська сфрагістика: Анотований бібліографічний покажчик / АН УРСР; Археогр. ком.; Каф. іст. Укр. Львів. лісотех. ін-ту. = Науково-довідкові видання з історії України. – Вип. 14. – Київ, 1991. – С. 5–8, іл.

Середньовічна цехова геральдика та питання про використання її для репрезентації місцевого виробництва в умовах ринкових відносин // Клейноди: Записки Українського геральдичного товариства. – Т. 1. = Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи: Тези наук. конф. Львів, 29–30 листопада 1991 р. / АН України; Ін-т укр. археографії; Укр. геральд. т-во; уклад. А. Гречило. – Київ; Львів, 1991. – С. 6–8.

Образний світ козацької сфрагістики // 370 років Хотинської війни: Тези доп. міжнар. наук. конф. Чернівці, 27–28 вересня 1991 р. / Викон. коміт. Чернів. обл. ради нар. депутат.; Черн. держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 1991. – С. 113–114.

До питання про стан освіти на Запорозькій Січі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали республіканських історичних читань / АН України; Ін-т історії України; відп. ред. В. А. Смолій. – Київ, 1991. – С. 145–150.

Деятельность по подбору, подготовке и расстановке кадров лесной индустрии Украины // Творческая активность трудящихся лесопромышленного комплекса Украины в 60–80-х годах. Депонировано в ИНИОН АН СССР. – Москва, 1991, № 45834. – С. 4–49.

[Уклад., ред.]: Методичні поради і плани семінарських занять з історії України для студентів першого курсу / М-во вищ. і сер. спец. осв. УРСР; Льв. лісотех. ін-т.

ім. П. С. Погребняка; Каф. іст. України. – Львів, 1991. – 55 с. [співавт. *С. Васюта, О. Зайцев* та ін.].

1992

Джерелознавчі аспекти печаток львівського гончарного цеху // Друга наук. геральд. конф. Зб. тез повід. та доп. = Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. Вип. 10. Львів, 19–21 лист. 1992 р. / Укр. геральд. т-во; Ін-т укр. археографії АН України; ЦДІА України, м. Львів; ред. *А. Гречило, І. Сварник*. – Львів, 1992. – С. 14–15.

Про використання цехової емблематики та символіки при вивченні історії України в технічних вузах // Тези доп. респ. наук.-метод. конф. «Проблеми гуманізації технічної освіти», 13–15 жовтня 1992 р. / М-во осв. України; Навч.-метод. каб. вищ. осв.; Вінниц. політех. ін-т. – Київ: НМКВО, 1992. – С. 189–190.

Музейне будівництво та його місце у національному русі на Україні // Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.): Тези доп. Другої всеукр. наук. конф., м. Миколаїв. – Київ; Миколаїв, 1992. – Ч. 1. – С. 94–95.

[Уклад.]: Історія України: Плани семінарів, тематика рефератів, рекомендована література / М-во осв. України; Львів. лісотех. ін-т ім. П. Погребняка. – Львів, 1992. – 20 с.

[Уклад.]: Історія української державності: Програма та плани семінарських занять спецкурсу / М-во осв. України; Львів. лісотех. ін-т ім. П. Погребняка. – Львів, 1992. – 20 с. [співавт. *О. Зайцев*].

[Уклад.]: Історія української державності: Програма навчального курсу та плани семінарських занять для військовослужбовців, робітників і службовців Збройних Сил України / Соціально-психологічна служба Збройних Сил України : Дод. № 32 до газети воїнів протиповітряної оборони України «Страж неба». – Київ, 1992. – 8 с. [співавт. *Я. Дашкевич*].

1993

Печатки Війська Запорозького – невід’ємний атрибут української козацької державності // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матер. міжнар. наук. конф., присв. 500-річчю укр. козацтва (Київ–Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.): У 3-х вип. – Київ, 1993. – Вип. 3 / Відп. ред. *В. А. Смолій*. – С. 133–140.

Зацікавленням поглядом [на символіку деревообробних цехів] // Український ліс / Укр. держ. лісотехн. ун-т. – [Львів], 1993. – № 4. – С. 62–63, іл.

Атрибути української козацької державності і слави: Етюд з сфрагістики // Доп. до наук. конф. Ч. 2 / Т-во наук. викладів ім. Петра Могили. – Львів, 1993. – С. 16–17.

Печатки купецьких організацій Львова з фаховою символікою // Третя наук. геральд. конф., Львів, 4–5 лист. 1993 р.: Зб. тез повід. та доп. / Укр. геральд. т-во; АН України; Львів. від. Ін-ту укр. археографії АН України; Ін-т істор. дослідж. Львів. ун-ту; ЦДІА України, м. Львів; ред. *А. Гречило*. – Львів, 1993. – С. 23–24, іл.

Ремісничі цехи в системі міського самоврядування // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність): Тези міжнар. наук.-практ. конф., Рівне, 7–9 квітня 1993 р. – Рівне, 1993. – С. 16–18.

Спецкурси за вибором: індивідуалізація навчання студентів з історії України // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 75-річчю Дніпропетр. держ. ун-ту. / М-во осв. України; Дніпропетр. держ. ун-т; Гуманіт. центр. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1993. – Ч. 2. – С. 47.

Методичні аспекти спецкурсу «Історія української державності» // Україна: становлення незалежності. Зміст та методика висвітлення в курсах соціальних та гуманітарних наук: Тези доп. Всеукр. наук. метод. конф., Одеса, 13–16 жовтня 1993 р. – Одеса: Вид-во Одес. держ. ун-ту, 1993. – С. 74–76.

Здобутки і невирішені проблеми рейтингової системи контролю та оцінки рівня успішності студентів з курсу історії України // Рейтингова оцінка знань історії України: методика, ефективність, досвід, проблеми: Тези доп. Респ. наук.-практ. конф., Дніпропетровськ, жовтень 1993 р. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1993. – С. 21–23.

[Уклад.]: Національно-державне відродження українського народу на сучасному етапі // Методичні матеріали та тематика контрольних робіт з курсу «Історія України» для студентів-заочників / М-во осв. Укр.; Льв. лісотех. ін-т. – Львів, 1993. – С. 41–54.

1994

Спроба визначення емблеми цеху золотарів: сигіллограма // Четверта наукова геральдична конференція (Львів, 10–12 лист. 1994 р.): 36. тез повідом. та доп. / Укр. геральд. т-во; Львів. від. Ін-ту укр. археографії НА України; Ін-т істор. дослідж. Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка; ЦДІА України, м. Львів; відп. ред. *А. Гречило*. – Львів, 1994. – С. 22–24, іл.

[Уклад.]: Історія України: проблеми державності. Плани семінарських занять для студентів перших курсів усіх спеціальностей стаціонарної форми навчання / Укр. держ. лісотехн. ун-т. – Львів, 1994. – 24 с.

Пам'ятка студентові про рейтингову оцінку знань з курсу «Історія України: проблеми державності» / Укр. держ. лісотехн. ун-т. – Львів, 1994. – 8 с.

1995

Львівський лісотехнічний інститут. Підготовка фахівців // Український державний лісотехнічний університет / Відп. ред. *Ю. Туниця*. – Львів: Мета, 1995. – С. 33–70.

[Уклад.]: Історія української еміграції: Програма, плани семінарських занять, рекомендована література / М-во осв. Укр.; Каф. іст. України Укр. держ. лісотех. ун-ту. – Львів, 1995. – 21 с. [співавт. *Н. Гапонюк*].

1996

Державницька атрибутика козаків // Освіта лісівника: Часопис Українського державного лісотехнічного ун-ту (Львів). – 1996, лют. – № 3–4. – С. 3, іл.

Студентам про засади рейтингової оцінки знань з історії України: Методичні поради / Укр. держ. лісотех. ун-т. – Львів, 1996. – 10 с.

1997

Гербові емблеми львівських деревообробних цехів // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1997. – Т. 233: Праці іст.-філос. секції. – С. 193–205, 2 таб., іл.

Символіка цехового шкіряного промислу м. Львова // Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27–29 берез. 1997 р.): Матеріали / Укр. геральд. т-во; Львів. від. Ін-ту укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського НАН України; ЦДІА України, м. Львів; відп. ред. А. Гречило. – Львів, 1997. – С. 16–18, іл.

Гербознавча експертиза цехової символіки (на основі сфрагістично-геральдичних джерел деревообробних цехів міста Львова) // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – 1997. – Ч. 13. – С. 4–5, іл.

1998

[Уклад.]: Контрольні питання для підготовки студентів-правників до екзамєну з курсу «Історія держави і права України» / М-во осв. Укр.; Льв. житл.-комун. тех. – Львів, 1998. – 10 с.

1999

Українська сфрагістика: Програма спецкурсу для студентів історичного факультету / М-во осв. Укр.; Льв. держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів: ЛДУ, 1999. – 16 с.

Політико-правові вчення епохи Відродження: Текст лекцій, навчально-методичне забезпечення, рекомендована література / М-во осв. Укр.; Льв. держ. тех.-екон. коледж. – Львів, 1999. – 29 с.

Виникнення і розвиток буржуазної держави і права в Англії (XVII – поч. XX ст.): Текст лекції, навч.-метод. забезп., рекоменд. літ. / М-во осв. Укр.; Льв. держ. тех.-екон. коледж. – Львів, 1999. – 26 с., 2 таб. іл., карта.

[Уклад.]: Історія держави і права України: Методичні поради до планів семінарських занять для студентів спеціальності «Правознавство» / М-во осв. Укр.; Льв. держ. тех.-екон. коледж. – Львів, 1999. – 73 с.

Історія політичних і правових вчень: Практичні вправи і завдання для самостійної роботи студентів спеціальності «Правознавство» / М-во осв. Укр.; Льв. держ. тех.-екон. коледж. – Львів, 1999. – 22 с.

2000

Державні печатки України козацької доби: першооснова й генеза // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2000. – Вип. 35–36. – С. 532–539, іл.

2001

Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – 2001. – Ч. 23. – С. 2–3, іл.

[Уклад.]: Контрольні питання для підготовки студентів-правників до екзамєну з курсу «Історія політичних і правових вчень» / М-во осв. Укр.; Льв. держ. тех.-екон. коледж. – Львів, 2001. – 10 с.

Две неизвестные жертвы [Холокоста] // «Хэсэд-Арье»: Бюллетень Львов. обл. еврей. благотв. фонда. – 2001. – Май. – С. 6–7.

2003

Політичні та правові вчення Античної Греції: Текст лекції, методичні поради до вивчення теми, практичні завдання, рекомендована література / М-во осв. і науки України; Льв. держ. техн.-екон. коледж. – Львів, 2003. – 30 с.

Львівські цехові печатки XIV–XVст. та питання про час їх виникнення. Доп. і випр. / Молодіжний історичний клуб: Історична серія. – Львів, 2003. – Вип. III. – 16 с. (Препринт: В. О. Гавриленко. Львівські цехові печатки XIV–XVст. та питання про час їх виникнення // Історичні джерела та їх використання. Вип. I. – Київ: Наукова думка, 1964. – С. 248–262, іл.).

[Уклад.]: Історія політичних і правових вчень: Програма курсу для студентів спеціальності «Правознавство» / М-во осв. і науки України; Льв. держ. техн.-екон. коледж. – Львів, 2003. – 28 с.

2004

Вислі свинцеві булли з Пліснеська: факти і гіпотези // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ-Львів, 2004. – Т. 1. – С. 562–593, іл. [Співавт. Р. Чайка].

Держава і право феодальної Росії XIV-XVII ст.: Лекція з «Історії держави і права зарубіжних країн» // М-во осв. і науки України; Льв. держ. техн.-екон. коледж.; Цикл. ком. юрид. дисц. – Львів, 2004. – 10 с.

[Уклад.]: Історія держави і права зарубіжних країн: Перелік контрольних питань для підготовки студентів спеціальності «Правознавство» до іспиту. Серія: методичні матеріали / М-во осв. і науки України; Льв. держ. техн.-екон. коледж. – Львів, 2004. – 8 с.

[Уклад.]: Історія держави і права зарубіжних країн: Методичні рекомендації до написання контрольних робіт для студентів заочного відділення спеціальності «Правознавство». Серія: методичні матеріали / М-во осв. і науки України; Льв. держ. техн.-екон. коледж. – Львів, 2004. – 36 с.

2005

[Уклад.]: Історія України: Програма курсу для студентів спеціальності «Правознавство» / М-во осв. і науки України; Льв. держ. техн.-екон. коледж.; Цикл. ком. юрид. дисц. – Львів, 2005. – 16 с.

2006

[Уклад.]: Історія України: Плани семінарських занять, список рекомендованої літератури для студентів спеціальності «Правознавство». Серія: методичні матеріали / М-во осв. і науки України; Льв. держ. техн.-екон. коледж.; Цикл. ком. юрид. дисц. – Львів, 2006. – 10 с.

[Уклад.]: Історія держави і права зарубіжних країн: Тематика, методичні поради до семінарських занять для студентів правового відділення. Серія: методичні матеріали / М-во осв. і науки України; Льв. держ. техн.-екон. коледж; Цикл. ком. юрид. дисц. – Львів, 2006. – 26 с.

[Уклад.]: Історія держави і права зарубіжних країн: Методичні вказівки, тематика контрольних робіт і список рекомендованої літератури для студентів заочного відділення спеціальності «Правознавство». Серія: методичні матеріали / М-во осв. і науки України; Льв. держ. техн.-екон. коледж; Цикл. ком. юрид. дисц. – Львів, 2006. – 35 с.

2007

Опис дьвівських цехових печаток та ціх XIV–XVIII ст. // Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упор. М. Капраль. – МГКО «Докум. скарб. Львова»; Льв. нац. ун-т ім. І. Франка; Льв. відділ. Ін-ту укр. археогр. та джерел. ім. М. С. Грушевського НАН України. – Львів, 2007. – С. 795–800, 8 таб. іл.

[Уклад.]: Історія держави і права зарубіжних країн: Тематика, методичні поради до семінарських занять для студентів правового відділення. Серія: методичні матеріали / М-во осв. і науки України; Льв. держ. техн.-екон. коледж НУ «Львівська політехніка»; Цикл. ком. юрид. дисц. – Львів, 2007. – 25 с.

2010

Візантійські печатки та їх ремінісценції у сфрагістичній практиці Київської Русі (матеріали до підручника) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2010. – Т. 260. – Кн. 1: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін / Наук. т-во ім. Шевченка. – С. 352–360, 2 табл. іл.

[Уклад.]: Політологія: Програма для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» економічного відділення / М-во осв. і науки України; Льв. держ. техн.-екон. коледж НУ «Львівська політехніка». – Львів, 2010. – 23 с.

2011

Теоретико-методологічні засади сфрагістики // Сфрагістичний щорічник / НАН України; Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського; Ін-т спец. істор. дисц. Музею Шереметьєвих. – Київ, 2011. – Вип. 1. – С. 133–159, 443.

[Уклад.]: Політологія: Плани семінарських занять для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» економічного відділення: Серія: методичні матеріали / М-во осв. і науки України; Льв. держ. техн.-екон. коледж НУ «Львівська політехніка»; Цикл. соц.-екон. дисц. – Львів, 2011. – 12 с.

2012

Печатки з написом «копія» у системі комунікаційних координат козацької сфрагістики // Сфрагістичний щорічник / НАН України; Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. Грушевського; Ін-т спец. істор. дисц. Музею Шереметьєвих. – Київ, 2012. – Вип. 3. – С. 137–163, 288–289, 2 табл. іл.

Фаховий колорит львівських цехових печаток кінця XVIII – 1-ї половини XIX ст. // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – 2012. – Ч. 58. – С. 2–5, іл.

Сфрагістика // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України; Ін-т історії України. Редкол.: *В. А. Смолій* (голова) та ін. – Київ: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 919–921, іл. [Співавт. *В. Перкун*].

[Уклад.]: Історія України: Плани семінарських занять для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» економічного відділення. Серія: методичні матеріали / М-во осв. і науки, молоді та спорту України; Льв. держ. техн.-екон. коледж НУ «Львівська політехніка»; Цикл. соц-екон. дисц. – Львів, 2012. – 12 с.

2013

Циліндричні печатки стародавньої Месопотамії та їх глиняні відбитки (матеріали до підручника) // Сфрагістичний щорічник / НАН України; Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського; Ін-т спец. істор. дисц. Музею Шереметьєвих. – Київ, 2013. – Вип. 4. – С. 5–25, 536–537, іл.

2014

Український підручник сфрагістики – вимога часу (з доповіді на пленарному засіданні IV Міжнародної сфрагістичної конференції, Київ, 20 листопада 2013 р.) // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – 2014. – Ч. 62. – С. 10–11.

Уклала Зоряна Гавриленко-Бойко

Іменний покажчик

- А**
А. Д. [Айналов Д. В.], вч. 94
Абрамов Н. А., досл. печаток 30
Абу Хамід ал-Гарнати (Абу Хамид ал-Гарнати), мандрівник 19, 40
Авенаріус М. П. (Авенариус Н. П.), досл. пломб 32, 63–65–
Авраамка, літописець 46
Айналов Д. В. *див.* А. Д.
Александр III, римський папа 81
Алфьоров Олексій, вч., досл. печаток 13, 258, 259, 270
Амальрик, єрусалимський патріарх 117
Анастасевич В., нумізмат 27
Анастасія, кн. 143
Андреев А. И., іст., досл. спец. іст. дисциплін 44
Андрєєв Василь, різьбяр 272
Андріяшев А. М. іст. 123
Андрій Володимирович, кн. 146
Андрій, галицький кн. 65, 71, 72, 294
Андрій, староста руської землі 152, 165, 195
Анохин В. А., археолог, нумізмат 304
Антипович К. Є. (Антипович К. Е.), досл. печаток м. Києва 42, 282, 285
Антоній Печерський, церковний діяч 143
Антонович В. Б., іст. 31, 58
Антошевський І. К., досл. печаток 33
Апостол Данило, гетьман 61, 225, 231, 232, 236, 253, 284, 286
Арбузов Олексій, драматург 6
Арсеньєв Ю. В., досл. геральдики 34
Артамонов М. И., проф., археолог 93
Арциховський А. В., археолог, чл.-кор. 39, 41
Асланов Г. М., досл. печаток 18, 41
Афанасьєва В. К., досл. циліндрів Месопотамії 292, 295, 296
Ахмедов П. Н., досл. печаток 30
Ашшурбаніпал, асирійський цар 299
- Б**
Баасбамеїр, патесі Ура 291, 293
Бабенко А. Г., досл. печаток 84
Бабенко Алла, режисер 6
Багалій Д. І. (Багалеї Д. И.), іст. 42, 49, 79
Багратид Ашот, вірменський цар 41
Балабан Гедеон, львівський єпископ 57
Бальцер О., іст. 66
Банк А. В., досл. візан. печаток 39, 90, 92, 93
Барвінський Б. (Barwiński B.), досл. печаток 34, 35, 42, 83, 238
Барнавелі С. В. (Барнавели С. В.), досл. печаток 41, 93
Барсуков О. П. (Барсуков А.), досл. печаток 31, 61
Баскапе Дж., сфрагіст 258
Баторій Стефан (Баторий Стефан), польський король 31, 47, 61, 247, 248, 249
Бауер М. (Бауер Н. П.), нумізмат 126, 127
Беглери Г. П., досл. візан. печаток 93, 103, 104
Безобразов П., вч. 93
Беккер П., досл. клейм 67
Белавенец И., метрополит 105, 288
Белецький В. Д., досл. печаток 41
Берак К., ремісник-ювелір 173, 272
Бередніков Я. І., археограф 26
Бертє-Делагард А. Л., археолог, колекціонер 97
Бестужев-Рюмин К., іст. 20
Бельський М., польський хроніст 219
Білалама, цар Ешнунни 298
Білецький С. В. (Белецкий С. В.), сфрагіст 117, 268
Білецький С. Т., іст., досл. цехів Львова 175, 181, 183, 258
Білоус Н., іст., досл. печаток м. Києва 258
Біляшівський М. Ф. (Беляшевский Н.), археолог, мист. 34, 58, 62, 134
Бліфельд Д. І., археолог 43
Бобринський О. О. (Бобринский А.), археолог 59, 140
Богданко Федір, гетьман 249
Бодяняський О. М., іст. 57, 224
Болеслав II Сміливий, польський король 128
Болеслав-Юрій II, кн. 35, 238, 286
Болсуновський К. В. (Болсуновский К. В., Bolsunowski K.), досл. пломб 8, 30, 32, 36, 59, 60–65, 68–73, 83, 84, 89, 93, 101, 237, 238, 282, 285
Болховитінов С. О. (Болховитинов Е. А.), митрополит, досл. печаток 27, 50, 51, 89, 99, 109, 282
Большаков А. М., іст. 38
Борис, кн. 130, 131
Бороздин И., вч. 92

Борщак І., іст., нумізмат 244
 Борщевський А., колекціонер пломб 62
 Брилиський Юрій, артист 6
 Брич С., вчитель, краєзнавець 305
 Брюховецький Іван, гетьман 76 223, 225–227, 231, 236, 253, 284
 Брячислав Святополкович, турівський кн. 137, 146
 Будка В. (Budka W.), сфрагіст 152, 160
 Бузескул В., іст. античності, акад. 92
 Булгакова В., досл. печаток 109
 Бураковский С. З., краєзнавець 30
 Бурзі Б. Ф., досл. керамічних штемпелів 78
 Бурнабуріаш II, вавилонський цар 298
 Бутич І. Л., архів., наук. ред. 231, 242, 302

В

В. Р. *див.* Рудаков В. Е.
 Варасвакурій, візант. іст. діяч 112
 Варвара-Ірина, дружина кн. Святополка 135
 Варнеке Б. В., археолог, досл. гем 36
 Василевич Гнат, гетьман 19, 37, 76, 221, 222, 225, 227, 229, 231, 233, 234, 236, 238, 240–242, 246, 250, 251
 Василь III, великий московський кн. 263
 Василь, боярин 140
 Васильев А. А., вч. 93
 Василько, теребовельський кн. 137, 140, 146
 Васюта С., іст. 309
 Ватуля Борис, досл. сфрагістики 10
 Введенський А. О., іст., джерелознавець 44, 49, 285
 Венчеслав, золотих справ майстер 159, 272
 Веселовський М. І. (Веселовский Н. И.), іст. 29, 100
 Виговський Іван, гетьман 52, 76, 223, 225, 226, 227, 231, 232, 284
 Винберг Н. А., вч. 25
 Винниченко Володимир, держ. діяч, письменник 10
 Висоцький Н. (Высоцкий Н. Ф.), досл. пломб 33
 Висоцький С. А., досл. графіті 123
 В[ишневецький] В., досл. 91
 Вишневецький Дмитро, гетьман 231, 249, 267
 Вишнякова А. Ф., досл. візан. печаток 90, 93
 Вікторія, англійська королева 264
 Вільям С., підстароста 244

Вінклер П. П., геральдист 34
 Вітовт (Witowt), литовський кн. 161, 163
 Віттіг В. (Wittyg W.), сфрагіст 36, 152, 160
 Владимиров П. В., іст. 78
 Владислав IV, польський король 272
 Владислав II Ягайло, король 152, 154, 156, 160, 161, 163–165, 264
 Владислав Опольський, кн. 154, 163, 164
 Войтович Л., іст., досл. генеології 130, 132, 136, 137, 143, 144
 Володар Ростиславич, кн. 137, 146
 Володимир Мономах, вел. київський кн. 123, 124, 130, 134, 135, 139, 141, 147, 283
 Володимир Святославович, вел. київський кн. 46
 Володченко З. А., іст. 43
 Волочкова О. К., іст. 127
 Волошинский Я. Я., колекціонер 96, 101
 Востоков О. Х., іст. 27
 Врахамій Лев, протоспафарій і стратиг 116
 Врахамій Філарет, іст. діяч 117
 Всеволод Мстиславович, кн. 50, 93, 99, 109
 Всеволод Ярославович, кн. 19, 123, 124, 128, 131, 134, 141, 146, 283
 В'ячеслав-Меркурій Ярославич, вел. київський кн., 40, 126, 127
 В'ячеслав Ярополкович, кн. 136, 146

Г

Габсбурги, династія 284
 Гавриїл, архієпископ 51, 52
 Гавриїл, архимандрит 27
 Гавриленко В. О. (Гавриленко В. А.), вч., сфрагіст 5–13, 23, 24, 37, 43, 44, 53, 54, 67, 68, 79, 80, 83–86, 90, 98, 107, 108, 110, 113, 117, 122, 134, 146, 148, 154, 155, 166, 168, 169, 171, 173, 176, 178–181, 191–193, 195, 207, 208, 216, 223, 225, 226, 228, 230, 231, 236, 238–241, 246, 250, 251, 253, 257–261, 263, 264, 269, 274, 275, 277, 279, 282, 285, 286, 288, 294, 301, 312
 Гавриленко Максим, козак 5
 Гавриленко О. Х., машиніст паровоза 6
 Гавриленко Харитон, козак 6
 Гавриленко-Бойко Зоряна, викл. 14, 314
 Гаврилов С., іст. 28
 Гаврилович Андрій, гетьман 231, 233, 236, 240–242, 246, 250–252
 Гайдуков П. Г., досл. печаток 286

- Гайсіг М. (Haisig M.), вч., сфрагіст 10, 17, 19, 21, 42, 84, 152, 160–163, 230, 234, 243, 258, 262, 271
- Галушко Е., вч., іст. 305
- Ганна, дружина Б. Хмельницького 231
- Ганнибал Абрам, генерал 34
- Гапонюк Н., викл. 310
- Гаральд II Годвінсон, англосаксонський король 130
- Гарид Євстратій (Гарид Евстратий), патріарх 94, 96, 109, 113
- Гаттерер Й. Х. (Gatterer J., Gatterero), іст., досл. печаток 20, 48, 50, 51, 83, 98, 109, 258
- Гваньїні О. (Гвагнин А.), іст. 47, 247, 248
- Гезе В. Е., колекціонер 73
- Гейман Й. (Heumann J.), іст., досл. печаток 20, 50, 83, 258
- Гейнекцій Йоган, іст., досл. печаток 20, 50, 83, 258
- Генріх IV, німецький імп. 125, 128
- Генріх, золотих справ майстер 159, 272
- Георгій, митрополит 19
- Геродот, іст. 272, 288
- Гетьманчук Н., іст. 307
- Гільгамеш, цар м. Урука 292, 295, 296
- Гліб Святославич, кн. 137
- Гліб, кн. 130, 131
- Глухий Володимир, артист 6
- Гогенлоє-Вальденбург Ф. (Гогенлоє-Вальденбург Ф. К., Hohenlohe-Waldenburg F.), сфрагіст 36, 75, 106, 266
- Годэн П., колекціонер 103
- Голубева Л. А., досл. печаток 39
- Гольдштейн С. М., досл. печаток 34
- Гончаров В. К., археолог 43
- Гохвельд Я., сфрагіст 258
- Грабова Н., архівіст, досл. печаток 84, 231, 257, 286
- Грабовецький В. В., вч., іст. 9, 219, 225, 229, 239, 246, 251, 303
- Грабянка Г. І., козацький літоп. 47, 51, 221, 225, 231, 247, 249, 250, 282
- Грамада М. (Grámada N.), досл. печаток Буковини 271, 282
- Гранстрем Е. Э., вч. 96
- Грачев В. И., музеєзнавець 33
- Грек Кирило, митрополит 58
- Гречило Андрій, вч., досл. гербів і печаток 13, 14, 190, 213, 258, 259, 271, 274, 308–311
- Григорій VII Гільдебрандт, папа римський 125, 128, 131, 132
- Гроссман Ю. М., проф., медієвіст 6, 9, 305
- Гротефенд Х. (Grotefend K.), сфрагіст 36, 75, 106, 266
- Грубер (Grubero), досл. 48, 98, 109
- Грушевський М. С., іст., академік 10, 32, 42, 83, 93, 128, 132, 133, 140, 143, 186, 250, 284, 286
- Гудеа, цар (лугаль) Лагашу 291, 292, 293
- Гумецька Л. Л., мовознавець 92
- Гумовський М. (Gumowski M.), сфрагіст 17, 19, 21, 84, 154, 152, 160, 161, 164, 230, 234, 243, 258, 262, 271
- Гуржій О. І., іст. 224
- Гух Ф., досл. печаток 83
- Гуюк, монгольський хан 272
- Г**
- Гонта Іван, козацький ватажок 31
- Д**
- Давид Ігорович, кн. 104, 124, 137, 138, 141, 146
- Давид Святославович, кн. 62, 135
- Давид, трапезундський імп. 93
- Данилії, колекціонер 298
- Дашкевич Я., проф. іст. 9, 10, 286, 290, 309
- Деваштич, самаркандський цар 42
- Дедо II фон Веттін, саксонський маркграф 128, 131
- Дельбарре П. (Delbarre P. J.), сфрагіст 230, 258
- Демидова Н. Ф., досл. печаток 39
- Детьє, досл. 95
- Детько Дмитро (Дедько), боярин 71, 284
- Димитрій *див.* Ізяслав Ярославович
- Дідеріх Т. (Diederich T.), сфрагіст 266
- Длугош Ян (Dlugossi I., Długosz J.) 46, 141
- Дмитро, новгород-сіверський кн. 74
- Добіаш-Рождественська О. А. (Добиаш-Рождественская О. А.), досл. палеографії 152
- Довгорукий Юрій, вел. київський кн. 137
- Долгово Петро, піддячий 20
- Дорошенко Михайло, гетьман 19, 76, 222, 225, 227, 231–234, 236, 238, 240–242, 246, 250, 251, 265
- Дорошенко Петро, гетьман 19, 52, 76, 222, 225, 227, 231, 236, 244, 253, 284
- Дунге, цар Ура 291
- Дышев М., іст. 306
- Дьяконов И. М., іст., досл. клинопису 290
- Дьяконов М. М., археолог, сходознавець 40

Дюрер Альбрехт, художник-гравер 272
Дядиченко В. А., іст. 44, 285

Е

Евальд В. (Ewald W.), сфрагіст 230, 258
Егберт, архієпископ 140
Егібі, родина торговців з Вавилону 300
Ейдель Є., досл. давньоруських печаток 258
Екгард (Eckhardo), іст., досл. печаток 48, 98, 109, 258
Еніггель, дупсар з Лагашу 292
Енкіду, міфічний персонаж 292, 295
Енлітарзі, патесі 291
Ерохова Л. А., досл. печаток 40
Ерхард Г., досл. печаток 83
Есифович Юрий, власник печатки 29
Етана, цар м. Кіш 297

Є

Євгеній Болховитінов (Евгений Болховитинов, Болховитинов Е. А.), митрополит 27, 50, 83, 84, 93, 99, 109
Євдокія, дочка Ізяслава Ярославовича 123
Єфименко П. С. (Ефименко П. С.), етнограф 31, 55, 56, 64, 237, 282

Ж

Жебелев С., іст., спец. з епіграфіки 92
Жебравський Т., сфрагіст 160
Жизневский А. К., музейний діяч 30
Жиленко І., іст. 130
Жолкевський Станіслав, польський гетьман 219
Жолтовський П. М., мистецтвознавець, музейний діяч 185, 192, 193
Жудель Я., сфрагіст 258

З

Забіла Петро, обозний 51
Забіли, родина 247
Заднепровская Т. Н., вч. 25
Задорожнюк А. Б., досл. печаток 272
Зайцев О., іст. 309
Закревський С., іст. 78
Заруба В., досл. печаток 224, 225
Зварич В. В., музейний діяч 9, 304
Зіберт К. (Siebert Carl), столяр 192
Зубрицький Д. І. (Зубрицкий Д.), іст. 65, 67

И

Іванов П. А., іст. 79, 123
Іоанн Алексеевич, російський цар 44

І

Ібні-цар (Ibni-šar), дупсар, Аккад 296
Іван IV Грозний, російський цар 263
Іванишев М., археограф 243
Іванов Б., архівознавець 39
Іванов П. І. (Іванов П. И.), директор архіву 27, 28, 29, 173
Івасюта М. К., іст. 306
Ігор Ярославич, кн. 146
Ігор, вел. київський кн. 45, 83, 111
Ізмайлова Н. В. (Измайлова Н. В.), досл. візан. печаток 90, 94
Ізяслав Володимирович, кн. 18, 147, 283
Ізяслав Мстиславич, кн. 137
Ізяслав Святополкович, турівський кн. 137
Ізяслав Ярославович, вел. київський кн. 19, 113, 122, 125–133, 140–142, 144, 146, 283
Ізяславичі, родина 12, 134, 136, 140, 141, 143
Іконников В., іст., джерелознавець 243
Інкін В. Ф., вч. 181
Іоан Златоуст, богослов, патріарх 113
Іоан IV Кантакузін, візан. імп. 46
Іоан Цимісхій, візан. імп. 45
Іоан, константинопольський патріарх 113
Іоанн, протопродр, суддя 110
Ірина, візан. імп. 115
Ірина-Кунігунда (Кунігунда-Ірина), кн., дружина Ярополка 124, 131, 139, 141, 146, 147
Ірчан Мирослав, драматург 6, 7
Ісаак II Ангел, візан. імп. 117
Ісаєвич Я. Д. (С. В.), іст., акад. 47, 308
Ісоа, візан. іст. діяч 112

К

Казимир III, польський король 154, 161, 162, 164
Казимир I Відновитель, польський король 123
Какуга, дупсар, Аккад 296
Калінін Н. Ф. (Калинин Н. Ф.), досл. печаток 42
Каманін І. М. (Каманин И. М.), іст. 31, 78, 222, 226, 234, 240, 243
Каменцева Олена (Каменцева Е. И.), сфрагіст 9, 19, 23, 44, 121, 230, 264, 286
Капраль М., вч., археограф 313
Караїмович Ілляш, гетьман 76, 225, 231–234, 236, 238, 240–242, 246, 250, 251
Карамзін М. М. (Карамзин Н.), іст. 71
Каргер М. К., археолог 90, 94

- Карл IV, французький король 264
Карл V, англійський король 234, 243
Карл XI, шведський король 44
Карл XII, шведський король 183
Каролінги, французька династія 81
Карпіні Плато, італійський мандрівник 272
Карский Е., вч. 91
Катерина II (Екатерина II), імп. 31, 38, 51, 52, 61, 221
Кашпровський Є. І., іст. 78
Кашченко А., іст., досл. казаччини 251
Кейстут, литовський кн. 34
Кене Б. В. (Köhne B. de), нумізмат 27, 89, 91, 92, 94, 97, 99, 100
Кибальчич Т. В., досл. гем 34, 36, 60, 68, 77, 83, 89, 94, 257, 286
Китицин П. А. (Китицын П. А.), досл. печаток 36, 77
Кідин-Мардук, чиновник з Вавилону 298
Кізлик О. Д., бібліограф 92, 303
Кілієвич С. Р., археолог, музейний діяч 43, 137
Кіреєвський Григорій, писар-землемір 173
Кіреєвський Роман, писар-землемір 173
Кірікірі, цар Ешнунни 297
Кісь Я. П., іст. 78, 174, 181–183, 185
Кішка Самійло, гетьман 52, 225, 231
Кленгель-Брандт Э., досл. вавилонсько-го царства 200
Климкевич Р. О., досл. гербів і печаток з діаспори 282, 286
Кліманов Л. Г. (Климанов Л. Г.), досл. візан. сфрагістики 108, 109, 134, 262, 263
Когоут Павло, драматург 6
Колесников І., архівознавець 39
Колобова К. М., досл. циліндрів 299
Комнін Олексій, імп. 110, 135
Комніна Анна, письменниця 114
Кондаков М. П. (Кондаков Н. П.), іст., мистецтвознавець 33, 94, 106, 131, 140
Кононович Сава, гетьман 225, 232, 250
Конрад з Муре, канонік, досл. печаток 19, 81
Константин VIII, візан. імп. 93
Константин Абхазский 41
Константин, митрополит 32
Копреєва Т. Н. (Копреева Т. Н.), досл. 219
Корнилович М., досл. цехових печаток 42, 170, 179, 186
Коробков Н., досл. печаток 39
Косинський Кристофор, гетьман 219, 231, 241, 246, 250, 251
Косма, єпископ 58
Косма, золотар 272
Костін М. (Costin M.), молдавський літописець 57
Костомаров М., іст. 243
Костянтин II, київський митрополит 263
Косцюшко-Валюжинич К. К., археолог, музейний діяч 94, 100, 303
Котляр М. Ф. (Котляр Н. Ф.), іст., нумізмат, чл.-кор. 9, 128, 132, 140, 143, 246, 304
Котляревський О. О., досл. пломб 32
Кохановський Я., іст. 66
Коханський Фелікс, збирач пломб 62
Коховський В., іст. 47
Кравець М. М., іст., проф. 9, 305
Крачковская В. А., досл. печаток 41
Крип'якевич І. П., іст., досл. печаток, акад. 6, 7, 19, 21, 36, 43, 68, 75–78, 83, 84, 139, 143, 153, 221, 224, 225, 229, 231, 232, 234, 238, 242, 244, 253, 257, 265, 282, 286, 302
Кромер М., іст. 47
Крутневич Гаврило, гетьман 31, 57, 231, 235, 236, 238, 240, 241, 246, 250, 251, 252
Ксир Костянтин (Ксир Константин), севаст 93, 116
Кудря Самсон, козацький старшина 5
Кулаковський Ю. А., іст. 79
Кульчицький В., вч., юрист 302
Кун А. Л., архівіст 30
Кундеревиц Т. Т., збирач печаток 73, 122
Куник А., нумізмат 30
Кунігунда-Ірина *див.* Ірина-Кунігунда
Купчинський О. А., філолог, джерелознавець, редактор 113, 146, 186, 290, 312
Курдюмов М. Г., досл. 33
Кутшеба С., іст. 66
Кучера М. П., археолог 138, 139, 140
Кучерявий В. А., лісознавець, ректор 307
Кучинко М., іст. 143
- Л**
Лабутин В. И., іст. 127
Лабутина И. К., іст. 127
Лаврецький Л., збирач печаток 58
Лавровський В. К., досл. печаток 34
Лазар, боярин 140
Лазаревський И., досл. 77
Лазаревський О. М. (Лазаревский А. М.), іст., досл. печаток 30, 31, 54, 57, 61, 83, 84, 223, 224, 243, 282

- Лайпанов Х. О. 41
 Лакієр О. Б. (Лакиєр А. Б.), археолог 17, 28, 33, 60, 94, 100, 173
 Ламберт Герсфельдський (Lamberti), хро-
 ніст 125, 128
 Ламбін Б., бібліограф 25
 Ламбін П., бібліограф 25
 Лампрехт К., іст. 69
 Лаппо-Данилевський О. С. (Лаппо-Да-
 нилевский А.), іст., досл. печаток 35,
 68, 69, 71–73, 237, 238, 282, 286, 303
 Латышев В. В., іст., досл. епіграфіки 92
 Лаутіціо з Перуджі, різьбяр гем 272
 Лашук Ю., вч., мистецтвознавець 308
 Лебединцев П. Г., збирач печаток 58
 Лебедева В. І. (Lébedéva V.), досл. візан.
 печаток 90, 97
 Лев Данилович, галицький кн. 284, 294
 Лев II, галицький кн. 65, 71, 72, 294
 Легоцький Федір (Lecoczky T.), краєзна-
 вець 66, 282
 Леквінадзе В. А. (Леквинадзе В. А.), досл.
 печаток 41
 Ленин В. И., радянський діяч 306
 Леопардов М. О. (Леопардов Н. А.), ко-
 лекціонер, досл. плombs 32, 59–64, 89,
 94, 101
 Лепер Р. Х., археолог 100
 Лившиц В. А., досл. печаток 42
 Лизогуб Я. Ю., генеральний обозний,
 літописець 47, 248
 Литаврин Г. Г., вч. 96
 Лихачов М. П. (Лихачев Н. П.), вч.,
 сфрагіст 8, 18, 33, 35, 37, 38, 89, 91–
 95, 97, 102, 104–108, 111–114, 122,
 123, 126, 134, 237, 263, 267, 275, 288,
 289, 291–294, 296, 297, 300
 Ліске К., львівський проф. 65
 Ліщинський Р. В., колекціонер 73
 Лобода Григорій, гетьман 9, 19, 81, 219–
 223, 227, 229, 230–233, 235, 236, 239–
 242, 246, 250–252, 284, 303
 Лозінський В. (Лозинський В., Łoziń-
 ski W.), іст., досл. цехових печаток 31,
 35, 156, 157, 172, 173, 177, 179, 181
 Лойко О. Г., декан факультету 305
 Ломиковський Іван, генеральний обоз-
 ний 54
 Лопарев Х. М. (Лопарев Х. М.), досл.
 візан. печаток 89, 92, 95, 102
 Лопуцький Станіслав, маляр-золотопи-
 сець 272
 Лоран В. (Laurent V.), вч., сфрагіст 108
 Лордкіпанідзе М. Н. (Лордкипанид-
 зе М. Н.), досл. гем 40, 41, 90, 95
 Лосева И. М., досл. циліндрів 300
 Лотоцька Наталя, артистка 6
 Лугальанда, патесі Лагаша 291
 Лугальшумгаль, патесі Аккаду 294
 Лукомський В. К. (Лукомский В. К.),
 геральдист 34–36, 76, 159
 Лукомський С. В., козацький літоп. 247–
 249
 Луц В., досл. 130
 Луцик Р. Я., бібліограф 92
 Луціч І., іст., досл. печаток 50
 Лучицький І. В. (Лучицкий И. В.), іст.,
 досл. плombs 32, 62–64
 Любарт, галицько-волинський кн. 74,
 284
 Любимова А. А., вч. 25
 Люблинская А. Д., іст. 44, 96
 Людвіг (Людовик) Угорський, король
 154, 162, 164
 Людовік IX, французький король 234,
 243
 Люценко Ю. Ю. (Люценко Е. Е.), краєзна-
 вець 31, 57, 58, 60
 Ляпунов, кер. народного ополчення 37
 Лясковский В. П., іст. 33
 Ляссота Е., австрійський посол 219
- М**
 Мабільйон Жан, іст., досл. печаток 20,
 50, 51, 83, 258
 Магнус О. М., бібліограф 25
 Мазела Іван, гетьман 10, 47, 52, 225–
 227, 231, 235, 236, 253, 265, 284
 Майоров О. (Майоров А. В.), вч., іст.
 124, 140, 141, 143
 Макаренко М. О., археолог, мистецт-
 вознавець 33, 36
 Макарій, митрополит 143
 Македонський Олександр, грецький пол-
 ководець 114
 Македонянин Василь, імп. 110
 Максимова М. І. (Максимова М. И.),
 мистецтвознавець, досл. гліптики
 18, 38, 39
 Максимович М., іст. 243
 Малецький А., іст. 66
 Мансветов И. Д., вч. 95
 Мансветов В., досл. 34
 Мануїл I Комнін, візан. імп. 116
 Мардеревич Б., мистецтвознавець 308
 Марія, кн. 147, 283
 Маркевич О. В., досл. печаток 43, 83,
 192, 193, 224, 225, 267, 273, 286
 Маркон Олівер, герцог 243
 Маркс Н., досл. 34

- Марті Ю. Ю., досл. клейм 78
 Маско, козацький ватажок 219, 220
 Массон М. Е., вч. 18, 39
 Матвеев П., іст. 20
 Матвеев А. С., іст. діяч 20
 Матеуш, золотар 272
 Махновець Л. Є., вч., іст. 111, 123, 144
 Махов І. І., досл. клейм 78
 Мацюк О. Я., архівознавець, досл. філіграней 304
 Межов В. І., бібліограф 25
 Месанепад, цар Ура 291
 Мец Н. М., нумізмат 133
 Мешко ІІ, польський король 123
 Мигалик Йосип (Mihalik J.), вчитель, краєзнавець 66, 179
 Микитенко Іван, драматург 6, 7
 Миколай, архієпископ 116
 Миллер Э., досл. 99
 Милорадович Г. О., іст. 31, 54, 55, 221
 Мина, єпископ 135
 Михайло (Михаил), архієпископ 67, 101
 Михайло Ярославич Тверський, кн. 50
 Мицик Ю. вч., іст. 245
 Мікуцький С. (Mikucki S.), сфрагіст 17, 19, 21, 84, 230, 243, 258, 262, 271
 Мілеєв Д. В., архітектор 73
 Многогрішний Дем'ян, гетьман 19, 52, 76, 222, 223, 225–227, 231, 232, 235, 236, 253, 284
 Мобег Симон де, різьбяр печаток 272
 Мовчан С. вч., іст. 303
 Могила Андрій, гетьман 76, 225, 248, 253
 Модзалевський Б. Л., досл. печаток 34
 Модзалевський В. Л., геральдист 36, 76, 224
 Монгайт А. Л., вч. 19, 40
 Монпельє Жан де, різьбяр печаток 272
 Монпельє П'єр де, різьбяр печаток 272
 Морган Дж., колекціонер 295
 Мортманн А., колекціонер 101
 Мстислав Володимирович, київський кн. 19, 50, 84, 99, 109, 135–137
 Мстислав Давидович, смоленський кн. 78
 Мстислав Ізяславич, кн. 113, 123, 126, 137, 141, 283
 Мстислав Ростиславич, кн. 137
 Мстислав Святополкович, волинський кн. 113, 136–138, 142, 143, 145, 146
 Мстислав Удатний, син Мстислава Ростиславича, кн. 137
 Мстислав Хоробрий, син Мстислава Ростиславича, кн. 137
 Мстислав, син Ростислава Мстиславича, кн. 137
 Мстислав-Константин, чернігівський кн. 93
 Мстислав-Федір Юрійович, пересопницький кн. 137
 Мстислав-Федір, син Гліба Святославича, кн. 137
 Мстислав-Федір-Гаральд, кн. 130
 Мстислав-Федор, син Володимира Мономаха, кн. 135
 Музалон Феофанія (Музалон Феофанія), дружина чернігівського кн. 79, 89, 95, 97, 102
 Мурашу, родина торговців з м. Ніппуру 300
 Мусянович К., досл. плomb 63
- ## Н
- Набопаласар, вавилонський цар 300
 Навуходоносор ІІ, вавилонський цар 300
 Надь Іван (Nagy I.), досл. печаток 66
 Найдис Ш. А., збирач печаток 58
 Наливайко Северин, гетьман 219
 Нап'єрський К. Э., досл. 29
 Нарамсін, цар Аккаду 294, 295
 Небаба Мартин, полковник 56, 57
 Неверов О. Я., досл. гем 272
 Некрасов І. С., іст. 78
 Немања Стефан (Nemanja Stefan), вел. жупан 97
 Нерядець, дружинник 130
 Нестер О., вч., етнограф 308
 Нестор, літописець 45, 62, 123, 127, 129, 137
 Неусыхин А. И., іст.-медієвіст 44, 96
 Нечай І., полковник 234, 241
 Никитин П. В., вч. 92
 Никифор 33
 Никовъ Петъръ, болгарський іст. 97
 Никольський М. В., іст. 30
 Никон, ігумен 143
 Новак В. (Novak V.), сфрагіст 163, 258
 Новиков М. І., просвітитель 26
 Ножон Жан, різьбяр печаток 272
 Нуску, шумерський чиновник 291
- ## О
- Оболенський М. А. (Оболенский М. А.), директор архіву 27, 28, 60
 Овчинніков Р. В., досл. печаток 39
 Однороженко Олег, геральдист, сфрагіст 13, 86, 230, 240, 248, 249, 251, 253, 257–259, 270, 286

- Олег Святославич, чернігівський кн. 79, 89, 102, 146
Олексій Михайлович, московський цар 272
Олексюк М. М., філософ 302, 303
Олена Всеволодівна, кн. 140
Оленін О. М., палеограф 27
Олісава-Гертруда (Олісава-Гертруда, Олісава (Єлизавета)-Гертруда), кн. 121–124, 128, 129, 131–133, 138–144, 146
Онушкевич Теодор, писар 225, 232–234, 238, 240–242, 246, 250, 251
Орешников О. В. (Орешников А. В.), нумізмат 33, 37, 91, 106, 133, 304
Орлов О. С. (Орлов А. С.), іст. літератури і письма 25, 39
Острозький Костянтин, кн., меценат 57
- П**
Павличенко, завідувачка бюро ЗАГСу 8
Палеолог Олексій, імп. 113
Палеологи, родина 110
Палій Семен, полковник, керівник повстання 46, 225, 267
Панченко Б. А., сфрагіст, музейний діяч 89, 92, 93, 95, 96, 97, 103, 104, 107, 109, 117
Пастернак Я., археолог 136, 145, 282
Паулович К. П., досл. печаток, проф. 20, 49, 50, 83, 258, 282
Пахомов Є. А. (Пахомов Е. А.), досл. печаток 40, 41
Пашуто В. Т., іст., чл.-кор. 133
Пекарський П. П., іст. 30
Пекосінський Ф. (Piekosiński Fr.), іст., досл. печаток 65, 66, 152, 153, 160–162, 164
Пелешишин М., археолог, проф. 145
Пелк з Гальова, шляхтич 153, 162, 163
Перетц В. М., іст. 78, 91
Перкун В. П., іст., сфрагіст 13, 84, 86, 258, 259, 272, 314
Петро I (Петро Великий, Петр Алексеевич), російський імп. 27, 34, 44, 47, 50, 61, 264
Петро II, російський цар 34, 61
Петров М. І. (Петров Н. И.), літературознавець, археолог 30, 34, 35, 58, 59, 68, 74, 75, 83, 84, 96, 132, 133, 275, 282, 286
Петрушевич А. С., львівський іст. 65, 66
Піддубняк О., досл. 250, 267
Платонов С., вч. 91, 92
Плохій С. М., іст. 245
- Погодин М. П., іст. 30
Пожарський Д. М., кер. народного ополчення, кн. 37
Позднеев Д. М., сходознавець 30
Полевой П., вч. 34
Полікрат, правитель Самоси 272
Полішук В., досл. печаток 258
Полуботко Павло, полковник, гетьман 54, 225, 231, 284
Полянський М. І., досл. печаток 34
Порфіридов Н. Г. (Порфиридов Н. Г.), досл. новгородських печаток 41
Примеров Е. В., іст. 307
Принада І., художник 142
Прозоровський Д. І. (Прозоровский Д. И.), нумізмат 29, 30
Прокопович В. К., політ. діяч, досл. печаток з діаспори 225, 282, 286
Пронштейн А. П., досл. спец. іст. дисциплін 264
Пуа, посол з Аккаду 294
Пугаченкова Г. А., досл. печаток 18, 39
Пугачов Омелян, керівник народного повстання 39
Пуздровська М., художник, досл. печаток 14, 272
П'ясецький П., польський хроніст 219
П'ятишева Н. В. (Пятешева Н. В.), досл. візан. печаток 90, 96
- Р**
Радзівілл К., литовський гетьман 244
Радин, візан. магістр, сімпон 114
Рапов О. М., іст. 136
Раппопорт П., археолог 139
Ратич О. О., археолог 43, 121, 138–140, 144–146
Репников Н. І. (Репников Н. И.), археолог 34, 100
Рибаков Б. О. (Рыбаков Б. А.), археолог 43, 63
Рижков М. І. *див.* Скуратівський В. Т.
Римлянин Павло, львівський архітектор 57
Рігельман О. (Ригельман А.), літописець 47, 51, 248
Родзевич Ф., досл. печаток 33
Ратибор, боярин 19, 31, 57, 60, 79, 147
Розумовський Кирило, гетьман 61, 225, 231, 232, 234, 236, 251, 253, 265, 284
Роман Володимирович, кн. 146
Роман Жан, іст., сфрагіст 258
Роман Мстиславич, кн. 141
Романова В. Л., вч. 96
Романченко Н. Ф., колекціонер 33, 34

- Росляков А. А., досл. туркменістанських печаток 41, 42
Росовський М. (Rosowski M.), бондар 183, 191
Росс Людвиг, колекціонер 38
Ростислав Мстиславич, кн. 137, 146
Ростиславичі, родина 131, 137
Ростовцев М. І. (Ростовцев М. И., Rostovtsew M.), іст. античності, археолог 89, 92, 97
Рудаков В. Е. (В. Р.), вч. 92
Ружинський Богдан, гетьман 249
Руницький Е. Й., архівознавець 186
Рум'янцев П. О., граф 61
Рыбаков Б. А., вч., археолог 39, 40
Рюрик Ростиславич, перемишльський кн. 130
Рюриковичі, династія 267, 283
- С**
С. В. *див.* Ісаєвич Я. Д.
Сабатьє П. Ю. (Sabatier J.), нумізмат, досл. візан. печаток 89, 92, 97, 99, 100
Савчук Ю., вч., прапорознавець 249, 250
Сагайдачний Конашевич Петро, гетьман 51, 81, 221, 231–233, 236, 240–242, 244, 245–247, 250–252
Садиков П. А., вч. 44
Сакович Касіян, ректор 51, 221, 232, 244, 245, 252
Саксендаль, досл. печаток 34
Салават Юлаєв, керівник нар. повстання 39
Самодурова З. Г., вч. 96
Самойлович Іван, гетьман 76, 225–227, 231, 232, 236, 253, 284
Самоквасов Д. Я., археолог 35, 58
Самусь Самійло, наказний гетьман, кер. народного повстання 248, 253
Сарбей В. Г., вч., іст. 304
Саргон І (Шаррукін, Sargani), цар Аккаду 294, 296, 297
Сарзек Е., французький археолог 291
Сас П. М., іст., геральдист 232, 233, 240, 242–244, 247, 248, 251, 253, 270
Сахаров І. П. (Сахаров И. П.), іст. 27, 28
Сварник І., іст., досл. печаток 309
Свенціцький І. С. (Свенцицкий И. С., Swięcicki J.), філолог, мистецтвознавець 92, 97, 109
Свирговський Іван (Свирчевський), козацький гетьман 249
Святополк Ізяславич (Святополк-Михайло), кн. 121, 123, 124, 130, 134–137, 140, 141, 143, 146
Святополковичі, родина 137
Святослав Ігоревич, великий київський кн. 18, 45, 147, 283
Святослав Ярославич, великий київський кн. 125, 128, 131, 141
Семенов А. А., досл. гем 42
Семирадський М., ремісник-ювелір 173, 272
Семкович В. (Semkowicz W.), сфрагіст 17, 78, 161, 163
Сергійчук В. І., вч., іст. 230, 247, 248, 249
Серцелєвич Руслан, іст. 14
Сигізмунд III Ваза, польський король 234, 243
Сигізмунд Август, польський король 272
Сигізмунд I Люксембурзький, імп. 264
Сидоренко О. Ф., іст., досл. метрології 305
Сидорова Н. А., вч. 96
Ситий І., іст., досл. печаток 84, 230, 232, 233, 240, 248, 250, 257, 266, 286
Сінько Пилип, унтер-офіцер 6
Січинський Ю. Й. (Січинський С., Сецинський Е.), іст., досл. печаток 35, 159, 179, 282
Сказкин С. Д., іст.-медієвіст 44, 96
Скальковський А. О. (Скальковский А.), іст. 27, 51, 52, 83, 84, 224, 282
Скоропадський Іван, гетьман 19, 37, 47, 52, 54, 76, 222, 223, 225, 227, 229, 231, 235, 236, 253, 284
Скоропадський Павло, гетьман 284
Скочилас І. Б., досл. печаток 86, 258, 268
Скуленко І. 96, 109, 113
Скуратівський В. Т. [Рижков М. І.], 305
Слабченко Марія, досл. печаток 36, 42, 68, 75, 76, 83, 221, 224, 229, 282, 286
Слабченко Михайло (Слабченко М. Є.), іст., досл. печаток 42, 224
Сливка Ю. Ю., вч., іст. 305
Смолий В. А. (Смолий В. А.), іст., акад. 224, 230, 246, 308, 309, 314
Соболевський А., вч. 91
Соборневич В., львівський ремісник 185
Сова А., досл. печаток 258, 259
Соколов І. 95
Сомко Яким, наказний гетьман 231
Сонцов Д. П., колекціонер 29
Сорлэн-Дориньї А., колекціонер 105
Сотниченко В., досл. 36
Софія, кн. 147
Софрон, монах 29
Соханевич К. (Sochaniewicz K.), досл. гербів і печаток Львова 42, 161

Спаський Іван, нумізмат, музейний діяч 8
 Спафарій Микола, перекладач 20
 Спицын А., археолог 34
 Срезневский В. И. 92
 Срезневський І. І. (Срезневский И. И.), іст., філолог 27, 30, 34
 Сталін Й., радянський діяч 43
 Старчук І. Д., археолог 121, 139
 Стеблич Б., вч., іст. 307
 Степанков В. С., іст. 224
 Стефан-вірменин, золотих справ майстер 159, 272
 Стецюк Г., колекціонер 130
 Стороженки, родина 35, 225, 226, 233, 238
 Стороженко А. В., іст., архівознавець 221, 222, 233, 224–226, 238, 241
 Стороженко І. С., іст. 245
 Стрельський В. І., досл. спец. іст. дисциплін, проф. 43, 44, 285
 Стрийковський М., іст. 47
 Строганов С. Г., граф, колекціонер 100
 Стшельська-Гринберг С. (Strzetelska-Grynbergowa Z.), іст., досл. печаток 36, 77
 Сузубу (Suzubu), чиновник Вавилону 300
 Сюзюмов М. Я., вч. 92

Т

Татищев В. М. (Татищев В. Н.), іст. 26, 46, 51, 141
 Твардовський С., іст. 247, 248, 249
 Теодор Самоський, архітектор, різьбяр гем 272
 Теплоуховы, колекціонери 34
 Терещенко А., досл. 20
 Терleckий І. А., колекціонер 101
 Терський В. С., археолог 44
 Тершович М., столяр 192
 Тетеря Павло, гетьман 19, 52, 76, 222, 225–227, 231, 232, 236, 253, 284
 Тихомиров М. Н., іст., досл. спец. іст. дисциплін 17, 44
 Тишкевич К. П., досл. плombs 32, 62, 63, 64
 Тіпольт М. А. (Типольт Н. А.), морський офіцер, колекціонер печаток 38, 159, 273
 Ткаченко М., художник 222
 Токмаков І. Ф., краєзнавець 30
 Толочко П. П., іст., акад. 143
 Толстой І. І. (Толстой И. И., Tolstoi Ivan), нумізмат 18, 30, 33, 89, 92, 96, 101, 102

Толь К. (Thaly K.), угорський досл. 66
 Трецо Якопо Ніццола да, гравер 272
 Трильнер Януш, гравер 272
 Троїцький Н., досл. печаток 29
 Трусевич Я. И. 37, 105
 Туниця Ю., ректор. економіст 310
 Тураев Б., вч.-сходознавець 58, 59
 Турковський М., генеральний писар 227, 268
 Турчанинов Г. Ф., досл. пам'яток гліптики 41

У

Уваров О. С. (Уваров А. С.), археолог 27, 35, 227, 268
 Уварова П. С., графиня 58
 Удальцова З. В., вч. 96
 Уліх Г. (Улих Г., Uhlich Godefridus), іст., проф. 7, 48, 49, 65, 83, 89, 98, 99, 109, 258, 282
 Ураносов А. А., досл. міських печаток 41
 Ур-Дунгер, патесі м. Ніппура 291
 Ур-Нанше, цар Лагашу 291
 Урукагіна, цар (лугаль) Лагашу 291
 Урхам, лугаль Ура 291
 Успенський Ф. И., вч.-візантиніст 60, 92, 101
 Устюгов Н. В., сфрагіст 19, 23, 44, 121, 230, 264, 286
 Утнапіштім (Ной), міфічний герой 296
 Ушаков Ф. А., досл. печаток 34

Ф

Феардан Ж., колекціонер 104
 Федор Ростиславич, кн. 78
 Федоров Іван, друкар 182
 Феодосій, ігумен Печерського монастиря 141
 Феофіл, візан. імп. 110
 Феофілакт Болгарський, письменник 114
 Филипчук М., археолог 140
 Филипчук О., досл. візан. печаток 258
 Філіп II Август, французький король 234, 243
 Філіп II, іспанський король 263
 Філофей, константинопольський патріарх 46
 Фінкель Л., історик, ректор 78
 Флитгнер Н. Д., мист., досл. циліндрів 294
 Фоменко В. Г., досл. печаток 224, 226, 230, 233, 241, 243, 286
 Фотиадис-паша, колекціонер 104
 Францішко Вані (Wany Franciszko), цехмістр токарів 193

Фрейман А. А., мовознавець, іраніст 18, 40, 42
 Френер В., колекціонер 104
 Фрончєвич З., ремісник-ювелір 173, 272

Х

Хаммурапі, вавилонський цар 290
 Ханенко Б. І. (Ханенко Б. И.), меценат, колекціонер 35, 73
 Ханенко В. Н., музейний діяч 35
 Ханенко Михайло, гетьман 19, 76, 222, 225, 227, 231, 235, 236, 253
 Хареви́чова Л. (Chagewiczowa Ł.), мунезознавець, досл. цехів 42, 151, 156, 165, 170, 173, 174, 181, 182, 192
 Хассан А. (Chassant A.), сфрагіст 230, 258
 Хмель А. (Chmiel A.), сфрагіст 152, 159, 160
 Хмельницький Богдан, гетьман 19, 46, 52, 56, 57, 76, 222, 223, 225, 227, 229–236, 240–242, 244, 248, 251, 253, 265, 284
 Хмельницький Юрій, гетьман 52, 76, 225–227, 231, 232, 236, 253
 Хоніат Микита, письменник 114
 Хоніат Михайло, письменник 114
 Хогин Иоанн, багатур 95
 Худаш Л. С., філолог 304

Ц

Цимісхій Йоан, візантійський імп. 18
 Цітов А., досл. гербів і печаток 82
 Цула Георгій (Цула Георгий), херсонський стратиг 67, 95, 97, 101

Ч

Чааб М., досл. циліндрів Месопотамії 293, 298
 Чаєв Н. С., досл. 44
 Чайка Р., археолог 12, 121, 146, 312
 Чайковський А. Я., письменник 245
 Челліні Бенвенуто, різьбяр печаток 272
 Черепній Л. В., іст., джерелознавець 40
 Черепнін О. І. (Черепнин А. И.), колекціонер пломб 33, 64
 Чернев Н., досл. 101
 Чернишевський М. Г., публіцист 28
 Чернов С. Н., іст., краєзнавець 40
 Чижов С. И., досл. 106
 Чоловський О. (Чоловський А., Czołowski A.), досл. цех. печаток 151, 156, 159, 173, 181, 185
 Чугайов В. П., іст. 307

Ш

Шавкунов Є. В., досл. печаток 42
 Шаілім-дамка, представник правлячої верхівки Вавилону 298
 Шандровська В. С. (Шандровская В. С.), музейний діяч, досл. візан. печаток 90, 96, 108, 110, 112, 113, 117, 267
 Шар, патесі Ніппура 291
 Шараневич И., досл. 60
 Шаркалішаррі, цар Аккаду 295
 Шаррукін *див.* Саргон I
 Шафонський О. Ф. (Шафонский А.), іст. 51, 61
 Шахматов А., лінгвіст 30
 Шахматов В. А., досл. печаток 33
 Шартнер М., іст., досл. печаток 50
 Шевченко Т. Г., поет 7
 Шевченко Ф. П., іст., чл.-кор. 17, 44, 302, 303
 Шереметьєв Олексій, меценат, колекціонер, сфрагіст 12, 14, 258, 259
 Шереметьєви, родина 272
 Шиманський Я. (Szymański J.), досл. печаток 86, 258, 261
 Шкорпил В. В., досл. клейм 68, 78
 Шлюмберже Густав (Шлюмбергер Г., Schlumberger G.), вч., досл. візан. печаток 92, 93, 102, 104, 105, 108, 112, 114, 270
 Шляпкін І. А. (Шляпкин И. А.), філолог 33
 Шорін П., сфрагіст 258
 Шпитковський Іван, музейний діяч 6
 Шпиця В. Г., ректор 303
 Шпігельберг Г. Г., іст. 29
 Штерн Е. Р., досл. клейм 67
 Шубад, цариця Ура 291
 Шуїрра, дупсар Аккада 294

Щ

Щавелева Н., іст. 133
 Щербаківський Д. М., досл. печаток м. Києва 42
 Щербаков Н. А., вч. 44

Ю

Юліан, комерціарій 115
 Юргевич В. Н., досл. візан. печаток 30, 67, 89, 92, 96, 101, 109, 282
 Юрій Довгорукий, вел. київський кн. 137
 Юрій Львович, галицький кн. 65, 72, 284
 Юрій II Тройденевич, галицький кн. 71, 72
 Юстиніан I, візан. імп. 110, 111

Я

Яблоновський О. (Jabłonowski A.), іст. 66
 Яворницький Д. І., іст., досл. козацьких
 клейнод 35, 83, 224, 226, 233, 241,
 245, 248, 251
 Яворський Зенон, січ. стрілець 10
 Яворський Ф. (Jaworski F.), досл. цехо-
 вих ремесл 36, 156, 181
 Ядвіга, польська королева 161, 163
 Якобсон А. Л., досл. візан. сфрагістики
 90, 97
 Яковлев В. А., вч. 92
 Якушкін І. Д., декабрист 40
 Ян II Казимир, польський король 57
 Ян Ольбрахт, польський король 182
 Ян, руський староста 163
 Янін В. Л. (Янин В. Л.), вч., сфрагіст 18,
 23, 39, 40, 41, 44, 63, 92, 97, 105, 117,
 121–126, 128, 129, 131–137, 139, 143,
 144–148, 246, 286, 304
 Янчук М. А. (Янчук Н. М.), досл. пломб
 64, 65
 Ярополк Ізяславич, кн. 122–124, 129,
 131–133, 136, 139, 140–142, 144–146
 Ярослав (Ярославець), кн. 141
 Ярослав Мудрий, кн. 18, 43, 113, 123,
 126–128, 140, 146, 147, 283
 Ярослав Осмомисл, галицький кн. 58,
 140
 Ярослав Святополкович, кн. 140, 146
 Ярослав Ярополкович, кн. 136, 137, 146
 Ярославичі, родина 128, 131
 Ярослав-Іван, син Святополка Ізясла-
 вича, кн. 135, 146
 Ярослав-Федор Всеволодович, пере-
 сопницький кн. 136
 Ястребов В. М., досл. пломб 33, 64
 Яценко Г. А., досл. цехів Львова 181
 Яцко-русин, золотих справ майстер 159,
 272

В

В. G. 31
 Barwiński B. *див.* Барвінський Б.
 Bascapé G. S., сфрагіст 260
 Bauer N., вч. 92
 Berchem E., сфрагіст 159
 Bołsunowski K. *див.* Болсуновський К. В.
 Brensztein M., досл. пломб 33
 Budka W. *див.* Будка В.
 Béis N. A., досл. візан. печаток 97

С

Charewiczowa Ł. *див.* Харевічова Л.
 Chasant A. *див.* Хассан А.

Chmiel A. *див.* Хмель А.
 Costin M. *див.* Костін М.
 Czołowski A. *див.* Чоловський О.

Д

Darewski (Darowski) [Weryha A.], гераль-
 дист 30
 Delbarre P. J. *див.* Дельбарре П.
 Diederich T. *див.* Дідеріх Т.
 Dlugossi I. (Długosz J.) *див.* Длугош Ян
 Du Cange, сфрагіст 230

Е

Eckhardo *див.* Екгард
 Ewald W. *див.* Евальд В.
 Evgun Fr. 234, 243

Ф

Franciszko Wany *див.* Францішко Вані
 Fridrich G., досл. палеографії 161

Г

Gatterer J. (Gatterero) *див.* Гаттерер Й. Х.
 Grāmada N. *див.* Грамада М.
 Grotefend K. *див.* Гротефенд Х.
 Grubero *див.* Грубер
 Gumowski M. *див.* Гумовський М.

Н

Haisig M. *див.* Гайсіг М.
 Harald F., спеціаліст з виготовлення муля-
 жів 273
 Haywood J., іст. 108, 237, 287, 290
 Heiligen Georg 97
 Neumann J. *див.* Гейман Й.
 Hohenlohe-Waldenburg F. *див.* Гогенлоє-
 Вальденбург Ф.

І

Ibni-šar *див.* Ібні-цар
 Ignace, патріарх 97

Ј

Jabłonowski A. *див.* Яблоновський О.
 Jasieniecki W., досл. печаток 31
 Jaworski F. *див.* Яворський Ф.

К

Kasimir Jan, каретник 193
 Köhne B. de *див.* Кене Б. В.
 Kowal Michael, каретник 193

Л

Lamberti *див.* Ламберт Герсфельдський
 Lanc Michel, цехміст каретників 193

Laurent V. *див.* Лоран В.
 Lébedéva V. *див.* Лебедева В. І.
 Léon III l'Isaurien, імп. 97
 Lewicki A., іст. 125
 Lechoczky T. *див.* Легоцький Федір
 Lecoy de la Marche, сфрагіст 84
 Łoziński W. *див.* Лозінський В.

М

Muczkowski J., іст. 46
 Mader J., нумізмат 164
 Mihalik J. *див.* Мигалик Йосип
 Mikucki S. *див.* Мікуцький С.
 Miller E., досл. візан. сфрагістики 97

N

Nagy I. *див.* Надь Іван
 Nemanja Stefan *див.* Немања Стефан
 Novak V. *див.* Новак В.

P

Piekosiński F. *див.* Пекосінський Ф.
 Prou M., досл. візан. печаток 97
 Przedziecki A., іст. 141

R

Regling K., досл. 95
 Rosowski M. *див.* Росовський М.
 Rostovtsew M. *див.* Ростовцев М. І.

S

S. K. 305
 Sabatier J. *див.* Сабатьє П. Ю.

Sacharow A. A., досл. гем 40
 Sargani *див.* Саргон І
 Schlumberger G. *див.* Шлюмберже Густав
 Semkowicz W. *див.* Семкович В.
 Siebert Carl *див.* Зіберт К.
 Sochaniewicz K. *див.* Соханевич К.
 Stieda L., досл. plomb 33
 Strzetelska-Grynbergowa Z. *див.* Стше-
 тельська-Гринберг С.
 Stupnicki J., нумізмат 154, 164
 Suzubu *див.* Сузубу
 Swiencickij I. *див.* Свенціцький І. С.
 Szymański J. *див.* Шиманський Я.

T

Thaly K. *див.* Толь К.
 Tolstoi Ivan *див.* Толстой І. І.

U

Uhlich Godefridus *див.* Уліх Г.

W

Witowt *див.* Вітовт
 Wittyg W. *див.* Віттиг В.
 Wysocki F., колекціонер 164

Z

Żebrowski T., сфрагіст 162, 163

Список скорочень

акад. – академік
 архів. – архівознавець
 вч. – вчений
 держ. – державний
 досл. – дослідник
 див. – дивись
 візан. – візантійський
 спец. – спеціальний

імп. – імператор
 іст. – історик
 кн. – князь (княгиня)
 літоп. – літописець
 мист. – мистецтвознавець
 наук. ред. – науковий редактор
 проф. – професор
 чл.-кор. – член-кореспондент

Наукове видання

Гавриленко Віталій Олексійович

ШЛЯХ ДО СФРАГІСТИКИ

Бібліографічний покажчик – *Зоряна Гавриленко-Бойко*
Верстка й іменний покажчик – *Оксана Гладій*
Технічна редакція – *Руслан Серцєлевич*
Художнє оформлення обкладинки – *Марія Пуздоровська*

Підписано до друку 11.09.2014.

Формат 70×100/16.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Умовн.-друк. арк. 30,2.

Обл.-вид. арк. 32,1.

Наклад 300 прим.

Віддруковано Фамільна друкарня **huss**
вул. Шахтарська, 5, м. Київ, 04074.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3165 від 14.04.08р.

тел. +38 (044) 587 98 53

www.huss.com.ua E-mail: info@huss.com.ua

